

PATRIMONIUM BANATICUM

VI 2016

PATRIMONIUM BANATICUM

VI

2016

DIRECȚIA JUDEȚEANĂ PENTRU CULTURĂ TIMIȘ

PATRIMONIUM BANATICUM

VI
2016

EDITURA MEGA
Cluj-Napoca, 2016

Colegiul de redacție:

Lect. dr. Sorin Vlad PREDESCU, *director al Direcției Județene pentru Cultură Timiș*

dr. Victor BUNOIU, *redactor șef*

Dan Ștefan VLASE, *secretar de redacție*

Andreea MEDINSCHI, *secretar de redacție*

Colegiul științific:

Prof. dr. Doina BENEĂ (Universitatea de Vest Timișoara), dr. Dragoș DIACONESCU (Muzeul Național al Banatului), Prof. dr. Florin DRAȘOVEAN (Muzeul Național al Banatului), Prof. dr. Costin FENEȘAN (Arhivele Naționale București), Conf. univ. dr. habil Hedy M-KISS (Universitatea de Vest Timișoara), dr. Raiko KRAUß (Eberhard Karls Universität Tübingen, Germania), Andrei MEDINSKI (Uniunea Artiștilor Plastici), Conf. univ. dr. Liliana ROȘIU (Universitatea Politehnica Timișoara), dr. Michela SPATARO (British Museum, Regatul Unit).

Fondator: Ion Marin ALMĂJAN

Patrimonium Banaticum continuă publicația anterioară a Direcției Județene pentru Cultură Timiș:
Patrimonium Banaticum, 2002–2006

Orice corespondență se va adresa către / Any mail should be sent to /
Tout correspondance sera envoyée à l'adresse / Richten Sie bitte jedwelche Korrespondenz an die Adresse:

Direcția Județeană pentru Cultură Timiș,
Str. Episcop Augustin Pacha nr. 8, RO–300055 Timișoara
e-mail: arheologie@culturatimis.ro

Responsabilitatea asupra conținutului materialelor revine în exclusivitate autorilor.

ISSN 1583–4220

Editura MEGA | www.edituramega.ro
e-mail: mega@edituramega.ro

CUPRINS • CONTENTS • INHALT • SOMMAIRE

<i>Patrimonium Banaticum – o revenire.....</i>	<i>7</i>
--	----------

PATRIMONIUL ARHEOLOGIC

Octavian-Cristian Rogoza

<i>Descoperiri neolitice și eneolitice recente în județul Timiș / Neue Neolithikum und Aeneolithikum Entdeckungen in Kreis Timis.....</i>	<i>11</i>
---	-----------

Liviu Marta

<i>Așezarea din epoca târzie a bronzului de la Călinești Oaș. Contribuții la cercetarea sistemelor de fortificații din spațiul carpatic / The Călinești Oaș Late Bronze Age settlement. Contributions towards the systematic research of fortification systems in the Carpathian Basin.....</i>	<i>33</i>
---	-----------

Doina Benea

<i>Observații privind producția opaițelor romane lucrate la roată din provincia Dacia / Bemerkungen über die Produktion der römischen Lampen bei Drehscheibe geformt aus der Provinz Dacia.....</i>	<i>51</i>
---	-----------

Ana Cristina Hamat

<i>O camee de epocă romană descoperită în cadrul cercetării de la mănăstirea franciscană din Caransebeș / A roman cameo discovered during the study of the Caransebeș Franciscan monastery.....</i>	<i>69</i>
---	-----------

Bogdan Muscalu

<i>Noi puncte arheologice identificate pe raza localității Hodoni (com. Satchinez, jud. Timiș) / New archaeological sites discovered near Hodoni village (Satchinez, Timiș).....</i>	<i>77</i>
--	-----------

Alexandru Ionescu, Claudiu Toma, Călin Timoc

<i>Un nou sit arheologic de secolele II-IV, la sud de localitatea Igrăș (jud. Timiș). Date privind arheologia peisajului / A new 2nd-4th centuries archaeological site south of Igrăș village (Timiș county). Data regarding landscape archaeology.....</i>	<i>91</i>
---	-----------

Bogdan-Alin Craiovan, Octavian-Cristian Rogoza

<i>Contribuții la repertoriul așezărilor atribuite Evului Mediu din vestul României / Contributions towards the medieval settlements repertoire of western Romania.....</i>	<i>101</i>
---	------------

Florin Drașovean, Cosmin Ioan Suciu, Dragoș Diaconescu

<i>Cercetările arheologice preventive din anul 2015 în Piața Sfântul Gheorghe a Timișoarei / The 2015 rescue excavation in Timișoara's Sfântul Gheorghe Square.....</i>	<i>139</i>
---	------------

Raoul M. Șepilici

<i>Observații pe marginea unui fals monetar descoperit în Piața Sfântul Gheorghe din Timișoara / Observations regarding a counterfeit coin discovered in Timișoara's Sfântul Gheorghe Square.....</i>	<i>161</i>
---	------------

Dragoș Diaconescu

<i>Observații arheologice privind linia exterioară de fortificație a cetății turcești a Timișoarei / Archaeological remarks regarding the outer fortifications of Ottoman Timișoara.....</i>	<i>165</i>
--	------------

PATRIMONIUL ARHITECTURAL

Mihai-Corneliu Popovici-Donici

*Reconstituiri arhitecturale pentru trei locuințe neolitice din situl Parța pe baza unei metode noi. Concluzii tipologice locale / The architectural reenactment of three Neolithic housing units situated at Parța, as per a New Method. Local typological conclusions.....*195

Maja Bâldea

*Studiu de caz. Bisericile de lemn din Coșevița și Pietroasa, județul Timiș / Case study. The wooden churches of Coșevița and Pietroasa, Timiș county.....*213

Gabriel Szekely

*Arhitecți creatori ai Stilului Neoromânesc în zona Banatului / Neo-Romanian style architects in the Banat.....*235

PATRIMONIUL MOBIL

Andreea Foanene

*Icoane bănățene pe sticlă / Banat icons on glass.....*249

CONSERVARE-RESTAURARE PATRIMONIUL

Dana Stancovici

*Opinii privind medalionul frontonului casei de pe str. Eugeniu de Savoya nr. 24 / Opinions regarding the entrance fronton medallion of the Eugene of Savoy no. 24 house.....*257

Hedy M-Kiss

*Steagul aniversar al reuniunii de cântări a meseriașilor din Jimbolia, 1893–1910 / The Jimbolia Craftsmen's Hymn Assembly's anniversary flag, 1893–1910.....*271

LEGISLAȚIE PATRIMONIUL, MANAGEMENT CULTURAL, EDUCAȚIE CULTURALĂ

Bogdan Șandric

*Repertoriul Arheologic al României. Istorie, Evoluție, Rezultate / Romania's National Archaeological Repertoire. History, evolution, results.....*281

Dan Vlase

*Cetatea Timișoara: între cercetare și valorificare / Timișoara Fortress: between research and highlighting heritage..*307

ISTORIE

Minodora Damian

*Viața mondenă timișoreană în reclama interbelică din ziarul Voința Banatului / La vie mondaine de Timișoara dans la publicité interguerre du journal Voința Banatului.....*331

PATRIMONIUM BANATICUM – O REVENIRE

O idee bună trebuie continuată. După un deceniu de absență a Revistei *Patrimonium Banaticum* am decis, împreună cu colegii mei de la Direcția Județeană pentru Cultură Timiș să reluăm această publicație care a fost și este necesară pentru istoria eforturilor de cercetare și valorificare a patrimoniului din Banat și vestul României. Un patrimoniu bogat și relevant pentru identitatea noastră, insuficient cercetat și promovat, esențial însă pentru auto-definirea noastră ca popor și comunitate. Dacă haina îl face pe om, haina unei comunități este dată de moștenirea patrimonială a acesteia. Iar moștenirea nu este doar un drept, ci este în primul rând o obligație.

Patrimoniul cultural descrie un context din ce în ce mai relevant pentru viața noastră. Patrimoniul a devenit subiect politic, resursă de dezvoltare, sursă de identitate, centru de cost, centru de profit, subiect de dezbatere publică care chestionează permanent raportarea la anumite valori și priorități ale comunității. De fapt, patrimoniul este în primul rând o resursă, iar gestionarea corectă a acestei resurse este susceptibilă de a crește calitatea vieții unei comunități. Nu doar prin turism, deși este esențial, ci și prin fascinația și magnetismul pe care o clădire istorică, o colecție muzeală sau un sit arheologic pus în valoare o exercită asupra noastră. Patrimoniul este cel care transformă un loc comun într-unul unic și excepțional. Și a trăi într-un loc excepțional creează aderență la comunitate, generează o stare subiectivă de bine. De altfel turismul nu este altceva decât căutarea unei lumi alternative, mai bune, și este legat cvasi-exclusiv de patrimoniul cultural sau natural, pentru că patrimoniul este prin definiție ceva care aparține unei lumi ideale și stabile.

Patrimoniul este un subiect interdisciplinar prin excelență. Sigur, cercetarea acestuia are vedetele sale: arheologii, arhitecții, restauratorii, muzeografi, istoricii de artă. Ei sunt cei care traiesc întru patrimoniu, pentru patrimoniu. Patrimoniul nu este însă un subiect exclusiv, el este un subiect real semnificativ și pentru sociologie, psihologie ambientală, științele educației, antropologie și, poate în primul rând, pentru dezvoltarea comunitară. Totodată, patrimoniul nu poate exista doar prin pasionați și protecție legală, ci este nevoie de un consens general privind importanța acestuia pentru comunitate, patrimoniul material sau imaterial reprezentând pur și simplu rădăcinile comunității.

Acest număr al revistei *Patrimonium Banaticum* nu face decât să continue o misiune pe care și-au asumat-o alții înaintea noastră și față de care facem o reverență. Le mulțumesc colegilor mei că au intrat în acest proiect cu bunăvoință și entuziasm. Cred că le-a plăcut să realizeze această revistă și sunt sigur că *Patrimonium Banaticum* va avea o viață lungă.

Dr. Sorin Vlad Predescu
Director Direcția Județeană pentru Cultură Timiș

PATRIMONIUL ARHEOLOGIC

DESCOPERIRI NEOLITICE ȘI ENEOLITICE RECENTE ÎN JUDEȚUL TIMIȘ

Octavian-Cristian Rogoza*

Neue Neolithikum und Aeneolithikum Entdeckungen in Kreis Timiș

Abstarct: Die Oberflächeforschungen durchgeführt zwischen die Jahren 2015–2016, haben zur die Identifizierung oder Wiederidentifizierung von manche neolitische und eneolitische Siedlungen geführt, die sich in die Verwaltungsgrenzen der folgende Ortschaften befinden: Cherestur, Dudeștii Noi, Giulvăz, Dinaș und Timișoara.

Schlagwörter: *Banat Region, Vinča A₃, Vinča C, Tisa, Tiszapolgár.*

Cuvinte cheie: *Banat, Vinča A₃, Vinča C, Tisa, Tiszapolgár.*

1. Introducere

Evoluția și dinamica cercetărilor arheologice de suprafață au permis identificarea de situri arheologice preistorice noi și, în unele cazuri, reidentificarea unora foarte bine cunoscute în bibliografia de specialitate, dar lipsite de coordonate sau repere exacte care să ajute la protejarea lor din punct de vedere juridic și administrativ. În mod concret, cercetările determinate de întocmirea unor memorii arheologice pentru diverse planuri urbanistice au determinat și obligat o “*periere*” atentă a unor hotare administrative. Din numărul destul de însemnat de situri identificate cu această ocazie, am ales să ne aplecăm în acest studiu asupra descoperirilor atribuite neoliticului dezvoltat, neoliticului târziu și eneoliticului timpuriu.

2. Situri

2.1. Carani/Mercydorf, (germană), Mercyfálva (maghiară) – comuna Sânandrei

2.1.1. Carani–5

Situl arheologic cu indicativul 5 de la Carani este cunoscut deja în bibliografia de specialitate pentru descoperirile atribuite epocii bronzului și epocii medievale¹. Situl este amplasat pe interfluviul dintre Valea Seliștii și un afluent al pârâului Carani, la 3,56 km de biserica ortodoxă din Carani, la 5,61 km sud-est de biserica ortodoxă din Bărateaz, la 2,4 km nord-vest de biserica catolică din Carani și la 820 m vest de șoseaua Carani-Bărateaz (DJ692) (Fig. 7/a).

Coordonate: – **GPS:** 45°55'24.23"N 21° 7'28.78"E, 109 m altitudine;

– **STEREO 70:** 199647.10957 (long), 498827.67236 (lat);

Reorganizarea materialelor din depozit ne-a oferit prilejul de a analiza materialele din acest punct și de a identifica și unele fragmente ceramice care aparțin neoliticului târziu. Pe baza aspectului morfologic, ceramica din acest punct poate fi divizată în trei categorii separate: ceramică grosieră, ceramică semifină și ceramică fină. Fragmentele decorate nu sunt foarte numeroase. Ca modalități de decorare sunt întâlnite pliseurile “*in câpriori*” (Fig. 1/1–3) sau diverse elemente modelate plastic care au probabil și un rol estetic, pe lângă cel funcțional (Fig. 1/4–5, 8). Cu excepția unei așa-zise “*tăvi de pește*” (Fig. 1/6), nu au putut fi determinate forme, în schimb au fost identificate fragmente cu ardere secundară (Fig. 1/7). Din punct de vedere cultural, atribuim ceramica de aici fazei C a culturii Vinča. Materiale similare, în apropiere, sunt cunoscute la Aradu Nou-La Bufni², Chișoda-Livezi³,

* Universitatea de Vest, Bd. Vasile Pârvan nr. 4, Timișoara, e-mail: rogozeaoctavian@yahoo.com

¹ Micle *et alii* 2006, 12–13.

² Sava, Matei 2015, 91–92.

³ Drașovean 1991a, 209–210; Drașovean 1991b, 59; Drașovean 1991c, 71–72; Drașovean 1996, 109; Luca 2006, 70–71.

Cornești-Iugosloveni și *Ferma Reiter*⁴; Foeni-Cimitirul Ortodox⁵, Folea⁶, Hodoni-Pocioroane⁷, Macea-Topilă⁸, Macedonia⁹, Parța-Tell I și Tell II¹⁰, Sânandrei-Ocsenplatz¹¹, Șag-Gostat¹², Unip-La Vișini¹³, Sânmartinu Sârbesc–9/Grădiște¹⁴.

2.2. Cherestur/Pusztakeresztúr (maghiară) – comuna Beba Veche

2.2.1. Cherestur–I

Informațiile legate de descoperirile arheologice din hotarul localității Cherestur sunt relativ sărace în comparație cu alte localități învecinate. Aici sunt amintite descoperiri preistorice¹⁵, ale epocii mijlocii a bronzului (materiale Tiszapolgár și Cruceni-Belegiš), postromane (sec. II-IV)¹⁶, dar și o movilă de pământ¹⁷. În completarea acestor informații vin cercetările de suprafață desfășurate de noi, dar și de către Dan Leopold Ciobotaru, Gheorghe Drăgoi și F. Mirciov. Așezarea multistratificată¹⁸, denumită de noi convențional Cherestur–I, a fost reidentificată în 09.06.2016, în contextul cercetărilor de suprafață determinate de cercetarea preventivă de la Dudeștii Vechi–25/Cociohatu Mic-Ferma 3/Mihoc.

Așezarea este amplasată pe un grind, la 598 m NVV de biserica catolică din Cherestur, 5,8 km SEE de biserica ortodoxă română din Beba Veche, 13,7 km nord de biserica ortodoxă română din Valcani, la est de șoseaua Cherestur-Beba Veche (DJ682). Situl este înconjurat de un meandru fosil semipermanent (pârâul Cociohatu curge în momentul de față la 2 km nord de sit) (**Fig. 7/b**).

Coordonate: – GPS: 46° 7'35.53"N, 20°22'25.91"E, 77 m altitudine;

– STEREO 70: 142778.02077 (long), 524487.75229 (lat);

Puținele fragmente ceramice atribuite neoliticului târziu, mai exact culturii Tisa, se încadrează în trei categorii morfologice: ceramică grosieră, ceramică semifină și ceramică fină. La ceramica grosieră, arderea caracteristică se pare că a fost cea oxidantă. Pentru degresarea pastei au fost utilizate cioburile pisate. Suprafețele sunt doar netezite. În ceea ce privește decorurile, sunt întâlniți butoni ovali dispuși orizontal pe peretele vasului (**Fig. 2/1**), butoni semisferici (**Fig. 1/11**), torți semicirculare dispuse pe peretele vasului (**Fig. 2/5**) sau sub buza acestuia (**Fig. 1/11**). O altă tehnică de decorare, cea realizată prin incizare, este reprezentată de motivele compuse din incizii cu vârful în jos, încadrate de incizii verticale asociate cu butoni concavi perforați și pictura cu roșu (**Fig. 1/10**). Tot prin această tehnică au fost realizate și benzile umplute cu incizii lunguiețe scurte (**Fig. 2/7**). Din repertoriul formelor au putut fi determinate doar „tava de pește” (**Fig. 1/11**) și o strachină „trunchi de piramidă” (**Fig. 1/10**). Pentru ceramica semifină, foarte slab reprezentată, a fost preferată arderea reducătoare, lustruirea suprafețelor și o degresare cu un amestec de nisip și cioburi pisate. Ceramica fină descoperită aici are suprafețele lustruite și pasta degresată cu nisip fin. Arderea reducătoare este reflectată de culorile cenușiu și negru, preponderente pentru această specie. Decorurile întâlnite sunt pliseurile, dar și butonii ovali dispuși orizontal pe carena vasului. Formele întâlnite sunt: strachina globulară (**Fig. 1/9**), strachina tronconică (**Fig. 2/3**) sau oala cu buza evazată (**Fig. 2/4**).

Materialele ceramice din acest punct își găsesc analogii bune în alte situri cu descoperiri Tisa,

⁴ Lazarovici 1991d, 74–77; Drașovean 1996, 109; Luca 2006, 76.

⁵ Lazarovici 1979, 210; Lazarovici 1991, 77; Drașovean 1991a, 210; Drașovean 1991b, 60; Drașovean 1996, 110; Luca 2006, 111.

⁶ Drașovean 1991a, 210; Drașovean 1991b, 60.

⁷ Drașovean 1991a, 209; Drașovean 1991b, 59; Drașovean 1991d, 73–74; Lazarovici 1979, 199; Drașovean 1996, 110; Luca 2006, 134.

⁸ Sava 2008, 18.

⁹ Drașovean 1991b, 60; Drașovean 1996, 112; Luca 2006, 165.

¹⁰ Drașovean 1991a, 209–210; Lazarovici 1991e, 67–70; Drașovean 1991b, 60; Drașovean 1996, 122.

¹¹ Drașovean 1991b, 60; Drașovean 1996, 112–113; Luca 2006, 225.

¹² Lazarovici 1991f, 77; Drașovean 1991b, 60; Lazarovici 1979, 210; Drașovean 1996, 114; Luca 2006, 241.

¹³ Drașovean 1991a, 210; Drașovean 1991b, 60; Drașovean 1996, 114; Luca 2006, 262.

¹⁴ Rogoza 2015, 128–129.

¹⁵ Lazarovici 1975, 22; Lazarovici 1979, 190; Lazarovici 1983, 14; Gudea, Moțu 1983, 191; Medeleț, Bugilan 1981, 121; Luca 1999–2000, 312–313; Luca 2006, 69; Gumă 1993, 287; 195.

¹⁶ Dörner 1971, 687; Gudea, Moțu 1983, 195; Luca 2006, 69.

¹⁷ Medeleț, Bugilan 1987, 121; Luca 2006, 69.

¹⁸ Aici au fost descoperite pe lângă materiale atribuite neoliticului târziu și materiale atribuite culturii Starčevo-Criș, culturii Mureș și perioadei sarmatice.

precum cele de la: Cenad¹⁹, Chesinț–36/Ocob²⁰; Dudeștii Vechi²¹, Hodoni–Pocioroane²², Vinga–5/Izvor²³, etc.

2.3. Dudeștii Noi/Neubeschonowa (germană), Ujbessenő (maghiară) – comuna Dudeștii Noi

2.3.1. Dudeștii Noi–12

Situl Dudeștii Noi–12 a fost identificat în 03.10.2015 în contextul cercetărilor de suprafață determinate de întocmirea *Memoriului Arheologic* necesar redactării *Planului Urbanistic General al Comunei Dudeștii Noi*²⁴. Aici au fost descoperite, pe lângă ceramică medievală și materiale ceramice care pot fi atribuite neoliticului dezvoltat²⁵.

Punctul cu materiale arheologice se află la 8,8 km nord-est de biserica ortodoxă din Beregsăul Mare, la 7 km sud-vest de biserica ortodoxă din Sânnandrei, la 4,8 km sud-est de biserica catolică din Dudeștii Noi, la 830 m sud de șoseaua Timișoara–Sânnicolau Mare (DN6) și la numai 20 m nord de pârâul Bega Veche/Niarad (Fig. 7/c).

Coordonate: – **GPS:** 45°48'10.64"N, 21° 6'52.49"E, 85 m altitudine;

– **STEREO 70:** 198213.49623 (long), 485490.49300 (lat);

Fragmentarea puternică a materialelor neolitice nu ne permite o încadrare culturală deosebit de precisă. Picioarele de cupă (Fig. 4/6), alături de umărul de vas ascuțit cu pliseuri fine, indică o fază timpurie a culturii Vinča (Fig. 4/8). Decorurile, cu excepția celor plastice (Fig. 4/5), lipsesc. Dintre formele de vas au fost identificate numeroase fragmente provenite de la străchini tronconice (Fig. 4/1–5; Fig. 4/7). Caracteristicile morfologice ale pastei, precum și puținele elemente tipice, își găsesc analogii în situri apropiate cum sunt cele de la: Cruceni–2/Strada Cimitirului²⁶, Ghilad–1/Liceul Agricol Ciacova²⁷, Moșnița Nouă–7²⁸, Parța-ob. 6²⁹, Timișoara–Freidorf/Hladik³⁰, Timișoara–9/Freidorf IV–Str. Anton Bacalbașa³¹, Timișoara–Fratelal/Fabrica de Căramidă³² etc.

2.3.2. Dudeștii Noi–42

Așezarea a fost descoperită în 08.10.2015 în contextul cercetărilor arheologice de suprafață determinate de întocmirea *Memoriului Arheologic* pentru *Planul Urbanistic General al Comunei Dudeștii Noi*³³. Zona cu materiale arheologice se află la 1,69 km est de biserica romano-catolică din Dudeștii Noi, la 8,61 km sud-vest de biserica catolică din Carani și la 13,4 km sud-est de biserica ortodoxă din Satchinez. Din punct de vedere geomorfologic situl este așezat pe o terasă înaltă aflată la limita sudică a Câmpiei Înalte a Vingăi. În raport cu o sursă de apă, locuirea se află la 1,2 km sud-est de cursul actual al pârâului Bega Veche/Niarad (Fig. 8/a).

¹⁹ Rusu 1971, 79; Drașovean 1991a, 209; Drașovean 1991b, 65; Drașovean *et alii* 1996, 34; Lazarovici 1971, 12; Lazarovici 1976, 214; Lazarovici 1979, 156; Lazarovici 1981, 184; Lazarovici 1987, 36; Lazarovici, Lazarovici 2006, 596.

²⁰ Lazarovici 1979, 157, 159; Drașovean *et alii* 1996, 34.

²¹ Rusu 1971, 79; Lazarovici 1976, 214; Lazarovici 1979, 156–157; Lazarovici 1981, 184; Lazarovici 1993, 259; Lazarovici, Lazarovici 2006, 596.

²² Moga 1969, 295; Drașovean 1991a, 209; Drașovean 1991b, 65; Drașovean 1991d, 73–74; Drașovean 1995, 70–79; Drașovean *et alii* 1996, 24–33; Lazarovici 1971, 27; Lazarovici 1976, 214; Lazarovici 1979, 157; Lazarovici 1987, 36; Lazarovici 1993, 259; Lazarovici, Lazarovici 2006, 596–597, 599.

²³ Lazarovici 1979, 208; Drașovean *et alii* 1996, 34.

²⁴ La perieghetă au participat și Dorel Micle, Victor Bunoiu, Remus Dincă și Alexandru Ionescu.

²⁵ Micle, Rogoza 2015, 44.

²⁶ Drașovean, Fota 2003, 55–57; Luca 2006b, 83; Rogoza, Seculici 2014, 285.

²⁷ Rogoza, Seculici 2014, 281–285, 286.

²⁸ Măruia *et alii* 2012, 191–199; Rogoza, Seculici 2014, 283–286.

²⁹ Lazarovici *et alii* 2001, 80.

³⁰ Lazarovici 1979, 208/91; Lazarovici *et alii* 1983, 37–38; Lazarovici 1991a, 28; Lazarovici 1991e, 46; Lazarovici, Lazarovici 2006, 217; Kalmar-Maxim 1984, 394–395; Luca, 2006, 250; Rogoza, Seculici 2014, 285.

³¹ Drașovean 1989, 44; Drașovean 1991, 43; Lazarovici 1991a, 28; Lazarovici 1991c, 49; Lazarovici 1991e, 46; Lazarovici, Lazarovici 2006, 208, 211, 217; Luca 2005, 250.

³² Lazarovici 1976, 208, 209; Lazarovici 1977, 24; Lazarovici 1979, 115, 196; Lazarovici 1981, 176; Lazarovici 1993, 23; Lazarovici 1991a, 28; Lazarovici 1991c, 49; Lazarovici, Lazarovici 2006, 208, 217; Lazarovici *et alii* 1983, 9; Kalmar-Maxim 1984, 394–395; Luca 1985, 286, 288; Luca 2006b, 250; Rogoza, Seculici 2014, 285.

³³ La perieghetă au participat și Alexandru Ionescu, Adrian Ardelean și Ruth Pospișil. Materialele din acest punct au mai fost amintite tangențial într-un alt studiu cu caracter de repertoriu însă fără a fi ilustrate sau discutate.

Coordonate: – GPS: 45°50'18.14"N, 21° 7'18.66"E, 92 m altitudine.

– **STEREO 70:** 198969.51438 (long), 489396.06499 (lat).

Majoritatea³⁴ ceramicii descoperite aici aparține eneoliticului timpuriu, mai precis culturii Tiszapolgár. Decorurile întâlnite sunt puține. Nu lipsesc toarte caracteristice acestei culturi, așa-zisele toarte “cioc de pasăre” (**Fig. 4/9–10**). Sunt întâlnite ca forme de vas fragmente din diverse străchini tronconice (**Fig. 4/11; Fig. 5/1–3; 5–6; 8**) sau fragmente de la oale cu buza evazată (**Fig. 5/4, 7**). În zonă întâlnim materiale similare la Alioș–Cetatea Turcească³⁵, Alioș–40³⁶, Cornești–Iugoslaveni³⁷, Cornești–Cornet³⁸, Dudeștii Vechi (Besenova Veche)–Movila Mare³⁹, Fiscuț–6⁴⁰, Hodoni–3⁴¹; Hodoni–Pocioroane⁴², Periam–Port⁴³, Sănnicolau Mare⁴⁴, Seceani–3⁴⁵, Timișoara – Mehala IV⁴⁶ și Vinga – Izvor⁴⁷.

2.4. Diniăș/Диняш/Dinjaș (sârbă); Torontáldinnyés (maghiară) – comuna Peciu Nou

2.4.1. Diniăș–5/Gomilă/La Hotar

Informații legate de descoperiri arheologice din arealul localității Diniăș există încă de la începutul secolului al XX-lea. B. Milleker amintește aici materiale preistorice provenite dintr-o așezare preistorică descoperită și distrusă parțial la îndiguirea Canalului Bega din 1895⁴⁸. Descoperiri care aparțin epocii bronzului și evului mediu au fost făcute în punctul *Gomila Spartă*⁴⁹. Descoperiri preistorice (Tiszapolgár) mai există și în punctul *Trei Sălcii/Trei Plopi*⁵⁰. Tot în hotarul Diniășului mai este menționată și o movilă de pământ artificială la 1 km nord-vest de sat, în punctul *Emelca (Imelca)*⁵¹. Secolelor II–IV p.Chr. le sunt atribuite descoperirile din materialele din punctul *La Fântână*⁵². Revenind la punctul *Gomilă* sau *La Hotar* presupunem că acesta este situl amintit de către B. Milleker, deoarece acesta se află foarte aproape de cursul actual al canalului Bega (**Fig. 8/b**). Un alt argument este oferit de analiza imaginilor satelitare care relevă existența unui șanț circular de jur împrejurul așezării, mai puțin în zona nordică (zona cuprinsă între grind și dig). Cercetarea de teren din 08.05.2016 confirmă imaginile satelitare. Zona nordică a grindului este “tăiată”, fiind mai abruptă în comparație cu restul pantelor. Pe suprafața acestei pante sunt foarte vizibile cel puțin două locuințe de suprafață arse. În ceea ce privește istoricul cercetărilor situl a fost redescoperit de către Florin Drașovean, ulterior mențiuni legate de materialele de aici existând în diverse studii⁵³.

Coordonate: – GPS: 45°40'51.69"N 21° 0'28.62"E, 80 m altitudine;

– **STEREO 70:** 189253.77285 (long), 472359.83216 (lat);

De pe suprafața acestui sit au fost colectate fragmente ceramice Foeni/Petrești A, utilaj litic șlefuit

³⁴ În acest punct mai există și fragmente ceramice care aparțin probabil primei epoci a fierului (**Fig. 4/11**).

³⁵ Măruia 2011, 384, fig. 1.20, 1.20a, 1.20b; Măruia et alii 2012, 48, fig. 1.20, 1.20a, 1.20b; Rogoza 2015, 126.

³⁶ Rogoza 2015, 126.

³⁷ Lazarovici 1979, 193; Oprinescu 1981, 49; Lazarovici 1983, 14; Luca 2006, 76; Diaconescu 2009, 98; Rogoza 2015, 126.

³⁸ Lazarovici 1975, p. 22; Lazarovici 1979, p. 193; Oprinescu 1981, p. 49; Lazarovici 1983, p. 14; Luca 2006, p. 159; Diaconescu 2009, p. 98; Rogoza 2015, p. 127.

³⁹ Lazarovici 1975, 20; Lazarovici 1979, 187; Oprinescu 1981, 49; Lazarovici 1983, 14; Diaconescu 2009, 98; Rogoza 2015, 127.

⁴⁰ Rogoza 2015, 127.

⁴¹ Rogoza 2015, 126–127.

⁴² Drașovean et alii 1996, 10–12; Luca 2006, 134; Diaconescu 2009, 104; Rogoza 2015, 127.

⁴³ Lazarovici 1975, 22; Oprinescu 1981, p. 49; Lazarovici 1983, p. 16; Luca 2006, 196; Diaconescu 2009, 112–113; Rogoza 2015, 127.

⁴⁴ Lazarovici 1979, 207; Lazarovici 1983, 17; Oprinescu 1981, 49; Luca 2006, 226; Diaconescu 2009, 117; Rogoza 2015, 127.

⁴⁵ Păslaru et alii 2010, 17; Coordonate GPS: 45°57'45.48"N, 21°15'52.83"E.

⁴⁶ Medeleț, Bugilan 1974, 85–87; Luca 2006, 251; Diaconescu 2009, 122; Rogoza 2015, 127.

⁴⁷ Lazarovici 1979, 208; Luca 2006, p. 271; Diaconescu 2009, p. 124; Rogoza 2015, 127.

⁴⁸ Milleker 1897, 34–35.

⁴⁹ Luca 2006, 90; Luca, Urian 2012, 8.

⁵⁰ Luca 2006, 90; Diaconescu 2008, 78; Diaconescu 2009, 100–101; Luca, Urian 2012, 8–9.

⁵¹ Luca 2006, 90.

⁵² Luca, 2006, 90; Luca, Urian 2012, 8.

⁵³ Medeleț, Bugilan, 1987, 12; Mare 2004, 169; Luca 2006, 90; Diaconescu 2008, 78; Diaconescu 2009, 100; Luca, Urian 2012, 8.

(Fig. 3/9–10), greutatea din lut (Fig. 3/8) și chirpici. Ceramica fină, modelată dintr-o pastă deosebit de fină, degresată cu nisip fin, cu suprafețele atent lustruite este decorată cu incizii (Fig. 2/10), butoni semisferici (Fig. 3/5) sau prin pictarea cu roșu brun a unor benzi oblice paralele (Fig. 2/9). Pe ceramica semifină sunt întâlnite motive compuse din benzi umplute cu liniuțe (Fig. 3/3). Ceramica grosieră este caracterizată de o degresare cu cioburi pisate, netezirea suprafețelor și decorarea cu benzi umplute cu liniuțe (Fig. 3/2), diverse incizii (Fig. 3/4), alveole sub buză (Fig. 2/11), sau toarte ovale dispuse vertical, ușor ascuțite în partea superioară (Fig. 3/7). În unele cazuri, pe vasele groșiere apar toarte semisferice dispuse pe buză (Fig. 3/6).

Materialele din acest punct au analogii apropiate în așezările cu materiale Foeni/Petrești A de la: Chișoda-Livezi⁵⁴, Foeni-Cimitirul Ortodox⁵⁵, Folea⁵⁶, Moșnița-16/Dealul Sălaș⁵⁷, Parța-Tell F⁸, Parța-Tell IF⁹, Unip (Liebling)-La Vișini⁶⁰, Sânmihaiu Român-La Deal⁶¹, Uivar-Gomila⁶².

2.5. Giulvăz/Djulwes, Giulwess, Djulves, Giulwesz (germană); Ѓулвез, Ѓulvez (sârbă), Torontálgylvész (maghiară) – comuna Giulvăz

2.5.1. Giulvăz-9/Cimitirul Ortodox

Situl a fost descoperit în data de 03.01.2016 de către Octavian Cristian Rogozea și Bogdan Craiovan cu ocazia unor cercetări de suprafață determinate de întocmirea *Memoriului Arheologic* necesar la redactarea *Planului Urbanistic General al Comunei Giulvăz*. Zona cu materiale arheologice se află sub actualul Cimitir Ortodox, la 673 m vest de biserica ortodoxă din Giulvăz, 9,9 km nord-est de biserica ortodoxă din Foeni și 9,3 km sud-est de biserica catolică din Iohanesfeld, pe un grind mai înalt cu cca. 1–1,5 m decât terenul din jur (Fig. 8/c).

Coordonate: – GPS: 45°32'45.55"N, 20°58'42.69"E, 75 m altitudine;

– STEREO 70: 186207.99339 (long), 457479.61875 (lat);

Materiale din acest punct aparțin fazei A₃ a culturii Vinča. Ceramica grosieră, degresată cu cioburi pisate și suprafețele netezite este decorată cu alveole amplasate sub buză (Fig. 5/11) sau prin modelarea plastică a pastei. Prin această tehnică au fost obținuți butoni ovali dispuși orizontal pe vas (Fig. 6/5), butoni semisferici (Fig. 6/6) sau buze vălurite (Fig. 5/10). Pe ceramica fină, de culoare neagră și lustruită intens, apar decorurile compuse, pliseurile orizontale paralele pe buză (Fig. 5/12), pliseurile verticale pe carena ascuțită a vasului (Fig. 5/13) sau mici butoni semisferici dispuși pe carena vasului (Fig. 5/14). Degresarea pastei în cazul acestei facturi a fost făcută cu ajutorul nisipului fin. Ceramica semifină este caracterizată de o degresare cu nisip fin sau un amestec de nisip fin cu cioburi pisate în unele cazuri. Suprafețele sunt lustruite (Fig. 5/9), decorurile frecvente sunt benzile umplute cu liniuțe alungite (Fig. 6/1–3). În unele cazuri sunt întâlnite și toarte semicirculare dispuse vertical pe peretele vasului (Fig. 6/4).

Fragmentele ceramice din acest punct sunt similare materialelor vinciene din alte așezări neolitice din județul Timiș, precum materialele de la: Cruceni-2/Strada Cimitirului⁶³, Ghilad-1/Liceul Agricol Ciacova⁶⁴,

⁵⁴ Drașovean 1994, 139–141; Drașovean 1997, 55; Drașovean 1999, 6; Gligor 2008, 11; Luca 2009, 199; Luca, Urian 2012, 12; Lazarovici 2007, 28, 30.

⁵⁵ Drașovean 1991b, 61; Drașovean 1994, 141–149; Drașovean 1994a, 3–8; Drașovean 1997, 65–62; Drașovean 1999, 6–18; Drașovean 2003, 40; Lazarovici 1991, 77; Lazarovici, Lazarovici 2007, 28, 31, 40, 42, 46; Luca 2009, 200–201; Luca, Urian 2012, 13; Gligor 2008, 11.

⁵⁶ Drașovean 1991, 61; Drașovean 1994, 149; Drașovean 1997, 72; Drașovean 1999, 10; Gligor 2008, 11; Lazarovici, Lazarovici 2007, 28.

⁵⁷ Informație amabilă Călin Timoc.

⁵⁸ Drașovean 1994, 149; Drașovean 1997, 62; Drașovean 1999, 10–10; Gligor 2008, 11; Lazarovici, Lazarovici 2007, 28, 30, 41.

⁵⁹ Agotha, Resch 1997; Drașovean 1994, 149–152; Drașovean 1994a, 10–11; Drașovean 1997, 63–66; Drașovean 1999, 10–11; Drașovean 2003, 40; Gligor 2008, 11–12; Kalmar-Maxim 1984, 394; Lazarovici 1979, 166; Lazarovici 1991e, 67; Lazarovici *et alii* 2001, 58, 63; Lazarovici, Lazarovici 2007, 28, 30, 41–42.

⁶⁰ Drașovean 1991b, 61; Drașovean 1994, 152–154; Drașovean 1997, 66–67; Drașovean 1999, 12–13; Gligor 2008, 12; Lazarovici, Lazarovici 2007, 28, 36.

⁶¹ Luca 2009, 199; Luca, Urian, 2012, 9–10.

⁶² Schier 2008, 61; Gligor 2008, 12.

⁶³ Drașovean, Fota 2003, 55–57; Luca 2006b, 83; Rogozea, Seculici 2014, 285.

⁶⁴ Rogozea, Seculici 2014, 281–285, 286.

Moșnița Nouă-Ob. 7⁶⁵, Parța-Ob. 6⁶⁶, Timișoara-*Fratelia-Fabrica de Căramidă*⁶⁷, Timișoara-*Freidorff-Hladik*⁶⁸, Timișoara-*Freidorf-Str. A. Baclabașă*⁶⁹.

2.6. Timișoara

2.6.1. Timișoara–22/Ronaț-Triaj

Situl a fost descoperit în anii '70 în urma unor cercetări de teren efectuate de către Gheorghe Lazarovici. Materialele ceramice recoltate de aici i-au fost predate lui N. Vlassa care le menționează în două articole (primul, în limba germană, publicat în 1970 și al doilea în limba română, publicat în 1971) care tratează legăturile neoliticului transilvănean cu Orientul Apropiat. Mai exact, în aceste studii N. Vlassa menționează patru fragmente ceramice din așezarea neolitică de la Ronaț-Triaj. Dintre aceste fragmente, două sunt modelate sub forma unor ciocuri de pasăre. Primul, asemănător unui cioc, redă realist ciocul încovoiat, cu nări cu tot, al unei păsări răpitoare. Cel de-al doilea fragment de acest tip are peste 10 cm și este decorat cu două șiruri de gropițe și caneluri subțiri liniare (Vlassa atribuie aceste fragmente culturii Tisa). Tot din această așezare mai provin și două fragmente decorate în relief cu reprezentări zoomorfe. Pe unul dintre ele este redat un patruped cu corpul scurt, picioare groase și coada scurtă. Ochiul, urechea și botul sunt redat și ele. Lipsa coarnelor îl determină pe cercetătorul menționat mai sus să excludă acest animal din categoria ovicaprinelor și să-l includă în categoria canidelor. Decorul ultimului fragment ceramic de acest tip pare să redea o ființă asemănătoare unui vultur heraldic cu aripile desfăcute și cu redarea penajului cozii. Animalul nu este considerat vultur, deoarece capul acestuia, întors spre stânga, are redat două urechi și un ochi sub forma unei scobituri adânci, înconjurat de o incizie. Nici botul masiv nu apropie acest animal de imaginea unei păsări. Atributele acestui animal îl apropie, în opinia lui N. Vlassa, de un animal fantastic, posibil un vultur lentocfal. Același cercetător crede că ne aflăm în fața unei reproduceri, realizată la mii de kilometri de Mesopotamia, a reprezentării zeiței Imdugud, redată sub forma unui animal cu corp de vultur și cap de leoaică. Sub aspectul încadrării culturale și, implicit, cronologice cercetătorul sus-amintit înclină spre o atribuire a materialului culturii Vinča-Turdaș⁷⁰.

După publicarea celor două articole, așezarea neolitică de la Ronaț-Triaj mai apare menționată și într-un studiu din anul 1972 semnat de V. Dumitrescu, în care autorul pune sub semnul întrebării concluziile lui N. Vlassa legate de materialul din această așezare⁷¹. Situl mai este menționat și într-o lucrare de popularizare apărută în 1979 semnată de L. Mărghitan⁷².

În repertoriul descoperirilor arheologice din Banat întocmit de S. A. Luca, în punctul Ronaț este menționată o așezare neolitică⁷³. Cea mai recentă menționare a sitului neolitic de la Ronaț în bibliografia de specialitate este cea făcută de către I. Paul în anul 2007. În această lucrare apărută cu ocazia acordării titlului *Doctor Honoris Causa* al Universității de Vest din Timișoara lui I. Paul, este reluată de către acesta discuția legată de analogiile și atribuirea culturală a pieselor publicate de N. Vlassa⁷⁴.

Periegezele efectuate în anul 2015 în hotarul cadastral al orașului Timișoara, determinate de diverse proiecte ce vizau o mai bună cunoaștere a siturilor arheologice din arealul menționat anterior, au avut ca rezultat identificarea a numeroase situri arheologice, printre care și situl neolitic de la Ronaț-Triaj. Situl a fost reidentificat de noi în 08.04.2015. Aflându-se într-o zonă de dezvoltare imobiliară intensă, perimetrul sitului a început să fie supus unor cercetări arheologice preventive odată cu primăvara anului 2016⁷⁵.

⁶⁵ Măruia et alii 2012, 191–199; Rogoza, Seculici 2014, 283–286.

⁶⁶ Lazarovici et alii 2001, 80.

⁶⁷ Lazarovici 1976, 208, 209; Lazarovici 1977a, 24; Lazarovici 1979, 115, 196; Lazarovici 1981, 176; Lazarovici 1993a, 23; Lazarovici 1991b, 28; Lazarovici 1991c, 49; Lazarovici, Lazarovici 2006, 208, 217; Lazarovici et alii 1983, 9; Kalmar-Maxim 1984, 394–395; Luca 1985, 286, 288; Luca 2006, 250; Rogoza, Seculici 2014, 285.

⁶⁸ Lazarovici 1979, 208/91; Lazarovici et alii 1983, 37–38; Lazarovici 1991b, 28; Lazarovici 1991a, 46; Lazarovici, Lazarovici 2006, 217; Kalmar-Maxim 1984, 394–395; Luca, 2006, 250; Rogoza, Seculici 2014, 285.

⁶⁹ Drașovean 1989, 44; Drașovean 1991, 43; Lazarovici 1991b, 28; Lazarovici 1991c, 49; Lazarovici 1991a, 46; Lazarovici, Lazarovici 2006, 208, 211, 217.

⁷⁰ Vlassa 1970, 23–25; Vlassa 1971, 44.

⁷¹ Dumitrescu 1972, 97.

⁷² Mărghitan, 1979, 54.

⁷³ Luca 2006, 252.

⁷⁴ Paul 2008, 24.

⁷⁵ Suciu 2015, 34–35.

Situl este amplasat pe un grind, care se află la 0,30 km sud-est de halta Ronaț, la 6,15 km sud-vest de primăria comunei Dumbrăvița și la 7,96 km sud de primăria comunei Sânnandrei. Raportat la o sursă de apă, situl se află la 1,1 km sud de pâraul Beregsău și la 5,06 km nord de versantul stâng al canalului Bega. Ca surse de apă în zonă trebuie menționate și 3 mici bălți (una din ele la cca 50 m sud de sit) care păstrează apă chiar și în lunile de vară (**Fig. 9**).

Coordonate: – **GPS:** 45°46'51.86"N, 21°10'23.76"E, 87 m altitudine;

– **STEREO 70:** 202655.04167 (long), 482839.76498 (lat);

Fragmentele ceramice descoperite în primăvara anului 2015 aparțin grupului cultural Foeni/Petrești A. Ceramica grosieră este caracterizată de o netezire a suprafețelor, ardere oxidantă și o degresare cu nisip cu bobul mare sau chiar pietricele (**Fig. 6/8, 11**). Ceramica fină se încadrează în canoanele tipice pentru acest grup cultural: pasta degresată cu nisip fin, arderea oxidantă deosebit de bună (**Fig. 6/10**) și pictura brună sau vișinie. Motivele pictate de pe exteriorul vasului sunt compuse din benzi subțiri paralele dispuse în căpriori (**Fig. 6/9**) și triunghiuri orientate cu vârful în jos pe suprafața interioară (**Fig. 6/7**).

Analogii foarte bune, în județul Timiș, sunt întâlnite în siturile cu materiale Foeni de la: Chișoda-Livezi⁷⁶, Foeni-Cimitirul Ortodox⁷⁷, Folea⁷⁸, Moșnița-16/Dealul Sălaș⁷⁹, Parța-Tell I⁸⁰, Parța-Tell II⁸¹, Unip (Liebling)-La Vișini⁸², Sânmihaiu Român-La Deal⁸³, Uivar-Gomila⁸⁴.

Concluzii

Completarea hărților arheologice și a bazelor de date cu coordonate geografice precise pentru fiecare sit în parte a rămas, din nefericire, o prioritate secundară și auxiliară în cercetarea arheologică românească. Redactarea de repertorii arheologice continuă vechea tradiție în care siturile arheologice sunt plasate ambiguu sau inexact. În acest context, protejarea lor sau redactarea unor studii pertinente de *landscape archaeology* devine inefficientă și inutilă în unele cazuri. Din aceste motive am ales să reluăm în acest studiu și unele descoperiri editate, cunoscute în bibliografia de specialitate, pe lângă cele inedite.

În urma cercetărilor de suprafață au fost identificate sau reidentificate șapte puncte arheologice, toate atribuite preistoriei, mai exact neoliticului și eneoliticului. Fragmentele vinciene din punctul Giulvăz-9 vin în completarea celor 30–31 de situri arheologice din Transilvania și Banat cu materiale de faza Vinča A₃. Descoperirea de la Carani-5 ridică numărul siturilor vinciene târzii, mai exact siturile cu materiale care aparțin fazei C a culturii Vinča din Banat la aproximativ 25. Reidentificarea siturilor de la Ronaț-Triaș și Dinaș-Gomila/La Hotar întregesc imaginea distribuției spațiale a celor aproximativ 36 de așezări Foeni din Transilvania și Banat. În ceea ce privește punctul cu materialele Tisa de la Cherestur-1 se adaugă și el la cele cca. 10 puncte cu materiale de acest tip din județul Timiș.

⁷⁶ Drașovean 1994, 139–141; Drașovean 1997, 55; Drașovean 1999, 6; Gligor 2008, 11; Luca 2009, 199; Luca, Urian 2012, 12; Lazarovici 2007, 28, 30.

⁷⁷ Drașovean 1991b, 61; Drașovean 1994, 141–149; Drașovean 1994a, 3–8; Drașovean 1997, 65–62; Drașovean 1999, 6–18; Drașovean 2003, 40; Lazarovici 1991, 77; Lazarovici, Lazarovici 2007, 28, 31, 40, 42, 46; Luca 2009, 200–201; Luca, Urian 2012, 13; Gligor 2008, 11.

⁷⁸ Drașovean 1991, 61; Drașovean 1994, 149; Drașovean 1997, 72; Drașovean 1999, 10; Gligor 2008, 11; Lazarovici, Lazarovici 2007, 28.

⁷⁹ Informație amabilă Călin Timoc.

⁸⁰ Drașovean 1994, 149; Drașovean 1997, 62; Drașovean 1999, 10–10;; Gligor 2008, 11; Lazarovici, Lazarovici 2007, 28, 30, 41.

⁸¹ Agotha, Resch 1997; Drașovean 1994, 149–152; Drașovean 1994a, 10–11; Drașovean 1997, 63–66; Drașovean 1999, 10–11; Drașovean 2003, 40; Gligor 2008, 11–12; Kalmar-Maxim 1984, 394; Lazarovici 1979, 166; Lazarovici 1991e, 67; Lazarovici *et alii* 2001, 58, 63; Lazarovici, Lazarovici 2007, 28, 30, 41–42.

⁸² Drașovean 1991b, 61; Drașovean 1994, 152–154; Drașovean 1997, 66–67; Drașovean 1999, 12–13; Gligor 2008, 12; Lazarovici, Lazarovici 2007, 28, 36.

⁸³ Luca 2009, 199; Luca, Urian, 2012, 9–10.

⁸⁴ Schier 2008, 61; Gligor 2008, 12.

Listă figuri

- Fig. 1 1–7. Ceramică Vinča C din situl Carani–5; 8–11. Ceramică Tisa din situl Cherestur–1.
- Fig. 2 1–8. Ceramică Tisa din situl Cherestur–1; 9–11; Ceramică Foeni/Petrești A din situl Dinaș–5/La Movilă/La Hotar.
- Fig. 3 1–8. Ceramică Foeni/Petrești A din situl Dinaș–5/La Movilă/La Hotar; 9–10. Utilaj litic șlefuit din situl Dinaș–5/La Movilă/La Hotar.
- Fig. 4 1–8. Ceramică vinciană timpurie din situl Dudeștii Noi–12; 9–10, 12. Ceramică Tiszapolgár din situl Dudeștii Noi–42; 11. Ceramică Basarabi din situl Dudeștii Noi–42.
- Fig. 5 1–8. Ceramică Tiszapolgár din situl Dudeștii Noi–42; 9–14. Ceramică Vinča A₃ din situl Giulvăz–9/Cimitirul Ortodox.
- Fig. 6 1–6. Ceramică Vinča A₃ din situl Giulvăz–9/Cimitirul Ortodox; 7–11. Ceramică Foeni/Petrești A din situl Timișoara–22/Ronaș.
- Fig. 7 Hartă topografică și imagine satelitară cu amplasarea siturilor: Carani 5 – a.; Cherestur 1 – b.; Dudeștii Noi 12 – c.
- Fig. 8 Hartă topografică și imagine satelitară cu amplasarea siturilor: Dudeștii Noi 42 – a.; Dinaș 5 – b.; Giulvăz 9 – c.
- Fig. 9 Hartă topografică și imagine satelitară cu amplasarea siturilor: Timișoara 22.

Bibliografie

- Agotha, Resch 1997 Agotha, A.; Resch F., *Ceramica Petrești și Foeni de la Parța-Tell 2*. În: *Acta Musei Napocensis*, IV, 1, 1997, p. 473–479.
- Diaconescu 2008 Diaconescu, D., *Repertoriul descoperirilor aparținând culturii Tiszapolgár de pe teritoriul României*. În: *Corviniana*, XII, 2008, p. 67–121.
- Diaconescu 2009 Diaconescu, D., *Cultura Tiszapolgár în România*, Sibiu, 2009.
- Drașovean 1989 Drașovean, Fl., *Observații pe baza unor materiale inedite privind raporturile dintre culturile Starčevo-Criș, Vinča A și lumea liniară în nordul Banatului*. În: *Apulum*, XXI, 1989, p. 9–46.
- Drașovean 1991 Drașovean, Fl., *Așezarea neolitică de la Freidorf-IV*. În: Lazarovici, Gh.; Drașovean, Fl. (Eds), *Cultura Vinča în România*, Timișoara, 1991, p. 41–46.
- Drașovean 1991a Drașovean, Fl., *Connections Between Vinča C and Tisa, Herpály, Petrești and Bucovăț Cultures in Northern Banat*. În: *Banatica*, XI, 1991, p. 209–212.
- Drașovean 1991b Drașovean, Fl., *Cultura Vinča, fazele C și D în Banat*. În: Lazarovici, Gh.; Drașovean, Fl. (Eds), *Cultura Vinča în România*, Timișoara, 1991, p. 59–66.
- Drașovean 1991c Drașovean, Fl., *Așezarea neolitică de la Chișoda Veche*. În: Lazarovici, Gh.; Drașovean, Fl. (Eds), *Cultura Vinča în România*, Timișoara, 1991, p. 71–72.
- Drașovean 1991d Drașovean, Fl., *Așezarea vinciană de la Hodoni (com. Satchinez, jud. Timiș)*. În: Lazarovici, Gh.; Drașovean, Fl. (Eds), *Cultura Vinča în România*, Timișoara, 1991, p. 73–74.
- Drașovean 1994 Drașovean Fl., *The Petrești Culture in Banat*. În: *Analele Banatului*, S.N., III, 1994, p. 139–170.
- Drașovean 1994a Drașovean, Fl., *Cultura Petrești în Banat*. În: *Studii de Istorie a Banatului*, XVI, 1994, p. 1–43.
- Drașovean 1995 Drașovean, Fl., *Locuirile neolitice de la Hodoni*. În: *Banatica*, XIII, 1, 1995, p. 53–138.
- Drașovean 1996 Drașovean, Fl., *Cultura Vinča târzie (faza C) în Banat*, Timișoara, 1996.
- Drașovean 1997 Drașovean, Fl., *Die Petrești-Kultur im Banat*. În: *Praehistorische Zeitschrift*, 72, 1997, p. 54–80.
- Drașovean 1999 Drașovean, Fl., *Studii privind așezările preistorice în arealul Tisa-Mureșul Inferior*, Timișoara, 1999.
- Drașovean 2003 Drașovean, Fl., *Transilvania și Banatul în neoliticul târziu. O contribuție la originile culturii Petrești*. În: *Apulum*, XL, 2003, p. 39–58.

- Drașovean, Fota 2003 Drașovean, Fl.; Fota, Al., *Noi descoperiri arheologice pe teritoriul satului Cruceni (comuna Foeni, jud. Timiș)*. În: *Patrimonium Banaticum*, III, 2003, p. 55–67.
- Drașovean et alii 1996 Drașovean, Fl.; Țeicu, D.; Munteanu, M., *Hodoni. Locuirile neolitice și necropola medieval timpurie*, Reșița, 1996.
- Dumitrescu 1972 Dumitrescu, V., *Turdaș-Mesopotamia, Însemnări pe marginea unui articol*. În: *SCIV*, 1, 23, 1972, p. 93–110.
- Gligor 2008 Gligor, M., *Contribuții la repertoriul descoperirilor aparținând grupului Foeni pe teritoriul României*. În: *Patrimonium Apulense*, VII–VIII, 2008, p. 11–18.
- Gudea, Moțu 1983 Gudea, N.; Moțu I., *Observații în legătură cu istoria Banatului în epoca romană*. În: *Banatica*, VII, 1983, p. 151–202.
- Gumă 1993 Gumă, M., *Civilizația primei epocii a fierului în sud-vestul României*, București, 1993.
- Kalmar-Maxim 1984 Kalmar-Maxim, Z., *Materiale neo-eneolitice intrate în colecția Muzeului de istorie al Transilvaniei (I)*. În: *Acta Musei Napocensis*, XXI, 1984, p. 391–404.
- Lazarovici 1971 Lazarovici, Gh., *Unele probleme ale neoliticului din Banat*. În: *Banatica*, I, 1971, p. 17–60.
- Lazarovici 1975 Lazarovici, Gh., *Despre eneoliticul timpuriu din Banat*. În: *Tibiscus*, IV, 1975, p. 9–32.
- Lazarovici 1976 Lazarovici, Gh., *Fragen der neolithischen Keramik im Banat*. În: *Festschrift für Richard Pittioni zum siebzigsten Geburtstag*, Viena, 1976, p. 203–234.
- Lazarovici 1977a Lazarovici, Gh., *Periodizarea culturii Vinča în România*. În: *Banatica*, IV, 1977, p. 19–44.
- Lazarovici 1979 Lazarovici, Gh., *Neoliticul Banatului*, Cluj, 1979.
- Lazarovici 1981 Lazarovici, Gh., *Die Periodisierung der Vinča-Kultur im Rumänien*. În: *Præhistorische Zeitschrift*, 56, 1981, p. 169–196.
- Lazarovici 1983 Lazarovici, Gh., *Principalele probleme ale culturii Tiszapolgár în România*. În: *Acta Musei Napocensis*, XX, 1983, p. 3–32.
- Lazarovici 1987 Lazarovici, Gh., „Șocul” *Vinča C în Transilvania. Contribuții la geneza eneoliticului timpuriu*. În: *Acta Musei Porolissensis*, XI, 1987, p. 33–56.
- Lazarovici 1990a Lazarovici, Gh., *Migration et diffusion dans les cultures du Banat et de l'Alföld*. În: *Rubané et Cardial*, 1990, p. 21–37.
- Lazarovici 1991 Lazarovici, Gh., *Foeni-Cimitirul Ortodox*. În: Lazarovici, Gh.; Drașovean, Fl. (Eds), *Cultura Vinča în România*, Timișoara, 1991, p. 77.
- Lazarovici 1991a Lazarovici, Gh., *Freidorf ob. Hladnik (jud. Timiș)*. În: Gh. Lazarovici, Fl. Drașovean (eds), *Cultura Vinča în România*, Timișoara, 1991, p. 46–48.
- Lazarovici 1991b Lazarovici, Gh., *Balta Sărată “Câmpul lui Poșta” (oraș Caransebeș, jud. Caraș-Severin)*. În: Lazarovici, Gh.; Drașovean, Fl. (Eds), *Cultura Vinča în România*, Timișoara, 1991, p. 27–28.
- Lazarovici 1991c Lazarovici, Gh., *Fratelia-Fabrica de Cărămidă (oraș Timișoara, jud. Timiș)*. În: Lazarovici, Gh.; Drașovean, Fl. (eds), *Cultura Vinča în România*, Timișoara, 1991, p. 49.
- Lazarovici 1991d Lazarovici, Gh., *Cornești (fost Jadani; com. Orțișoara; jud. Timiș)*. În: Lazarovici, Gh.; Drașovean, Fl. (Eds), *Cultura Vinča în România*, Timișoara, 1991, p. 74–77.
- Lazarovici 1991e Lazarovici, Gh., *OB; 2 (tell 2), (com. Șag, jud. Timiș)*. În: Lazarovici Gh., Fl. Drașovean (Eds), *Cultura Vinča în România*, Timișoara, 1991, p. 67–68.
- Lazarovici 1991f Lazarovici, Gh., *Șag-»Gostat» (jud. Timiș)*. În: Lazarovici, Gh.; Drașovean, Fl. (Eds), *Cultura Vinča în România*, Timișoara, 1991, p. 77.
- Lazarovici 1993 Lazarovici, Gh., *Les carpates Meridionales et La Transylvanie*. În: *Atlas de Neolitique Europeen*, vol. I, L'Europe Orientale, (Marcel Otte), Liege, 1993, p. 243–284.
- Lazarovici et alii 1983 Lazarovici, Gh.; Resch, F.; Germann, C., *Descoperiri arheologice la Timișoara-Freidorf*. În: *Banatica*, VII, 1983, p. 35–42.
- Lazarovici et alii 2001 Lazarovici, Gh.; Drașovean, Fl.; Maxim, Z., *Parța. Monografie arheologică*. Timișoara, 2001.
- Lazarovici, Lazarovici 2006 Lazarovici, Cornelia-Magda; Lazarovici Gh., *Arhitectura neoliticului și epocii cuprului din România. I. Neoliticul*, Iași, 2006.
- Lazarovici, Lazarovici 2007 Lazarovici, Gh.; Lazarovici, Magda-Cornelia, *Arhitectura neoliticului și epocii cuprului din România. I. Neoliticul*, Iași, 2007.

- Luca 1985 Luca, S. A., *Observații pe baza unui material ceramic inedit de la Bodrogu Nou (Către Vale)*. În: *Crisia*, XV, 1985, p. 279–290.
- Luca 1999–2000 Luca S. A., *Répertoire de découvertes de la culture Bodroghkeresztúr sur le territoire de Roumanie*. În: *Cercetări Arheologice*, XI, 1–2, 1999–2000, p. 305–316.
- Luca 2006 Luca, S. A., *Descoperiri arheologice din Banatul Românesc*, Sibiu, 2006.
- Luca 2006a Luca, S. A., *Aspects of the Neolithic and Eneolithic Periods in Transilvania (II)*. În: Tasić, Nikola; Grozdanov, Cvetan (eds), *Homage to Milutin Garašanin*, Belgrad, 2006, p. 341–366.
- Luca 2009 Luca, S. A., *Issues in defining the Foeni-Mintia Cultural-Group in Transylvania*. În: Cotiuga, V.; Tencariu, F. A.; Bodi, G. (Eds), *Itinera Praehistorica. Studia in honorem magistri Nicolae Ursulescu quinto et sexagesimo anno*, Iași, 2009, p. 199–210.
- Luca, Urian 2012 Luca, S. A.; Urian, C., *Neue Archäologische Funde im Kreis Temesch/Timiș sowie einige Fragen zur Einordnung der Kulturgruppe Foeni-Mintia in Siebenbürgen*. În: *Forschungen zur Volks- und Landeskunde*, 55, 1, 2012, p. 7–31.
- Mare 2004 Mare, M., *Banatul între secolele IV-IX*, Timișoara, 2004.
- Mărghită 1979 Mărghită, L., *Banatul în lumina arheologiei (paleoliticul-cucerirea romană)*, I, Timișoara, 1979, p. 215.
- Măruia et alii 2011 Măruia, L.; Micle, D.; Cîntar, A.; Ardelean, M.; Stavilă, A.; Bolcu, L.; Borlea, O.; Horak, P.; Timoc, C.; Floca, C.; Vidra, L., *ArheoGIS. Baza de date a siturilor arheologice cuprinse în Lista Monumentelor Istorice a județului Timiș. Rezultatele cercetărilor de teren*, Cluj-Napoca, 2011.
- Măruia et alii 2012 Măruia, L.; Micle, D.; Floca, C.; Stavilă, A.; Berzovan, A.; A.; Bolcu, L.; Borlea, O.; Rogoza, O.; Forțiu, S.; Magina, A.; Pîrpiliță, E.; Vedrilă, I.; Horak, P.; Vidra, L.; Gogoșanu, A., *Geografia istorică a zonei Moșnița Veche. Rezultatele cercetărilor arheologice de teren*, Cluj-Napoca, 2012.
- Medeleț, Bughilan 1987 Medeleț, Fl.; Bughilan, I., *Contribuții la problema și la repertoriul movilelor de pământ din Banat*. În: *Banatica*, IX, 1987, p. 87–198.
- Micle, Rogoza 2015 Micle, D.; Rogoza, O. C., *Dezvoltarea durabilă prin protejarea patrimoniului arheologic. Planul Urbanistic general al Comunei Dudeștii Noi*. În: *Arheologia Banatului. Cercetări. Descoperiri. Intervenții*, Timișoara 2015, p. 44–45.
- Micle et alii 2006 Micle, D.; Măruia, L.; Dorogostaisky, Cîntar, A., *Noi descoperiri arheologice în zona de NV a Banatului, acoperită de Câmpia Întăa a Vingăi și Dealurile Lipovei (I)*. În: *Studii de Istorie a Banatului*, XXX-XXXI, 2005–2006, p. 7–30.
- Milleker 1897 Milleker, Bódog, *Délmagyarország régiséglelei. A honfoglalás előtti időkből*, Temesvár, 1897.
- Moga 1969 Moga, M., *Muzeul regional al Banatului*. În: *Revista Muzeelor*, III, 1969, p. 294–296.
- Oprinescu 1981 Oprinescu, Adriana, *Răspândirea culturii Tiszapolgár-Românești în Banat*. În: *Banatica*, VI, 1981, p. 43–49.
- Paul 2007 Paul, I., *Enigma tăblișelor de la Tărtăria. Schiță preliminară*, Timișoara, 2007, p. 20–68.
- Rogoza 2015 Rogoza, O. C., *Noi așezări neolitice și eneolitice descoperite în județul Timiș*. În: *Sargetia*, IV (XLII), S. N. 2015, p. 123–143.
- Rogoza, Seculici 2014 Rogoza, O. C.; Seculici B., *Contribuții la repertoriul arheologic al așezărilor vinciene din Banat*. În: *Banatica*, XXIV, 1, 2014, p. 281–302.
- Rusu 1971 Rusu, M., *Cultura Tisa*. În: *Banatica*, I, 1971, p. 77–83.
- Sava 2008 Sava, V., *Descoperiri neolitice și de epoca bronzului la la Macea “Topila” (județul Arad)*. În: *Crisia*, XXXVIII, 2008, p. 17–40.
- Sava, Matei 2013 Sava, V., Matei D., *Prehistoric and Second-Fourth Century Discoveries on the Present Day Territory of Aradu Nou District, in the City of Arad*. În: *Ziridava*, XXVII, 2013, p. 89–122.
- Schier 2008 Schier, W., *Uivar: a late Neolithic early Eneolithic fortified tell site in western România*. În: Bailey, Douglass; Whittle, Alasdair; Hofmann, Daniela, *Living well together?, in Settlement and materiality in the neolithic of South-East and Central Europe*, Oxford: Oxbow Books, 2008, p. 54–67.

- Suciu 2015   Suciu, C., *Jumătate de veac de uitare. Situl neolitic de la Ronaț (Triaj)*. În: *Arheologia Banatului. Cercetări. Descoperiri. Intervenții*, Timișoara, 2015, p. 34–35.
- Vlassa 1970   Vlassa, N., *Kulturelle Beziehungen des Neolithikums Sibenburgens zum Vorderen Orient*. În: *Acta Musei Napocensis*, VII, 1970, p. 3–40, 23–25.
- Vlassa 1971   Vlassa, N., *Contribuții la problema racordării cronologiei relative a neoliticului Transilvaniei la cronologia absolută a Orientului Apropiat (I)*. În: *Apulum*, IX, 1971, p. 21–64.

Anexa coordonate

Carani-5	GPS		STEREO 70	
Nr. punct	X (longitudine)	Y (latitudine)	N (latitudine)	E (longitudine)
1	21° 7'16.16"	45°55'19.87"	498706.40435	199368.86841
2	21° 7'17.78"	45°55'24.78"	498856.16915	199411.12289
3	21° 7'34.08"	45°55'37.28"	499224.68723	199780.79654
4	21° 7'38.61"	45°55'35.17"	499154.85397	199875.14843
5	21° 7'40.09"	45°55'31.56"	499041.94288	199901.59312
6	21° 7'33.03"	45°55'21.93"	498752.26936	199735.15346
7	21° 7'25.51"	45°55'15.15"	498550.99903	199563.07578
8	21° 7'21.33"	45°55'13.95"	498518.36303	199471.28012
9	21° 7'16.43"E	45°55'17.36"N	199370.90944	199370.90944

Cherestur-1	GPS		STEREO 70	
Nr. punct	X (longitudine)	Y (latitudine)	N (latitudine)	E (longitudine)
1	20°22'26.67"	46° 7'30.32"	524326.12371	142784.96319
2	20°22'23.70"	46° 7'32.37"	524393.05537	142724.95484
3	20°22'21.78"	46° 7'35.54"	524493.21782	142689.47563
4	20°22'20.79"	46° 7'39.23"	524608.25611	142674.87429
5	20°22'25.58"	46° 7'41.01"	524657.17101	142780.78478
6	20°22'29.01"	46° 7'40.08"	524624.20711	142852.66551
7	20°22'31.33"	46° 7'36.80"	524520.15391	142896.52624
8	20°22'30.92"	46° 7'32.53"	524388.97607	142880.06916

Diniaș-5	GPS		STEREO 70	
Nr. punct	X (longitudine)	Y (latitudine)	N (latitudine)	E (longitudine)
1	21° 0'23.72"	45°40'47.59"	472238.66569	189141.49721
2	21° 0'20.95"	45°40'51.91"	472374.91843	189088.27557
3	21° 0'33.03"	45°40'57.68"	472539.82947	189358.36616
4	21° 0'35.86"	45°40'53.57"	472409.99191	189413.21291
5	45°40'50.76"	21° 0'35.63"	472323.56330	189403.90507
6	21° 0'34.61"	45°40'49.60"	472288.88493	189380.06137
7	21° 0'30.47"	45°40'47.50"	472228.58607	189287.30654
8	21° 0'27.79"	45°40'46.97"	472215.13704	189228.54160
9	21° 0'25.66"	45°40'47.12"	472222.06865	189182.71825

Dudeștii Noi-12	GPS		STEREO 70	
Nr. punct	X (longitudine)	Y (latitudine)	N (latitudine)	E (longitudine)
1	21° 6'52.59"	45°48'6.72"	485369.46574	198209.75912
2	21° 6'49.82"	45°48'7.21"	485387.49461	198150.73197
3	45°48'9.25"	21° 6'48.56"	485451.74894	198126.61541
4	45°48'12.93"	21° 6'50.69"	485563.02695	198178.10513
5	45°48'13.95"	21° 6'53.44"	485591.59903	198238.96963
6	45°48'13.17"	21° 6'55.79"	485565.06681	198288.49758
7	45°48'11.76"	21° 6'57.10"	485520.19447	198314.64098
8	45°48'9.03"	21° 6'55.68"	485437.47390	198279.90025

Dudeștii Noi-42	GPS		STEREO 70	
Nr. punct	X (longitudine)	Y (latitudine)	N (latitudine)	E (longitudine)
1	21° 7'16.72"	45°50'15.88"	489328.38527	198924.29166
2	21° 7'15.47"	45°50'20.18"	489462.34225	198903.79704

Dudeștii Noi–42	GPS		STEREO 70	
3	21° 7'13.22"	45°50'22.65"	489540.89788	198858.99429
4	21° 7'11.10"	45°50'23.77"	489577.67303	198814.96765
5	21° 6'57.82"	45°50'22.99"	489567.56209	198527.46774
6	21° 6'56.02"	45°50'25.25"	489639.16958	198492.05691
7	21° 6'57.39"	45°50'26.87"	489687.70279	198524.03093
8	21° 7'13.26"	45°50'30.14"	489771.90492	198871.10669
9	21° 7'21.57"	45°50'20.90"	489478.15112	199036.40106
10	21° 7'19.72"	45°50'16.39"	489340.96922	198989.74225

Giulvăz–9	GPS		STEREO 70	
Nr. punct	X (longitudine)	Y (latitudine)	N (latitudine)	E (longitudine)
1	20°58'43.95"	45°32'50.64"	457635.24669	186243.20629
2	20°58'45.10"	45°32'46.13"	457496.13416	186236.20271
3	20°58'44.11"	45°32'42.32"	457378.43879	186233.75405
4	20°58'41.53"	45°32'42.53"	457387.73170	186178.16161
5	20°58'38.72"	45°32'50.86"	457647.74028	186130.19836

Timișoara–22	GPS		STEREO 70	
Nr. punct	X (longitudine)	Y (latitudine)	N (latitudine)	E (longitudine)
1	21°10'22.59"	45°46'47.53"	482707.40550	202623.37632
2	21°10'16.92"	45°46'58.79"	483060.62974	202517.67417
3	21°10'20.71"	45°47'3.20"	483192.74133	202606.00615
4	21°10'28.77"	45°47'5.85"	483266.13877	202783.88567
5	21°10'36.16"	45°47'3.53"	483186.92002	202939.94778
6	21°10'38.94"	45°47'0.29"	483084.09515	202995.15534
7	21°10'36.01"	45°46'54.39"	482905.12441	202923.18822
8	21°10'28.10"	45°46'49.05"	482748.58636	202744.55650

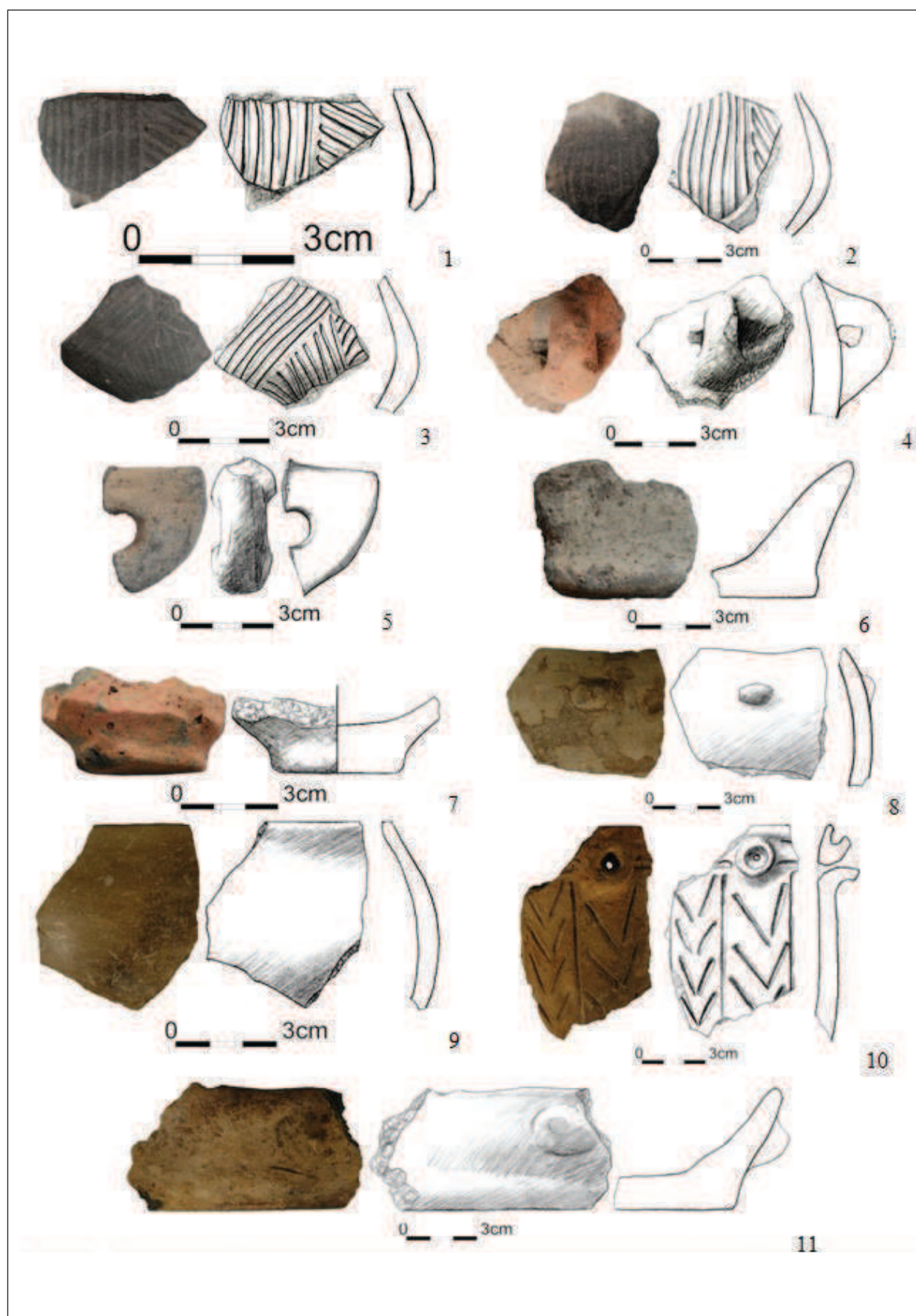

Fig. 1/1-7. Ceramică Vinča C din situl Carani-5; 8-11. Ceramică Tisa din situl Cherestur-1.

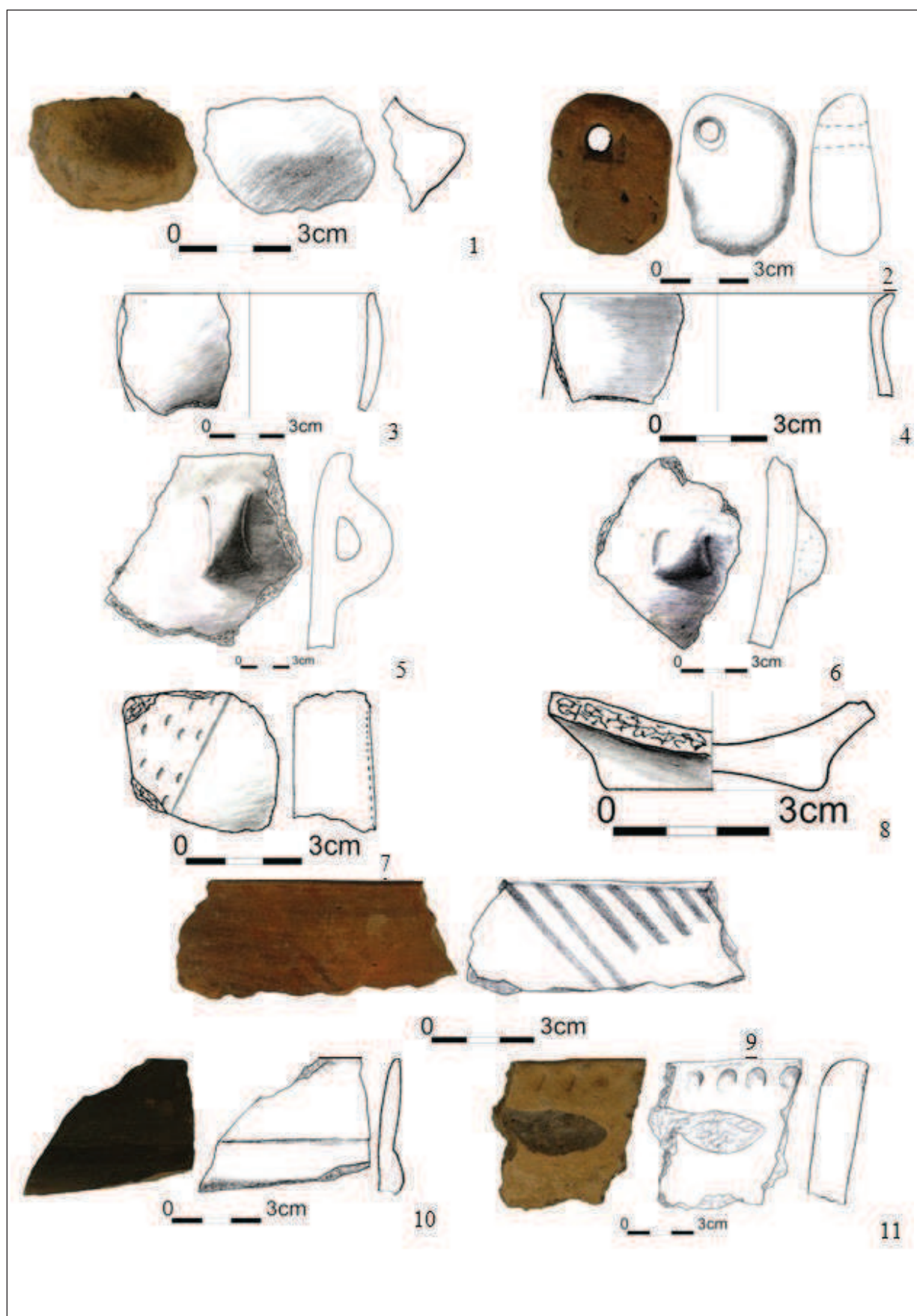

Fig. 2/1-8. Ceramică Tisa din situl Cherestur-I; 9-11. Ceramică Foeni/
Petrești A din situl Diniăș-5/La Movilă/La Hotar.

Fig. 3/1–8. Ceramică Foeni/Petrești A din situl Dinaș–5/La Movilă/La Hotar;
9–10. Utilaj litic șlefuit din situl Dinaș–5/La Movilă/La Hotar.

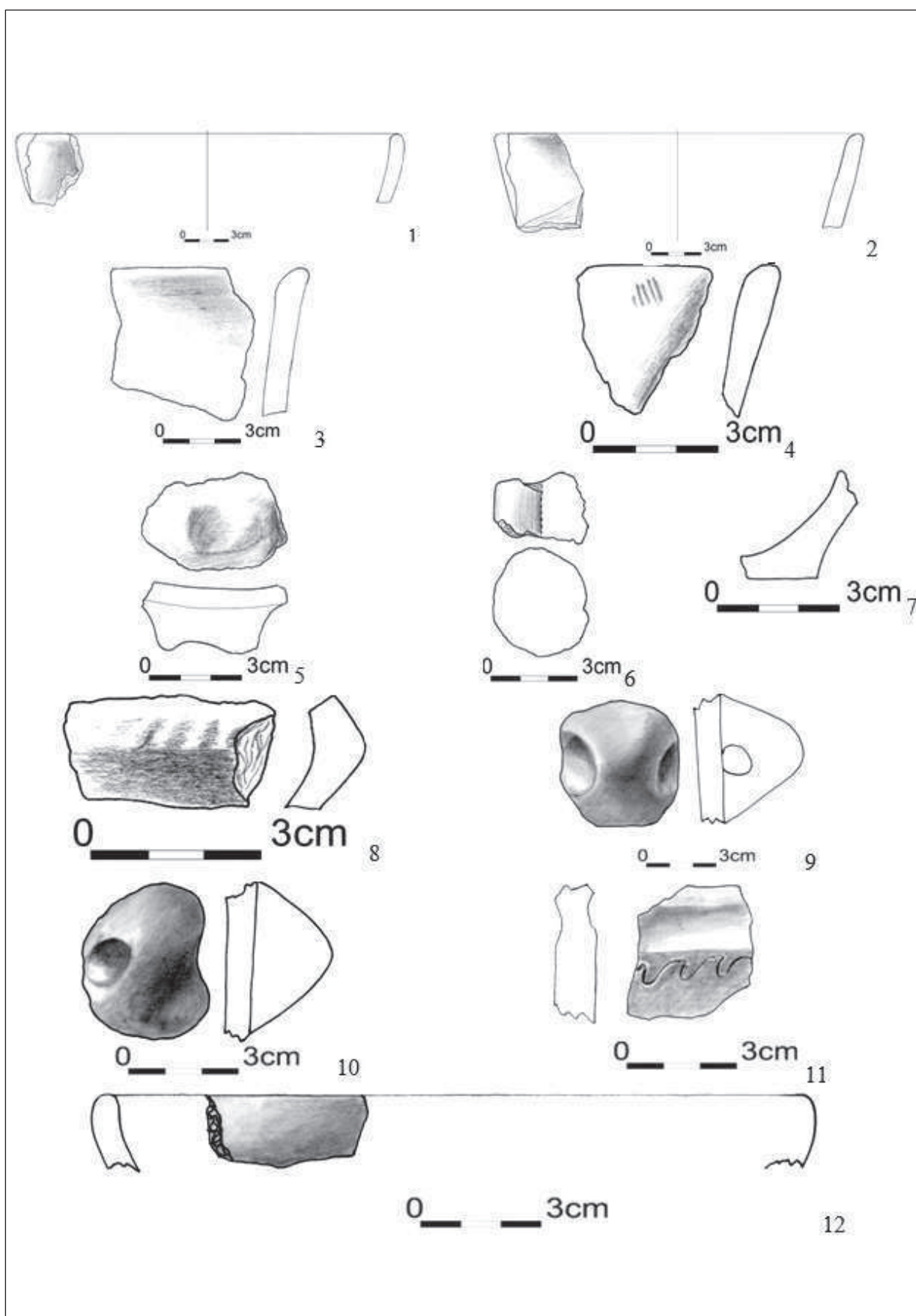

Fig. 4/1-8. Ceramică vinciană timpurie din situl Dudeștii Noi-12; 9-10, 12. Ceramică Tiszapolgár din situl Dudeștii Noi-42; 11. Ceramică Basarabi din situl Dudeștii Noi-42.

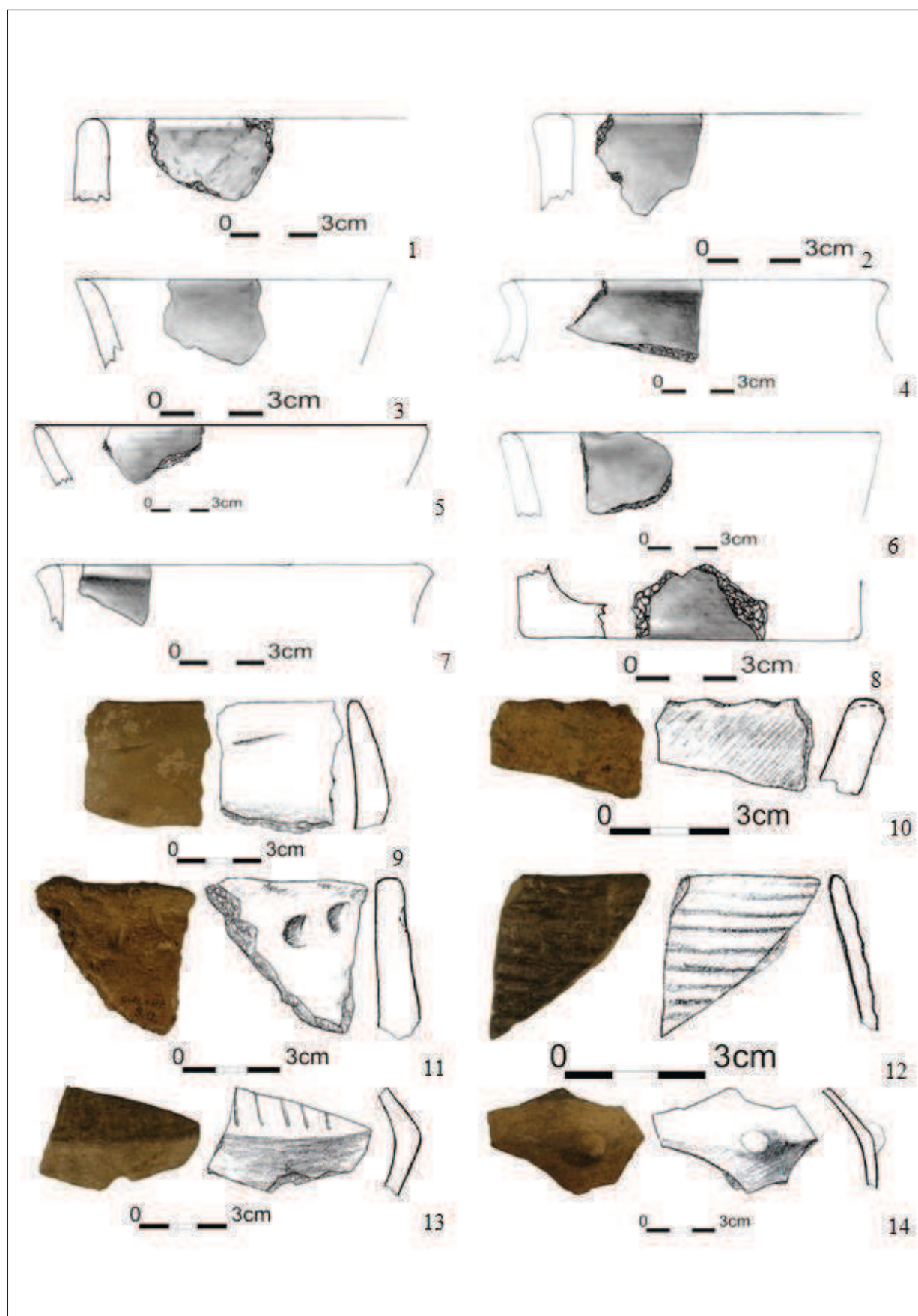

Fig. 5/1–8. Ceramică Tiszapolgár din situl Dudeștii Noi–42; 9–14.
Ceramică Vinča A₃ din situl Giulvăz–9/Cimitirul Ortodox.

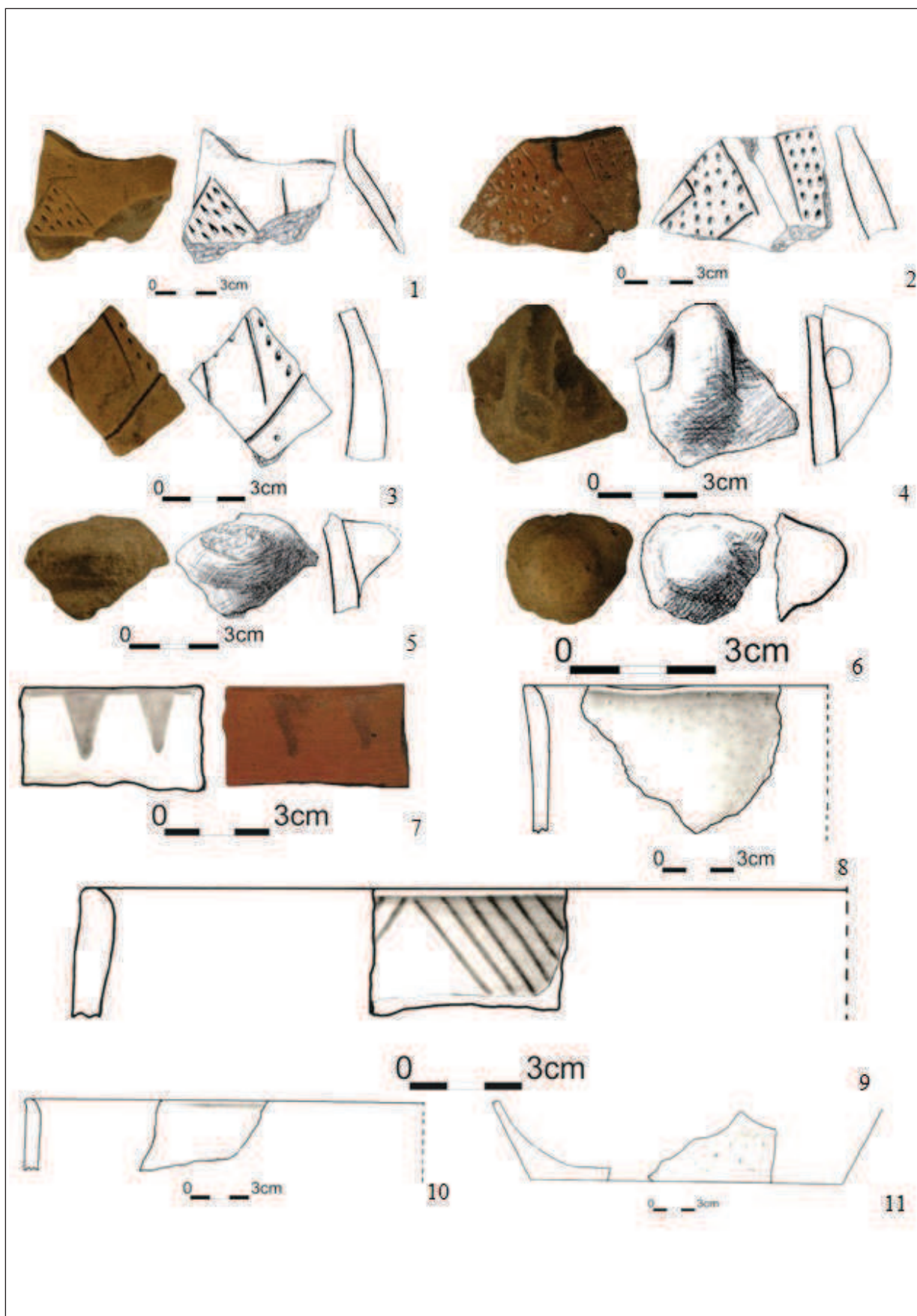
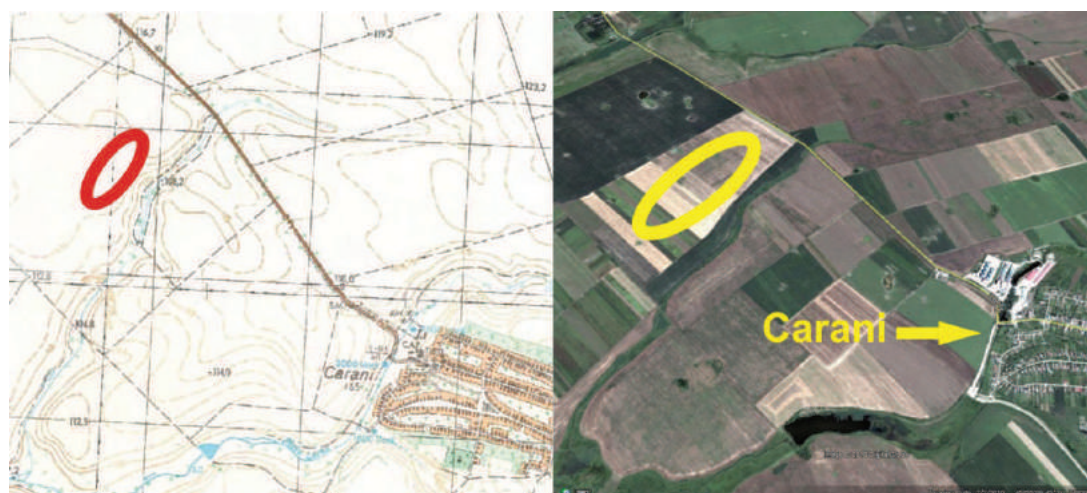

Fig. 6/1–6. Ceramică Vinča A₃ din situl Giulvăz–9/*Cimitirul Ortodox*; 7–11. Ceramică Foeni/Petrești A din situl Timișoara–22/*Ronaț*.

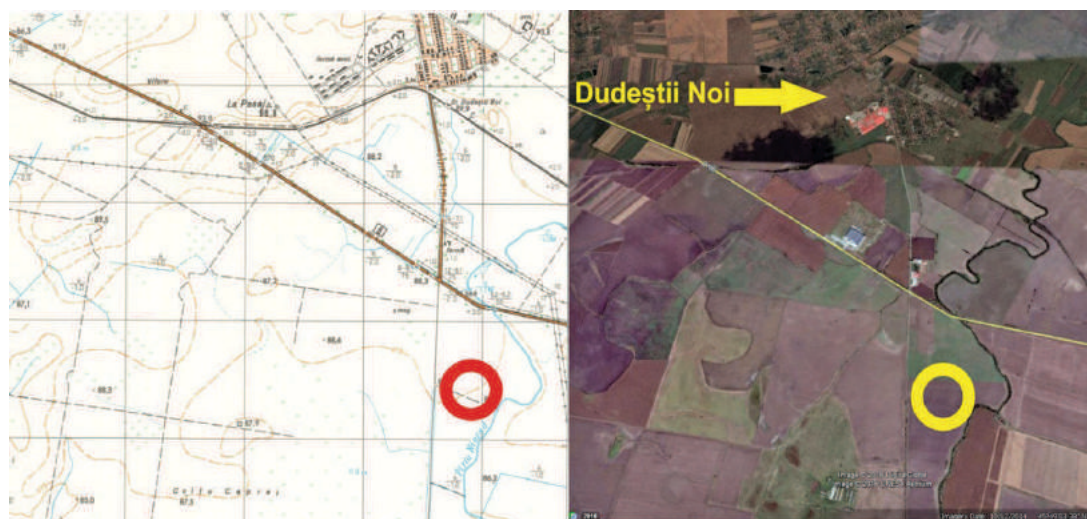

a

b

c

Fig. 7 – Hartă topografică și imagine satelitară cu amplasarea siturilor:
Carani 5 – a.; Chereștur 1 – b.; Dudeștii Noi 12 – c.

a

b

c

Fig. 8 – Hartă topografică și imagine satelitară cu amplasarea siturilor:
Dudeștii Noi 42 – a.; Dinaș 5 – b.; Giuvăz 9 – c.

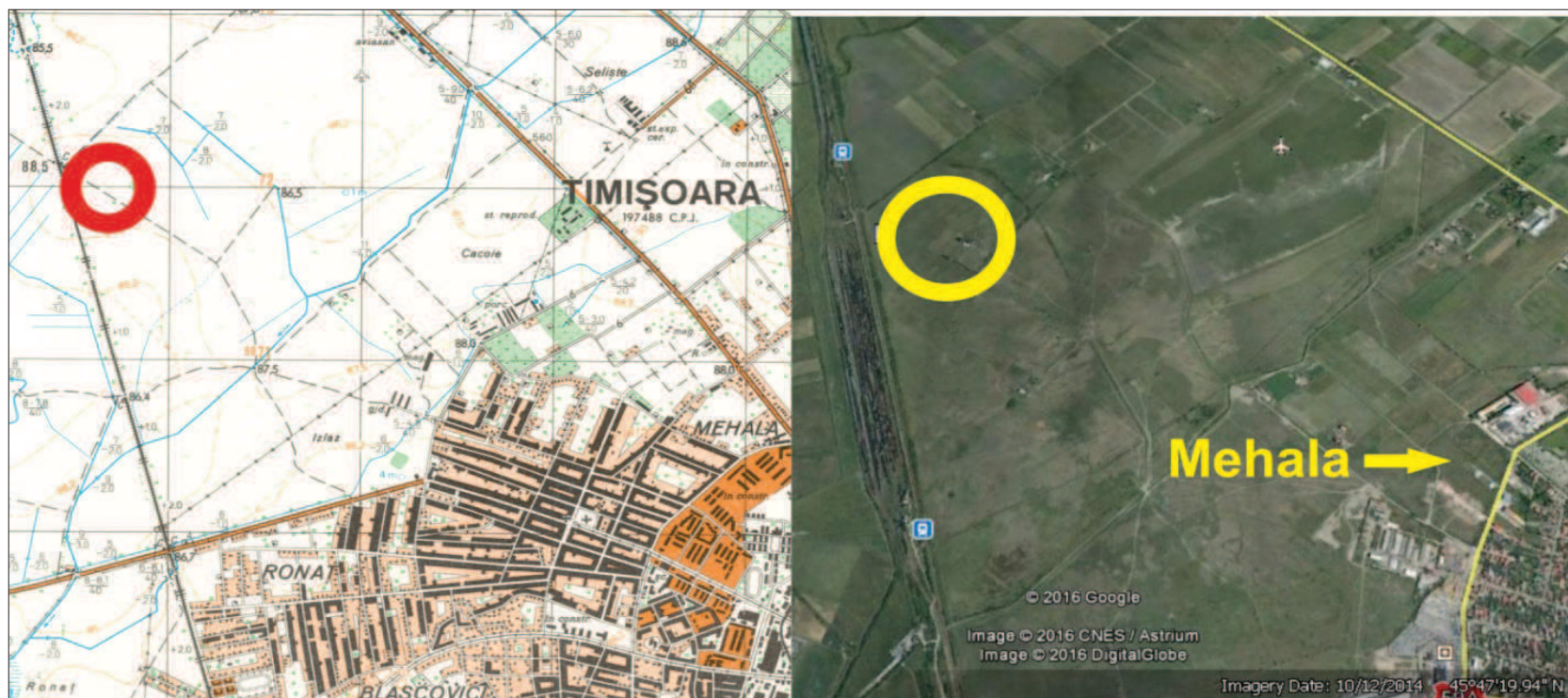

Fig. 9 – Hartă topografică și imagine satelitară cu amplasarea siturilor: Timișoara 22.

AȘEZAREA DIN EPOCA TÂRZIE A BRONZULUI DE LA CĂLINEȘTI OAȘ. CONTRIBUȚII LA CERCETAREA SISTEMELOR DE FORTIFICAȚII DIN SPAȚIUL CARPATIC

Liviu Marta*

The Călinești Oaș Late Bronze Age settlement. Contributions towards the systematic research of fortification systems in the Carpathian Basin

Abstract: The archaeological research at Călinești Oaș provides important data on the origin and the way fortifications were built during the Gáva culture, with particular emphasis on the use of stone in wall construction. It has been concluded that stone was used in wall facings and its most important role in the defensive system was to prevent soil sliding down the slope rather than plate the wall. Recent research of previously dated fortified settlements from Oltenia, Banat and Tisa Plain, show similarities in the construction technique by using facings, suggesting a possible takeover source and inspiration in the Gáva culture regarding fortifications. The presentation of the components of the fortification system from Călinești Oaș and some dating elements would provide a better understanding of the stone fortifications and their impact on the vast fortification phenomenon of the late Bronze Age.

Keywords: Late Bronze Age; Gáva culture; Hilltop settlements; Stone fortifications; Technology transfer.

Cuvinte cheie: epoca târzie a bronzului; cultura Gáva; așezări fortificate; fortificații cu piatră; transfer de cunoștințe tehnologice

1. Așezări cu sisteme de fortificații de piatră din aria culturii Gáva

Așezările fortificate din spațiul carpatic ce datează din epoca târzie a bronzului, sau din Hallstatt-ul timpuriu (Reinecke Ha A-B), potrivit unor specialiști, reprezintă o temă de cercetare prezentă în arheologia românească a ultimului secol. Între așezările fortificate din această perioadă a fost constatată existența unor fortificații ce conțin piatră în sistemul de fortificare. Rolul pietrei în sistemul de fortificare adesea a fost neclar, dat fiind că de obicei așezările fortificate cu piatră în val au fost cercetate doar prin sondaje, sau, ca și în cazul de la Călinești Oaș, rezultatele au fost doar sumar prezentate. Chiar dacă la Călinești Oaș, unde în rapoartele sumare din timpul săpăturilor s-a considerat că piatra era folosită la placarea valului¹, odată cu prelucrarea cercetărilor din așezare și constatarea analogiilor prezente în Carpații Nordici a fost susținută folosirea pietrei la paramenții valului². Într-o lucrare recentă, Gabriel Bălan analizează și sintetizează elementele de fortificație din așezările culturii Gáva de pe teritoriul României. Pentru un număr mare de așezări se consideră că piatra era introdusă în masa valului în amestec cu pământul, fără a fi aranjată într-un anumit fel³. În două cazuri se consideră că piatra este utilizată ca strat amenajat la baza valului pentru a da stabilitate acestuia, sau, în cele mai multe cazuri, s-a apreciat că piatră prezentă la marginile valului (de obicei la marginea exterioară) a fost utilizată pentru placarea valului⁴.

În afara acestor categorii sunt menționate trei cazuri în care piatra, prezentă în cantități mari, joacă un alt rol. Pentru faza a doua a fortificației de la Ciceu-Corabia s-a constatat că pietrele erau dispuse la baza exterioară a valului sub forma unui „zid sec”. Înalt de 60 cm și lat de 50 cm, zidul a fost realizat pentru a da consistență mantalei valului și pentru a opri alunecarea valului pe panta exterioară⁵. La Băile

* Muzeul Județean Satu Mare, str. dr. Vasile Lucaciu, nr. 21, e-mail: liviumarta@yahoo.com

¹ Marta *et alii* 2002; Marta, Matos 2003; Marta, Szöcs 2007, 51.

² Marta 2010a, 12.

³ Bălan 2013, 284. Sunt menționate fortificațiile de la: Bozna, Racoș, Racoșu de Jos, Tilișca, Covasna, Șimleu Silvaniei, Șona.

⁴ Bălan 2013, 285. Astfel de placări ale valului sunt menționate la: Siret, Călinești Oaș, Sărățel, Preutești și Siret. În cazul așezării de la Călinești Oaș nu a fost reținută ideea folosirii pietrei la paramenți pentru val (Marta 2010a, 12).

⁵ Vasiliev, Gaiu 1980, 35–37; Vasiliev 1993, 91–93.

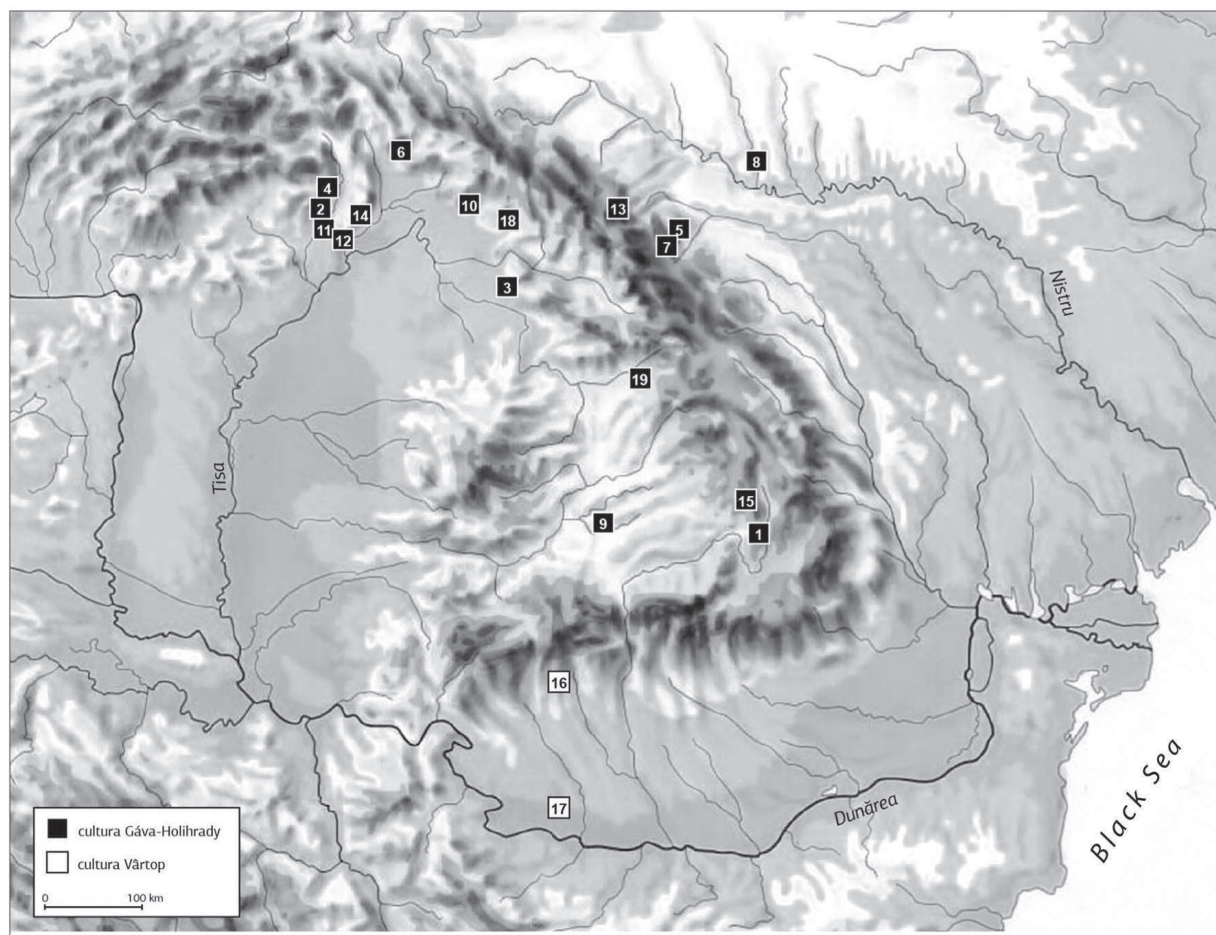

Fig. 1. Harta fortificațiilor cu zid de piatră din epoca târzie a bronzului. 1. Bodoc; 2. Boldogkőváralja; 3. Călinești Oaș; 4. Fony; 5. Garbuziv; 6. Koňuš; 7. Lesivka; 8. Lisichniki; 9. Șeica Mică; 10. Shelestovo; 11. Tállya „Mekecsvár”; 12. Tállya „Óvár”; 13. Tatariv; 14. Tolcsva; 15. Tușnad; 16. Grădiște; 17. Portărești; 18. Ardanovo, 19. Ciceu Corabia (1–17 Zancu 2015, 69, ill. 1).

Tușnad, o palisadă amenajată spre exterior era susținută de un val ce conținea foarte multă piatră⁶. La Satu Mare (jud. Harghita) este singurul caz în care se consideră că bolovanii erau legați cu lut, formând o construcție pe verticală, cuprinsă într-o structură masivă de lemn⁷. Recent, Aurel Zancu a reevaluat rolul pietrei utilizate în valuri, pornind de la datele publicate asupra unor așezări fortificate hallstattiene din spațiul carpatic (între râurile Tisa și Nistru) (Fig. 1). Utilizarea valurilor cu paramenți de piatră a fost susținută și prin prisma analogiilor cu așezările fortificate din mediile culturale învecinate, din Europa Centrală⁸. Pornind de la informațiile cu privire la rezultatele secționării acestor construcții defensive, în funcție de tehnica de edificare, ele au fost divizate în două tipuri: I– cu un singur parament; II– cu doi/trei paramenți⁹.

Prezența la Călinești Oaș a două ziduri de piatră, între care cel exterior era susținut de stâlpi verticali distanțați, a fost utilizată pentru a argumenta sistemul de fortificare cu paramenți. Dat fiind că datele din așezările fortificate sunt în general sumar menționate, apreciem că este necesară o prezentare pe larg a cercetărilor de la Călinești Oaș. Prezentarea detaliată a elementelor de construcție a fortificației este de natură a oferi date mai clare asupra sistemelor de fortificare cu piatră din spațiul carpatic, iar prezentarea elementelor de datare a culturii materiale asigură elemente pentru conturarea afinităților culturale care au provocat geneza acestui fenomen.

⁶ Horedt 1974, 226.

⁷ G. Ferenczi, I. Ferenczi 1967, 54–55.

⁸ Zancu 2015, 68–81.

⁹ Zancu 2015, 71–72 (așezarea de la Călinești Oaș fiind inclusă în tipul II).

2. Așezarea de la Călinești Oaș. Cercetările din cadrul sistemului defensiv

Așezarea de la Călinești Oaș este o așezare fortificată ce ocupă platoul Dealului Hurca, având o suprafață de 7 ha. Situat pe linia vestică a Munților Oaș, Dealul Hurca ocupă o poziție strategică, la gura de intrare în Depresiunea Oașului. Dealul face parte din linia cea mai vestică de culmi vulcanice a Munților Oaș, fapt ce asigură un bun control vizual asupra unei zone largi (15–20 km) din Câmpia Sătmăreană. Importanța strategică a așezării este accentuată de faptul că Dealul Hurca formează, împreună cu muntele din fața sa, o gură îngustă de doar 800 m, prin care Valea Turului iese din Depresiunea Oașului în Câmpia Tisei (Câmpia de Vest). Valea Turului era mlăștinoasă, fapt pentru care traseul vechiului drum ce făcea legătura între Depresiunea Oașului și Câmpia Someșană trecea chiar pe la baza fortificației. Alături de această cale de legătură, pe direcția est-vest, este foarte probabil ca actualul drum de pe direcția nord-sud, ce șerpuiește pe la poalele culmilor vestice ale Munților Oaș, să fi existat și în vechime. Partea estică a Câmpiei Someșene este fragmentată pe direcția est-vest de numeroase văi mlăștinoase, traversarea lor fiind dificilă¹⁰. Ca urmare este probabil ca pe la marginea nord-estică a câmpiei, pe la poalele Munților Oaș, să treacă drumul ce face legătura pe direcția sud-nord între nordul Transilvaniei și Bazinul superior al Tisei. Acest drum reprezintă de fapt un segment al căii de comunicație ce lega Transilvania de zona Mării Baltice¹¹.

Fig. 2. Fotografie aeriană a Dealului Călinești-Hurca.

Ca aspect, Dealul Hurca se prezintă ca un platou alungit, orientat est-vest, direcție pe care dealul are o coamă plată¹² (**Fig. 2**). Cea mai mare parte a marginilor dealului sunt reprezentate de pante accentuate, pe alocuri abrupte. Diferența față de terenul din jur este de 12–23 m. Exploatarea agricolă intensă a suprafeței de la Călinești-Oaș, a afectat grav o mare parte a ariei locuite și a sistemului defensiv al așezării. Săpăturile arheologice de la Călinești-Oaș (21 unități de cercetare) au urmărit conturarea traseului sistemului de apărare și a modului de construcție a valului, precum și cercetarea unor zone prezervate din așezare (**Fig. 3**).

Apărarea așezării de la Călinești-Oaș era asigurată de un val defensiv, fără șanț de apărare. Date fiind pantele abrupte, existența șanțului de apărare nici nu se impunea. Modul de construcție a valului a putut fi cercetat mai bine pe laturile de nord și de est ale așezării, unde a fost mai bine conservat. S-a constatat că valul era construit din pământ, pentru susținerea căruia au fost realizați doi paramenți din piatră. Paramenții din piatră s-au păstrat pe o înălțime de 20–40 cm și pe o lățime de 0,60–1,10 cm. Existența palisadei a fost atestată de prezența în zona valului a numeroase fragmente de lemn carbonizat. De la

¹⁰ Cele mai importante sunt văile râului Turului și a pâraielor Egerul Mare și Noroieni.

¹¹ Sorocanu 1996, 272–276; Marta 2010, 85–86.

¹² Planul topografic al așezării a fost realizat de dr. Dorin Ursuțiu și Maria Duțescu.

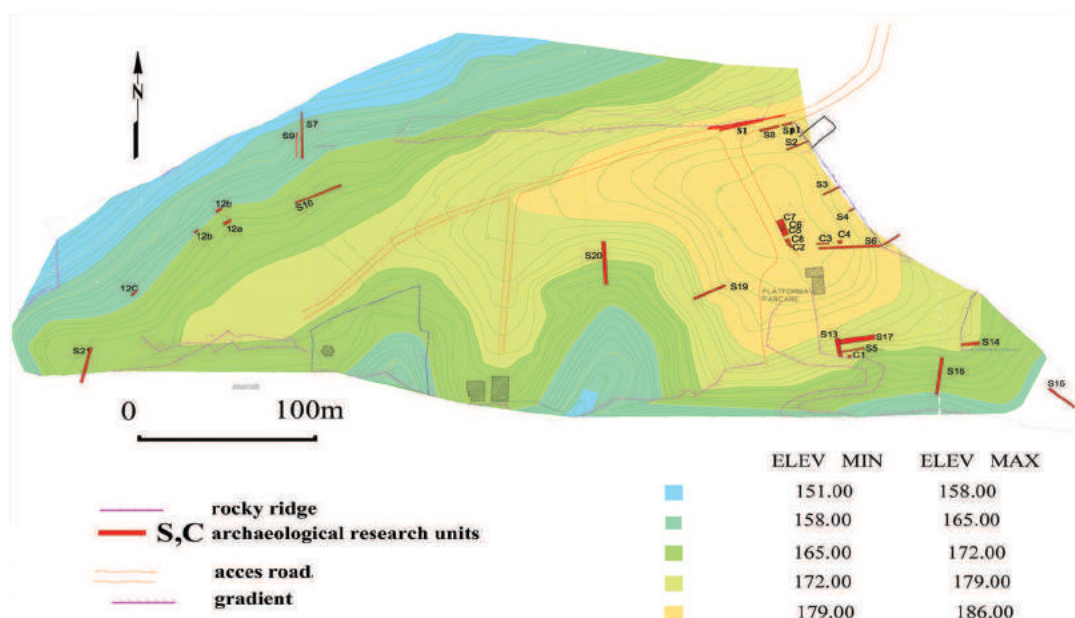

Fig. 3. Dispunerea unităților de cercetare arheologică de la Călinești Oaș.

sistemul de construcție a valului provin și două gropi de stâlp circulare, cu diametrul de 35–40 cm, surprinse cu claritate în fața paramentului exterior a unității de cercetare S7 (Fig. 5). Distanța între gropile de stâlp era de 38 cm, însă lipsa gropilor de stâlp într-o unitate de cercetare învecinată (S9), sugerează existența unor distanțe mai mari între stâlpi, distanțe ce depășeau 1,20 m.

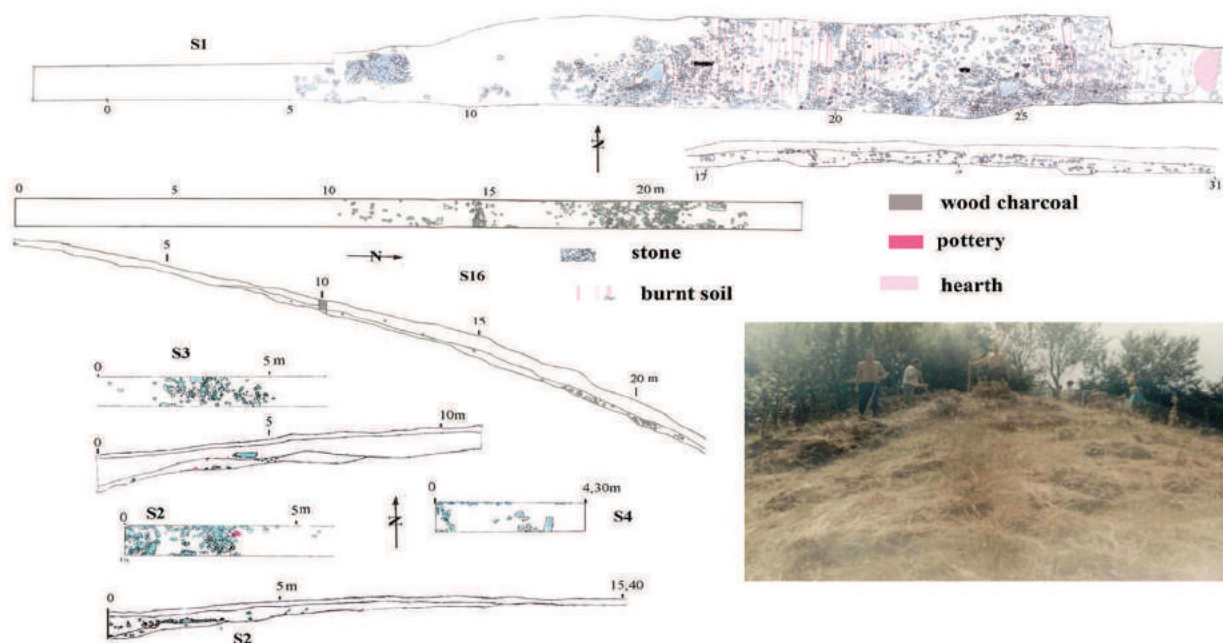

Fig. 4. Călinești Oaș. Desene ale unităților de cercetare arheologică S1, S2, S3, S6. Fotografie a valului.

Sondajele efectuate în 12 puncte de pe marginea platoului de la Călinești Oaș au arătat că în 10 dintre acestea sunt prezente pietre care, foarte probabil, au făcut parte din val sau sunt căzute din el. Rolul lor la Călinești Oaș a putut fi dedus mai bine pe baza observațiilor din unitățile de cercetare S1, S2, S7 și S9. În ultimele trei secțiuni pietrele apar dispuse pe două rânduri paralele (Fig. 4, 5). Pentru celelalte

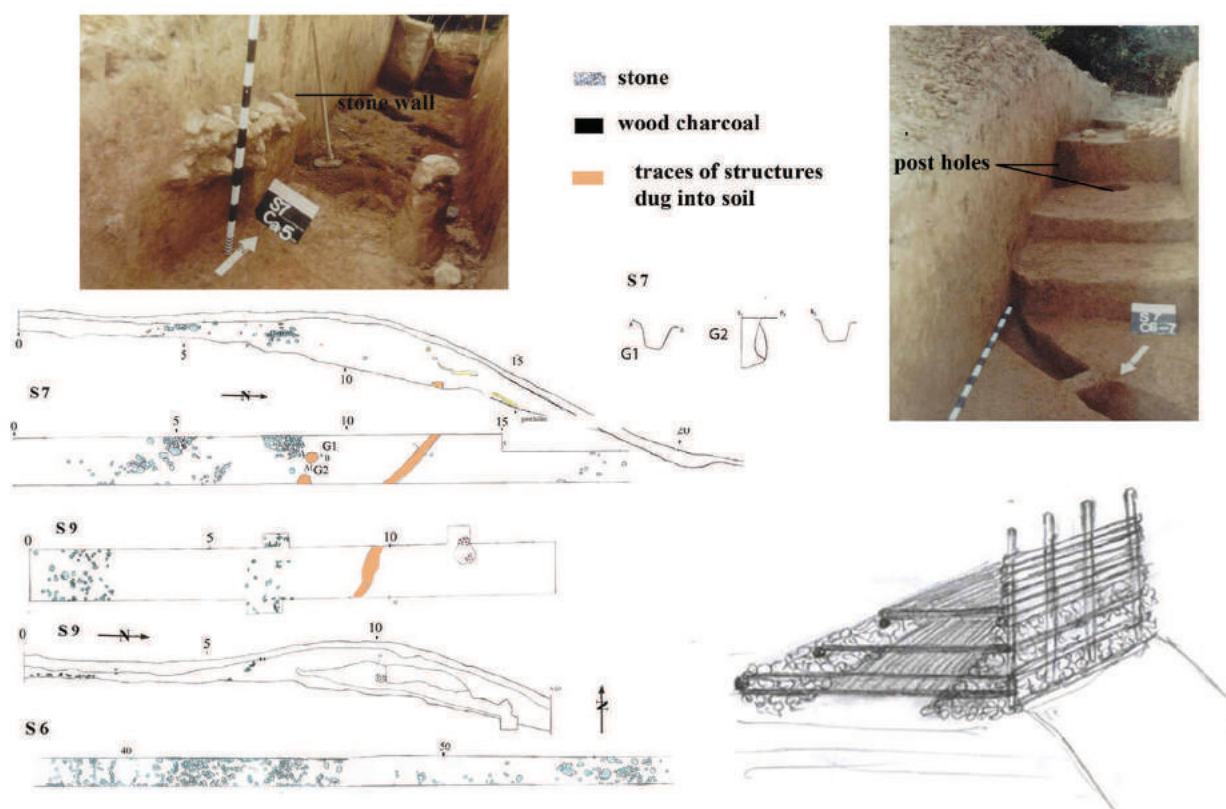

Fig. 5. Călinești Oaș. Desene ale unităților de cercetare S7, S9, S16. Fotografie cu paramentul exterior și cu gropile de stâlpi (S7). Reconstituire grafică a valului.

secțiuni, absența pietrei în partea interioară a valului și consistența sa masivă pe panta exterioară indică mai degrabă existența în val a unui singur parament de piatră, la exterior. Atunci când este prezent și paramentul interior, consistența acestuia este de obicei mai slabă. O posibilă explicație a existenței paramentului interior doar în anumite zone ar putea fi dată de constatarea că unitatea de cercetare S2 se află în zona unei porți, iar unitățile de cercetare S7 și S9 se află în zona unei a doua posibile porți. Se poate aprecia că rolul paramentului interior era de a evita scurgerea pământului pe căile de acces ce duceau spre porți, dar și asupra construcțiilor realizate în imediata vecinătate a valului. Construcțiile L1, L2 și vatra din unitatea de cercetare S1 (**Fig. 5**) atestă existența unor construcții și zone de staționare ce par a fi adosate părții interioare a valului. Astfel, din perspectiva tipologiei construcțiilor defensive cu piatră propusă de Aurel Zănoici¹³, aşezarea de la Călinești Oaș poate fi considerată o combinație a tipului I cu tipul II, prezența paramentului interior fiind utilizată doar în anumite zone.

Raritatea stâlpilor arată că ei nu puteau avea rolul de parament exterior al valului. În acest caz, peretele exterior ne apare a fi reprezentat chiar de zidul din piatră. Rezistența unui zid de piatră nu putea fi serioasă dacă aceste pietre erau doar așezate una peste alta, sub formă de „ziduri seci”, fără liant. Folosirea la Călinești Oaș a unui lut – liant, adus special în acest scop, este indicată de prezența printre pietre a lutului ce are în compoziție petricele de râu, așa cum s-a observat în unitatea de cercetare S1. De asemenea, în S1 au fost surprinse bucăți de lemn ars așezat orizontal, ce ar putea indica existența unor bârne groase orizontale menite a lega și susține paramenții de piatră. Necesitatea protejării apărătorilor de pe val sugerează că deasupra zidului de piatră lipită cu lut exista o structură de lemn, cu rol de palisadă. În zona incendiată din apropierea porții de la Călinești Oaș s-au păstrat în lutul ars amprente de lemn ce provin de la bârne și nuiile. Faptul că acestea provin de la o structură de lemn lipită cu lut este dovedit de prezența sa sub formă de strat de arsură peste care apoi, în timp, au căzut pietrele. Dat fiind că urmele de palisadă de lemn lipită cu lut sunt prezente în fiecare din unitățile de cercetare din zona incendiată (S1, S2, S3 și S4) este sugerată existența unei palisade ce era construită peste zidul de piatră lipită cu lut.

¹³ Zănoici 2015, 75.

În spațiul carpatic, existența unor valuri cu paramenți de piatră (unul sau doi/trei) este atestată la mai multe fortificații Gáva și Kjatice de pe teritoriul Slovaciei, nord-estul Ungariei și Ucrainei de vest, respectiv la două așezări atribuite grupului Vărtop din Oltenia¹⁴. Alături de aceste așezări mai pot fi menționate, ca așezări ce utilizează în val piatră sub formă de „ziduri de piatră”, așezările de la Ciceu-Corabia¹⁵ și Satu Mare, la acestea din urmă fiind menționată lipirea pietrelor cu lut¹⁶, la fel ca și la Călinești Oaș. În categoria așezărilor cu paramenți de piatră poate fi considerată și așezarea de la Ardanovo¹⁷. Se poate constata că așezările de la Călinești-Oaș și Ciceu-Corabia fac legătura geografică între grupul de așezări cu paramenți de piatră din Bazinul superior al Tisei și acelea existente în partea de sud-est a Transilvaniei (Bodoc, Tușnad, Satu Mare, Șeica Mică). Situarea acestor fortificații pe linia lanțului vulcanic din partea vestică a Carpaților Nordici și Orientali¹⁸ scoate în evidență o legătură strânsă între modul de construcție a fortificațiilor și resursele de materiale pentru construcție existente la îndemână. Tuful vulcanic sau bazaltul erau ușor de extras, fapt pentru care el a fost utilizat la construirea unor valuri deosebit de lungi (1–2 km), ce uneori au suprapus întregul perimetru al așezărilor. Existența unor astfel de valuri lungi este constatată mai ales la așezările culturii Gáva din Bazinul Superior al Tisei. Alături de așezarea de la Călinești Oaș, valuri lungi de piatră sunt întâlnite la Ardanovo¹⁹, Șelestovo²⁰, Boldogkőváralja „Tó-hegy”²¹, Tállya „Óvár”²², Tolcsva „Várhegy”²³ (**Fig. 1**). Construcția acestora a fost facilitată probabil de faptul că aranjarea pietrei sub forma unor paramenți susținuți de stâlpi distanțați, a determinat folosirea pentru palisadă a unei cantități mai mici de trunchiuri de copaci lungi și drepți. Prin acest mod de construcție, așezările culturii Gáva din Bazinul Superior al Tisei se aseamănă cu așezările culturii Kyatice prezente în nordul Ungariei²⁴. Funcționalitatea acestor așezări de mari dimensiuni trebuie să fi fost alta decât a acelor care, deși au piatră în val, sunt construite pe suprafețe de mici dimensiuni. Astfel de așezări cu suprafețe mici sunt semnalate în aria culturii Gáva la: Fony „Süllyedt Bán-hegy”²⁵; Tállya „Mekecsvár”²⁶ sau Satu Mare²⁷.

3. Problema originii valurilor cu piatră din epoca târzie a bronzului

Referitor la originea paramenților din piatră care intră în compoziția valurilor ce apără așezările din epoca bronzului, este discutată ipoteza unei geneze sub influență egeeană atât pentru fortificațiile din Europa Centrală²⁸ și, împreună cu acestea, a acelor de pe teritoriul României²⁹. Utilizarea pietrei pentru realizarea fortificațiilor din epoca mijlocie a bronzului este relativ limitată. Este prezentă la câteva așezări fortificate (unele de tip tell) din zona Slovaciei³⁰ și de pe versantul nordic al Carpaților³¹. Și în ce privește fortificațiile cu ziduri din piatră din perioada Câmpurilor de Urne (Urnenfelderzeit) din Europa Centrală este pusă în discuție de asemenea o influență miceniană³². Recent, această influență este negată din

¹⁴ Zanoci 2015, 68–78, fig. 1.

¹⁵ Vasiliev, Gaiu 1980, 35–37; Vasiliev 1993, 91–93, pl. II.

¹⁶ G. Ferenczi, I. Ferenczi 1967, 54–55.

¹⁷ Мойжес (Moyzesh) 2011, 237–239, fig. 3.

¹⁸ De la sud la nord pe culmi vulcanice sunt prezente: Bodoc, Tușnad, Satu Mare (probabil), Ciceu-Corabia, Călinești Oaș, Șelestovo, Ardanovo, Boldogkőváralja, Tolcsva, Tállya (**Fig. 1**)

¹⁹ Мойжес (Moyzesh) 2011, 237–239, fig. 3.

²⁰ Balahuri 2001, p. 292, fig. 89; Мойжес 2011, 237–246.

²¹ Așezare cu o suprafață de 94 ha. fortificată cu un val cu piatră ce este vizibil pe o lungime de 1650 m (Matuz, Nováki 2002, 7–8, abb. 4).

²² Așezare cu o suprafață de 27 ha. înconjurată de un val de piatră și pământ ce se vede bine la suprafață (Matuz, Nováki 2002, 8, abb. 5).

²³ Așezare cu o suprafață de 20 ha. fortificată cu un val de piatră vizibil la suprafață (Matuz, Nováki 2002, 8, abb. 7).

²⁴ Matuz, Nováki 2002, 21–24.

²⁵ Așezare cu o suprafață de 0.5 ha. datată în epoca târzie a bronzului (Matuz, Nováki 2002, 7, abb. 3).

²⁶ Așezare cu o suprafață de 1,1 ha. fortificată cu un val cu piatră păstrat pe o înălțime de cca. 1 m (Matuz, Nováki 2002, 8, abb. 6).

²⁷ Fortificație cu o suprafață de 0,15 ha., înconjurată de un val cu piatră lipită cu lut (G. Ferenczi, I.: Ferenczi 1967, 54–55; Bălan 2013, 14).

²⁸ Vladár 1975b, 92–98; Jockenhövel 1990, 215; Furmánek *et alii* 1999, 120, Furmánek 2004, 69–70.

²⁹ Bader 1990, 182–183, Abb. 23.

³⁰ Gogáltan 2008, 52.

³¹ Marcin Przybyła (Așezarea de la Moszkovice prezentată la Conference „Fortifications: the Rise and Fall of Defended Sites in the Late Bronze and Early Iron Age of South-East Europe” in Timișoara, 11th to 13th November 2015).

³² Čtverák *et alii* 2003, 232–235, 272–278.

perspectiva decalajului cronologic pe care îl cunoaște fenomenul între cele două regiuni, precum și prin utilizarea unor tehnici diferite de construcție a zidurilor. Astfel, orizontul de epocă mijlocie a bronzului pentru fortificațiile cu ziduri din piatră din Europa Centrală este încadrat în intervalul de timp de la 1800/1750 și 1550/1500 a.Chr., iar cel din perioada Urnenfeld apare la sfârșitul mil. II – începutul mil. I a.Chr. Pe de altă parte, construcțiile defensive ale orașelor miceniene sunt datate cu cca. 100 ani după abandonarea cetăților cu ziduri de piatră din Europa Centrală ce datează din epoca mijlocie a bronzului și cu cca. 100 de ani înaintea celor din epoca târzie a bronzului/perioada hallstattiană. În ce privește tehnica de construcție, pentru construirea zidurilor din spațiul egeean, de regulă, sunt utilizate blocurile masive din piatră, cauză pentru care ele au fost denumite „ziduri ciclopice”. Zidurile așezărilor din Europa Centrală sunt realizate din pietre mai mici, nefasonate³³. Realizând o analiză a fortificațiilor ce utilizează piatra în epoca târzie a bronzului și în epoca timpurie a fierului din spațiul carpatic, Aurel Zanoci susține pentru zidurile de piatră din spațiul carpatic o evoluție locală, fără influență egeeană și apreciază că s-ar putea admite mai degrabă „o influență central-europeană, dinspre Bavaria sau Bohemia”³⁴. Argumentația se bazează pe constatarea că fortificațiile cu ziduri din piatră din aceste regiuni sunt similare acelor din spațiul tiso-nistrean, dar au o datare mai timpurie, începând cu BrD³⁵. Această posibilitate părea de acceptat de la sine, dat fiind că după perioada sfârșitului fortificațiilor de tip tell și a așezărilor fortificate de înălțime din epoca mijlocie a bronzului, nu doar fenomenul fortificațiilor de piatră, ci chiar ideea generală de așezări fortificate păreau să se fi stins. Multe din așezările tell-urilor fortificate din spațiul carpatic încetează în etapa Bronz Mijlociu III, finalul fiind destul de brusc, chiar dacă mai rar violent³⁶. Reapariția fortificațiilor de piatră părea a se produce în contextul unei explozii a fenomenului fortificațiilor odată cu cultura Gáva (cu cele mai timpurii datări în etapa HaA2-HaB1), fenomen precedat de fortificațiile de la Grădiștea și Portărești atribuite grupului cultural Vârtoș din Oltenia, datat în general în etapa HaA1³⁷. Apariția timpurie într-o zonă sudică a fortificațiilor de piatră dateate în epoca târzie a bronzului dă naștere la două întrebări majore: **1)** cum poate fi explicată cea mai timpurie apariție a fortificațiilor cu paramenți de piatră din spațiul carpatic în Oltenia; **2)** există o legătură între fortificațiile de piatră din etapa HaA1 cu acelea similare din cadrul culturii Gáva și prin aceasta dacă există legături între cele două perioade de fortificare din epoca târzie a bronzului?

4. Fortificațiile din perioada BzD-HaA1

Anumite descoperiri mai vechi, ce capătă un nou înțeles prin completarea cu informațiile și datările din cercetările arheologice recent realizate în unele fortificații, arată că, pentru spațiul carpatic, între încheierea fortificațiilor din vremea tell-urilor și fortificațiile de tip Gáva nu există o lipsă totală de fortificații. Mai slab documentată este perioadă imediat ulterioară tell-urilor, pentru care singura fortificație din estul Bazinului Carpatic cu datare certă în această perioadă este aceea de la Boinești³⁸. Chiar dacă este o fortificație de tip promontoriu barat fără o locuire îndelungată, suprafața mică a așezării, comparabilă cu a majorității tell-urilor, indică posibila filiație funcțională a așezării fortificate de la Boinești. O posibilă continuare a unor obiceiuri și reflexe culturale din vremea tell-urilor este în mod evident susținută de ceramica din așezare, care are elemente specifice fazei finale a tell-urilor, alături de elemente incipiente tipice fazei II a culturii Suci de Sus, din epoca târzie a bronzului. Pentru etapa ulterioară, mai ales pentru Banat și zona de sud a Câmpiei Maghiare, fenomenul fortificării așezărilor cunoaște o dezvoltare mai timpurie decât aceea estimată anterior. Cu mai multe perioade de refacere, fortificațiile din așezarea de la Cornești-Iarcuri sunt datate pe baza analizelor de carbon între 1450 și 1200 cal BC³⁹. Într-o perioadă contemporană este estimată datarea așezării fortificate de la Sântana – Cetatea-Veche⁴⁰, iar analiza

³³ Alusik 2012, 11–25.

³⁴ Zanoci 2015, 77–78.

³⁵ Berger 1994, 61.

³⁶ Gogâltan 2008, 40–41, 52; David 1998, 231–267. Pentru câteva tell-uri din zona de nord-vest este susținută ipoteza unei continuări până în perioada 1650–1500 (Gogâltan 2008, 41).

³⁷ Zanoci 2015, 72–76; Marinescu, Munteanu 1984–1985, 125–136; Tătulea 1982, 121–133.

³⁸ Așezarea de la Boinești, neavând materiale foarte numeroase este datată larg în perioada Bronz Târziu I (Reinecke Bz B2-C), cu un posibil început în Bronz Mijlociu III (Reinecke Bz B1) (Bader 1978, 75; Kacsó 1995, 96; Marta 2009, 96–98).

³⁹ Szentmiklosi *et alii* 2011, 827–828.

⁴⁰ Gogâltan, Sava 2010, 42–44.

ulterioară a pieselor metalice converge spre o datare pe parcursul perioadelor Bronz Târziu II – III (BzD-HaA)⁴¹. În perioada Bz D-HaA1 sunt date materiale rezultate în urma cercetărilor aşezării fortificate de la Csanádpalota–Juhász T. tanya⁴². Acestei perioade par a-i fi atribuite şi alte fortificaţii din Banat şi din întreaga regiune din estul Câmpiei Maghiare⁴³. Mai la nord, în nord-estul Marii Câmpii Maghiare a fost identificat un alt grup reprezentat de mai multe fortificaţii⁴⁴, unele dintre ele datându-se cu certitudine în etapa BzD sau în intervalul BzD-HaA1. Între acestea poate fi menţionată aşezarea de la Igrici-Szőke-hát care are descoperite la suprafaţă materiale databile în perioada BzC-HaA1 şi care se aseamănă cu fortificaţiile din sudul Marii Câmpii Maghiare şi Banat prin dimensiunile impresionante şi prin sistemul de fortificare, format din şanţuri concentrice⁴⁵. Alte fortificaţii au fost identificate şi cercetate în cadrul unor săpături arheologice de salvare realizate la mai multe aşezări din regiune. Un astfel de şanţ a fost cercetat pe o lungime de cca. 125 m la Nyíregyháza – Oros „Úr Csere”, fiind evident că el marca limita unei aşezări ce a funcţionat în etapa Reinecke Bz. D⁴⁶. În cadrul aceiaşi localităţi, la o distanţă de cca. 1,8 km a fost descoperită o altă aşezare mărginită de un şanţ cu structuri arse ce ar putea proveni de la o palisadă, a cărei urme au fost surprinse şi prin câteva gropi de stâlp⁴⁷. Aşezarea a fost datată în perioada BzD-HaA1 (eventual HaA2)⁴⁸. Un alt şanţ ce mărgineşte o aşezare din epoca târzie a bronzului a fost descoperit la distanţa de 6,5 km, la Nyíregyháza – Pazany⁴⁹.

Prin cele prezentate, în regiunea cuprinsă între Carpaţii Vestici şi Valea Tisei se constată prezenţa unei mari concentrări de fortificaţii. Construcţia unora dintre aceste fortificaţii începe în etapa Bz D (sau chiar anterior), continuarea fenomenului fiind bine evidenţiată şi pentru etapa HaA1. Aşezările oltene cu paramenţi de piatră la Grădiştea şi Portăreşti se datează în aceeaşi perioadă⁵⁰. Din perspectivă geografică par a reprezenta o prelungire spre sud a fenomenului fortificaţiilor consistent documentat în Marea Câmpie Maghiară şi Banat. Această perspectivă este sporită de legăturile evidente ale culturii Vărtop din Oltenia cu mediul cultural din Banat⁵¹ şi Marea Câmpie Maghiară⁵². În ce priveşte problema particulară ce o urmărim, afinităţile aşezărilor oltene cu aşezările fortificate de la nord pot fi constatate şi prin asemănări în ceea ce priveşte modul de construcţie a sistemului defensiv al valului, prin ridicarea de paramenţi. Astfel, la Sântana s-a constatat că „în locul palisadei...a fost ridicat un zid din lut. El s-a conturat ca o grupare masivă formată din *bulgări* de lut ars. Structura sa a constat din trei rânduri de pari, relativ paraleli, legaţi cu nuiele, spaţiul delimitat astfel fiind umplut cu *bulgări* de lut „astfel a fost ridicat un zid care s-a mai păstrat pe o înălţime de circa 40 de cm şi o grosime de aproximativ 80 cm”⁵³. La fel ca în cazul fortificaţiei de la Sântana, o cantitate mare de lut ars era prezentă în zona valului de la Csanádpalota⁵⁴. La săpare s-a constatat că lutul ars provine de la paramentul exterior al valului, care era păstrat pe înălţime de 50 cm şi pe o lăţime de 30–40 cm. În timp ce paramentul exterior a fost construit din lut bătut, paralel cu acesta, în partea interioară a fost descoperit un şir de gropi de stâlpi, ce se consideră că a jucat rolul de zid-palisadă⁵⁵. Valul aşezării de la Corneşti a fost realizat din pământ aşezat în casete de stâlpi prinşi cu bârne transversale sau cu nuiele. Pentru prima fază de construcţie, s-a constatat că, la faţa exterioară a valului, casetele erau reprezentate de stâlpi prinşi cu bârne orizontale. Incendierea suferită în faza a II-a a permis

⁴¹ Gogâltan *et alii* 2013, 41–48.

⁴² Szevereny *et alii* 2014, 44–51.

⁴³ Gogâltan, Sava 2010, 52–71; Czukor *et alii* 2013, 15.

⁴⁴ Hellembrandt 2003, 217–237.

⁴⁵ Ágnes Király, Klára P. Fischl: cercetări prezentate la Conference „Fortifications: the Rise and Fall of Defended Sites in the Late Bronze and Early Iron Age of South-East Europe” în Timişoara, 11th to 13th November 2015.

⁴⁶ Dincolo de urmele de arsură a unei posibile palisade, funcţia de apărare a şanţului de la marginea aşezării a fost admisă pornind de la dimensiunile sale importante: deschiderea de 2,5–5,5 m şi adâncimea de 1,2–1,5 m, ambele calculate de la nivelul de conturare în lutul galben (Marta *et alii* 2010, 11–14).

⁴⁷ Cel mai mare şanţ a fost cercetat pe o lungime de 455 m, la nivelul de conturare având o lăţime cuprinsă între 1,85 m şi 3 m (L. Nagy 2015, 74–75).

⁴⁸ L. Nagy 2015, 76–77.

⁴⁹ La nivelul de conturare şanţul a avut lăţimea de 2–2,20 m şi adâncimea de 0,5–1 m (Nagy 2007, 130).

⁵⁰ Zanolci 2015, 70, 73–74; Marinescu, Munteanu 1984–1985, 125–136; Tătulea 1982, 121–133.

⁵¹ Hänsel 1977, 104–105; Stratan, Vulpe, 1977, 28–60; Lazăr 2005, 46–53, 54–65.

⁵² V. Szabó 1996, 9–109.

⁵³ Gogâltan, Sava 2010, 33.

⁵⁴ Czukor *et alii* 2013, 14–15.

⁵⁵ Priskin *et alii* 2013, 2–3.

surprindea unor detalii importante referitoare la paramentul exterior: grinzile transversale ce formau fața exterioară a valului au fost realizate din stejar și au fost tencuite cu lut⁵⁶. Exemplele arătate sugerează că modul de construcție a paramenților din val este oarecum diferit: bulgări de lut la Sântana, parament de lut bătut la Csanádpalota sau, la Cornești, paramenți realizați prin tencuirea cu lut a unor bucăți de lemne așezate orizontal. Toate aceste modalități de construcție reprezintă, de fapt, tehnici tradiționale de ridicare a pereților de lut și lemn de la casele tradiționale din spațiul carpatic⁵⁷. Astfel, diferitele materiale și soluții alese pentru realizarea paramenților la fortificațiile din BzD-HaA, ne apar a fi în legătură directă cu materiale locale prezente la fața locului. Dincolo de diferențele menționate legate de materiale și tehnici, pentru realizarea valurilor din etapa BzD-HaA1 este prezentă o concepție unitară de construcție: **1)** utilizarea paramenților ce susțin masa de pământ din val, dar care joacă și rol de zid, așa cum se observă din modul de construcție mai complex a paramentului exterior; **2)** prinderea paramenților de zona de interior a valului prin bârne sau prin pari și împletituri de nuiele.

Prin utilizarea unor vălătuci de lut la paramentul exterior de la Sântana se constată asemănări importante în ceea ce privește concepția de construcție cu aceea prezentă la fortificațiile din Oltenia care au paramenți de piatră, dar și cu aceea prezentă ulterior, în cadrul culturii Gáva. Un alt caz de utilizare a bucăților de lut la o așezare fortificată de câmpie a fost constatat la Popești (jud. Giurgiu), așezare situată la sud-est de fortificațiile oltene cu paramenți de piatră. În fortificația din zona Dunării de Jos datată în preajma anului 1500 a.Chr. au fost descoperite bucăți de lut pe care sunt prezente orificii pentru fixarea de lemne menite a lega paramenții valului de structura sa interioară⁵⁸.

5. Datarea așezării de la Călinești Oaș. Originea fortificațiilor din cultura Gáva

Similitudinile în ceea ce privește modul de construcție a valului de la Călinești Oaș cu acela din așezările din etapa BzD-HaA1 naște întrebarea dacă poate fi stabilită o origine a fortificațiilor de piatră din cadrul culturii Gáva în fortificațiile din mediile culturale ce o preced. Pentru aceasta este necesar să se stabilească dacă există sau nu o continuitate cronologică și culturală cu fortificațiile din Bz D-Ha A1. Se impune discutarea relației dintre cele două categorii de situri arheologice, atâta timp cât o filiație directă nu este certă, în condițiile în care fortificațiile culturii Gáva, în special acelea din Transilvania, sunt datate într-un interval de timp ce tinde să acopere patru secole⁵⁹. În cadrul acestui interval de timp mare există câteva situri ce sunt considerate că încep în faza timpurie a culturii, în intervalul cronologic plasat la limita dintre etapa HaA1 și HaA2⁶⁰. Apropierea cronologică a începutului culturii față de fortificațiile din perioada anterioară poate să pună problema unei posibile transiteri a modului de construcție, în special a celui vizat aici, prin utilizarea paramenților de piatră. Materiale Gáva timpurii sunt menționate la Ciceu-Corabia (zid sec) sau Teleac (bastioane de piatră), însă zidurile de piatră din ele nu pot fi admise ca situri de legătură cu fortificațiile din etapa Bz D-HaA1, atâta vreme cât construcția elementelor de fortificare s-a produs în etape recente de locuire a acestor așezări. Pentru problema stabilirii unor legături cu fortificațiile din etapele anterioare nu ajută nici situațiile de la Șeica Mică, Bodoc și Satu Mare. În timp ce așezarea de la Șeica Mică are o datare târzie, așezările de la Bodoc și Satu Mare nu au furnizat materiale arheologice timpurii care să permită stabilirea unor eventuale legături cu civilizațiile anterioare.

Prezența unui lot important de ceramică la Călinești Oaș, cu o datare bine stabilită în cadrul culturii Gáva, reprezintă un punct de pornire pentru o datare timpurie a unor așezări ce utilizează paramenți de piatră și pentru stabilirea unor elemente de legătură cu etapa precedentă. Analogiile formelor și ornamentelor ceramice au arătat o apropiere strânsă a materialelor de la Călinești Oaș cu materialele descoperite în nivelul III de la Mahala (Ucraina, regiunea Cernăuți)⁶¹ și cu acelea descoperite în așezarea

⁵⁶ Szentmiklosi *et alii* 2011, 823–826.

⁵⁷ Cseri 1997, 106–113; Godea 2007, 10–21, fig. 3,50.

⁵⁸ Nona Palincaș: Așezarea de la Popești prezentată la Conference „Fortifications: the Rise and Fall of Defended Sites in the Late Bronze and Early Iron Age of South-East Europe” in Timișoara, 11th to 13th November 2015.

⁵⁹ Cultura Gáva în Transilvania este datată în intervalul cuprins între a doua jumătate a sec. al XI-lea și a doua jumătate a sec. al VII-lea (Vasiliev 1983, 39–55, Vasiliev, Aldea *et alii* 1991, 105–126) sau între prima jumătate a sec. al XI-lea (cel târziu) și finele sec. al VIII-lea/ începuturile sec. al VII-lea (Ciugudean 2012, 234–240).

⁶⁰ Un început în perioada Gáva I este admis pentru locuirile din așezările fortificate de la Șimleul Silvaniei, Ciceu Corabia, Teleac, Porumbenii Mari (Ciugudean 2011, 73–75).

⁶¹ Smirnova 1978, 68, 71–72.

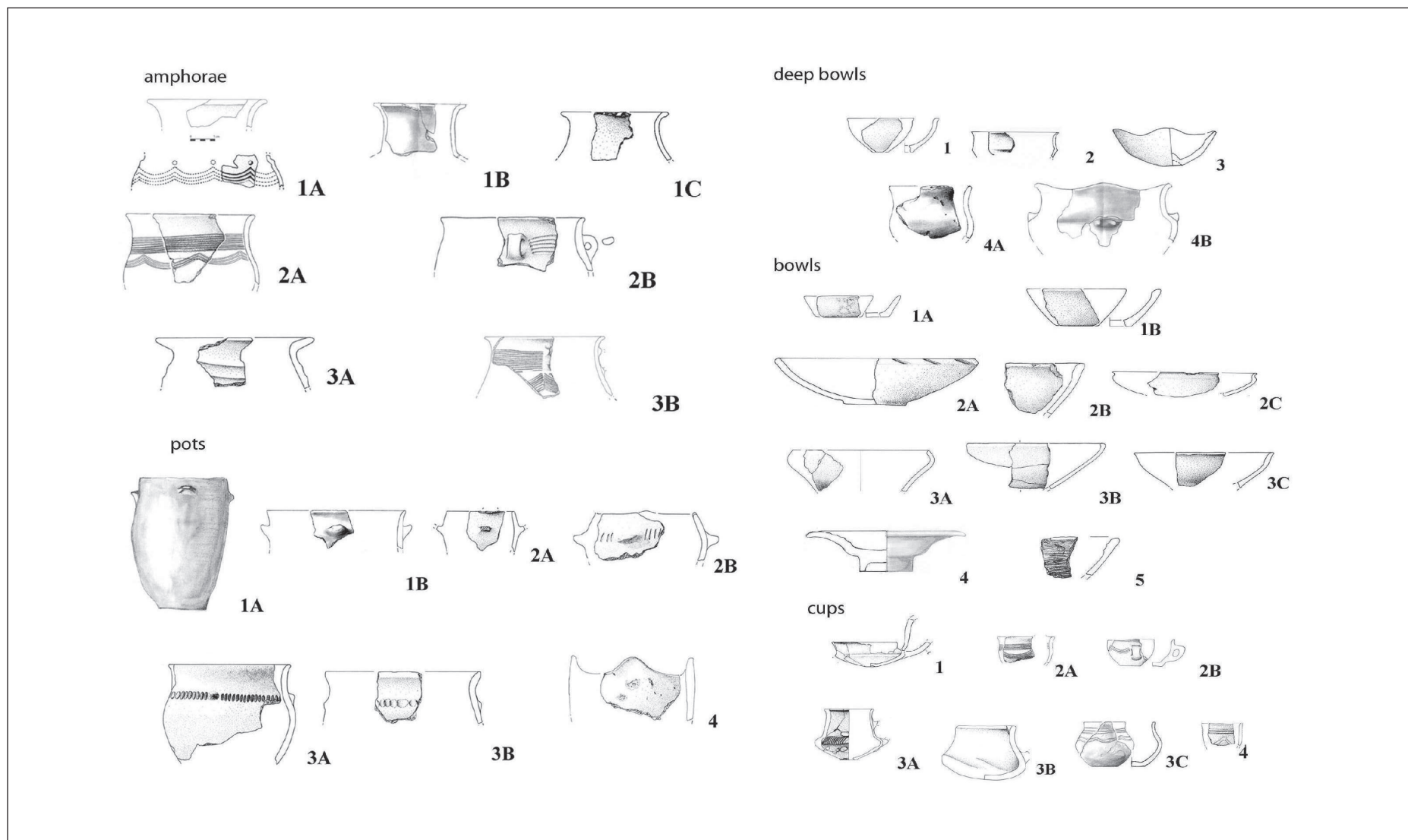

Fig. 6. Forme ceramice ale culturii Gáva descoperite în nord-vestul României.

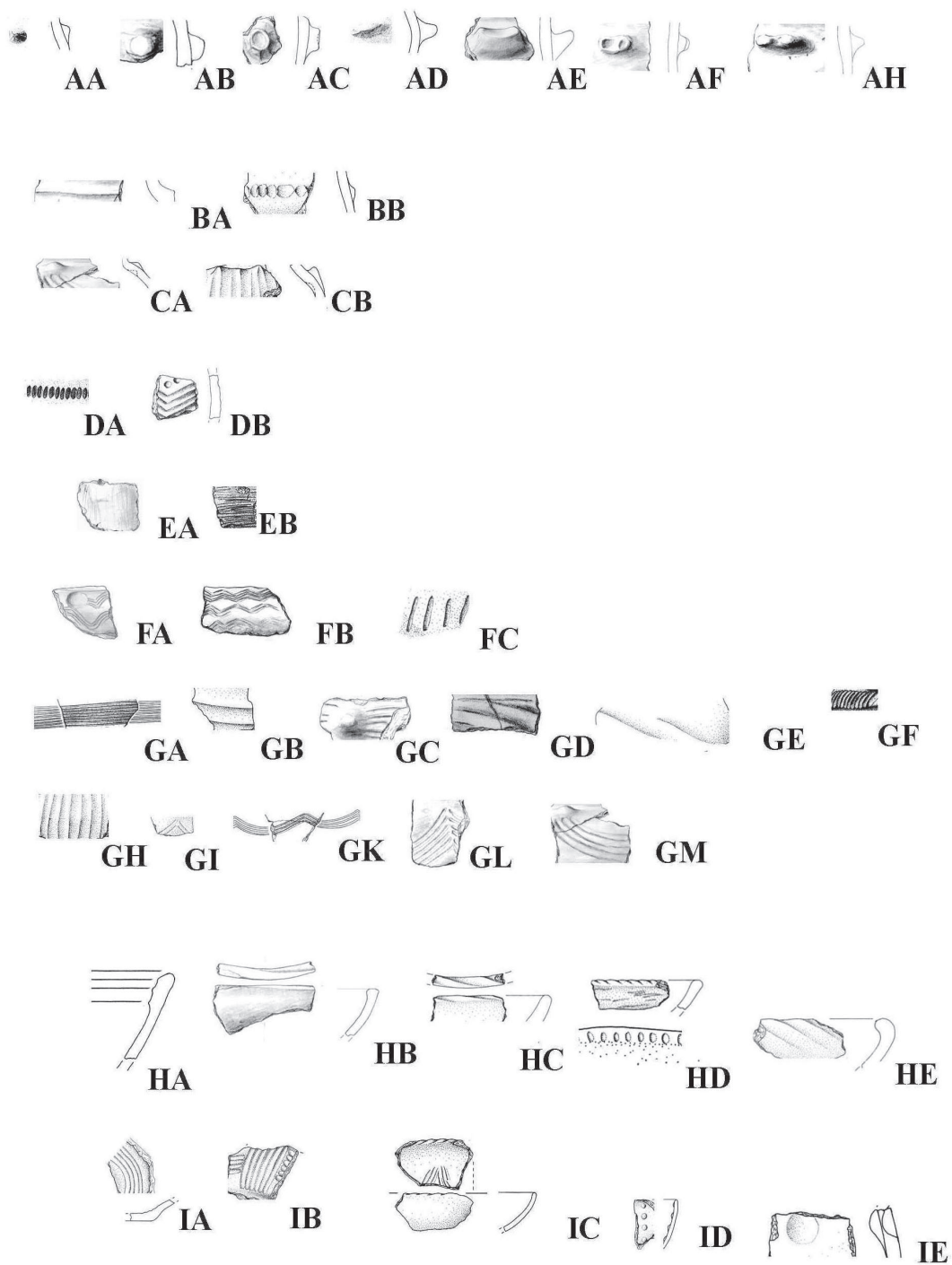

Fig. 7. Ornamente ale ceramicii Gáva din nord-vestul României.

de la Grănicești (jud. Suceava)⁶². În cazul unui număr limitat de elemente au fost semnalate și legături cu primele nivele de la Teleac și Mediaș. Elementele comune cu nivelul Mahala III și cu așezarea de la Grănicești sunt: rolul predominant pe care îl are varianta 1A în cadrul categoriei amforelor (**Fig. 6**), lipsa oalelor cu brâu alveolat (3B) și prezența în număr mare a străchinilor cu partea interioară a buzei îngroșată (variantele 1B și 2B). Străchinile invazate, ce joacă un rol minor, se limitează la varianta 3B (margine invazată îngustă). Decorul străchinilor și al castroanelor este unul comun: alături de canelurile și fațetele orizontale, o pondere deosebit de mare o au canelurile cu umăr lat/fațete alungite (motivul HA) (**Fig. 7**). Apropierea față de nivelul I de la Teleac o atestă în primul rând prezența, pe unele cești și pe gâtul unor amfore, a ornamentului format de caneluri în ghirlandă (GK), ce au deasupra o bandă de caneluri orizontale (GA) (**Fig. 7**). Decorul format din caneluri înguste în ghirlandă este un ornament specific regiunii grupelor culturale prezente în bronzul târziu din Banat, respectiv în bazinele inferior și mijlociu al Tisei. Specific ceramicii de la Călinești Oaș este absența unor forme ceramice și mai ales a unei categorii largi de ornamente ce își fac apariția odată cu faza Teleac II, respectiv cu faza Mahala IV: străchinile cu buza puternic invazată (variantele 3A) (**Fig. 6**) a ceștilor în formă de „rinichi” sau a unor ornamente, cum ar fi brâu alveolat de pe oale (BB) (**Fig. 7**). La Călinești Oaș lipsesc mai ales noile modalități de ornamentare a buzelor străchinilor: canelurile oblice scurte (HC și HD) (**Fig. 7**), canelurile late ce coboară pe fața exterioară până în zona diametrului maxim (HE) (**Fig. 7**). Motive decorative noi sunt și ornamentele de pe interiorul vaselor: banda de caneluri orizontale (IA), ornamentul stelar (IC) și „niturile false” (ID) (**Fig. 7**). Analogiile acestor forme și ornamente se regăsesc în numeroase alte așezări în care sunt prezente piese metalice datate în etapele HaB-C, sau pentru care este afirmată apartenența la faza recentă a culturii Gáva din Câmpia Tisei, Transilvania, Bucovina și Galiția. Prezența acestor forme și ornamente începând cu nivelul II de la Teleac și cu nivelul IV de la Mahala asigură, pe baze stratigrafice, apariția lor într-o fază recentă a culturii Gáva.

Lotul ceramic extins de la Călinești Oaș asigură datarea așezării fortificate de la Călinești Oaș într-o etapă recentă a culturii Gáva clasice, după încetarea manifestărilor de tip Lăpuș II–Gáva I, ce erau strâns legate de tipul de depozite Cincu–Suseni/ Kurd (HaA1). În ceea ce privește încadrarea orizontului cultural de la Călinești Oaș în cadrul culturii Gáva, am optat pentru denumirea sa ca orizont Gáva IIa, adică etapa timpurie a perioadei Gáva clasice (Gáva II). Această denumire a fost dată deoarece termenul de Gáva I a fost îndelung utilizat pentru a data descoperirile din nordul Marii Câmpiei Ungare și din nord-vestul Transilvaniei contemporane cu grupul cultural Lăpuș din nordul Transilvaniei⁶³, respectiv cu grupul Cugir-Band din sudul Transilvaniei. În termeni de cronologie relativă acestea corespund etapei HaA1, eventual incluzând și o parte a etapei BzD. Faza Gáva II, ce corespunde perioadei Gáva clasice devine tot mai evident că poate fi despărțită în două subfaze prin prisma evoluției ceramicii. Dincolo de anumite forme ceramice și anumite ornamente ce sunt comune ambelor subfaze există loturi în care se pot distinge elemente mai timpurii și loturi în care se pot distinge elemente mai recente. Ceramica de la Călinești Oaș reprezintă un exemplu elocvent de lot ceramic în care sunt prezente doar elemente timpurii din faza clasică a culturii Gáva (faza IIa) în care lipsesc elementele recente ale acestei culturi (faza Gáva IIb). Legătura cu orizontul Mahala III–Grănicești–Teleac I–Mediaș I presupune datarea așezării de la Călinești-Oaș într-o perioadă târzie a fazei HaA și pe parcursul fazei HaB1.

Posibilitatea pe care o dă lotul ceramic de la Călinești Oaș de a data așezarea într-o fază timpurie a culturii Gáva asigură sprijin pentru datarea altor așezări fortificate cu paramenți de piatră. În așezarea de la Ardanovo, situată în apropiere (**Fig. 1**), sunt prezente elemente ceramice timpurii⁶⁴ și, la fel ca și la Călinești Oaș, lipsesc formele ceramice atribuite fazei evolute a culturii Gáva din regiunea Tisei Superioare. În așezarea fortificată de la Șelestovo este constatată prezența unor elemente timpurii⁶⁵, alături de

⁶² László 1994, 93–94.

⁶³ Kemenczei 1982; 1984, 73; Némethi 1990; Marta 2009, 87–93, 101–103.

⁶⁴ Prezența în număr mare a străchinilor cu partea interioară a buzei îngroșată (variantele 1B și 2B) (Balahuri 1972, fig. 7/6, 16, 8/2, 5, 10, 10/14–15, 18, 20, Мойжес 2011, fig. 6/2, 4, 9, 14, 20–21, 8/13–18, 20–28, 9/15–18, 21–23). Străchinile invazate, ce joacă un rol minor, se limitează la varianta 3B (margine invazată îngustă) (Мойжес 2011, fig. 8/12). Decorul străchinilor și al castroanelor este unul comun: alături de canelurile și fațetele orizontale (Мойжес 2011, fig. 6/1, 8/14, 15, 26–27, 28, 9/15, 17, 19, 21), o pondere deosebit de mare o au canelurile cu umăr lat/fațete alungite (motivul HA) (Мойжес 2011, fig. 8/24, 25, 9/21). Elemente timpurii sunt și ornamentele formate de caneluri în ghirlandă, ce au deasupra o bandă de caneluri orizontale (Мойжес 2011, fig. 8/1).

⁶⁵ Prezența în număr mare a străchinilor cu partea interioară a buzei îngroșată (variantele 1B și 2B) (Balahuri 1972, fig. 7/6,

care sunt prezente însă și câteva elemente ceramice recente⁶⁶. Situația ar sugera un început în etapa veche a culturii Gáva, dar și o continuare a așezării într-o etapă mai nouă. O datare în faza timpurie a culturii Gáva, sincronă (sau mai timpurie cu așezarea de la Grănicești/Mahala III) este propusă și pentru așezarea de la Preuțești din nordul Moldovei⁶⁷. Nu cunoaștem elemente de datare timpurii pentru fortificațiile culturii Gáva din estul Ungariei. Pentru estul Slovaciei, o bună afinitate cu așezările de la Călinești Oaș, Ardanovo și Šelestovo o dă forma valului de piatră ce înconjoară întregul perimetru al așezării. În etapa HaA2/ HaB este datată și așezarea culturii Gáva de la Sedliska despre care sunt indicii că ar fi, la rândul ei, înconjurată de val cu paramenți de piatră⁶⁸. Astfel, se conturează ca un grup compact de fortificații ce sunt situate în nordul spațiului carpatic (bazinele superioare ale Tisei și Prutului) ce se remarcă printr-o datare în etapa timpurie a culturii Gáva clasice (Gáva IIa), ce corespunde perioadei HaA2, eventual în partea timpurie a etapei HaB⁶⁹. În timp ce în nordul culturii Gáva se conturează un grup de așezări cu paramenți de piatră ce se datează în faza timpurie a culturii, pentru așezările din centrul și sudul Transilvaniei sunt doar elemente de datare în faza a II-a a culturii Gáva⁷⁰.

Concluzii

Datarea celor mai timpurii fortificații cu paramenți de piatră din cultura Gáva în zona de nord a Carpaților Orientali ar părea că susține o preluare dinspre vest a acestui sistem de fortificații⁷¹, deși lipsesc date clare care să certifice o legătură cu fortificațiile din zona Bavariei și Boemiei, dateate în BzD și HaA1. Totuși, un element de legătură poate fi stabilit prin prisma unor așezări Lauzitz, care sunt dateate în aceeași perioadă (HaA2-HaB1)⁷². Lipsa unor așezări cu miez de piatră, dateate cu precizie în perioada HaA1 pe teritoriul Slovaciei (vest și centru), Moraviei sau în vestul Ungariei, lasă încă goluri în susținerea unei transmisei dinspre zona nord alpină a valurilor cu paramenți de piatră din cultura Gáva.

O altă ipoteză referitoare la originea acestor fortificații o oferă similitudinile cu așezările din perioada BzD-HaA1, fie că ne referim la fortificațiile cu paramenți de piatră din Oltenia, fie că ne referim la așezările înrudite cultural ce sunt fortificate cu paramenți de lut, din Banat și Marea Câmpie Maghiară. În discutarea acestei ipoteze trebuie să pornim, totuși, de la constatarea că nu există nici o fortificație care să fi început în etapa BzD-HaA1 și apoi să continue să funcționeze în etapa HaA2-HaB1. Această lipsă de continuitate nu pare să fie întâmplătoare, ci este o reflectare a unor transformări și restructurări ce par a fi afectat societatea în profunzime. Transformări simultane se observă și în schimbarea majoră a repertoriului ceramic, fenomen ce poate fi asociat cu apariția și răspândirea culturii Gáva în partea de nord a spațiului carpatic. Tot acum apar tipuri noi de piese de bronz, a căror apariție se produce concomitent cu o nouă atitudine față de depunerea ofrandelor de bronzuri, elemente ce duc la apariția noului tip de depuneri, Hajdúböszörmény/Moigrad-Tăuteu.

Însă o analiză mai profundă aplicată procesului de transformare tinde să arate că acest proces nu se produce foarte brusc. În domeniul depunerilor de bronzuri se constată o treptată renunțare la unele tipuri mai vechi, dar și la păstrarea unor tipuri anterioare. Continuarea utilizării unor tipuri mai vechi de bronzuri are loc concomitent cu prezervarea unor tradiții referitoare la depunere, sesizabile atât în modul de tratare a pieselor, dar și în continuarea alegerii aceluiași combinații de piese pentru depunere. În ce privește

16, 8/2, 5, 10, 10/14–15, 18, 20, prezența ceștilor joase cu butoni de tradiție Lăpuș II – Gáva I (Balahuri 1972, fig. 9/5), lipsa oalelor cu brâu alveolat.

⁶⁶ Castroane cu buza puternic invazată (Balahuri 1972, fig. 7/11; 8/7,9), castroane decorate pe buză cu caneluri oblice dese (Balahuri 1972, fig. 6/11–12, 15–16, VII/4–5, 10, VIII/3–4, 7–9, 11) și prezența unor butoni pe fața interioară a străchinilor (Balahuri 1972, VI/13, VII/11).

⁶⁷ Popovici-Ursulescu 1984, 83.

⁶⁸ Kotorova-Jencova 2015, 273–294.

⁶⁹ Așezarea de la Grănicești a fost datată pe parcursul etapei HaA, începutul ei fiind plasat în prima jumătate/mijlocul etapei HaA (László 1994, 93–94), așezarea de la Călinești Oaș a fost datată începând cu etapa HaA și pe parcursul etapei HaB1 (Marta 2010, 17).

⁷⁰ Așezarea de la Șeica Mică este datată în etapa Ha C (Horedt 1964, 194, 204, Ciugudean 2011, 79). Pentru datarea așezărilor de la Satu Mare (Ferenczi G., Ferenczi I. 1967) și Tușnad (Horedt 1976) nu există o cantitate mare de materiale publicate, însă ele nu se numără printre așezările în care să fie indicată prezența unor elemente din faza timpurie a culturii Gáva (o recentă reevaluare a acestora a fost făcută de Horia Ciugudean (2011, 71–74).

⁷¹ Zanoci 2015, 78.

⁷² Vítkovciach-Tureň (Veláčik, Javorský, 1983, 146–147), Letanovce (Mirošayová 1999, 151–152).

ceramica culturii Gáva, împreună cu mai multe forme și decoruri noi, se constată și o continuare a unor elemente ceramice de tradiție locală, care ies bine în evidență dacă se compară ceramica Gáva II timpurie din zona Câmpiei Sătmărene cu aceea din alte situri atribuite orizontului anterior, Gáva I-Lăpuș II. Continuitatea unor forme poate fi adusă în discuție în cazul unor tipuri de amfore (variantele 1B, 1C, 3A și 3B) (**Fig. 6**), a unor cești (tipurile 1 și 4) și străchini (tipul 1 și 5, variantele 2A, 2B și 3B) (**Fig. 6**). Între acestea, unele atestă cu claritate transmiterea amprente locale în ceramică. Aceasta poate fi sesizată în lipsa brâielor alveolate de pe oalele de la Călinești Oaș (ornamentul BB) (**Fig. 7**) și mai ales în utilizarea, încă intensă, a străchinilor cu partea interioară a buzei îngroșată (variantele 1B și 2B) (**Fig. 6**). Aceste elemente au fost moștenite și în siturile Gáva timpurii din Bucovina (Mahala III și Grănicești), unde prezența lor a fost pusă tot pe seama unei moșteniri nord-transilvane⁷³. Pentru zona sudică de răspândire a culturii Gáva, la locuirile mai timpurii din zona de sud a Transilvaniei (Teleac I și Mediaș I) a fost de asemenea observată păstrarea unor elemente din fondul local anterior (din zona văii inferioare a Mureșului și Banat)⁷⁴.

În contextul transmiterii unor tradiții de la grupele culturale din etapa BzD-HaA1 la cultura Gáva, apare posibilă și transmiterea unor tehnici de construcție a paramenților de piatră sau lut. Acest aspect se evidențiază bine la Călinești Oaș și Ardanovo, dat fiind că sunt fortificații construite cu paramenți după tehnici utilizate anterior și, în același timp, au o ceramică ce păstrează elemente de tradiție din orizontul cultural anterior, din etapa BzD-HaA1. La acest palier cronologic, anterior fortificațiilor timpurii din cultura Gáva, constatăm utilizarea valurilor casetate cu paramenți de piatră în zona Olteniei sau cu paramenți de lut în zona Banatului și a Marii Câmpii Maghiare. Datarea începutului așezării de la Cornești-Iarcuri în preajma anului 1450 a.Chr. plasează fenomenul fortificărilor din Marea Câmpie Maghiară și Banat într-o etapă timpurie a epocii târzii a bronzului. Ascendențele în ceea ce privește utilizarea paramenților de blocuri de lut se constată în așezarea de la Popești (jud. Giurgiu), legătura geografică spre zona Dunării de Jos putând fi asigurată de așezările cu paramenți de piatră din zona Olteniei. Datarea fortificației de la Popești în preajma anului 1500 a.Chr. (sau într-o perioadă anterioară) și în preajma anului 1450 a.Chr. a construcției fortificației de la Cornești, apropie orizontul fortificațiilor cu paramenți din epoca târzie a bronzului de fortificațiile din epoca mijlocie a bronzului. Însă situarea la distanță mare a extremităților temporale a celor două fenomene (Valea Inferioară a Dunării și Banat, respectiv nordul Bazinului Carpatic, pentru așezările de tip tell) nu este de natură să susțină o continuitate a fenomenului fortificărilor din epoca târzie a bronzului dinspre tell-urile recente sau fortificațiile de înălțime contemporane (sau mai recente) din nordul spațiului carpatic. Prezența unor evidente influențe miceniene în zona Dunării de Jos⁷⁵, poate să indice un posibil traseu balcanic al preluării unor elemente de arhitectură defensivă ce vor fi adoptate încă înainte de etapa BzD-HaA1 în zona Dunării de Jos⁷⁶. Poate fi pusă în discuție o preluare a acestora în cadrul fortificațiilor din etapa BzD-HaA1, așa cum indică harta răspândirii acestui tip de situri în Oltenia, Banat, bazinul inferior al Tisei și apoi în partea de nord a Câmpiei Maghiare. Dincolo de ipoteza unui traseu intermediar prin zona vest balcanică a fortificațiilor cu paramenți de piatră sau lut, modalitățile de construcție similare indică o posibilă filiație a fortificațiilor din cultura Gáva în fortificațiile din etapa BzD-HaA1, filiație pe care o face mai plauzibilă datarea în faza timpurie a culturii așezării de la Călinești Oaș sau a unor așezări din regiunea Tisei superioare.

Listă ilustrații

- Fig. 1. Harta fortificațiilor cu zid de piatră din epoca târzie a bronzului. 1. Bodoc; 2. Boldogkőváralja; 3. Călinești Oaș; 4. Fony; 5. Garbuziv; 6. Koňuš; 7. Lesivka; 8. Lisichniki; 9. Șeica Mică; 10. Shelestovo; 11. Tállya „Mekecsvár”; 12. Tállya „Óvár”; 13. Tatariv; 14. Tolcsva; 15. Tușnad; 16. Grădiștea; 17. Portărești; 18. Ardanovo, 19. Ciceu Corabia (1–17 Zancs 2015, 69, ill. 1).
- Fig. 2. Fotografie aeriană a Dealului Călinești-Hurca. (Photo: Ciprian Astaloș).
- Fig. 3. Dispunerea unităților de cercetare arheologică de la Călinești Oaș.
- Fig. 4. Călinești Oaș. Desene ale unităților de cercetare arheologică S1, S2, S3, S6. Fotografie a valului.

⁷³ László 1994, 93–94.

⁷⁴ Vasiliev *et alii* 1991, 89, 106–108; Pankau 2004, 96; Ciugudean 2011, 70–74.

⁷⁵ Palincs 2007, 231–238.

⁷⁶ Nona Palincs, prezentare susținută la Conference „Fortifications: the Rise and Fall of Defended Sites in the Late Bronze and Early Iron Age of South-East Europe” în Timișoara, 11th to 13th November 2015.

- Fig. 5. Călinești Oaș. Desene ale unităților de cercetare S7, S9, S16. Fotografie cu paramentul exterior și cu gropile de stâlpi (S7). Reconstituire grafică a valului.
- Fig. 6. Forme ceramice ale culturii Gáva descoperite în nord-vestul României.
- Fig. 7. Ornamente ale ceramicii Gáva din nord-vestul României.

Bibliografie

- Alusik 2012 Alusik, Tomas, *Aegean Elements and Influences in Central European Bronze Age. Defensive Architecture: Fact or Fiction? Local or Imported?* În: Jaeger M., Czebreszuk J., Fischl P. K. (ed), *Enclosed Space – Open Society. Contact and Exchange in the Context of Bronze Age Fortified Settlements in Central Europe. Studien zur Archäologie in Ostmitteleuropa, Band 9*, Poznań and Bonn, 2012, p. 11–25.
- Bader 1978 Bader, Tiberiu, *Epoca bronzului în nord-vestul Transilvaniei. Cultura pretracică și tracică*, București, 1978.
- Bader 1982 Bader, Tiberius, *Die befestigten bronzzeitlichen siedlungen in nordwestrumänien*. În: Chropovský, Bohuslav & Herrmann, Joachim (ed), *Beiträge zur bronzzeitlichen Burgenbau in Mitteleuropa*, Berlin and Nitra, 1982, p. 47–70.
- Bader 1990 Bader, Tiberius, *Bemerkungen über die ägäischen einflüsse auf die alt- und mittelbronzezeitliche entwicklung im donau-karpatenraum*. În: *Orientalisch-ägäische Einflüsse in der Europäischen Bronzezeit. Ergebnisse eines Kolloquiums*, 1990, p. 181–205.
- Балагурі 1972 Балагурі А., Едуард/ Balahuri, A. Eduard, *Шелестівське городище – пам'ятка населення ранньозалізної доби закарпаття/ șelestivske gorodișce–rămîiatka naselenia ranniozaliznoi dobe zakarpattia*. În: Балагурі А., Едуард, *Дослідження стародавньої історії Закарпаття/ Doslidjenia starodavnoi istorii Zakarpattia*, 1972, p. 9–75.
- Bălan 2013 Bălan, Gabriel, *Așezările fortificate din aria culturii Gáva din România*. În: Ailincăi, S. C.; Țârlea, A.; Micu, C. (ed), *Din preistoria Dunării de Jos. 50 de ani de la începutul cercetărilor arheologice la Babadag (1962–2012) (Actele conferinței „Lower Danube Prehistory. 50 years of excavations at Babadag”, Tulcea, 20–22 septembrie 2012)*, Brăila, 2013, p. 265–310.
- Ciugudean 2011 Ciugudean, Horia, *Periodizarea culturii Gáva în Transilvania în lumina noilor cercetări*. În: *Apulum*, 48, 2011, p. 69–102.
- Ciugudean 2012 Ciugudean, Horia, *The chronology of the gáva culture*. În: Blajer W. (ed), *Peregrinationes archaeologicae in Asia et Europa Joanni Chochorowski dedicatae*, Krakow, 2012, p. 229–244.
- Cseri 1997 Cseri, Miklós, *Épitőanyagok és szerkezetek*. În: Paládi-Kovács A. (ed), *Magyar Néprajz*, 3, Budapest, 1997, p. 102–138.
- Čtverák et alii 2003 Čtverák, Vladimír; Lutovský, Michal; Slabina, Miloslav; Lubor, Smejtek, *Encyklopedie hradiš v cechách*, Praha, 2003.
- Czukur et alii 2013 Czukur, Péter; Priskin, Anna; Szalontai, Csaba; Szeverényi, Vajk, *Zártterek, nyitott határok: Késő bronzkori földvárrendszer a Dél-Alföldön. Várak Kastélyok Templomok*. În: *Magyar Régészeti online magazin 2013 ősz*, 2013, p. 12–15.
- David 1998 David Wolfgang, *Zum Ende der bronzzeitlichen Tell-siedlungen im Karpatenbecken*. În: Küster H., Lang A, Schauer P. (ed). *Archäologische Forschungen in urgeschichtlichen Siedlungslandschaften. Festschrift für Georg Kossack zum 75. Geburtstag (Regensburger Beiträge zur Prähistorischen Archäologie 5)*, Regensburg and Bonn 1998, p. 231–267.
- Godea 2007 Godea, Ioan, *Arhitectura la români. De la obârșii la Cozia*, Oradea, 2007.
- Gogăltan, Sava 2010 Gogăltan, Florin; Sava, Victor, *Sântana Cetatea veche. O fortificație de pământ a epocii bronzului la Mureșul de jos/A Bronze Age earthwork on the lower Mureș*, Arad, 2010.
- Gogăltan et alii 2013 Gogăltan, Florin; Sava, Victor; Mercea, Lucian, *Sântana “Cetatea veche”. Metal and power Ziridava*. În: *Studia archaeologica*, 27, 2013, p. 21–72.
- Ferenczi G., Ferenczi I. 1967 Ferenczi, Géza; Ferenczi, István, *Săpături arheologice cu caracter informativ executate de muzeul din Odorhei (notă preliminară)*. În: *Marisia*, 2, 1967, p. 53–61.
- Furmánek et alii 1999 Furmánek, Vásláv; Veliačik Ladislav; Vladár, Jozef, *Die Bronzezeit im slowakischen Raum*, Rahden, 1999.

- Hänsel 1976 Hänsel, Bernhard, *Beitäge zur regionalen und chronologischen Gliederung der älteren Hallstattzeit an der Unteren Donau*, Bonn, 1976.
- Hellebrandt 2003 Hellebrandt, B. Magdolna, *Urzeitliche erdwälle und wasserburgen Bronzezeitliche Kulturerscheinungen im karpatischen Raum*. În: *Die Beziehungen zu den benachbarten Gebieten. Ehrensymposium für Alexandru Vulpe zum 70. Geburtstag. Baia Mare 10.–13. Oktober 2001*, Baia Mare, 2003, p. 217–237.
- Kacsó 1990 Kacsó, Carol, *Bronzul târziu în nord-vestul României*. În: *Symposia Thracologica*, 8, Satu Mare – Carei, 1990, p. 41–50.
- Kacsó 2001 Kacsó, Carol, *Zur chronologischen und kulturellen Stellung des Hügelgräberfeldes von Lăpuș*. În: *Der Nordkarpatische Raum in der Bronzezeit. Symposium Baia Mare 7.–10 Oktober 1998*, Baia Mare, 2001, p. 231–278.
- Kemenczei 1982 Kemenczei, Tibor, *Die Siedlungsfunde der Gáva-Kultur aus Nagyálló*. În: *Folia Archaeologica*, 33, 1982, p. 73–95.
- Kemenczei 1984 Kemenczei, Tibor, *Die Spätbronzezeit Nordostungarns*, Budapest, 1984.
- Kotorová-Jenčová 2015 Kotorová-Jenčová, Mária, *Visinne sedliska gavskej kultury v slovenskom hornom potisi*. În: Gancarski, J. (red), *Pradziejowe osady obronne w Karpatach*, Krosno, 2015, p. 273–294.
- Krause 2005 Krause Rüdiger, *Bronzezeitliche burgen in den alpen. Befestigte siedlungen der frühen bis mittleren bronzezeit*. În: Horejs, B.; Jung, R.; Kaiser, E.; Teržan, B., *Interpretationsraum Bronzezeit. Bernhard Hänsel von seinen Schüller gewidmet*, Bonn, 2005, p. 389–413.
- Krause 2007 Krause, Rüdiger, *The prehistoric settlement of the inneralpine valley of Montafon in Vorarlberg (Austria)*. În: *Preistoria Alpina*, 42, 2007, p. 119–136.
- László 1994 László, Attila, *Începuturile epocii fierului la est de Carpați. Culturile Gáva–Holihady și Corlăteni–Chișinău pe teritoriul Moldovei. Die anfänge der Eisenzeit im Ostkarpatenraum. Die Gáva–Holihady– und Chișinău–Corlăteni– Kultur auf dem gebiet der Moldau*, București, 1994.
- Lazăr 2005 Lazăr, Simona, *Cultura Vârtop în Oltenia*, Craiova, 2005.
- Marinescu, Munteanu 1985 Marinescu, Floricel; Munteanu, Dumitru, *Cercetări în cetatea hallstattiană timpurie de la Grădiștea (jud. Vâlcea). Campania 1983*. În: *Studii și materiale de muzeografie și istorie militară*, 17–18, 1985, p. 125–136.
- Marta 2009 Marta, Liviu, *Late Bronze Age Settlements of Petea–Csengersima*, Satu Mare, 2009.
- Marta 2010 Marta, Liviu, *Contributions to the Knowledge of the Bronze Age and the Beginning of the Hallstattian age in Câmpia Sătmăreană and Țara Oașului, (phd abstract)*. Sursa: www.uab.ro/upload/1246_Rez%20eng%20marta.doc, 2010, data accesării 25.02.2015.
- Marta et alii 2000 Marta, Liviu; Pop, Speranța; Astaloș, Ciprian, *Călinești Oaș, com. Călinești Oaș, jud. Satu Mare*. În: *Cronica cercetărilor arheologice din România. Campania 1999*, nr. 32, 2000.
- Marta, Matos, 2003 Marta, Liviu; Matos, Cristian, *Călinești Oaș, com. Călinești Oaș, jud. Satu Mare*. În: *Cronica cercetărilor arheologice din România. Campania 2002*, nr. 46, 2003.
- Marta et alii 2007 Marta, Liviu, Szöcs, Péter Levente; Gindele, Robert, *Muzeul Județean Satu Mare. Catalogul colecției de arheologie/ Szatmár megyei Múzeum. A régészeti gyűjtemény katalógusa/ County Museum of Satu Mare. Catalogue of the Archaeological Collection*, Satu Mare, 2007.
- Marta et alii 2010 Marta, Liviu; Sana, V. Daniel; Bejinariu, Ioan; Nagy, Márta; Berendi, Elisabeta, *The Late Bronze Age Settlement of Nyíregyháza–Oros „Úr Csere”*, Satu Mare, 2010.
- Matuz, Novák 2002 Matuz, D. Edit; Nováki, Gyula, *Spätbronzezeitliche, früheisenzeitliche Erdwälle in Nordungarn*, Budapest, 2002.
- Mirošayová 1999 Mirošayová, Elena, *Výšinné hradisko na Kláštorisku–Čertovej síhote v letanovciach. Der Höhenburgwall auf Kláštorisko–Čertova síhot in Letanovce*. În: *Slovenská Archeológia XLVII–I*, 1999, p. 129–152.
- Мойжес 2011 Мойжес, Владимир, *Ардановское городище/ Ardanovskoe Gorodishe. Fortificația de la Ardanovo. Ardanovo Hill-fort*. În: *Tyrageia VI/1*, 2011, p. 237–246.
- Nagy 2007 Nagy, Márta, *Késő bronzkori településrészet Nyíregyházán/ Spätbronzezeitlicher Siedlungsteil in Nyíregyháza*. În: *A nyíregyházi Jós András Múzeum évkönyve* 49, 2011, p. 121–154.

- Nagy 2015 Nagy, Márta, *Késő bronzkori település szerkezetének bemutatása Nyíregyháza– Oros, Mega Park lelőhelyről. Előzetes jelentés. The structure of a late Bronze Age Settlement from the site of Nyíregyháza– oros, Mega Park. Preliminary report.* În: *A nyíregyházi Jósza András Múzeum évkönyve*, 57, 2015, p. 71–98.
- Németi 1990 Németi, Ioan, *Contribuții la cunoașterea sfârșitului epocii bronzului din nord-vestul României.* În: *Studii și cercetări de istorie veche și arheologie*, 41/1, 2010, p. 19–54.
- Palincaș 2007 Palincaș, Nona, *Contacts with the Aegean world and their social impact in the late Bronze Age in the Lower Danube.* În: Galanaki, I.; Tomas, H.; Galanakis, Y.; Laffineur, R. (ed), *Between the Aegean and Baltic Seas. Proceedings of the International Conference, Bronze and Early Iron Age Interconnections and Contemporary Developments between the Aegean and the Regions of the Balkan Peninsula, Central and Northern Europe. University of Zagreb, 11–14 April 2005*, 2007, p. 231–237.
- Pankau 2004 Pankau, Claudia, *Die älterhallstattzeitliche Keramik aus Mediaș/ Siebenbürgen.* În: *Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie*, 109, 2004.
- Priskin et alii 2013 Priskin, Anna; Czukor, Péter; Szalontai, Csaba; Szeverényi Vajk, *Research into the structure of Late Bronze Age Settlements in the Southern Great Hungarian Plain: “Enclosed Space – Open Borders” Project.* În: *Hungarian Archaeology e-Journal*, 2013, Autumn, 2013, p. 1–6.
- Teržan et alii 1998 Teržan, Biba; Mihovilić, Kristina; Hänsel, Bernhard, *Eine bronzzeitliche befestigte siedlung von Monokodnja bei Rovinj in Istrien Archäologische Forschungen in urgeschichtlichen Siedlungslandschaften.* În: Küster, H.; Lang, A.; Schauer, P. (ed), *Festschrift für Georg Kossack zum 75. Geburtstag (Regensburger Beiträge zur Prähistorischen Archäologie 5)*, 1998, p. 155–184.
- Tătulea 1982 Tătulea, Corneliu Mărgărit, *Cercetări în așezarea hallstattiană timpurie Portărești-Dolj.* În: *Thraco-Dacica*, III, 1–2, 1982, p. 121–133.
- Smirnova 1978 Smirnova, I. Galina, *Kulturno istoričeskaja stratigrafija poselenija Magala.* În: *Problemy Archeologii*, 2, 1978, p. 68–72.
- Soroceanu 1996 Soroceanu, Tudor, *Der Bronzedepotfund von Cincul/ Groß-schenk, Siebenbürgen.* În: *Eurasia Antiqua*, 2, 1996, p. 241–287.
- Stratan, Vulpe 1977 Stratan, Ioan; Vulpe, Alexandru, *Der Hügel von Susani.* În: *Prähistorische Zeitschrift*, 52/1, 1977, p. 28–60.
- Szabó 1996 Szabó, V. Gábor, *A Csorva-csoport és a Gáva-kultúra kutatásának problémái néhány Csongrád megyei leletegyüttes alapján. Forschungsprobleme der Csorva-Gruppe und der Gáva-Kultur aufgrund einiger Fundverbände aus dem Komitat Csongrád.* În: *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve Studia Archaeologica*, 2, 1996, p. 9–109.
- Szentmiklosi et alii, 2011 Szentmiklosi, Alexandru; Heeb, S. Bernhard; Heeb, Julia; Harding, Anthony; Krause, Rüdiger, *Cornești-Iarcuri a Bronze Age town in the Romanian Banat?* În: *Antiquity*, 85, 2011, p. 819–838.
- Szeverényi et alii 2014 Vajk, Szeverényi; Priskin, Anna; Czukor, Péter, *Csanádpalota – Juhász T. tanya (M43 55. lh) későbronzkori erődített település feltárása: előzetesjelentés a 2011–2013. évi ásatások eredményeiről.* În: *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 2014, Új folyam 1*, 2011, p. 25–60.
- Vasiliev 1983 Vasiliev, Valentin, *Probleme ale cronologiei Hallstatt-ului în Transilvania.* În: *Acta Musei Napocensis*, 20, 1983, p. 33–57.
- Vasiliev 1995 Vasiliev, Valentin, *Fortifications de refuge et établissements fortifiés du premier âge du fer en Transylvanie.* București, 1995.
- Vasiliev, Gaiu, 1980 Vasiliev, Valentin; Gaiu, Corneliu, *Așezarea fortificată din prima vârstă a fierului de la Ciceu-Corabia, jud. Bistrița-Năsăud.* În: *Acta Musei Napocensis*, 17, 1980, p. 31–63.
- Veliačik, Javorský, 1983 Veliačik, Ladislav; Javorský, František, *Záchranný výskum na hradisku Tureň vo Vitkovciach.* În: *Archeologické rozhledy* 35, 1983, p. 143–147.
- Vladár 1974 Vladár, Jozef, *Die urgeschichtliche Siedlung Spišský Štvrtok.* În: *Preistoria Alpina* 10, 1974, p. 219–236.
- Zanoci 2015 Zanoci, Aurel, *Tipologia și evoluția zidurilor din piatră ale fortificațiilor hallstattiene târzii din spațiul tiso-nistrean.* În: *Revista Arheologică, seria nouă*, vol. XI, nr. 1–2, 2015, p. 68–81.

OBSERVAȚII PRIVIND PRODUCȚIA OPAIȚELOR ROMANE LUCRATE LA ROATĂ DIN PROVINCIA DACIA

Doina Benea*

Bemerkungen über die Produktion der römischen Lampen bei Drehscheibe geformt aus der Provinz Dacia.

Abstract: Die Lampen, die den Gegenstand unserer Arbeit darstellen, sind römische Tonlampen, die *auf der Scheibe* und nicht in *Druckform* gearbeitet wurden. Die typologische Entwicklung dieser Produkte im Laufe der Zeit hat das besondere Interesse der Fachleute erweckt, selbst wenn die Lampen in Bezug auf Form und Dekor nicht außergewöhnlich sind. In spätrömischer Zeit sind die auf der Scheibe gearbeiteten Lampen insbesondere für das Militär und sein Umfeld kennzeichnend. Das Erscheinen dieses Lampentyps auf dem Gebiet der ehemaligen Provinz Dakien ist im Laufe der Zeit erkannt worden und darauf beruht die interessante Frage, ob sie örtliche Produkte oder Importe waren.

Für die auf der Scheibe gearbeiteten Lampen aus Dakien schlagen wir folgende Typologie vor: **TYP I A.** Diese Kategorie umfasst die Exemplare mit folgenden Formmerkmalen: *Stoff:* *feine* rote, gut ausgearbeitete Paste, auf der Scheibe gearbeitet; *Beschreibung:* Der Behälter ist rund und abgeflacht; der Spiegel ist leicht eingetieft mit einem kleinen Ölloch in der Mitte, eine Rippe trennt den Spiegel von der einfachen unverzierten Schulter ab; manche Lampen haben lamellenförmige Henkel; der Behälter ist meist wenig hoch, zwischen 1,50–2,00 cm, folglich fasst er wenig Öl; *Datierung:* Die Funde stammen aus dem Tempel des Äskulap und der Hygieia von Ulpia Traiana, der zwischen Mitte und zweite Hälfte des 2. Jh. datiert wird und sind bislang die einzigen, die genau datiert werden können; **TYP I B.** Das *Rohmaterial* der Lampen dieser Kategorie ähnelt dem Ton, der im Allgemeinen für die gewöhnlichen römischen Gefäße verwendet wurde, er ist *mit bearbeitetem Sand und manchmal auch Glimmer gemagert* worden; der Ton ist halbfine und ziegelrot. *Beschreibung:* Dieselben Formmerkmale mit kleinen Unterschieden, wie ein größeres Ölloch, wobei der Spiegel immer kleiner wird. Der Behälter wird größer und ist gewöhnlich 2,00–3,00 cm hoch, das Ölloch wird meist weiter, die Schnauze leicht länglich, mit oder ohne Scheibenhinkel.

Die bekannten Funde werden in die Zeit der Provinz zwischen die zweite Hälfte des 2. und das 3. Jh. datiert. Von Romula stammt eine Lampe aus einer villa suburbana, die zwischen die zweite Hälfte des 2. und erste Hälfte des 3. Jh. datiert wird; **TYP II. A.** Das *Rohmaterial* ist eine rötlich-ziegelrote halbfine Paste aus Ton, mit Glimmer und Sand gemagert. Die Struktur der Lampen weist bestimmte wichtige Unterschiede auf, die sie von den Merkmalen der vorigen Varianten durch die veränderte Form abheben: Der Behälter hat die Form eines Kegelstumpfes (3,00–4,00 cm hoch) und erhält ein größeres Volumen, der Deckel ist flach, der äußere Rand hat eine leicht vorspringende Rippe, das Ölloch ist klein, die Schnauze unmittelbar auf der Schulter angesetzt, wie im Falle der Fundstücke von Tibiscum. Das *Datieren* der Fundstücke ist schwierig; **Typ II B.** Das *Rohmaterial* der Lampen dieser Kategorie hat eine Paste *mit groben bearbeitetem Sand und manchmal auch Glimmer gemagert* worden ist; der Ton ist halbfine und hat eine braun rotliche oder rote Farbe. *Beschreibung:* der Behälter hat eines Kegelstumpfes Form, der Deckel ist flach, die Lampen haben eine längliche **Schnauze**. Die Datierung für die Lampe aus Romula welche in der villa suburbana gefunden wurde ist allgemein in 2–3 Jhdt datiert, und die anderen Lampe von Sucidava hingegen wird ins 4. Jh. datiert, so wie jene von Gornea, mit guten Analogien bei Carnuntum; **Typ III.** *Rohmaterial:* Grobkörnig, mit ziemlich hohem Anteil an Sand, im Allgemeinen nachlässig ausgearbeitet, rotbraun oder grau. *Beschreibung:* Die Form ist die eines ausgeprägten Kegelstumpfes, ein großes Ölloch nimmt den ganzen Spiegel ein, eine hohe Schulter trennt das Ölloch ab; der Spiegel wird von einer einfachen breiten Rippe abgetrennt, die am Behälter angesetzt ist. Der Lampenkörper wurde für das Brennloch durchbohrt. Die Höhe überschreitet meist 3,00 cm. Es gibt einfache aufgelegte Scheiben- oder Ringhenkel. Die Lampen haben ein bis drei Brennlöcher, die in den Behälter eingebohrt wurden.

Man kann zumindest im Falle der Funde aus den spätrömischen Wehranlagen des Typs quadriburgia (Gornea, Dierna, Hinova, Sucidava usw) die Möglichkeit nicht ausschließen, dass die auf der Scheibe gearbeiteten einfachen roten und die glasierten Lampen *Importe* aus Ortschaften südlich der Donau darstellen, so wie N. Gudea vermutet hat.

Die auf der Scheibe gearbeiteten römischen Lampen sind spezifische *örtliche Erzeugnisse* der römischen Provinzen, die im Laufe der Zeit eine Entwicklung erfahren und als bedeutendere Varianten die in Druckform gearbeiteten allmählich ersetzen.

* Universitatea de Vest, Bd. Vasile Pârvan nr. 4, Timișoara, e-mail: doinabenea@yahoo.co.uk

Schüsselwörter: *Dacia, Lampen auf die Scheibe geformt; Locale Werkstätten, Datierung: 2.–4. Jht.*

Cuvinte cheie: *Dacia, opaițe lucrate la roată, ateliere locale, datare: sec. II-IV p. Chr.*

1. Introducere

Opațiile care formează obiectul lucrării noastre sunt lămpile romane din lut confecționate *la roată* și nu în *tipar*. Evoluția tipologică în timp a unor astfel de piese a condus la apariția unui interes aparte în lumea științifică, chiar dacă opațiile nu excelează prin anumite elemente specifice morfologice sau de natură ornamentală. În epoca romană târzie, opațiile lucrate la roată formează un grup aparte, caracteristic îndeobște mediului militar. Prezența acestui tip de lămpi în teritoriul fostei provincii Dacia s-a conturat în timp oferind o bază de discuție interesantă, dacă ele sunt produse locale sau, dimpotrivă, ele au fost importate.

1.1. Stadiul cercetărilor

În decursul timpului, un număr relativ mare de lucrări a abordat studierea opațiilor lucrate la roată, care cunosc o evoluție îndelungată în timp, dar sunt caracteristice secolului III/spre sfârșitul secolului și continuând în secolul următor. Cităm selectiv: lucrările lui D. Iványi (1935)¹, unde opațiile sunt încadrate în tipul XXII și T. Szentlélek (1969), care atrage atenția asupra evoluției formei pieselor cu oarecare date noi. Datarea este îndeobște plasată în secolele III-IV.

Un aport substanțial la studierea acestei categorii de lămpi îl prezintă studiul întreprins asupra pieselor păstrate în Muzeul din Zagreb de către Vikić-Belancić (1975)², pentru care autoarea a realizat o tipologie proprie cu posibilități de încadrare cronologică în bună măsură bazată pe descoperiri monetare, ceea ce asigură o precizare importantă pentru studiul de analiză. Între studiile pentru opațiile de acest tip, descoperite în diferite complexe aflate în colecția Muzeului Național din Niș (Serbia), se numără cel al lui Al. Jovanović (1976)³, pentru lămpile lucrate la roată de la Carnuntum, cel al doamnei Alram-Stern (1989)⁴, iar pentru lămpile descoperite de la Sirmium, încadrate în tipul XXII cu o datare în epoca romană târzie este lucrarea lui James C. Rubright (1973)⁵.

Recent, un atelier de astfel de lămpi a fost identificat, în anul 2003, la Novae de către P. Dyczek, datat în secolul al IV-lea, meritul său fiind acela de a fi reușit să realizeze chiar o tipologie evolutivă a acestei categorii de artefacte⁶.

Mult îmbogățit sub aspectul informației este studiul lui G. Kuzmanov (1992)⁷, asupra opațiilor lucrate la roată păstrate în colecția Muzeului Național de Arheologie din Sofia, care organizează întregul inventar al lămpilor lucrate la roată în tipurile XXXIX-XLII, aducând detalieri asupra evoluției lor, întregul material fiind organizat într-un număr de 5 variante databile în secolele III-IV.

Opațiile romane de epocă târzie lucrate la roată sunt prezente în întregul areal al Europei centrale și de sud-est. Însă evoluția lor în timp este îndelungată încă din timpul Principatului, fapt evidențiat tot mai mult de lucrările mai noi care tratează această problematică. În vestul Imperiului, atenția acordată lămpilor lucrate la roată nu apare prea mult evidențiată cu excepția epocii romane târzii.

În anul 2001, A. Crnobraja publica un prim lot de opație lucrate la roată (43 de piese), provenind în mare parte din descoperiri mai vechi, din care 34 de lămpi au apărut până în anul 1944. Piese au fost descoperite pe teritoriul coloniei Singidunum⁸. Autorul încearcă și reușește să localizeze aproximativ arealul de unde proveneau piesele și pe această bază, adunând cu atenție informațiile documentare asupra săpăturilor sistematice sau de mică amploare, să dateze opațiile provenite din zona respectivă de la sfârșitul secolului al II-lea și în continuare, cu deosebire, în secolul al III-lea. Rezultatele obținute au evidențiat posibilitatea datării opațiilor lucrate la roată și, mai ales, o organizare tipologică a materialului

¹ Iványi 1935, 16–17 care a observat tipologic 5 variante în funcție de dispunerea ciocului.

² Vikić-Belancić 1975, 61–62, cat. 999–1076.

³ Jovanović 1976, 74–80.

⁴ Alram-Stern 1989, 53–55.

⁵ Rubright 1973, 45–77.

⁶ Dyczek 2005, 301–306.

⁷ Kuzmanov 1992, 47, 49, cat. Nr. 364–399.

⁸ Crnobraja 2000–2001, 67–68.

descoperit în mai multe variante pe baza formei corpului piesei, a rezervorului plat, a ciocului de ardere, a formei apucătorii, dimensiunii reduse a ciocului de alimentare. Prin aceasta, autorul a găsit analogii cu Loeschcke VIII, cu o datare îndelungată în timp, în secolele I-III⁹.

Recent, în anul 2011, în catalogul opaițelor provenite de la Singidunum și prezentate în expoziția de la Belgrad, S. Krunic atrage atenția, între alte tipuri de opaițe și asupra pieselor lucrate la roată databile în timpul secolelor II-III, reluând discuția și aducând noi amendamente favorabile unei datări mai timpurii, chiar din secolul al II-lea¹⁰. Autoarea aduce în discuție descoperirile din Dacia de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa, din templul lui Aesculap și Hygia, publicate riguros de către D. Alicu, care asigură o datare ulterioară războaielor marcomanice. Este vorba de un număr de 13 opaițe lucrate la roată provenite din acest complex¹¹. Cele mai timpurii forme de opaițe lucrate la roată provin din Britannia, unde apar alături de lămpi lucrate în tipar databile înainte de începutul secolului al II-lea și apoi în morminte în tot secolul al II-lea¹². S. Krunic grupează descoperirile de lămpi de la Singidunum în 8 variante¹³. Analiza morfologică se bazează pe observații ce privesc forma rezervorului, discul, orificiul de alimentare, etc.

Cam tot în această perioadă, respectiv anii 2001–2002, C. Roman și-a propus o analiză asupra tuturor opaițelor romane lucrate la roată din provincia Dacia, pe baza aceluiași principii ca și A. Crnobraj și S. Krunic, încercând evidențierea unor elemente de cronologie constatate pe baza datelor oferite de contextul de descoperire pentru anumite lămpi¹⁴. În acest sens, cel mai riguros datate descoperiri sunt cele care provin de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa, din templul lui Aesculap și Hygia. Rezultatele sunt parțiale în acest sens, din cauza dificultăților de identificare a contextului de descoperire a pieselor, dar mai ales a numărului mare de piese pe care autorul nu a reușit să-l stăpânească ca informație și să-l organizeze în mod corespunzător. Ca atare, din păcate, până la sfârșitul studiului redactat în engleză¹⁵ și în limba română¹⁶ s-au amestecat piesele provenind din provincia Dacia cu altele provenind din analogii din Imperiu, pentru care autorul nu a mai oferit locul de descoperire (piesele nr. 175–193), ele rămânând în aer, ca informație¹⁷. Încercarea de grupare morfologică a pieselor nu a reușit să aducă o clasificare corectă a acestora și cu atât mai puțin o încadrare cronologică corectă. *Credem că, în această etapă a analizei lămpilor lucrate la roată, se impune o analiză clară doar pe materialul arheologic și datat riguros pentru a încerca apoi stabilirea unor repere mai largi de tipuri și variante în acest sens.* Acest lucru se impune cu acuitate, întrucât puține descoperiri din Dacia sunt actualmente databile riguros, precum cele de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa – templul lui Aesculap¹⁸, Romula – *villa suburbana*¹⁹.

Dar este evidentă situația cunoscută și în alte provincii romane din spațiul balcanic și nu numai, potrivit căreia asemenea lămpi lucrate la roată apar deja din secolul al II-lea și continuă până în epoca romană târzie. A. Crnobraj apreciază, dimpotrivă, sistarea producției lămpilor lucrate la roată la mijlocul secolului al III-lea²⁰. Pe baza noilor descoperiri, S. Krunic demonstrează prezența unor astfel de lămpi în așezarea civilă de la Singidunum ca indiciu de producție locală și de datare în secolele II-III²¹. Situația în provincia Dacia este în bună măsură similară, dar se observă și anumite elemente specifice pentru spațiul nord-dunărean.

⁹ Loeschcke 1919, 237.

¹⁰ Krunic 2011, 218–221, tipul XIX.

¹¹ Alicu 1994, 120, tipul V.

¹² Eckardt 2002, 206, apud Krunic 2011, 218. Eckardt le grupează în mai multe variante în funcție de structura lor morfologică.

¹³ Krunic 2011, 218–219.

¹⁴ Roman 2000, Roman 2001–2002, 129–178. În acest sens, autorul a încercat o grupare a întregului material cunoscut în ideea realizării unei tipologii cât mai riguroase, ceea ce din păcate autorului nu i-a prea reușit decât parțial întrucât se pare că a preluat în mare parte desenele din publicații sau realizate foarte schematic după fotografii, ceea ce nu a oferit o bază corectă de discuție astfel încât, de fapt, autorul în datarea opaițelor va utiliza mai ales anumite observații preluate din literatura de specialitate pe baza analogiilor cunoscute. În bună măsură o serie de variante în cadrul tipurilor propuse de autor, de fapt, nu sunt clare și nu există în tipologia încercată.

¹⁵ Roman 2001.

¹⁶ Roman 2001–2002, 129–168.

¹⁷ Roman 2001–2002, 145–148. Undeva credem că autorul a fost depășit de informația documentară neputând să o mai asimileze, lucru explicabil având importanța studiului și tinerețea autorului.

¹⁸ Alicu 1994, 120, tipul V.

¹⁹ Popilian 1976, 221–250.

²⁰ Crnobraj 2000–2001, 74–76.

²¹ Krunic 2011, 221.

În literatura de specialitate românească, studiarea acestei categorii de opaițe este relativ de dată recentă, deși anumite piese au apărut publicate în cataloagele de opaițe romane descoperite la Ulpia Traiana Sarmizegetusa²², Apulum²³, Tibiscum²⁴, Potaissa²⁵, Porolissum²⁶ sau cu ocazia unor prezentări generale asupra ceramicii romane descoperite la Romula, Slăveni²⁷, etc.

Organizarea în România la Zalău, în anul 2006, a celui de-al III-lea Congres asupra instrumentelor de iluminat a oferit posibilitatea organizării a două expoziții privind opaițele romane de pe teritoriul Daciei Romane la Cluj-Napoca și Zalău, însoțite de cataloage importante ca suport științific, ceea ce a impulsionat și influențat pozitiv studiarea în acest domeniu²⁸. Sub aspectul studiului tipologic al lămpilor de lut lucrate în tipar din provincia Dacia, literatura de specialitate românească a adus contribuții reale în depistarea unor centre de producție locale asupra importului de lămpi din alte provincii. Poate mai puțin s-a intervenit în analiza suportului iconografic al pieselor, care în general este de factură modestă, mai ales cele cu caracter laic și chiar votiv.

Un bogat material ilustrativ asupra lămpilor romane din Dacia oferă catalogul *Lychnus et Lampas*, tipărit de Muzeul de Istorie al Transilvaniei din Cluj-Napoca cu ocazia Congresului Internațional organizat la Zalău.

De o importanță aparte este lucrarea relativ recentă a lui N. Gudea (2008)²⁹. Autorul a întreprins un studiu atent asupra opaițelor glazurate de factură romană târzie descoperite pe teritoriul mai multor provincii: Pannonia, Moesia I, Dacia Ripensis, Moesia II, atrăgând atenția asupra pieselor descoperite pe ambele maluri ale fluviului (deci și pe teritoriul fostei provincii Dacia), cu eventualele ateliere ceramice producătoare de lămpi glazurate, încadrarea cronologică a activității lor și implicit comerțul cu astfel de piese.

2. Opaițele romane lucrate la roată din provincia Dacia

După cum remarcam mai sus, lămpi executate la roată în Dacia au fost identificate în câteva complexe arheologice datate din secolul al II-lea de la Ulpia Traiana – templul lui Aesculap și Hygia³⁰. Apoi, în alte situri s-a putut observa prezența acestei categorii de opaițe datate într-un cadru mai larg al secolelor II-III³¹.

Adunarea artefactelor cunoscute, în mare parte, în literatura de specialitate a oferit o bază de date și o analiză importantă care credem că va oferi posibilitatea grupării într-o tipologie coerentă și, în același timp, funcțională. În general, lămpile sunt apropiate ca structură morfologică, ceea ce permite o diferențiere a lor fiind *pasta* fină sau, dimpotrivă, zgrunțuroasă ca execuție din care au fost fabricate piesele, tehnica de confecționare atentă sau, dimpotrivă, mai neglijentă a pieselor; modul de execuție a unor componente ale lămpii – orificiile, rezervorul, modul de aplicare al torții, alături de anumite specificități proprii unor centre de olărie, cum ar fi cele de la Romula, Tibiscum, care contribuie la evidențierea unor posibile piese locale etc.

O prima tentativă de tipologizare a fondului de opaițe lucrate la roată, cunoscut până la nivelul anului 2000 în provincia Dacia, a încercat C. Roman prin studiul menționat mai sus. Sub aspectul informației bibliografice, am utilizat lucrarea de față, dar sub aspectul tipurilor și variantelor propuse de autor am încercat să integrăm tipologic piesele din Dacia, pe baza analizei proprii asupra lămpilor studiate și, mai ales, a materialului documentar evidențiat de descoperirile din sudul Dunării, de la Singidunum, apoi Poetovio, Vindobona, etc. Evident, în acest moment, cea mai importantă lucrare ni se pare catalogul pieselor realizat în anul 2011 de Slavica Krunic³².

²² Alicu 1994.

²³ Băluță 1965, 277–293.

²⁴ Benea 1990, 139–168.

²⁵ Cătinăș 1996, mss.

²⁶ Roman 2006.

²⁷ Popilian 1997, 7–21.

²⁸ Instrumente de iluminat 2006; Lychnus 2006.

²⁹ Gudea 2008, 97–116.

³⁰ Vezi nota 18.

³¹ Vezi mai jos în această lucrare.

³² Vezi mai sus.

Ca atare, vom încerca coroborarea informațiilor din Dacia cu provinciile învecinate pentru o imagine cât mai complexă asupra nu doar a pieselor în sine, cât mai ales încadrarea lor cronologică cât mai riguroasă.

Propunem următoarea tipologie pentru opaițele romane lucrate la roată din Dacia:

TIPUL I, cuprinde mai multe variante de lămpi care au fost repartizate în funcție de anumite elemente ale structurii morfologice.

Tipul I A. În această categorie sunt incluse exemplarele care prezintă următoarele caracteristici morfologice: *materie primă, tehnică*: pastă *fină* roșie bine lucrată, cu un finisaj atent, lucrate la roată; *descriere*: opaițele prezintă corpul rotund și plat; discul bine delimitat este ușor concav cu orificiul central de alimentare de mici dimensiuni, o nervură delimitează discul de bordura simplă; discul ocupă centrul piesei, uneori piesele prezintă anse lamelare; de obicei, înălțimea recipientului este mică, cuprinsă între 1,50–2,00 cm, ca atare, capacitatea rezervorului este redusă; *datare*: descoperirile provenite din templul lui Aesculap și Hygia de la Ulpia Traiana se datează între mijlocul și sfârșitul secolului al II-lea. Primele două piese din templu au fost descoperite pe zidul de est al templului refăcut după războaiele marcomanice, așezate chiar pe zid, ceea ce asigură o datare înspre a doua jumătate a secolului al II-lea. O piesă apropiată tipologic este cea descoperită la Hotărani (jud. Olt) și o alta provenind din Oltenia (loc necunoscut)³³, Slăveni, Ilișua³⁴ fără posibilități concrete de datare³⁵ (**Pl. I/1–5**). Alte descoperiri provin de la Câmpulung Jidava și Buciumi (**Pl. I/6, 7–9**). Am putea considera acestea ca o formă timpurie a acestei categorii de lămpi lucrate la roată.

Observații: piesele din această categorie sunt lămpi de formă rotundă, plate în bună măsură, care au o finisare îngrijită. Ele sunt produse ale unor centre de olărie importante cum ar fi cel de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa³⁶.

TIPUL I B. Opaițele din această categorie au o *materie primă* folosită care se apropie de lutul uzitat în mod obișnuit în execuția vaselor de uz comun romane, adică acestea conțin *ca degresant nisip prelucrat, uneori și mică*, iar calitatea este semifină, de culoare roșie cărămizie. *Descriere*: prezintă aceleași caracteristici morfologice cu mici modificări și anume mărirea orificiului de alimentare în detrimentul discului a cărui suprafață este tot mai redusă. Se constată mărirea rezervorului lămpilor, care de regulă are o înălțime cuprinsă între 2,00–3,00 cm, orificiul central se lărgeste, ciocul lămpii este ușor alungit, piesele prezintă sau nu apucători de formă lamelară.

Descoperirile cunoscute până acum se datează în timpul provinciei într-un interval mai larg, între a doua jumătate a secolului al II-lea și secolul al III-lea³⁷. De la Romula provine un opaiț descoperit în *villa suburbana*, care se datează într-un răstimp mai îndelungat cuprins între a doua jumătate a secolului al II-lea și prima jumătate a secolului al III-lea³⁸. În templul lui Aesculap și Hygia de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa sunt cunoscute astfel de exemplare care coexistă cu lămpile lucrate din pastă fină (tipul IA)³⁹ (**Pl. II/3, 5a, 5b, 6**). Analogii directe pentru astfel de piese sunt documentate la Râșnov⁴⁰ și Brețcu⁴¹, fiind un exemplar și la Tibiscum, datat pe baza contextului de descoperire în secolul al III-lea⁴². Un loc distinct ocupă lămpile descoperite în castrul de la Buciumi, cu o pastă nisipoasă de culoare roșie sau brun roșcată, dateate pe baza contextului arheologic în secolele II–III⁴³. De la Ilișua provin alte două exemplare cu o datare însă generală (**Pl. II/1,2**).

Ca o *constatare generală*, se observă că opaițele lucrate la roată din această grupă aparțin unor produse realizate în atelierele locale de olărie, care utilizează aceeași materie primă cu degresant în compoziție,

³³ Lychnus 2006, nr. 46, 47.

³⁴ Lychnus, nr. 46, 47.

³⁵ Alicu 2006, 41, nr. 41, 42, 43; Isac, Roman 2006, nr. 45.

³⁶ vezi Roman 2001–2002 passim, aceeași opinie.

³⁷ Descoperirile cele mai importante sunt documentate din nou la Ulpia Traiana (nr. 63, 64), Sântamaria Pietrii (nr. 55), Slăveni (nr. 64), Ilișua (nr. 58) vezi *Lychnus, Tibiscum* (Benea 1990, 167, fig. 19/124).

³⁸ Popilian 1976, 24, fig. 11/5.

³⁹ Se cuvine a menționa însă că numărul lor este mic față de cel al lămpilor confecționate în tipar descoperite în acest complex. Vezi în acest sens Alicu 2006, nr. 1052.

⁴⁰ Alicu 2006, 58, nota 422. cu bibliografia aferentă.

⁴¹ Benea 1990, 167, Abb. 19/124.

⁴² Benea 1990, 167, fig. 19/124.

⁴³ Gudea, Cosma 2008, pl. 96.

doar puțin finisată, asemănătoare ceramicii romane cu aspect zgrunțuros. Am include aici atelierele de olărie de la Ulpia Traiana (cel care deservea templul lui Aesculap și Hygia), Romula, Slăveni, Tibiscum, cunoscute în acea vreme. Ciocul pieselor este doar ușor scos în afară, discul ușor concav, cu o bordură bine marcată, simplă, nedecorată. Rezervorul pieselor este redus ca și capacitate, deși corpul pieselor s-a înălțat spre 3 cm înălțime. Chiar dacă sunt mai numeroase decât varianta precedentă, piesele rămân reduse proporțional, deși cu o răspândire mai mare teritorială în provincia Dacia față de lămpile lucrate în tipar, ceea ce este firesc.

TIPUL II A. *Materia primă* este lutul cu o pastă semifină, cu mică, nisip ca degresant, de culoare roșie cărămizie. Structura lămpilor prezintă anumite schimbări importante care o îndepărtează de aspectul precedent al lămpilor: prin modificarea formei pieselor, bazinul piesei primește o formă tronconică (cu o înălțime cuprinsă între 3,00–4,00 cm), asigurând rezervorului o capacitate mare de ulei, capacul lămpii este plat, marginea exterioară este marcată printr-o nervură ușor evidențiată, orificiul central este redus ca dimensiuni, ciocul este amplasat fie chiar pe bordură, cum este în cazul unei piese de la Micăsasa (jud. Alba)⁴⁴, a alteia de la Romula descoperită în *villa suburbana*⁴⁵ sau ciocul este puțin tras în afară cum este în cazul unor piese descoperite la: Romula⁴⁶, Apulum⁴⁷, Tibiscum⁴⁸ (**Pl. III/3, 4, 5a, 5b**), Drajna de Sus, Jidava⁴⁹ (**Pl. III/13**). Toarta inelară este aplicată ulterior pe corpul piesei. *Datarea* pieselor este dificil de realizat. Piesa descoperită la Micăsasa este datată în timpul provinciei⁵⁰ (**Pl. III/2**), pe când cele de la Drajna și Jidava, pe baza analogiilor identificate la Romula (Dacia)⁵¹, Sirmium, Krčovačka (Pannonia)⁵², Serdica (Tracia)⁵³, sunt datate într-un interval mai mare, între sfârșitul secolului al II-lea și secolul al IV-lea p.Chr.

TIPUL II. B. *Materia primă* este lutul cu o pastă semifină, cu mică, nisip ca degresant de culoare roșie cărămizie. Bazinul este înălțat, de formă rotundă, discul este simplu cu un orificiu central, bordura este plată, ușor oblică în afară, ceea ce conferă piesei un aspect tronconic, ciocul alungit din corpul lămpii cu o toartă lamelară sau inelară aplicată. Asemenea piese sunt cunoscute la: Sucidava⁵⁴, Romula, Gornea (în fortificația romană târzie)⁵⁵.

Datarea pieselor provenite din fortificațiile de pe malul Dunării, de la Sucidava (**Pl. IV/1**), pe baza contextului de descoperire, este în secolul al IV-lea; la fel se datează și cele provenite din cetatea de la Gornea, cu bune analogii la Carnuntum⁵⁶.

Opaștele lucrate la roată, cu cioc alungit, sunt documentate la Naissus⁵⁷, cu o datare târzie în secolele IV-V. O altă analogie importantă, pentru *lămpile cu ciocul alungit* de la Romula și Gornea, îl oferă opaștele descoperite într-un atelier de olărie de la Novae de către P. Dyczek⁵⁸, datate în prima jumătate a secolului al IV-lea.

Tipurile II A și B de lămpi lucrate la roată, în opinia noastră constituie, de fapt, trecerea spre piesele din tipul III de epocă romană târzie. Ele pot să se fi format încă din timpul provinciei, în a doua jumătate a secolului al III-lea și continuă până în secolul al IV-lea.

Tipul III. *Materia primă*: prezintă un aspect zgrunțuros cu nisip destul de mare în compoziția pastei, finisarea lămpilor este în general neglijentă, culoarea pastei brun roșcată sau gri.

⁴⁴ Lychnus, nr. 48.

⁴⁵ Popilian 1976, 239, fig. 29/1.

⁴⁶ Popilian 1976, 239, fig. 11/6, 29/2. La această variantă mai trebuie adăugată și o piesă provenind dintr-un loc necunoscut publicată inițial de Cl. I. Băluță (Roman 2001–2002, 145, fig. 145).

⁴⁷ Roman 2001–2002, 145, nr. 149, 150; piesa a fost descoperită alături de o monedă de la Claudius al II-lea, ceea ce asigură datarea piesei înspre sfârșitul secolului al III-lea.

⁴⁸ Benea 1996, 59–60, fig. 1/2.

⁴⁹ Negru 1996, 75–80, fig. 2/4, 5.

⁵⁰ Se cuvine a remarca însă că cercetările de la Micăsasa în urma decesului autorului săpăturilor I. Mitrofan au rămas nepublicate, ca atare nu sunt indicii ferme de datare.

⁵¹ Popilian 1976, 239, fig. 11/6, 8.

⁵² Rubright 1973, 63; Vikić-Belančić 1975, 142, nr. 1027 etc.

⁵³ Kuzmanov 1981, 16–17, fig. 5.

⁵⁴ Tudor 1947, 167, fig. 19/10 cu o datare în secolul al IV-lea, spre sfârșitul veacului.

⁵⁵ Gudea 1977, 60, 79, pl. X/1–3.

⁵⁶ Alram-Stern 1989, nr. 587, Pl. 40.

⁵⁷ Jovanović 1976, 74–80, nr. 25.

⁵⁸ Dyczek 2005, 302, fig. 3/1–5.

Descriere: lămpile din această categorie se caracterizează printr-un rezervor de formă tronconică pronunțată, un orificiu de alimentare mare care ocupă locul discului lămpii, o bordură înaltă care delimitează orificiul de alimentare. Discul este delimitat de o bandă simplă, lată, fixată pe bazinul piesei. Corpul piesei a fost perforat pentru orificiul de ardere al lămpii. Înălțimea pieselor de regulă depășește 3,00 cm. Anse simple lamelare ori torți aplicate inelare formează apucătorile pieselor. Piese prezintă unul până la trei ciocuri de ardere, care perforază rezervorul lămpii.

Descoperirile cele mai cunoscute provin de la Ulpia Traiana⁵⁹, Tibiscum⁶⁰, Apulum⁶¹, Romula⁶², Slăveni⁶³, Buciumi⁶⁴, Porolissum⁶⁵, Jidava⁶⁶, Pojejena⁶⁷, Potaissa⁶⁸, Hinova (în fortificația romană târzie de sec. IV)⁶⁹ (**Pl. V-VI**). Contextul de descoperire nu este clar, în bună măsură provenind mai ales din mediul unor apariții întâmplătoare. Ca atare, în provincia Dacia, *datarea* lor este atribuită în cadrul larg al secolelor II-IV.

Analogiile pe care le oferă descoperirile din provinciile limitrofe Daciei sunt cele de la: Naissus⁷⁰, Ilok, Vinkovci, date în secolul al IV-lea⁷¹, Carnuntum, cu o datare similară⁷². Ivanyi prezintă o piesă similară provenind de la Győr⁷³, descoperiri importante ca analogii oferă lămpile de la Novae din atelierul de olărie⁷⁴, corespunzătoare tipului XLI al lui Kuzmanov⁷⁵.

Se poate observa astfel că, pe teritoriul fostei provincii Dacia, **tipurile II și III** de lămpi lucrate la roată coexistă în timp, după abandonarea teritoriului de către romani. Compararea pieselor cu exemplare provenind din provinciile limitrofe Daciei, unde apar exemplare similare încadrate cronologic în secolul al IV-lea conduc spre o datare asemănătoare.

Prin modul lor de execuție, exemplarele din **tipurile II și III** sunt produse ale unor ateliere de olărie obișnuite locale, având în vedere pasta zgrunțuroasă cu mult degresant în compoziție. Prezența lor în mai multe localități de pe teritoriul fostei provincii constituie o dovadă de continuare a producerii ceramicii în stilul și maniera romană, chiar dacă sub aspect calitativ se constată o degenerare a pastei, finisajului și se constată un declin pronunțat, constatat de fapt și în Imperiul Roman. Piese sunt simple, nedecorate și ajung să depășească și să înlocuiască numeric piesele de import din alte provincii.

Nu poate fi exclusă însă posibilitatea, cel puțin în cazul descoperirilor provenite din fortificațiile romane târzii de tip *quadriburgia* (Gornea, Dierna, Hinova, Sucidava etc), ca lămpile lucrate la roată, simple, din pastă roșie, alături de cele glazurate, să provină din *import*, din centrele sud-dunărene, așa cum presupunea N. Gudea⁷⁶.

Lămpile romane lucrate la roată reprezintă o modalitate specifică în mediul local provincial roman de confecționare a pieselor, care evoluează în timp, ocupând un loc important în producerea acestei categorii de piese în detrimentul opaițelor lucrate în tipar.

În Dacia, deși abandonată de romani, producerea acestor artefacte continuă în paralel cu cea din provinciile romane limitrofe, constituind un indiciu al relațiilor economice interprovinciale pe de o parte, dar și o calitate a atelierelor ceramice locale precum cele de la Tibiscum, Romula, poate Apulum.

După cum este prea bine cunoscut, în anii 271 sau 274/275 administrația romană a abandonat provincia Dacia. În noul context istoric, împăratul Dioclețian a impus anumite măsuri de reorganizare

⁵⁹ Roman 2001–2002, nr. 78/fig. 138.

⁶⁰ Benea 1990, fig. 20, nr. 128, 129, 131, 132.

⁶¹ Roman 2001–2002, 145–146 cu toată bibliografia.

⁶² Popilian 1976, 241, fig. 11/6; Popilian 1997, pl. 29.

⁶³ Isac, Roman 2006, nr. 66, 67.

⁶⁴ Gudea, Cosma 2008, 97, nr. 54.

⁶⁵ Matei *et alii* 2006, 133.

⁶⁶ Negru 1996, 75–80, fig. 2/8.

⁶⁷ Isac, Roman 2006, nr. 68.

⁶⁸ Cătinaș 1997, 172–214.

⁶⁹ Isac, Roman 2006, nr. 250.

⁷⁰ Jovanović 1976, 74–80, nr. 26, 34.

⁷¹ Vikić Belancić 1975, nr. 1057-fig. 43/3, nr. 1063–4–4a etc.

⁷² Alram-Stern 1989, nr. 606-Pl. 4/42.

⁷³ Ivanyi 1935, tipul XXXII, nr. 4250.

⁷⁴ Dyczek 2005, fig. 5.

⁷⁵ Kuzmanov 1992, *passim*.

⁷⁶ Gudea 2008, 97–116.

militară și administrativă a teritoriilor provinciilor romane și, implicit, a instituit un control asupra teritoriului nord-dunărean menite să protejeze noile frontiere romane. Întinderea în adâncime a acestui areal geografic nu este prea bine precizat. El constituie încă un prilej de dispută în literatura de specialitate între a aprecia teritoriul ca reprezentând o fâșie de teren de-a lungul fluviului sau, dimpotrivă, o extindere în adâncime în fostul teritoriu al provinciei Dacia.

Sud-vestul fostei provincii romane Dacia a fost astfel arondat la două provincii:

1. Moesia Prima, de la Singidunum – până la Taliata (Donji Milanovac pe râul Porečka Reka, iar pe malul de nord, de undeva de lângă Banatska Palanka până la Svinița);

2. Dacia Ripensis, de la Transdierna și până Ratiaria (Arčar), respectiv Dierna (Orșova) până la sud de Drobeta⁷⁷ (**Pl. VII**).

Între descoperirile de lămpi romane lucrate la roată, apreciate ca structură aparținând perioadei de după retragerea romană, sunt câteva piese deja în bună măsură cunoscute în literatura de specialitate românească⁷⁸.

Opaile lucrate la roată pe care le propunem atenției provin de la Tibiscum și sunt parțial cunoscute în literatura de specialitate⁷⁹. Ele erau executate dintr-o pastă de culoare maronie-roșcată, cu degresant sub formă de pietricele în compoziție, nu prea fină, cu aspect zgrunțuros. Pasta din care sunt confecționate opaile este aceea a ceramicii de uz comun romane cunoscute, ceea ce atrage atenția asupra caracterului local al atelierelor care produc astfel de obiecte de iluminat.

Piese în sine sunt simple, de formă rotundă, conice în profil sau tronconice, cu un orificiu de alimentare larg și un cioc tras în afară rotund, torțile sunt simple, inelare și au fost aplicate ulterior confecționării pieselor. Tipologic cuprind mai multe variante.

Concluzii

Opaile romane lucrate la roată cunosc o evoluție îndelungată în timp și coexistă alături de piesele executate în tipar de diferite tipuri. Apariția lor este constatată deja în secolul al II-lea, chiar dacă se manifestă printr-un număr redus de exemplare⁸⁰. În analiza acestei categorii de opaie trebuie evidențiate unele elemente specifice privind calitatea pastei de confecționare, maniera de execuție a opaifului, aspectul morfologic al piesei, etc., elemente care să contribuie la o departajare evolutivă a pieselor. La aceasta se adaugă, acolo unde sunt posibile, unele precizări cronologice mai riguroase de datare⁸¹.

Listă Figuri

- Pl. I. Opaie romane lucrate la roată din Dacia. Tipul I A : 1. Ilișua; 2. UTS; 3. Hotărani; 4. Oltenia; 5. Slăveni; 6. Câmpulung-Jidava; 7–8. Buciumi.
- Pl. II. Opaie romane lucrate la roată din Dacia. Tipul I B: 1. Ilișua; 2. Micăsasa; 3. UTS; 4. Cinciș; 5a, 5b. Tibiscum; 6. UTS.
- Pl. III. Opaie romane lucrate la roată din Dacia. Tipul II A: 1. Ilișua; 2. Micăsasa; 3, 4. Tibiscum; 5a, 5b. Tibiscum; 6, 7. Buciumi; 8. Porolissum; 9. Buciumi; 10–12. Apulum; 13, Câmpulung-Jidava; 14. Săpata de Jos.
- Pl. IV. Opaie romane lucrate la roată din Dacia. Tipul II B: 1. Sucidava; 2. Gornea; 3. Romula.
- Pl. V. Opaie romane lucrate la roată din Dacia. Tipul III: 1, 2. Romula; 3. Pojejena; 4, 5 Slăveni; 6, 7. Câmpulung-Jidava; 8. Buciumi; 9–10. Potaissa; 11. UTS; 12. Buciumi.
- Pl. VI. Opaie romane lucrate la roată din Dacia. Tipul III: 13a, 13b. Dierna; 14a, 14b. Tibiscum; 15–17. Tibiscum; 18. Sântămăria Orlea; 19. Tibiscum.
- Pl. VII. Opaie romane descoperite în provincia Dacia (tipurile I-III).

⁷⁷ Deci undeva la sud de Calafat, pe malul de nord al Dunării.

⁷⁸ Benea 1990, nr. 128–134, Pl. 20.

⁷⁹ Publicate inițial de noi în Benea 1990, 139–168.

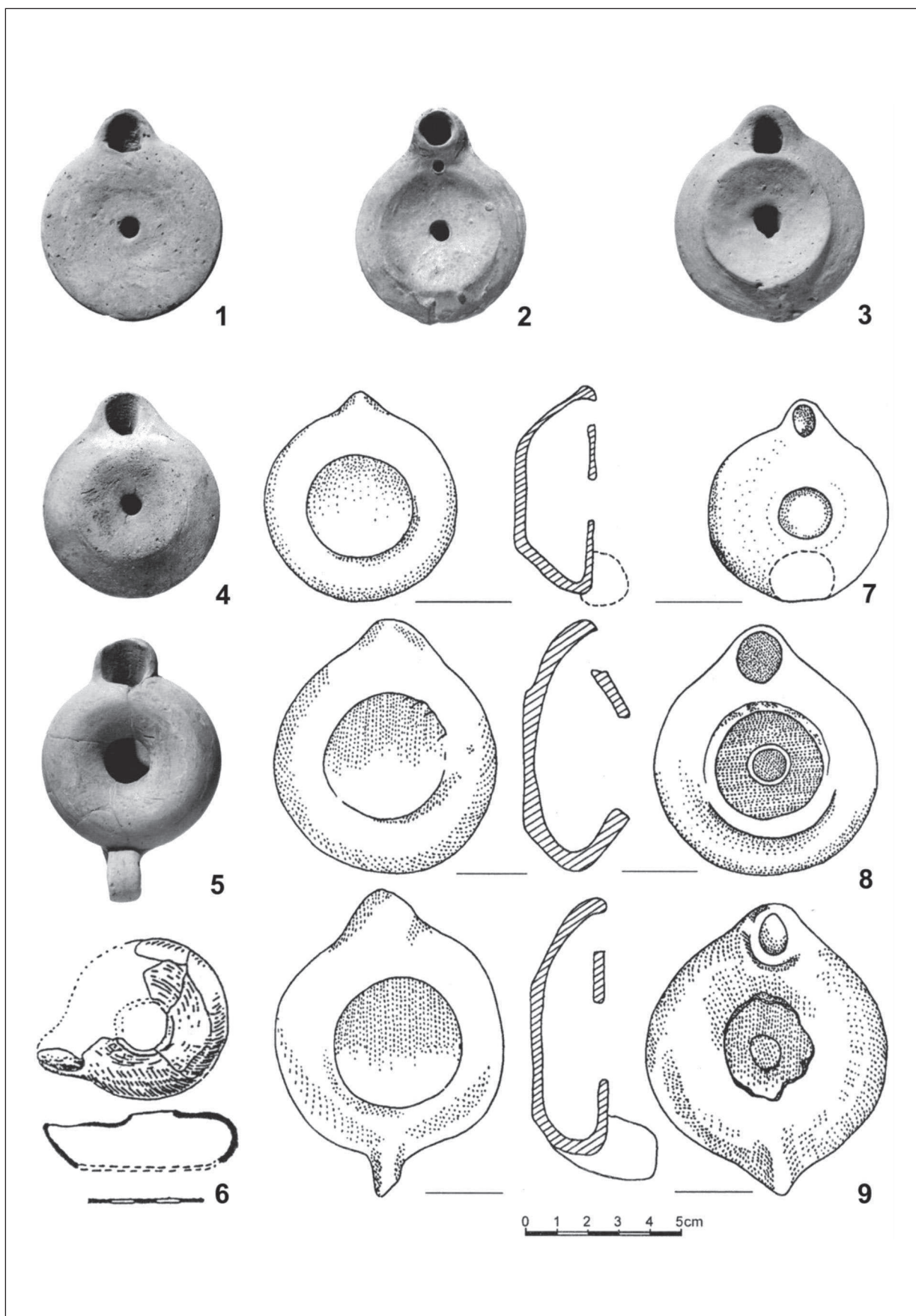
⁸⁰ Alicu 2006, Lychnus, 2006, nr. 45,

⁸¹ Ne deosebim de modul de organizare a materialului făcută de C. Roman în cele două studii ale sale din anii 2000, 2001–2002.

Bibliografie

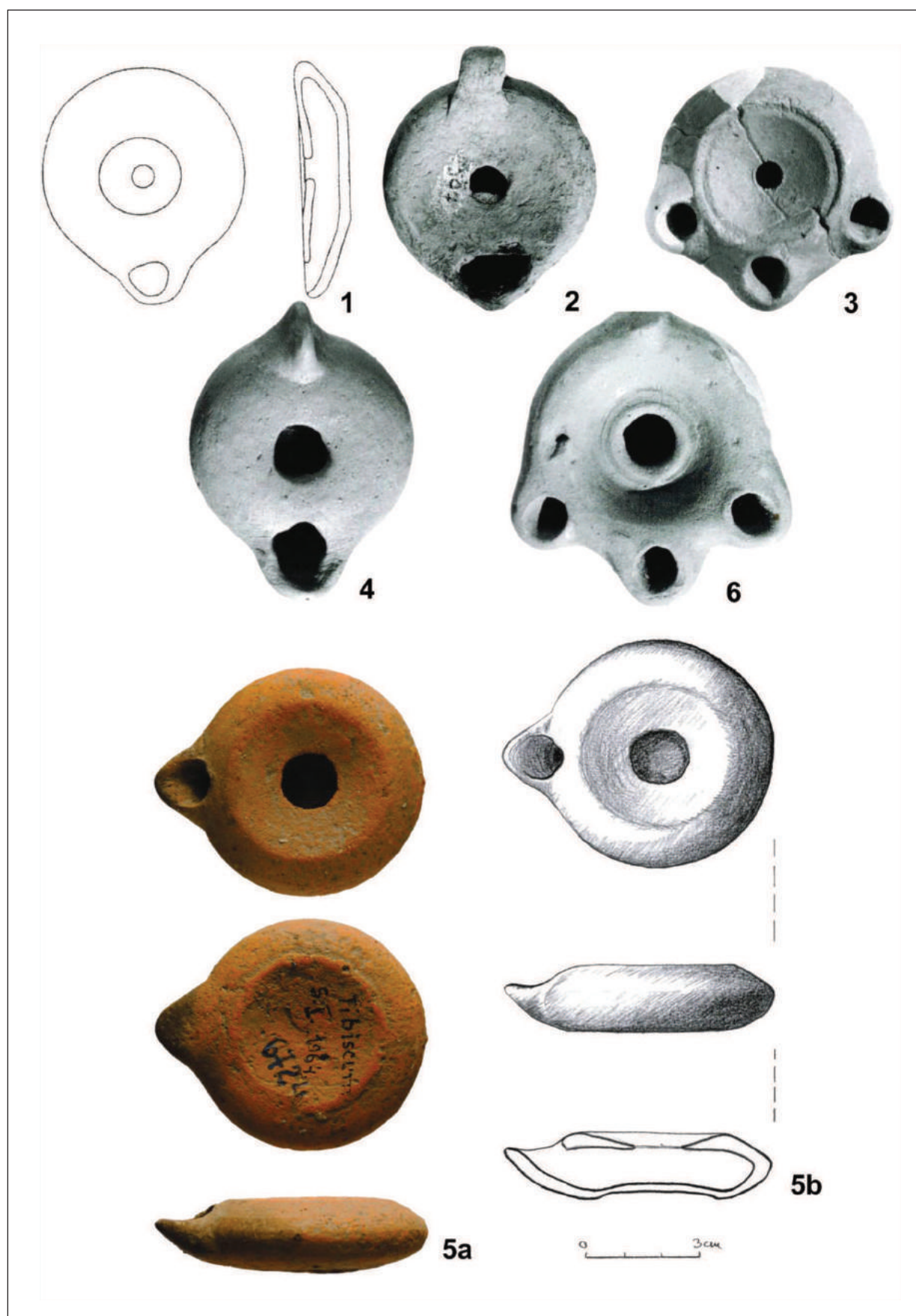
- Alicu 1994 Alicu, D., *Opaștele romane/Die Römische Lampen – Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, București, 1994.
- Alicu 2006 Alicu, D., *Die römischen Lampen von Sarmizegetusa(I). Die Funde der Jahre 1882–1976*, Zalău, 2006.
- Alram-Stern 1989 Alram, Stern E., *Die römischen Lampen aus Carnuntum*, RLO, heft, 35.
- Băluță 1965 Băluță, Cl., *Opaștele romane de la Apulum (II)*. În: *Apulum*, 5, 1965, p. 277–293.
- Benea 1990 Benea, D., *Lampes romaines de Tibiscum*. În: *Dacia*, 34, 1990, p. 135–168.
- Cătinaș 1997 Cătinaș, A., *Opaște din colecția Teglás*. În: *Civilizația romană în Dacia*, Cluj-Napoca, 1997, p. 172–214.
- Cioflan, Negru 1996 Cioflan, T.; Negru, M., *Lămpi de lut ars descoperite în castrul roman de la Câmpulung-Pescăreasa (Jidava)*. În: *Arhivele Olteniei*, 11, 1996, p. 49–54.
- Crnobrnja 2000–2001 Crnobrnja, A., *Skupni Nalaz Rimskih oljaka-prilog proučavanu Urbane i Istorije Sigidunuma*, Godišnjak Grada Beograda, XLVIII, 2000–2001, p. 67–88.
- Dyczek 2005 Dyczek, P., *A new Pottery manufacturing center Novae*, RCRF, Acta 39, Abingdon, 2005, p. 301–306.
- Gudea 1989 Gudea, N., *Porolissum. Un complex arheologic daco-roman la marginea de nord a Imperiului Roman*. În: *Acta Musei Porolissensis*, 13, 1989.
- Gudea 2008 Gudea, N., *Pannonische glasierte Keramik.II. Über die spatromischen (4 Jahrhundert) glasierten Lampen von der Mittleren und Unteren Donau*. În: *Lychnological Acts 2. Trade and local Production of lamps from the Prehistory until the middle Age*, Zalău-Cluj Napoca, mai 2006, 2008, p. 97–116.
- Gudea, Cosma 2008 Gudea, N.; Cosma, C., *Die Lampen aus dem Römerkastell von Buciumi (Dacia Porolissensis)*. În: *Lychnological Acts 2. Trade and local Production of lamps from the Prehistory until the middle Age*, Zalău-Cluj Napoca, mai 2006, 2008, p. 117–128, pl. 85–97.
- Jovanović 1976 Jovanović, Al., *Zemljane Svetilke iz anticke zbirke Narodnog Muzeja u Nišu*. În: *Nišcki Zbornik*, 2, 1976, p. 61–82.
- Ivanyi 1935 Ivanyi, D., *Die pannonischen Lampen*. În: *Diss. Pann.*, 2,2, 1935, Budapest.
- Krunić 2011 Krunić S., *Anticke Svetilke* Krunić, S., *Anticke Svetilke iz Muzeja Grada Beograda*, Beograd.
- Kuzmanov 1981 Kuzmanov, G., *Za proizvodstvo na glinrni Lampi v Dolna Mizi a i Trakia(I-IV v)*. În: *Arheologija*, Sofia, 23/1, 1981, p. 10–20.
- Kuzmanov 1992 Kuzmanov, Gh., *Antike Lampen Sammlung des Nationalen Archäologischen Museum*, Sofia, 1992.
- Loeschcke 1919 Loeschcke, S., *Lampen aus Vindonissa. Ein Beiträge zur Geschichte von Vindonissa, und die antiken Beleuchtungswesens*, Zürich.
- Lychnus 2006 *Lychnus et Lampas*, Cluj-Napoca, 2006.
- Instrumente de iluminat 2006 *Instrumente de iluminat din nord-vestul României*, Zalău, 2006.
- Isac, Roman 2006 Isac A, Roman C.A., *Lychnus et Lampa. Exhibition Catalogue*, Cluj-Napoca, 2006.
- Matei et alii 2006 Matei, Al.; Pop, H.; Musca, E.; Pripon, E.; Bejinariu, I., *Instrumente de iluminat din nord-vestul României/Lighting tools from the North-West of Romani. Catalog de expoziție*, Zalău, 2006.
- Negru 1996 Negru, M., *Some aspects of the Lamps discovered in the roman forts of Muntenia*. În: *RCRF*, 33, Abingdon, 1996, p. 75–81.
- Popilian 1976 Popilian, Gh., *Un quartier artisanal à Romula*. În: *Dacia*, 20, 1976, p. 221–250.
- Popilian 1997 Popilian, Gh., *Les centres de production ceramique d'Oltenie*. În: *Études sur la ceramique romaine et daco-romaine de la Dacie et de la Mésie Inférieure*, Timișoara, 1997, p. 7–21.
- Roman 2000 Roman, C.A., *Roman Wheelmade lamps of roman Dacia*. În: *Acta Musei Napocensis*, 37/1, 2000, p. 99–140.
- Roman 2001–2002 Roman, C.A., *Opaștele din Dacia lucrate la roată*. În: *Sargetia*, 30, 2001–2002, p. 129–169.

- Rubright 1973   Rubright, J., *Lamps from Sirmium in the Museum of Sremksa Mitrovica*. În: *Sirmium*, 3, 1973, p. 45–78.
- Szentleky 1969   Szentleky, T., *Ancient Lamps*, Budapest, 1969.
- Tudor 1947   Tudor, D., *Sucidava III*. În: *Dacia*, sv., 11–12, 1945–1947, p. 145–208.
- Vikić-Belančić 1976   Vikić-Belančić, B., *Antičke Svjetilke u Arheološkom Muzeju u Zagrebu*, Zagreb, 1976.

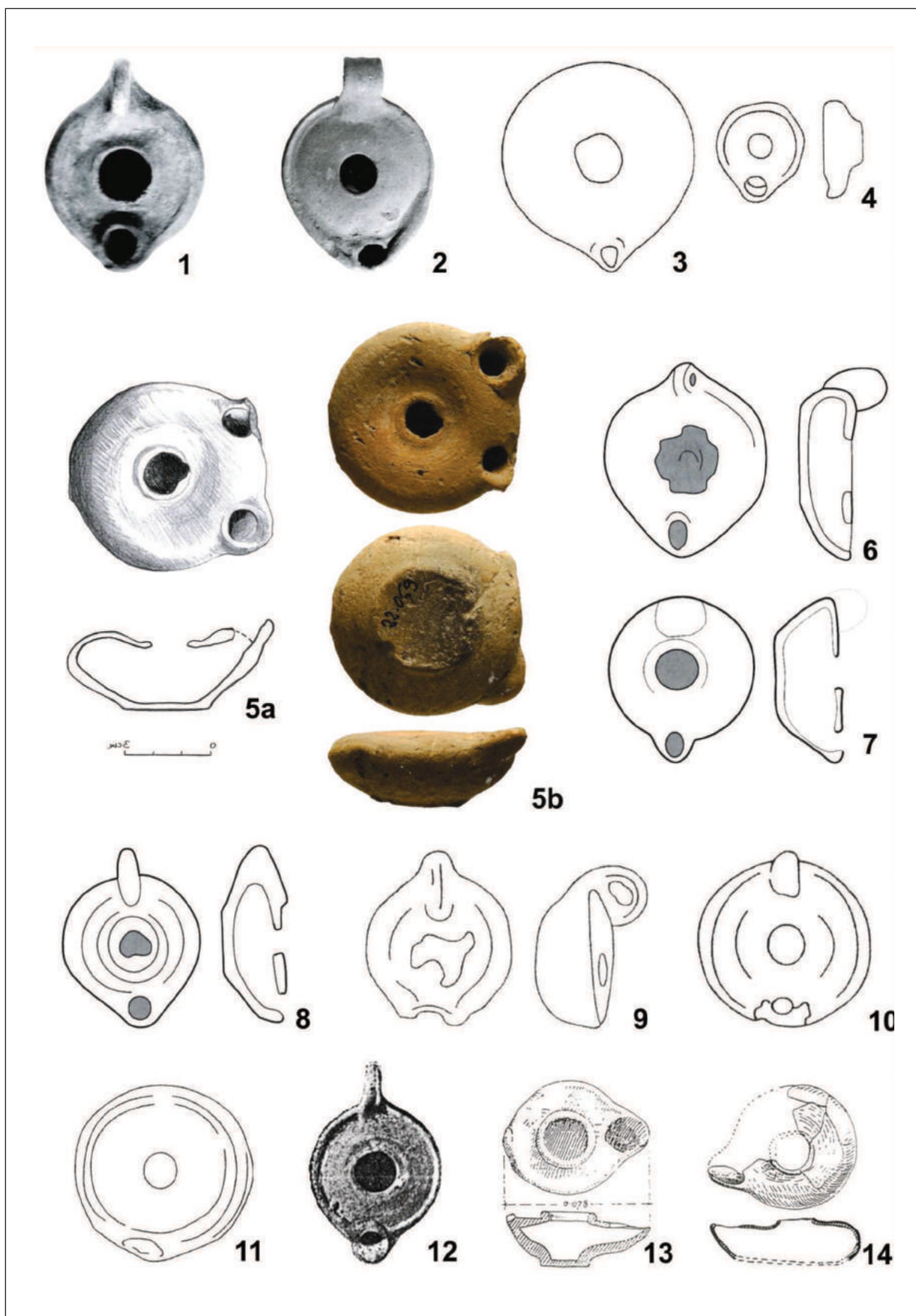

Pl. I. Opaițe romane lucrate la roată din Dacia. Tipul I A : 1. Ilișua; 2. UTS; 3. Hotărani; 4. Oltenia; 5. Slăveni; 6. Câmpulung-Jidava; 7-8. Buciumi.

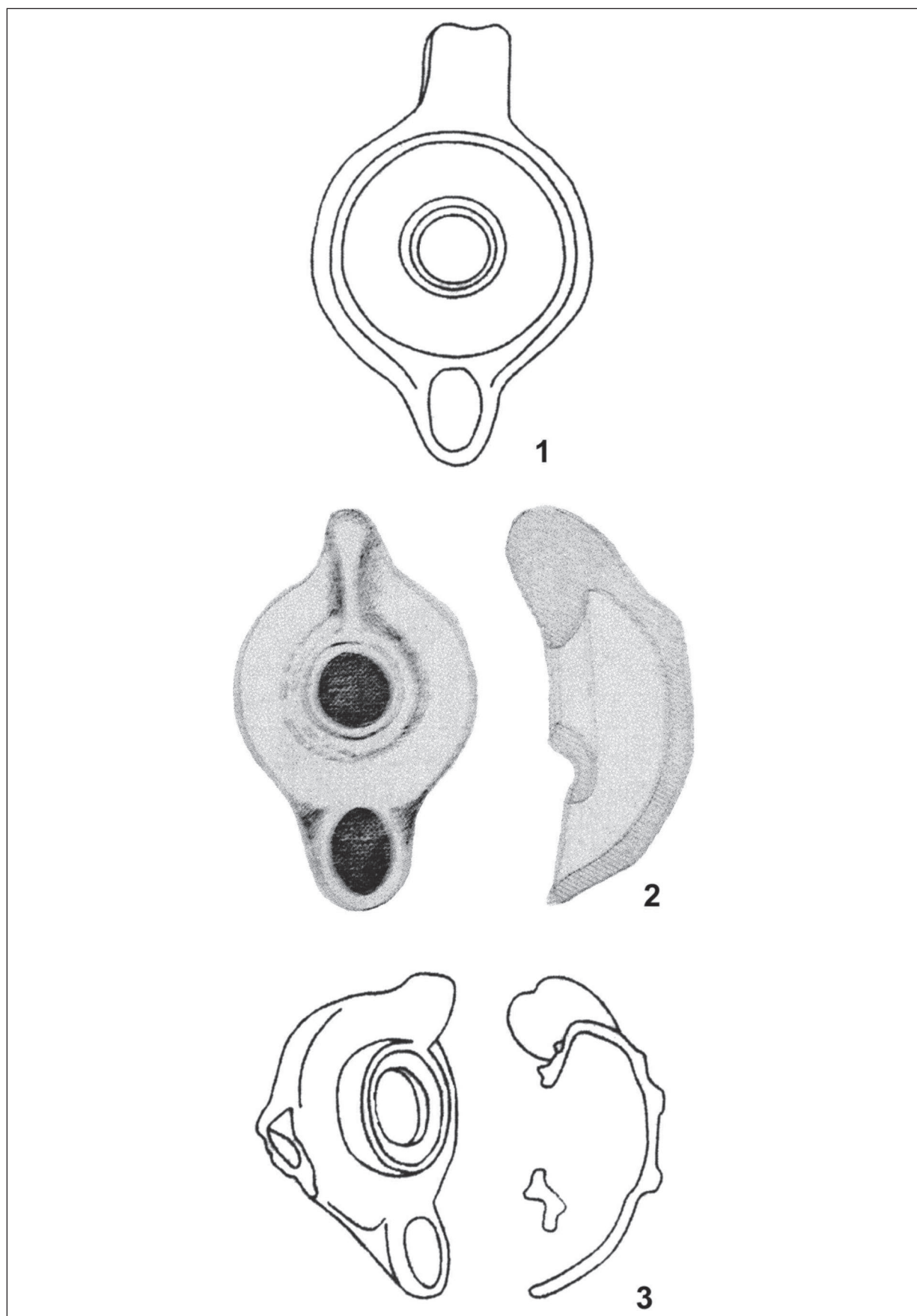

Pl. II. Opaițe romane lucrate la roată din Dacia. Tipul I B: 1. Ilișua; 2. Micăsasa; 3. UTS; 4. Cinciș; 5a, 5b. Tibiscum; 6. UTS.

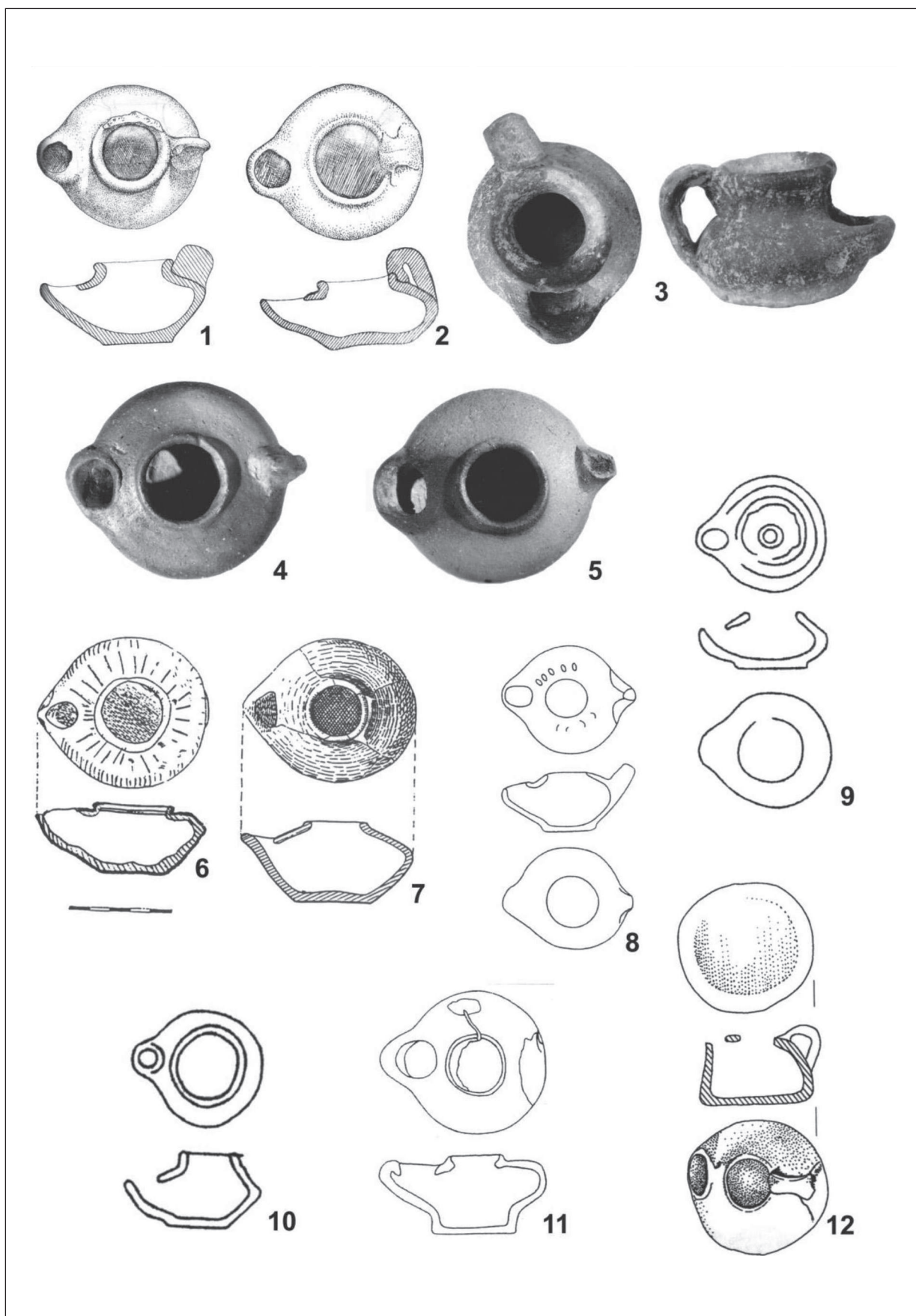

Pl. III. Opaițe romane lucrate la roată din Dacia. Tipul II A: 1. Ilișua; 2. Micăsasa; 3, 4. Tibiscum; 5a, 5b. Tibiscum; 6, 7. Buciumi; 8. Porolissum; 9. Buciumi; 10–12. Apulum; 13. Câmpulung-Jidava; 14. Săpata de Jos.

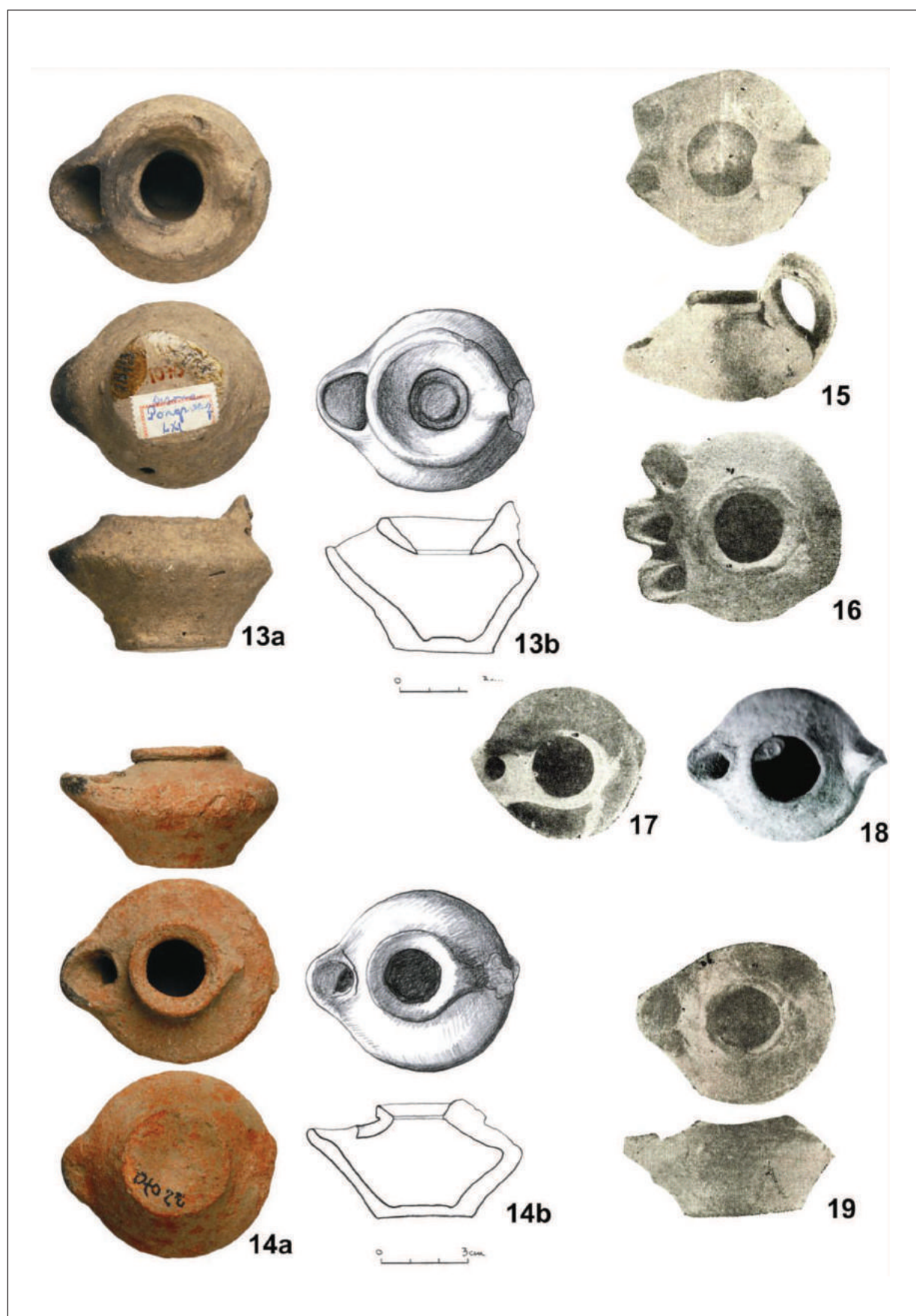

Pl. IV. Opaițe romane lucrate la roată din Dacia. Tipul II B: 1. Sucidava; 2. Gornea; 3. Romula.

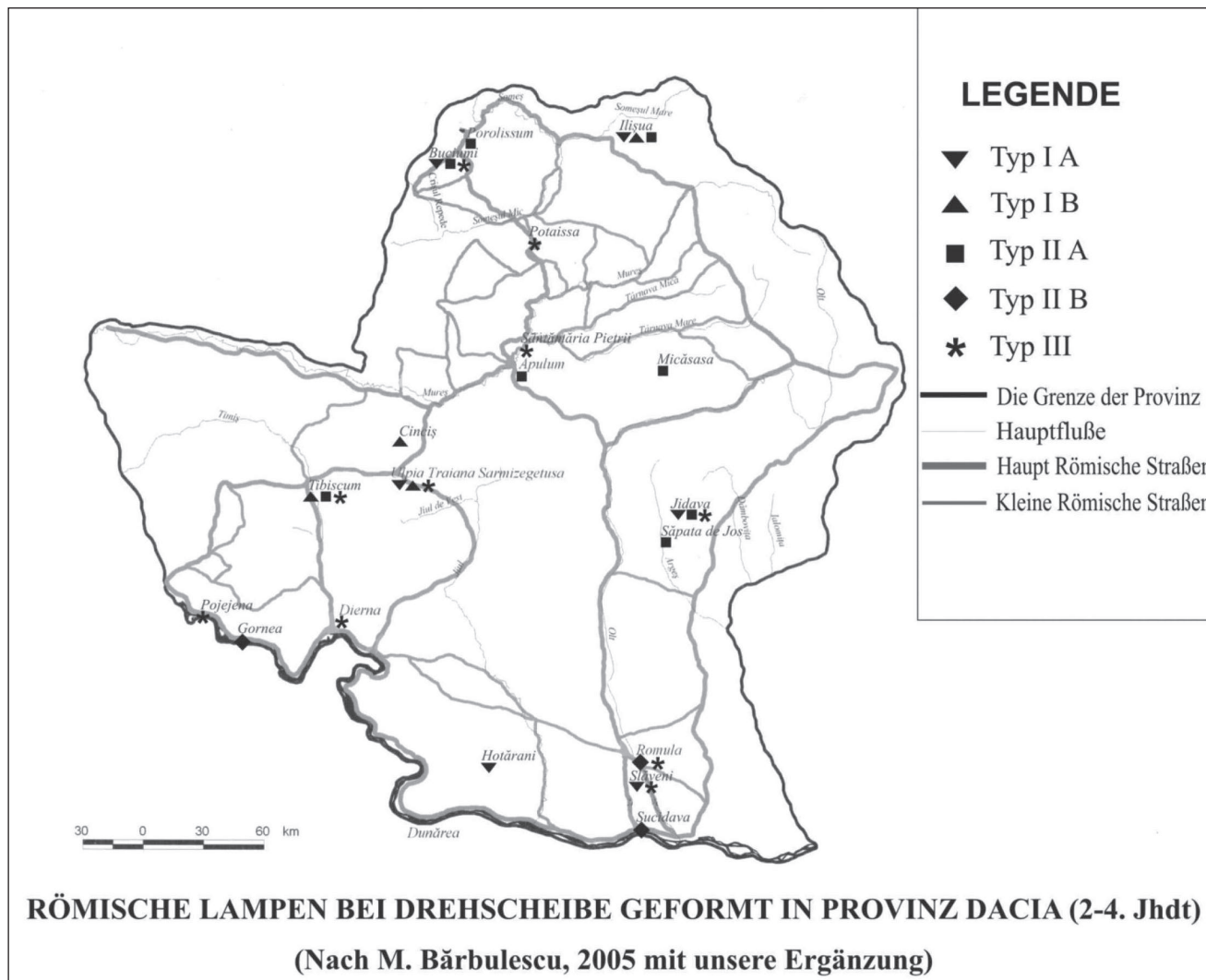

Pl. V. Opaite romane lucrate la roata din Dacia. Tipul III: 1, 2. Romula; 3. Pojejena; 4, 5. Slăveni; 6, 7. Câmpulung-Jidava; 8. Buciumi; 9-10. Potaissa; 11. UTS; 12. Buciumi.

Pl. VI. Opaițe romane lucrate la roată din Dacia. Tipul III: 13a, 13b. Dierna; 14a, 14b. Tibiscum; 15–17. Tibiscum; 18. Sântămăria Orlea; 19. Tibiscum.

Pl. VII. Opaițe romane descoperite în provincia Dacia (tipurile I-III).

O CAMEE DE EPOCĂ ROMANĂ DESCOPERITĂ ÎN CADRUL CERCETĂRII DE LA MĂNĂSTIREA FRANCISCANĂ DIN CARANSEBEȘ

Ana Cristina Hamat*

A roman cameo discovered during the study of the Caransebeș Franciscan monastery

Abstract: In 1988, the church of the medieval Franciscan monastery, located close to the medieval fortress, was discovered in Caransebeș's city center. The church has been dated to the 14th – 17th centuries and, inside the building, archaeologists discovered 11 multiple burial crypts. Most of the deceased were buried with a rich inventory, consisting mostly of jewelry. Among these, we have 4 roman intaglios, 3 gems and one cameo. In this article, we intend to discuss the roman cameo discovered in grave M6 from crypt 6, which is set in a medieval ring and decorated with a child's face. Based on analogies, we consider that the artifact can be dated in the 2nd century AD, being a reused cameo during medieval times, looted probably in the same period from the nearby ruins of the roman city Tibiscum.

Keywords: *Reused Roman Cameo, Caransebeș, Tibiscum, 2nd century AD, 14th–17th centuries.*

Cuvinte cheie: *camee romană refolosită, Caransebeș, Tibiscum, sec. II, sec. XIV-XVII.*

1. Introducere

La Caransebeș¹, în criptele bisericii medievale aflate în apropiere de primăria localității, au fost descoperite printre alte obiecte de inventar funerar și patru intalii: trei geme și o camee. Două geme au fost publicate 10 ani mai târziu de către C. Timoc², fiind apoi reluate în 2004 de către M. Vasile. Alături de acestea, în 2004 a fost publicată și cameea romană³, iar a treia gemă a rămas până acum în afara publicării. Din păcate, autoarea pomenită anterior menționează și inelele ca fiind romane. Cele patru piese gliptice sunt montate în inele medievale, însă gemele și cameea sunt din antichitate și, prin urmare, avem un caz clar de refolosire a bijuteriilor de epocă romană în perioada medievală. Astfel, ne propunem ca în articolul de față să readucem în discuție cameea descoperită⁴ în criptele bisericii medievale, precum și proveniența ei, modul în care aceasta a ajuns să fie refolosită, dar și importanța unei astfel de bijuterii pentru oamenii din Caransebeșul secolelor XV-XVII.

Ruinele mănăstirii franciscane din Caransebeș au fost descoperite în 1988 (Pl. I), cu ocazia lucrărilor de demolare a unor clădiri aflate în centrul orașului pentru a face loc unor blocuri de locuințe, proiect gândit în virtutea mentalității „epocii de aur” și care nu trebuia să se împiedice de umilele rămășițe a ceea ce fusese cândva mănăstirea franciscană de aici. Importanța acestei locații răzbate din documentele de epocă, care amintesc mai multe centre franciscane în Banat, la Severin, Orșova, Caransebeș, Chery, Cuiiești (Bocșa), Armeniș, Haram și Cuvin, dintre care jumătate au fost create cu sprijinul regelui Ludovic I⁵. În această situație se află centrul franciscan din Caransebeș, care este fondat de către Ludovic I în cadrul politicii confesionale a acestuia⁶. Odată cu expansiunea otomană în Balcani, aceste locații suferă, împreună cu Banatul, mari distrugerii la începutul secolului al XV-lea. Prin urmare, franciscanii solicită în decembrie 1437 sprijinul Papei Eugeniu al IV-lea pentru refacerea bisericilor afectate. Tot acum se

* Muzeul Banatului Montan, Bd. Republicii, nr. 10–12, Reșița, e-mail: anahamat@yahoo.com

¹ Atestat la finele secolului al XIII-lea, Caransebeșul a devenit un pol de atracție pentru nobilimea locală în secolele următoare prin prezența cetății medievale Sebeș, atestată documentar în 1325, așezarea omonimă fiind menționată documentar în 1290 (Țicu 2009, 108).

² Timoc 1998, 115–116.

³ Vasile 2004, 1–7.

⁴ Ținem să mulțumim conducerii MJERG Caransebeș pentru că ne-a facilitat accesul la această piesă.

⁵ Țicu 2007, 18.

⁶ Țicu 2007, 59.

instituie și grupa terțiară, constituită din laici care adoptă preceptele spirituale și normele de viață ale ordinului și în care, pe lângă familia regală a Ungariei, au fost înscrși și nobilii din Caransebeș, Iacob de Măcicaș și soția, Ioan de Mătnic și soția, precum și Mihai de Mătnic⁷. Această mențiune este deosebit de importantă, pentru că este dovada unei nobilimi locale catolice, care făcea parte din grupa terțiară și care putea să aibă ca loc de veci una dintre criptele bisericii din Caransebeș⁸.

2. Contextul de descoperire

Biserica mănăstirii franciscane a fost descoperită în spațiul delimitat la N-NE de str. M. Halici, la E de str. Ardealului, la V de str. Ș. Herce și la S de ansamblul Piața Revoluției. În această zonă a fost găsită biserica cu cripte aflate în interior, precum și necropola aflată în jurul acesteia, alături de rămășițele unui zid perimetral (**Pl. I**). Pentru datarea primei faze a bisericii, colectivul de cercetare a propus secolul al XIII-lea⁹, însă alți cercetători propun o dată mai târzie, afirmație bazată și pe documente¹⁰.

Biserica, cu o singură navă, ziduri sprijinite de contraforți și intrarea pe latura de vest, găzduia 11 cripte aflate sub podea, alături de alte înmormântări separate, în prima treime a bisericii, aproape de intrare. O criptă mai târzie, aflată în absida altarului și în care au fost înmormântați 15 decedați de ciumă, datează, în opinia autorilor cercetării, din timpul epidemiei din 1582¹¹ și, prin urmare, mănăstirea își încetează existența la jumătatea secolului al XVI-lea¹². Însă, probabil că distrugerea totală a venit abia odată cu stăpânirea austriacă, când întreaga zonă a fost refăcută¹³. Ca semn distinctiv al monumentului, menționăm că la construcția bisericii, precum și a criptelor, s-a folosit material antic spoliat probabil din împrejurimi și provenit din anticul oraș Tibiscum¹⁴. Cripta 6, cu 11 morminte în care au fost identificați 13 decedați¹⁵, are printre materialele de construcție și cărămizi romane, împreună cu pile de *hypocaustum*¹⁶. M.6 a fost considerat la momentul descoperirii drept un mormânt de femeie, defuncta având mâinile pe piept. Pe inelarul mâinii stângi avea un inel pe care era montată cameea, singurul obiect de inventar menționat, autorii cercetării specificând doar că această camee este antică¹⁷.

3. Descriere. Tipologie

Inelul¹⁸, în mod clar de epocă medievală¹⁹, este lucrat din aur în tipar (13,5 × 12,5 mm) și are încas-trată o camee din sardonix de formă ovală (7 × 6 mm)²⁰, cu imaginea redată în relief, într-un strat alb (**Pl. II**). Chipul redat din semiprofil, este al unui copil aflat în primii ani ai copilăriei. Fața este ușor ovală, cu fruntea liberă, părul fiind redat sub forma unor cârlionți care oferă volum suplimentar, ochii nu au pupila marcată, pliurile pleoapelor și linia sprâncenelor se remarcă foarte bine. Buzele sunt pline și cărnoase, iar nasul drept oferă volum suplimentar. Partea de jos a bărbiei este spartă, probabil din antichitate. Identificarea personajului reprezentat pe camee este oarecum dificilă și lasă loc mai multor posibilități. De-a lungul timpului, acest tip de reprezentare a fost interpretat a fi:

- un copil oarecare;
- un anumit împărat aflat în primii ani ai copilăriei;
- Eros;

⁷ Țeicu 2007, 18.

⁸ Țeicu 2007, 59.

⁹ Bona 1993, 68.

¹⁰ Mănăstirea franciscană este pomenită în documentele din secolele XIV-XV (Țeicu 2007, 58).

¹¹ Bona 1993, 63–64.

¹² Țeicu 2007, 59.

¹³ Cetatea și împrejurimile au fost vizitate și descrise de către Evliya Çelebi la jumătatea secolului al XVII-lea, pentru ca în perioada următoare zona să sufere mari transformări (Evliya Çelebi, 534–535).

¹⁴ Orașul antic se află la 6 km depărtare în linie dreaptă de ruinele medievale.

¹⁵ Bona 1993, 75–78.

¹⁶ Bona 1993, 66.

¹⁷ Bona 1993, 76.

¹⁸ MJERG nr. inv. vechi 14170, nr. inv. nou 9218.

¹⁹ O bună analogie provine de la Târgușor (Reabțeva 2014, fig. 73/6).

²⁰ Din păcate, grosimea piesei nu poate fi apreciată, cameea fiind montată în caseta inelului, însă grosimea casetei este de maximum 3,70 mm, iar grosimea maximă a piesei în partea superioară (a capului reprezentat) este de 2 mm și, prin urmare, grosimea maximă poate fi 5 mm, valoare care se încadrează în standardele cunoscute.

- Dionysos;
- un geniu oarecare.

În arta gliptică, reprezentările de copii sunt mai rar întâlnite, fiind lucrate fie în tehnica cameei, fie chiar *ronde-bosse*²¹ și sunt inspirate din reprezentările lui Eros sau Dionysos²². Printre acestea, cele mai cunoscute sunt cele ale împăraților, ușor de identificat prin comparație cu alte opere de artă, sau mai rar, cu portrete monetare. Deseori, atunci când nu există un element clar de identificare, ne referim la o inscripție sau la anumite trăsături faciale foarte bine cunoscute, copilul a fost identificat cu Eros, Dionysos, sau chiar cu un copil oarecare.

Printre portretele gliptice cunoscute se numără și câteva analogii foarte bune pentru piesa noastră. Un astfel de exemplu este cel al împăratului Caligula (**Pl. III/1**), pe cameea care se află în colecția CNBAR, publicată de M. Gramatopol²³. O reprezentare asemănătoare se află în colecția J. P. Getty Museum, publicată de J. Spier. Aceasta este o camee din sardonix care are înfățișat chipul unui copil (**Pl. III/3**), într-o manieră asemănătoare cu cea a piesei noastre²⁴. J. Spier identifică imaginea de pe camee cu Eros, prin analogie cu o altă piesă care are gravat un bust de băiat cu un fluture în mână²⁵, de altfel o reprezentare cunoscută a acestui zeu. La fel este catalogată și imaginea de pe o intalie din jasp (**Pl. III/5**), aflată în colecția Fol din Geneva²⁶. O altă astfel de piesă provine din colecția Bibliotecii Naționale Franceze, pusă în circuitul științific de către E. Babelon drept portretul *ronde-bosse* al lui Annius Verus, cu inscripția *Verinus Consulis/Probat Tempora* (**Pl. III/ 2**) și cu atribute bahice²⁷. Un portret de copil, parte din aceeași colecție, a fost identificat tot cu Annius Verus²⁸. De asemenea, în colecția Metropolitan Museum of Art se află două astfel de piese, publicate de G. Richter (**Pl. III/4**). Ambele poartă imaginea unui cap de copil, considerate însă de către G. Richter ca redări ale unor particulari²⁹.

4. Datare

Cameea aflată în CNBAR se datează în prima jumătate a secolului I³⁰, la fel ca ambele exemplare de la J. P. Getty Museum³¹. Tot în perioada de început a Imperiului este datată și cea de la Geneva³². Pentru piesele de la Paris, datarea este în a doua jumătate a secolului al II-lea. Restul exemplurilor menționate anterior sunt atribuite epocii romane. Prin urmare, datarea piesei noastre se poate încadra între secolele I-II, mai restrâns în perioada secolului al II-lea, pe baza analogiilor prezentate.

Datarea aproximativă a mormântului este secolul al XVI-lea³³ și, prin urmare, cameea a putut fi dezgropată și refolosită cândva în perioada secolelor XV-XVII.

Concluzii

Cameea descoperită în ruinele bisericii medievale din Caransebeș este o piesă de excepție, care se poate data cândva în perioada secolului al II-lea, fiind achiziționată de ultimul ei proprietar din apropierea cetății medievale și care provenea, probabil, din ruinele romane de la Tibiscum. Această concluzie se bazează în primul rând pe faptul că la Tibiscum au fost documentate urme de intervenție pentru perioada evului mediu³⁴. În al doilea rând, spolierea vestigiilor romane de către locuitorii cetății medievale a Caransebeșului era, cu siguranță, un fapt obișnuit și nu un caz singular în această zonă. Ruinele au fost jefuite sistematic, iar materialele refolosite la construcțiile medievale din apropiere. Se reutiliza tot ceea

²¹ Gramatopol 2011, 24.

²² Gramatopol 2011, 25.

²³ Gramatopol 2011, 173, nr. cat. 653.

²⁴ Spier 1992, 97, nr. cat. 229.

²⁵ Spier 1992, 97, nr. cat. 228.

²⁶ Fol 1875, 127–128, nr. cat. XV/4.

²⁷ Babelon 1897, 154–155, nr. cat. 298.

²⁸ Babelon 1897, 155–156, nr. cat. 299.

²⁹ Richter 1920, 133–134, nr. cat. 228–229.

³⁰ Gramatopol 2011, 25.

³¹ Spier 1992, 97.

³² Fol 1875, 127–128.

³³ Bona 1993, 77.

³⁴ Benea, Bona 1994, 68.

ce era găsit, de la cărămizi și monumente, la obiecte mici, așa cum este cameea noastră. Un exemplu este și cazul bisericii, unde au fost descoperite materiale romane (piese de marmură, elemente de construcție, fragmente de monumente funerare și onorifice, cărămizi, țigle și altele)³⁵. De asemenea, orașul modern Caransebeș nu este singurul punct cu descoperiri de monumente romane refolosite. La 16 km de acesta, în ceea ce se păstrează din donjonul de la Turnu Ruieni, se mai pot vedea cărămizi romane refolosite. Tot în această zonă, la cercetarea ruinelor bisericii din punctul Cărbunari-Țigănești, identificată ca fiind cea a satului medieval Răcoviță, pomenit în documente abia de la jumătatea secolului al XV-lea și dispărut în prezent³⁶, au fost găsite morminte în care se afla material roman³⁷, jefuit probabil tot de la Tibiscum, datate cu o monedă de la Ludovic I³⁸.

Prin urmare, ca în fiecare loc atins de istorie, la Tibiscum/Jupa o justificare adecvată a distrugerii provocate de către omul medieval și modern a fost goana după aur. Acesta a fost unul dintre motivele principale care au dus la săpături în zona vestigiilor romane, atât în evul mediu, cât și în epoca modernă. Parohului Iosif Mircea³⁹ i-au fost relatate mai multe povestiri despre aurul găsit aici. Astfel, unul dintre oamenii care lucra la moara din Jupa a săpat după aur și a descoperit un galben, pe care apoi l-a vândut scump la Viena; o femeie din sat avea gâtul împodobit de o salbă din galbeni proveniți din cetate. Un alt țăran găsisese la cetate o verigă de aur și a vândut-o nobilului C. Capra pentru 40 de florini. Aur ar fi fost descoperit și la Iaz de către doi oameni⁴⁰. „Marea parte a bogățiilor, însă cetatea o păzește cu strășnicie, doar flăcările dansatoare ale aurului se mai văd noaptea aici. Pe lângă aur, oamenii spoliază piatra din zidurile cetății, care erau încă la suprafață înainte cu câteva decenii”⁴¹. Situația prezentată de preot în prima jumătate a secolului al XX-lea este de fapt confirmarea jafului sistematic al zonei încă din evul mediu. Nu ne îndoim că aici au fost găsite și pietre gravate antice, refolosite chiar de către cei care le-au găsit, sau vândute nobililor pentru a deveni din nou sigilii personale și însemne ale statutului social. Într-o astfel de situație se pare că se află și piesa noastră, ea fiind considerată atât de importantă încât a fost refolosită, chiar și spartă. Prin urmare, putem presupune că ea a fost folosită doar ca bijuterie, un simbol al statutului social și nu ca sigiliu.

Reîntrebuințarea gemelor și cameelor antice în perioada evului mediu și a epocii moderne este o practică recunoscută. Amintim cazul apropiat al gemelor și cameelor antice refolosite din Ungaria medievală, unde aceste artefacte erau utilizate de către familiile nobiliare pentru a sigila documente⁴². De asemenea, M. Henig publică geme refolosite în epoca medievală din Anglia⁴³. În România, practica refolosirii acestor piese este atestată prin prezența inelelor medievale care au încastrat o gemă antică⁴⁴. Pietrele gravate descoperite la Romula, au fost întrebuințate de către boierimea autohtonă ca sigilii, fiind identificate cu numele de *antice*⁴⁵. În acest context, cameea noastră devine o punte între trecutul roman și medieval al acestor locuri și lumea contemporană, în care poate fi admirată pentru valoarea deosebită a execuției și pentru povestea deosebită de viață pe care o aduce odată cu ea.

Lista planșelor

- Pl. I. Planul cercetării arheologice de la biserica medievală din Caransebeș, apud Bona 1993, pl. 3.
- Pl. II. Inelul medieval cu camee romană descoperit în cripta 6 a bisericii medievale din Caransebeș, MJERGC nr. inv. 14170 – fotografie autor.
- Pl. III. 1. Camee cu reprezentarea lui Caligula copil, CNBAR, nr. inv. 129, apud Gramatopol 2011, p. 173, nr. cat. 653, pl. 24/653.

³⁵ Bona 1993, 68-70.

³⁶ Țeicu 2007, 150-151.

³⁷ Ardeț 1996, 415-422.

³⁸ Țeicu 2007, 151.

³⁹ Iosif Mircea a fost paroh al satului Jupa în perioada interbelică și a publicat în Foaia Diecezană o serie de articole începând cu 1921 despre importanța ruinelor de la Jupa, militând pentru începutul cercetărilor sistematice în zonă.

⁴⁰ Mircea 1976, 3-5.

⁴¹ Mircea 1976, 3-5.

⁴² Gesztelyi 2011, 258.

⁴³ Henig 2008, 25-34.

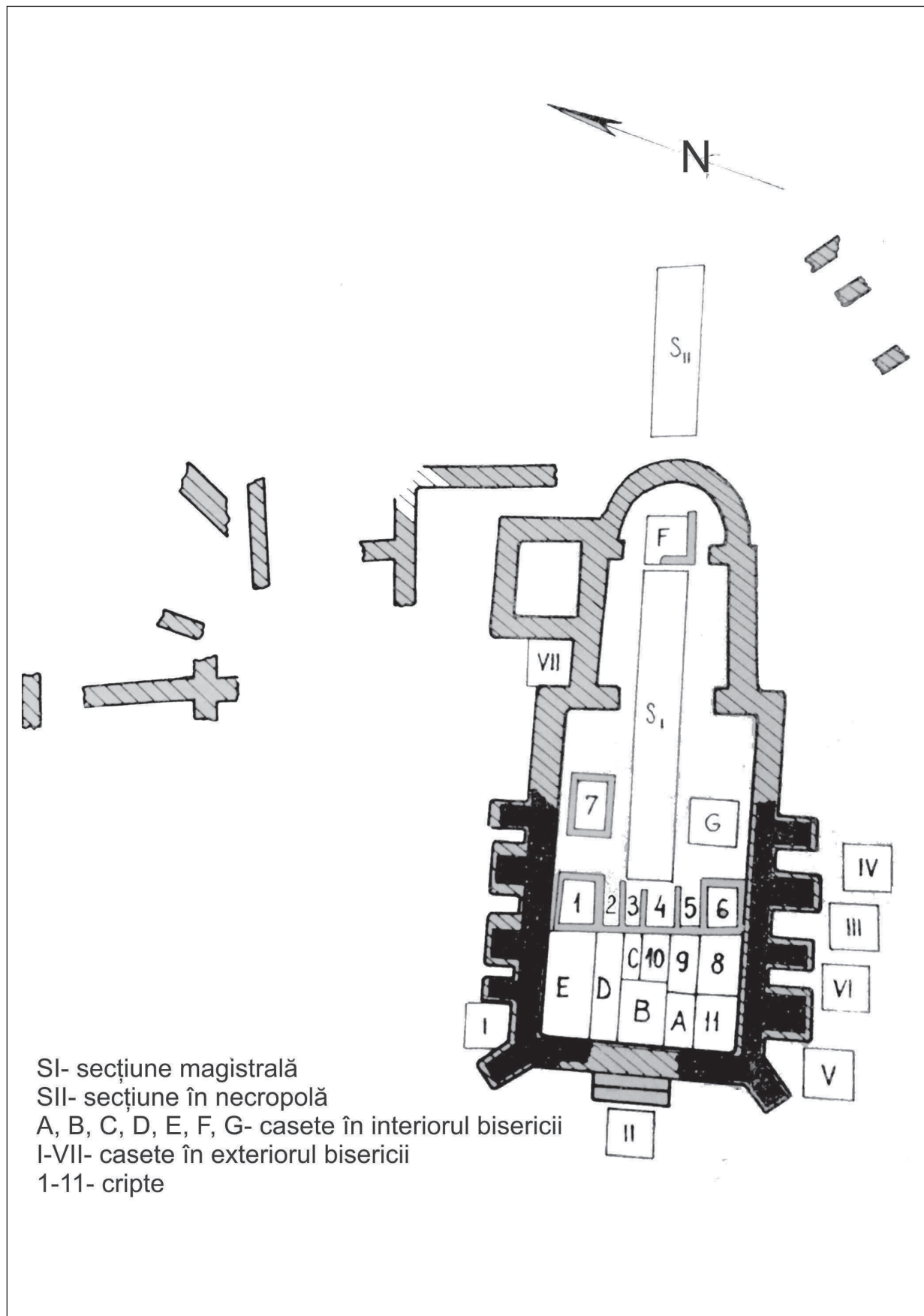
⁴⁴ CIMEC.

⁴⁵ Tudor 1967, 225.

2. Camee cu reprezentarea lui Annius Verus, apud Babelon 1897, pl. 33/298.
3. Camee cu reprezentarea lui Eros, apud Spier 1992, fig. 229.
4. Camee cu reprezentarea unui cap de copil, apud Richter 1920, fig. 228.
5. Camee cu reprezentarea lui Eros, apud Fol 1875, pl 15/4.

Bibliografie

- Ardeț 1996   Ardeț, A., *Cercetările arheologice la biserica medievală de la Cărbunari-Țigănești (sec. XIII-XIV)*. În: *Acta Musei Napocensis*, 33, 1996, p. 415–424.
- Babelon 1897   Babelon, E., *La gravure en pierre fines, camées et intailles*, Paris, 1897.
- Benea, Bona 1994   Benea, D., *Bona P., Tibiscum*, București, 1994.
- Bona 1993   Bona, P., *Biserica medievală din Caransebeș*, Reșița, 1993.
- CIMEC   *Bunuri culturale mobile clasate în Patrimoniul Cultural Național*. Sursa: <http://clasate.cimec.ro/detaliu.asp?tit=Inel&k=EB77C23D3CB84EA397AFFC4C3A655668>, accesare 01.12.2016.
- Evliya Çelebi   Çelebi, Evliya, *Seyahatname*. În: Mehmet, Mustafa Ali (ed), *Călători străini despre Țările Române*, vol. VI, partea II, București, 1976, pag. 321–753.
- Fol 1875   Fol, W., *Choix d' intailles et de camées antiques. Gemmes et pates*. În: *Le muse Fol. Études d'art et d'archéologie sur l'antiquité et la Renaissance*, Geneva, 1875.
- Gesztelyi 2011   Gesztelyi, T., *The re-use and re-interpretation of gemstones in medieval Hungary*. În: *Gems of Heaven. Recent research on engraved gemstones in late antiquity AD 200–600*, Londra, 2011, p. 257–262.
- Gramatopol 2011   Gramatopol, M., *Geme și camee din colecția Cabinetului Numismatic al Academiei Române*. Universitatea Transilvania, Brașov, 2011 (Ph.D).
- Henig 2008   Henig, M., *The re-use and copying ancient intaglios in medieval personal seals, mainly found in England: An aspect of the Renaissance of the twelfth century*. În: *Good Impressions: Image and authority in medieval seals*, Londra, 2008, p. 25–34.
- Mircea 1976   Mircea, I., *Crâmpeie din zbuciumul trecutului nostru. Cetatea Tibiscum*. În: *Foaia Diecezană*, Caransebeș, an XXXV, nr. 43/18 octombrie 1920.
- Reabțeva 2014   Reabțeva, S., *Piese de podoabă și vestimentație din Moldova și Țara Românească în contextul relațiilor cultural-istorice (sec. XIV- XVII)*, Brăila, 2014.
- Richter 1920   Richter, G., *Catalogue of engraved gems of the classical style*, New York, 1920.
- Spier 1992   Spier, J., *Ancient gems and finger rings. Catalogue of the collections. The J. P. Getty Museum*, Malibu, 1992.
- Timoc 1998   Timoc, C., *Două geme romane descoperite în biserica medievală din Caransebeș*. În: *Buletinul Cercurilor Științifice Studentești. Arheologie-Istorie*, 4, 1998, p. 115–117.
- Tudor 1967   Tudor, D., *Pietre gravate descoperite la Romula*. În: *Apulum*, VI, 1967, p. 209–230.
- Țeicu 2007   Țeicu, D., *Geografia ecleziastică a Banatului medieval*, Timișoara, 2007.
- Țeicu 2009   Țeicu, D., *Cetăți medievale din Banat. Medieval fortifications in Banat*, Timișoara, 2009.
- Vasile 2004   Vasile, M., *Bijuterii antice de la Tibiscum, Jupa*. În: *Arheovest*, 1, 2004, p. 1–7.

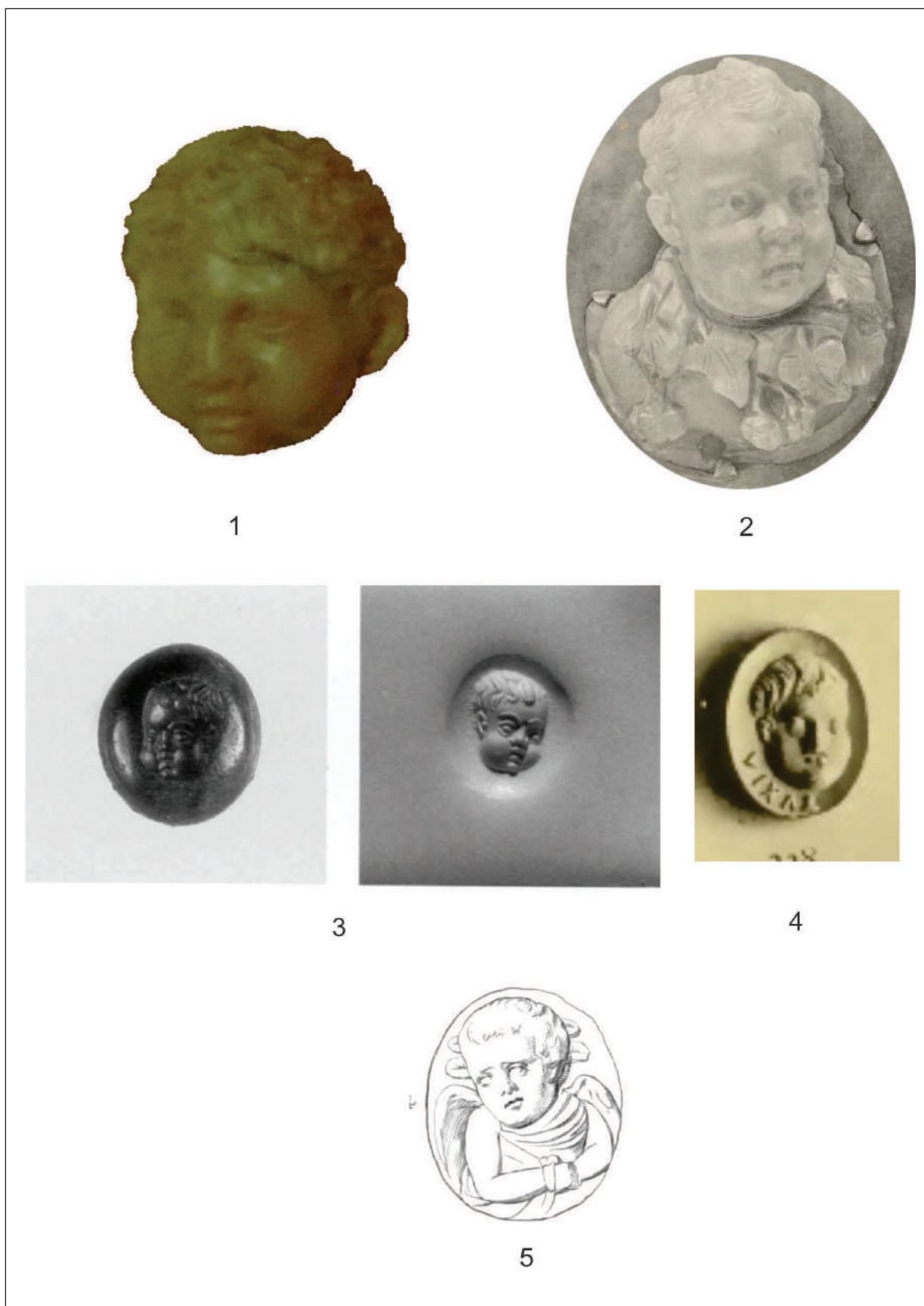

Pl. I. Planul cercetării arheologice de la biserica medievală din Caransebeș, apud Bona 1993, pl. 3.

Pl. II. Inelul medieval cu camee romană descoperit în cripta 6 a bisericii medievale din Caransebeș, MJERGC nr. inv. 14170 – fotografie autor.

Pl. III. 1. Camee cu reprezentarea lui Caligula copil, CNBAR, nr. inv. 129, apud Gramatopol 2011, p. 173, nr. cat. 653, pl. 24/653. 2. Camee cu reprezentarea lui Annius Verus, apud Babelon 1897, pl. 33/298. 3. Camee cu reprezentarea lui Eros, apud Spier 1992, fig. 229. 4. Camee cu reprezentarea unui cap de copil, apud Richter 1920, fig. 228. 5. Camee cu reprezentarea lui Eros, apud Fol 1875, pl 15/4.

NOI PUNCTE ARHEOLOGICE IDENTIFICATE PE RAZA LOCALITĂȚII HODONI (COM. SATCHINEZ, JUD. TIMIȘ)

Bogdan Muscalu*

New archaeological sites discovered near Hodoni village (Satchinez, Timiș)

Abstract: Archaeological surveys conducted in 2014 have revealed the existence of new archaeological points in the proximity of Hodoni village, in an area renowned for its archaeological potential and subject to metal detection surveys and archaeological theft. Three archaeological points and a possible Sarmatian burial ground have been identified. Traces of human habitation identified in the *Hodoni 4* and *Hodoni 5* points reveal the presence of a community that spanned across almost two centuries, from the 2nd/3rd to the 4th century AD, that ceases to exist through abandonment and not through violence. Also, the archaeological artifacts recovered from these points are dated from different periods, which denote the existence of multilayered archaeological sites.

Keywords: survey, 2nd–4th centuries AD settlements, grey pottery, Sarmatians, necropolis.

Cuvinte cheie: perieghheză, așezări de secol II-IV, ceramică cenușie, sarmați, necropolă.

1. Introducere

Cercetările de suprafață întreprinse, la nivelul anului 2014, au relevat existența unor noi puncte arheologice într-o zonă cunoscută pentru potențialul său arheologic și implicit supusă detecțiilor de metale și braconajului arheologic. În acest context, au fost identificate trei puncte arheologice, denumite convențional: *Hodoni 3* – atribuit neoliticului și evului mediu timpuriu (care nu face obiectul studiului nostru, urmând a fi abordate doar punctele aparținând epocii postromane), *Hodoni 4* – atribuit epocii bronzului și epocii postromane și *Hodoni 5* – atribuit epocii postromane și secolelor XI-XIV¹, respectiv o posibilă necropolă sarmatică. Localitatea este cunoscută anterior pentru cercetările arheologice întreprinse în punctele *Pocioroane*², *Pustă*³, *Valea Gura Tomașului*⁴, *Valea Domnească*⁵.

2. Punctele identificate

Punctul *Hodoni 4* este situat pe o terasă înaltă, la 2,54 km sud-est de biserica romano-catolică din Hodoni, 5,03 km NNE de biserica romano-catolică din Dudeștii Noi, 5,97 km nord-vest de biserica ortodoxă din Sânandrei și la 310 m NE de pârâul Iercici. Suprafața aproximativă a sitului este de 280 × 230 m (**Fig. 1**). Situl este afectat de lucrările agricole. Deși așezarea multistratificată conține urme de epoca bronzului și de epocă postromană, ne vom referi doar la cele încadrate ultimei categorii. Astfel, cu ocazia cercetărilor a fost recuperată ceramică cenușie de tradiție *La Tène*, ceramică romană comună, ceramică fină de tradiție barbară.

Punctul *Hodoni 5* este situat la 3,16 km sud-est de biserica romano-catolică din Hodoni, 4,3 km NNE față de biserica romano-catolică din Dudeștii Noi, 5,57 km nord-vest de biserica ortodoxă din

* Centrul de Studii de Istorie și Arheologie „Constantin Daicoviciu” Timișoara, str. Bogdăneștilor, nr. 32, e-mail: muscalu_bogdanemil@yahoo.com

¹ Cercetările de teren au fost realizate de către arheologii Victor Bunoiu, Octavian-Cristian Rogozea (Direcția Județeană pentru Cultură Timiș), Muscalu Bogdan și Remus Constantin Dincă în 02.04.2014.

² Drașovean *et alii* 1996; Rogozea 2015, 125, cu toată bibliografia.

³ Bejan 1980; Bejan, Benea 1985; Bejan 1995, 135–140; Benea 1996, 123; Mare 1997, 114–115; Luca 2006, 134; Benea 2013, 117, 128–129; Rogozea 2015, 125, cu toată bibliografia.

⁴ Geangu 2001, 171–172.

⁵ Bejan, Benea 1985, 187; Bejan 1995, 117.

Sânandrei și 32 m de pârâul Iercici. Ceramica descoperită indică un sit multistratificat aparținând secolelor II-IV și secolelor XI-XIV.

Din cele două puncte arheologice au fost recuperate următoarele piese ceramice⁶:

2.1. Hodoni 4

2.1.1. Ceramică modelată cu mâna

1. Oală mijlocie, fragment din partea superioară a corpului (**Fig. 2/1**); dimensiuni: d.f. = 4,67 cm, h = 3,2 cm, culoare gri – negricioasă (Munsell 10B 3/5), pastă zgrunțuroasă, degresant din nisip, mică și incluziuni de pietricele, ardere oxidant-reducătoare. Suprafața aspră-zgrunțuroasă prezintă un decor din patru șiruri de valuri orizontale incizate, care separau buza și gâtul vasului de corpul acestuia. Dată: secolele II – IV p.Chr. Inedit.

2.1.2. Ceramică lucrată la roată

a) Ceramică roșie de tradiție romană

1. Castron, fragment de buză și perete, de tradiție romană, fragment (**Fig. 2/2**), fără decor; dimensiuni: D.g. = 15,4 cm, d.f. = 6,4 cm, h = 4,5 cm, culoare portocaliu-roșcat (Munsell 2.5YR 6/6), pastă fină, degresant din nisip fin și mică, ardere reducătoare și urme de ardere secundară la exterior. Suprafața are un aspect fin-mat. Dată: secolele II – IV p.Chr. Inedit.

2. Fund de urcior (foarte probabil), de tradiție romană, inelar cu bordură ușor oblică, fragment (**Fig. 2/3**); dimensiuni: D.f. = 6,2 cm, h = 1,7 cm, culoare roșu-cărămiziu (Munsell 5 YR 6/6), pastă semifină, degresant din nisip fin, ardere reducătoare. Suprafața vasului păstrează urme de firnis lucios, în interior având un aspect aspru-mat. Dată: secolele II – IV p.Chr. Inedit.

b) Ceramică cenușie

1. Oală de depozitare, fragment din partea superioară a corpului (**Fig. 2/4**); dimensiuni: d.f. = 8,9 cm, h = 6,3 cm, culoare brun-roșiatică (Munsell 5YR 4/5), pastă zgrunțuroasă, degresant din nisip și incluziuni de pietricele, ardere oxidant-reducătoare; suprafața aspră-zgrunțuroasă, cu depunere calcaroasă pe 80% din dimensiunea fragmentului; cu un decor din șase linii incizate realizat cu pieptenul, care separau gâtul de corpul vasului, iar pe un registru inferior prezintă un decor din valuri incizate. Dată: secolele III-V p.Chr. Inedit.

2. Oală mijlocie, fragment de buză și gât (**Fig. 3/1**); Dimensiuni: d.g. = 16,2 cm, d.f. = 6,4 cm, h = 4,5 cm; culoare cenușie (Munsell 5PB 5/6), pastă fină, cu degresant din nisip fin și mică, ardere reducătoare; Buza este alungită și ușor evazată spre exterior, fără decor. Suprafața lucioasă-fină. Analogii: Ćurug – Stari Vinogradi⁷; Dată: secolele III – IV p.Chr. Inedit.

3. Vas mediu (posibil castron), fragment de perete din partea superioară a corpului (**Fig. 3/2**); Dimensiuni: d.f. = 4,9 cm, h = 9 cm; culoare cenușie (Munsell 5PB 6/6), pastă semifină, cu degresant din nisip fin și mică, afectată de depunere calcaroasă, ardere reducătoare; Peretele este ușor oblic, decor realizat din trei linii orizontale/nervuri reliefate, care separă buza vasului de corpul acestuia. Suprafața mată-fină. Dată: secolele III – IV p.Chr. Inedit.

4. Fragment de vas de mari dimensiuni (posibil vas de depozitat), fragment de perete din zona mediană a corpului (**Fig. 3/3**); Dimensiuni: d.f. = 4,1 cm, h = 4,7 cm; culoare cenușie (Munsell 5PB 4/6), pastă semifină, cu degresant din nisip și pietricele în compoziție, ardere reducătoare; Corpul vasului prezintă un decor orizontal realizat prin presarea cu degetul. Suprafața mată – semifină. Dată: secolele III – IV p.Chr. Inedit.

5. Urcior, fragment de buză și partea superioară a gâtului (**Fig. 3/4**); Dimensiuni: d.g. = 13 cm, d.f. = 6,2 cm, h = 6,3 cm; culoare cenușie (Munsell 5PB 5/6), pastă fină, cu degresant din nisip fin, ardere reducătoare; Buza este rotunjită, separată de gâtul vasului prin două linii orizontale reliefate. Suprafața lucioasă-fină. Dată: secolele III – IV p.Chr. Inedit.

6. Strachină, fragment de buză și partea superioară a corpului (**Fig. 3/5**); Dimensiuni: d.g. = 22 cm, d.f. = 4,3 cm, h = 3,7 cm; culoare cenușie (Munsell 10B 6/5), pastă fină, cu degresant din nisip fin și

⁶ La dimensiunile pieselor vom folosi următoarele prescurtări: diametrul general – d.g., diametrul fragmentului – d.f., înălțime – h, diametru gât – Dgât; diametru bază – Db; diametru maxim – Dmax.

⁷ Trifunović 2006.

mică, ardere reducătoare; Buza este rotunjită, profilată, decor realizat din linii orizontale incizate și lustruite. Suprafață lucioasă-fină, interiorul castronului prezentând urme de angobă neagră-albăstruie și lustruire orizontală în benzi. Date: secolele III – IV p.Chr. Inedit.

7. Castron, fragment de buză și partea superioară a corpului (**Fig. 4/1**); Dimensiuni: d.g. = 20,4 cm, d.f. = 4,7 cm, h = 3,1 cm; culoare cenușie (Munsell 5B 6/4), pastă semifină, cu degresant din nisip fin și mică, ardere reducătoare; Buza este rotunjită, profilată, fără decor. Suprafață mată-fină. Date: secolele III – IV p.Chr. Inedit.

8. Castron, fragment de buză (**Fig. 4/2**); Dimensiuni: d.g. = 25,2 cm, d.f. = 4,6 cm, h = 2,1 cm; culoare cenușie (Munsell 10B 5/5), pastă semifină, cu degresant din nisip fin și mică, ardere reducătoare; Buza este rotunjită, evazată. Suprafață mată-fină. Date: secolele III – IV p.Chr. Inedit.

9. Oală mijlocie, fragment de fund plat și perete oblic (**Fig. 4/3**); Dimensiuni: d.f. = 5,9 cm, h = 3,2 cm; culoare cenușie (Munsell 5PB 4/6), pastă zgrunțuroasă, cu degresant din nisip fin și mică, ardere reducătoare, prezentând la exterior urme de ardere secundară; fără decor. Suprafață mată-aspră. Date: secolele III – IV p.Chr. Inedit.

10. Fragment de vas (posibil castron) (**Fig. 4/4**); Dimensiuni: l = 4,6 cm, h = 3,6 cm; culoare cenușie (Munsell 10B 7/5), pastă semifină, cu degresant din nisip fin și mică, ardere reducătoare; Prezintă un decor pe registre, registrul superior fiind cu decor linear reliefat, cel inferior prezentând un decor orizontal realizat prin strunjire. Suprafața vasului lucioasă-fină. Date: secolele III – IV p.Chr. Inedit.

11. Fragment de vas (posibil castron) (**Fig. 5/1**); Dimensiuni: l = 3,9 cm, h = 4,4 cm; culoare cenușie (Munsell 5PB 5/6), pastă fină, fără incluziuni vizibile, ardere reducătoare; Prezintă un decor orizontal lustruit, posibil în registre, păstrându-se parțial urmele unei nervuri reliefate. Suprafața vasului lucioasă-fină, prin lustruire. Date: secolele III – IV p.Chr. Inedit.

12. Fragment de vas (posibil castron) (**Fig. 5/2**); Dimensiuni: l = 3,6 cm, h = 4 cm; culoare cenușie (Munsell 5PB 7/3), pastă fină, fără incluziuni vizibile, ardere reductoare; Prezintă un decor linear orizontal lustruit. Suprafața vasului lucioasă-fină, prin lustruire. Date: secolele III – IV p.Chr. Inedit.

13. Fragment de vas de mari dimensiuni (**Fig. 5/3**); Dimensiuni: l = 8,2 cm, h = 7,6 cm; culoare cenușie (Munsell 5B 5/4), pastă semifină, cu degresant din nisip fin, ardere reducătoare; Fără decor. Suprafața vasului mată. Date: secolele III – IV p.Chr. Inedit.

14. Toartă ovoidală de vas, fragment (**Fig. 5/4**); Dimensiuni: l = 2,2 cm, h = 4,2 cm; culoare cenușie (Munsell 10B 5/5), pastă semifină, cu degresant din nisip fin și mică, ardere reducătoare. Suprafața torții este lustruită, cu aspect lucios-fină, cu o depunere feroasă-roșiatică. Date: secolele III – IV p.Chr. Inedit.

15. Toartă ovoidală de cană, fragment (**Fig. 5/5**); Dimensiuni: l = 1,8 cm, h = 3,7 cm; culoare cenușie (Munsell 10B 4/5), pastă fină, cu degresant din nisip fin și mică, ardere reducătoare. Suprafața torții este lustruită, cu aspect lucios-fină. Date: secolele III – IV p.Chr. Inedit.

16. Toartă aplatizată de vas, nervură mediană reliefată, fragment (**Fig. 5/6**); Dimensiuni: l = 2,2 cm, h = 4,8 cm; culoare cenușie (Munsell 5B 5/4), pastă semifină, cu degresant din nisip fin și mică, ardere reducătoare; registrele împărțite de nervura mediană prezintă un decor vălurit vertical, realizat prin lustruire. Suprafața cu aspect lucios-fină. Date: secolele III – IV p.Chr. Inedit.

2.2. *Hodoni 5*

Nu a fost recuperată ceramică lucrată cu mâna și ceramică roșie de tradiție romană, fiind identificată doar ceramică cenușie:

1. Fragment de vas (posibil castron) (**Fig. 5/7**); Dimensiuni: l = 4 cm, h = 3,8 cm; culoare cenușie (Munsell 5PB 6/6), pastă semifină, cu degresant din nisip fin, ardere reducătoare; Decor format din două linii incizate, care separau gâtul de corpul vasului. Suprafața vasului lucioasă-fină. Date: secolele III – IV p.Chr. Inedit.

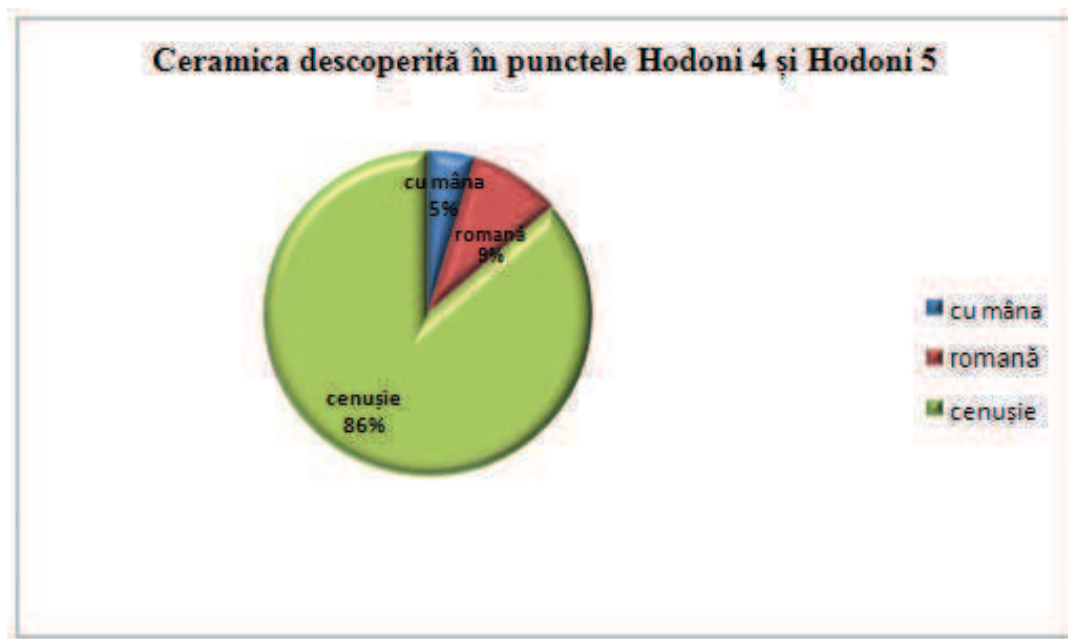
2. Fragment de vas (posibil castron) (**Fig. 5/8**); Dimensiuni: l = 4,5 cm, h = 4,4 cm; culoare cenușie (Munsell 5PB 7/6), pastă semifină, cu degresant din nisip fin, ardere reducătoare; Fără decor. Suprafața vasului lucioasă-fină. Date: secolele III – IV p.Chr. Inedit.

3. Toartă ovoidală de vas, fragment (**Fig. 5/9**); Dimensiuni: L = 7,5 cm, l = 3,5 cm, h = 1,6 cm; culoare cenușie (Munsell 10B 7/5), pastă fină, cu degresant din nisip fin, ardere mixtă. Suprafața torții este lustruită, cu aspect mată-fină. Date: secolele III – IV p.Chr. Inedit.

2.3. Alte descoperiri

De asemenea, în contextul unor detecții în perimetrul localității Hodoni⁸, au fost descoperite piese care provin dintr-o posibilă necropolă sarmatică, situată la sud-est de localitate și în nord-estul așezării din punctul *Hodoni 4*. A fost recuperată doar o piesă ceramică, predată de descoperitor:

– Vas bitronconic din categoria cănilor sarmatice (**Fig. 6/1**), gât scurt, arcuit, buza ușor îngroșată, umărul coborât, corp bitronconic, bombat, fund plat; Dimensiuni: Dgât: 5 cm; Db: 3 cm; Dmax: 7 cm; h: 10,5 cm; culoare cenușie (Munsell 10B 5/5), pastă semifină, cu degresant din nisip fin; Fără decor. Suprafața mată-fină, cu urme de lustruire. Datare: secolele III – IV p.Chr. Inedit.

Analiza cantitativă a ceramicii provenite din punctele arheologice de la *Hodoni 4* și *Hodoni 5*

3. Analiza ceramicii

Analiza ceramicii din așezările de la *Hodoni 4* și *Hodoni 5* relevă o preponderență a ceramicii cenușii, peste 80%. Mai puțin de 10% este reprezentat de ceramica realizată la roată, din pastă semifină de culoare roșie de tradiție romană, datată larg în secolele II-IV p.Chr. Majoritatea materialului ceramic este realizat la roată rapidă, din pastă fină, de culoare cenușie, în general, nedecorat și păstrând urme de lustruire. Formele acestui tip ceramic variază: castroane, oale mijlocii, urcioare, utilizate la păstrarea alimentelor, la servirea mesei și pentru gătit. Totodată, este prezentă și ceramica lucrată cu mâna, dintr-o pastă nisipoasă, cu aspect ușor zgrunțuros, de culoare gri-negricioasă, cu decor vălurit. Ca forme, este prezentă o oală mijlocie întrebuințată la gătit și la păstrarea alimentelor/proviziiilor, având analogii la *Arad-Bariera*⁹.

Ceramica semifină este modelată dintr-o pastă degresată cu un amestec de mică și nisip fin. Arderea este, în bună parte, reducătoare. Suprafețele sunt netezite atent. Fragmentele lustruite sunt și ele întâlnite în cazul acestei specii ceramice, însă aceste cazuri sunt mai rare. Decorurile întâlnite pe suprafața fragmentelor semifine sunt liniile incizate și nervurile, care separă părțile componente ale vasului, respectiv valurile lustruite. Ca forme predomină oalele mijlocii și castroanele.

Ceramica fină are pasta bine arsă, degresată cu nisip fin. Suprafețele fragmentelor ceramice mai păstrează urme de lustruire, majoritatea fiind afectate de expunerea îndelungată pe suprafața solului. Decorurile întâlnite la această specie ceramică sunt cele formate din linii incizate (**Fig. 3/3**, **Fig. 5/6**, **Fig. 5/7**) și benzi lustruite (**Fig. 5/1**). Formele frecvent întâlnite pentru ceramica fină din aceste puncte arheologice sunt castroanele (foarte numeroase) și străchinile.

⁸ La nord de calea ferată, pe direcția NE spre dealul Botianului, au fost identificate „gropi”, săpate în urma scanării cu detectorul de metale. Nu deținem date cu privire la recuperarea unor piese metalice de către detectoristul în cauză, presupunem existența acestora.

⁹ Grumeza *et alii* 2013, 126, Pl. XXVI/3.

Aproape jumătate din totalul motivelor lustruite este compusă din linii orizontale și în val¹⁰. Decorul prezintă analogii cu ceramica cenușie de la Foeni – *Seliște*¹¹, Dudeștii Vechi – *Movila lui Dragomir*¹², Timișoara – *Freidorf*¹³, Vălcani – *La Pruni*¹⁴ și Lenauheim (șapte vase întregi datate în secolul IV p.Chr)¹⁵.

Chirpiciul recuperat din punctul *Hodoni 4* păstrează impregnate urmele nuielor împletite peste care a fost bătut (**Fig. 6/3 A**). Nu prezintă urme de incendiere antică, având doar urme de ardere secundară pe suprafață (ca urmare a incendiilor agricole), fapt care denotă încetarea locuirii prin abandon, nu în urma unui atac violent. De asemenea, din același punct au fost recuperate fragmente de zgură de fier, puternic corodate, care pot indica o activitate de tip meșteșugăresc, derulată de locuitorii așezării (**Fig. 6/3 B**).

Vasul bitronconic descoperit ca urmare a detecțiilor de metale din zonă poate indica prezența unei necropole sarmatice. Vasele ceramice de mici dimensiuni reprezintă un element specific de inventar funerar sarmatic, acestea fiind depuse, în majoritatea cazurilor, la picioarele defunctului, în partea stângă (rar aparând variații). Depunerea vaselor constituie un „tipar funerar sarmatic”, independent de statutul social, sex sau vârstă¹⁶.

Vasele descoperite în mormintele sarmatice aparținând secolelor II-IV p.Chr. sunt de mici dimensiuni, lucrate la roată sau cu mâna, iar ca forme sunt răspândite cupele/căniile cu toartă sau fără toartă, urciurile cu volum mic cu/fără ornamentație. Urciurile/căniile neornamentate aparțin cronologic celei de-a doua jumătăți a secolului al II-lea – prima jumătate a secolului al III-lea p.Chr. Analogii pentru piesa de la Hodoni sunt identificate la Kiskőrös – Csukástó – Róczkút (mormântul 9), Hódmezővásárhely – Copacs (M3), Törökszentmiklos, cimitirul de la Kiszombor B (mormântul 79), Vršac – Crvenka (Serbia), Subotica-Verusic (Serbia), Timișoara – Pădurea Verde, necropola de la Foeni¹⁷.

Ceramica este prezentă în peste 80% din mormintele sarmatice cercetate din Câmpia Ungară, Crișana, Banat și Backa.

Concluzii

Pe o arie largă, care cuprindea Câmpia Panonică și zonele adiacente, respectiv Banatul, se presupune un amestec etnic și prezența elementului sarmatic (nu o prezență exclusivă) la nivelul comunităților rurale, o uniformizare culturală a orizontului arheologic din secolele III-IV p.Chr. Acesta este caracterizat prin așezări cu niveluri de locuire în cursul secolelor III-IV și începutul secolului al V-lea, fiind legat de regiunea de la Vest de Tisa Inferioară, unde s-au păstrat aceleași caracteristici ale culturii materiale, din punct de vedere al tipurilor de așezări și al artefactelor, în special al tipurilor ceramice. Din a doua jumătate a secolului al IV-lea se pot observa influențele culturii Sântana de Mureș – Cerneahov, prin tipurile ceramice și tehnica de producere aduse de populațiile germanice și iraniene¹⁸. Astfel, Banatul antic nu trebuie considerat o enclavă ermetică în care nu pot conviețui mai multe populații, chiar dacă supremația politică și militară aparținea, temporar, uneia sau alteia¹⁹. Sosirea în valuri a diverselor etnii barbare, unele trăind în comunități mixte – daco-romane și alogene, va duce în secolele IV-V la crearea unui „melanj” de populații în arealul Dunăre – Tisa – Mureș²⁰.

Urmele identificate în punctele *Hodoni 4* și *Hodoni 5* relevă prezența unei comunități cu o locuire întinsă pe durata secolelor II/III-IV (care corespunde etapelor C1a-C2 = 180–310 p. Chr., C2-C3 = 210/220–370/380 p.Chr., D1 și D2, conform sistemului cronologic Central European), care ar putea sugera o încetare a locuirii prin abandon și nu într-un mod violent (chirpiciul descoperit nu indică urme de incendiu). De asemenea, bunurile arheologice recuperate din aceste puncte acoperă epoci diferite,

¹⁰ Gindele, Istvánovits 2011, 230–231.

¹¹ Timoc, Szentmiklosi 2008, 118.

¹² Tănase 2003, 233–234.

¹³ Benea 1997, 38.

¹⁴ Muscalu 2015.

¹⁵ Bejan 1973, 131, 135.

¹⁶ Muscalu 2009, 162–163.

¹⁷ Muscalu 2009, 176.

¹⁸ Mare *et alii* 2011, 99.

¹⁹ Mare *et alii* 2011, 99.

²⁰ Muscalu 2009, 307.

context în care afirmăm existența unor situri arheologice multistratificate. Descoperirea vasului bitronconic poate indica posibilitatea existenței unei necropole sarmatice în zona cercetată, piesa fiind specifică descoperirilor funerare. Pentru lămurirea situației de facto este necesară cercetarea arheologică propriu-zisă a punctelor identificate pe raza localității Hodoni.

Hodoni 4	Stereo 70		GPS	
Număr punct	X (Longitudine)	Y (Latitudine)	°N (Latitudine)	°E (Longitudine)
1.	198226.20	494770.39	45.886358	21.108590
2.	198141.37	494825.63	45.886817	21.107464
3.	197909.86	494750.90	45.886044	21.104533
4.	197788.86	494537.30	45.884072	21.103111
5.	197876.75	494417.35	45.883033	21.104317
6.	198002.61	494390.15	45.882844	21.105953
7.	197944.08	494565.11	45.884390	21.105090
8.	198072.65	494477.34	21.106799	21.106799
9.	198152.04	494574.76	45.884568	21.107759

Tabel cu coordonatele Stereo 70 și GPS (geografice) pentru situl arheologic de la *Hodoni 4*.

Hodoni 5	Stereo 70		GPS	
Număr punct	X (Longitudine)	Y (Latitudine)	°N (Latitudine)	°E (Longitudine)
1.	198047.51723	494057.85626	45.87987858087795	21.10673951533289
2.	197974.27853	494061.74538	45.879881356122645	21.10579506994252
3.	197852.69569	493995.64330	45.87923412940428	21.104272849902063
4.	197796.88188	493883.34532	45.87820079397605	21.10362563289774
5.	197816.58424	493800.43984	45.877464683329826	21.103931192815885
6.	197859.76229	493742.66968	45.87696468481358	21.104522862875616
7.	197899.24597	493733.00868	45.87689524176137	21.105036752699682
8.	197948.89975	493710.48220	45.87671468790989	21.105689532117996
9.	198022.36188	493733.17453	45.876950801645144	21.106620087253177
10.	198036.11008	493758.16734	45.87718138162711	21.106781194555392
11.	198035.25199	493784.80164	45.87742024664508	21.106753418027186
12.	198058.76095	493881.36421	45.878298025448686	21.10699508005325
13.	198084.95334	494001.91436	45.87939247106499	21.107256185265044

Tabel cu coordonatele Stereo 70 și GPS (geografice) pentru situl arheologic de la *Hodoni 5*.

Lista ilustrațiilor

- Fig. 1 Localizarea siturilor arheologice de la Hodoni.
- Fig. 2 1– Ceramică lucrată cu mâna provenită din punctul *Hodoni 4*; 2–3 – Ceramică de factură romană provenită din punctul *Hodoni 4*; 4 – Fragment oală de depozitare provenită din punctul *Hodoni 4*. (Loc de păstrare: Direcția Județeană pentru Cultură Timiș).
- Fig. 3 1– 5 – Fragmente ceramice de culoare cenușie provenite din punctul *Hodoni 4* (Loc de păstrare: Direcția Județeană pentru Cultură Timiș).
- Fig. 4 1–4 – Fragmente ceramice de culoare cenușie provenite din punctul *Hodoni 4* (Loc de păstrare: Direcția Județeană pentru Cultură Timiș).
- Fig. 5 1–6 – Fragmente ceramice de culoare cenușie provenite din punctul *Hodoni 4*. (Loc de păstrare: Direcția Județeană pentru Cultură Timiș); 7–9 – Fragmente ceramice de culoare cenușie provenite din punctul *Hodoni 5* (Loc de păstrare: Direcția Județeană pentru Cultură Timiș).
- Fig. 6 1 – Vas bitronconic descoperit într-o posibilă necropolă sarmatică de la Hodoni (Loc de păstrare: Muzeul Național al Banatului).
2 – Poziționarea cunii/vasului în mormântul M.3 de la Hódmezővásárhely – *Kopancs* (*apud* Vörös 1988, pl. 3–4).
3 – Chirpic nears (A) și zgură de fier (B) provenite din punctul *Hodoni 4*. (Loc de păstrare: Direcția Județeană pentru Cultură Timiș).

Bibliografie

- Bejan 1973 Bejan, Adrian, *Complexul ceramic de la Lenauheim (jud. Timiș) din sec. IV e.n.*. În: *Banatica*, II, 1973, p. 131–137.
- Bejan 1980 Bejan, Adrian, *Așezarea din secolele III-IV e.n. de la Hodoni-Pustă, jud. Timiș*. În: *Materiale și Cercetări Arheologice*, XIV, 1980, p. 366–372.
- Bejan 1995 Bejan, Adrian, *Banatul în secolele IV-XII*, Timișoara, 1995.
- Bejan, Benea 1985 Bejan, Adrian; Benea, Doina, *Șantierul arheologic Hodoni-Pusta. Raport preliminar (1979–1984)*. În: *Banatica*, VIII, 1985, p. 187–202.
- Bejan, Mare 1998 Bejan, Adrian; Mare, Mircea, *Dudeștii Vechi–Pusta Bucova. Necropola și mormintele de înhumare din secolele VI-XII*. În: *Analele Banatului*, VI, 1998, p. 323–338.
- Benea 1996 Benea, Doina, *Dacia sud-vestică în secolele III-IV*, vol. I, Timișoara, 1996.
- Benea 1997 Benea, Doina, *Quelques observations sur la céramique de l'agglomération daco-romaine Freidorf*, în: *Etudes sur la céramique romaine et daco-romaine de la Dacie et de la Moesie Inférieure*. În: *Bibliotheca Historica et Archaeologica Universitatis Temesiensis*, 1, 1997, p. 55–76.
- Benea 2013 Benea, Doina, *Istoria Banatului în antichitate*, Timișoara, 2013.
- Drașovean et alii 1996 Drașovean, Florin; Țicu, Dumitru; Muntean, Marius, *Hodoni. Locuirile neolitice și necropola medievală timpurie*, Reșița, 1996.
- Geangu 2001 Geangu, A., *Cercetări de suprafață în hotarul localităților Carani (com. Sănandrei, jud. Timiș) și Hodoni (com. Satchinez, jud. Timiș)*. În: *Analele Banatului*, Seria Nouă, IX, 2001, p. 169–180.
- Gindele, Istvánovits 2011 Gindele, Robert; Istvánovits, Eszter, *Die Römerzeitlichen töpferöfen von Csengersima–Petea*, Satu Mare, 2011.
- Grumeza et alii 2013 Grumeza, Lavinia; Ursuțiu, Adrian; Copos, George, *Arad-Barieră. Cercetări arheologice preventive într-un sit de epocă sarmatică*, Cluj-Napoca, 2013.
- Luca 2006 Luca, Sabin Adrian, *Descoperiri arheologice din Banatul Românesc – Repertoriu*. În: *Bibliotheca Septemcastrensis*, 18, Sibiu, 2006.
- Mare 1997 Mare Mircea, *Tipuri de locuințe din Banat între sec. IV-IX d.Hr.* În: *Analele Banatului*, V, 1997, p. 113–138.
- Mare et alii 2011 Mare, Mircea; Tănase, Daniela; Drașovean, Florin; El Susi, Georgeta; Gal Szilard, Sandor, *Timișoara–Freidorf. Cercetările arheologice preventive din anul 2006*, (ed. F. Drașovean) Cluj-Napoca, 2011.
- Muscalu 2009 Muscalu, Bogdan, *Cultura materială și spirituală în teritoriul dintre Dunăre și Tisa. Sarmatii iazygi și relațiile cu Imperiul Roman*, Universitatea de Vest, Timișoara, 2009, Teză doctorat – Ph.D.
- Muscalu 2015 Muscalu, Bogdan, *Un nou sit arheologic reperat pe raza localității Vălcani (județul Timiș)*. În: *Acta Centri Lucusensis*, III, A, 2015, p. 44–71.
- Rogozea 2015 Rogozea, Octavian-Cristian, *Noi așezări neolitice și eneolitice descoperite în județul Timiș*. În: *Sargetia*, VI (XLII), Seria Nouă, 2015, p. 123–144.
- Tănase 2003 Tănase, Daniela, *Două morminte din sec. IV-V p.Chr. descoperite la Dudeștii Vechi (jud. Timiș)*. În: *Analele Banatului*, Seria Nouă, X-XI, 2002–2003, 1, 2004, p. 233–244.
- Timoc, Szentmiklosi 2008 Timoc, Călin; Szentmiklosi, Alexandru, *Câteva date despre ceramica descoperită la Foeni – Săliște (jud. Timiș)*. În: *Analele Banatului*, Seria Nouă, XVI, 2008, p. 113–134.
- Trifunović 2006 Trifunović, Stanko, *Limigantes faced by the Romans and the Sarmatians (3rd–4th century)*, Archeological site “Stari Vinogradi”–Čurug (Bačka Region, Vojvodina Province, Serbia). Sursa: <http://curug.rastko.net/3-4-vek/limg/100/cv726-01.jpg>, data accesării 28.07.2016.

Fig. 1. Localizarea siturilor arheologice de la Hodoni.

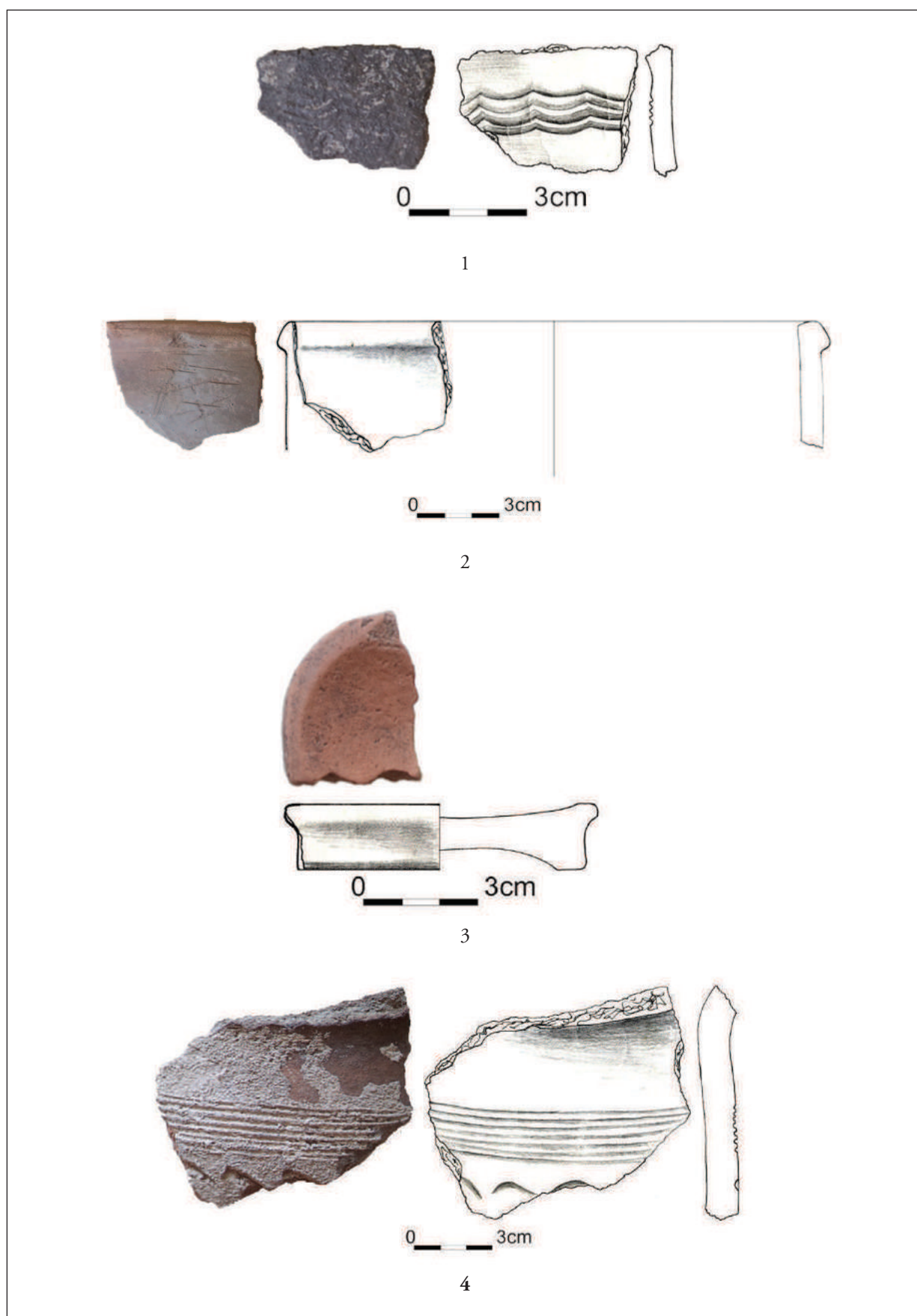

Fig. 2/1– Ceramică lucrată cu mâna provenită din punctul *Hodoni 4*; 2–3 – Ceramică de factură romană provenită din punctul *Hodoni 4*; 4 – Fragment oală de depozitare provenită din punctul *Hodoni 4*.

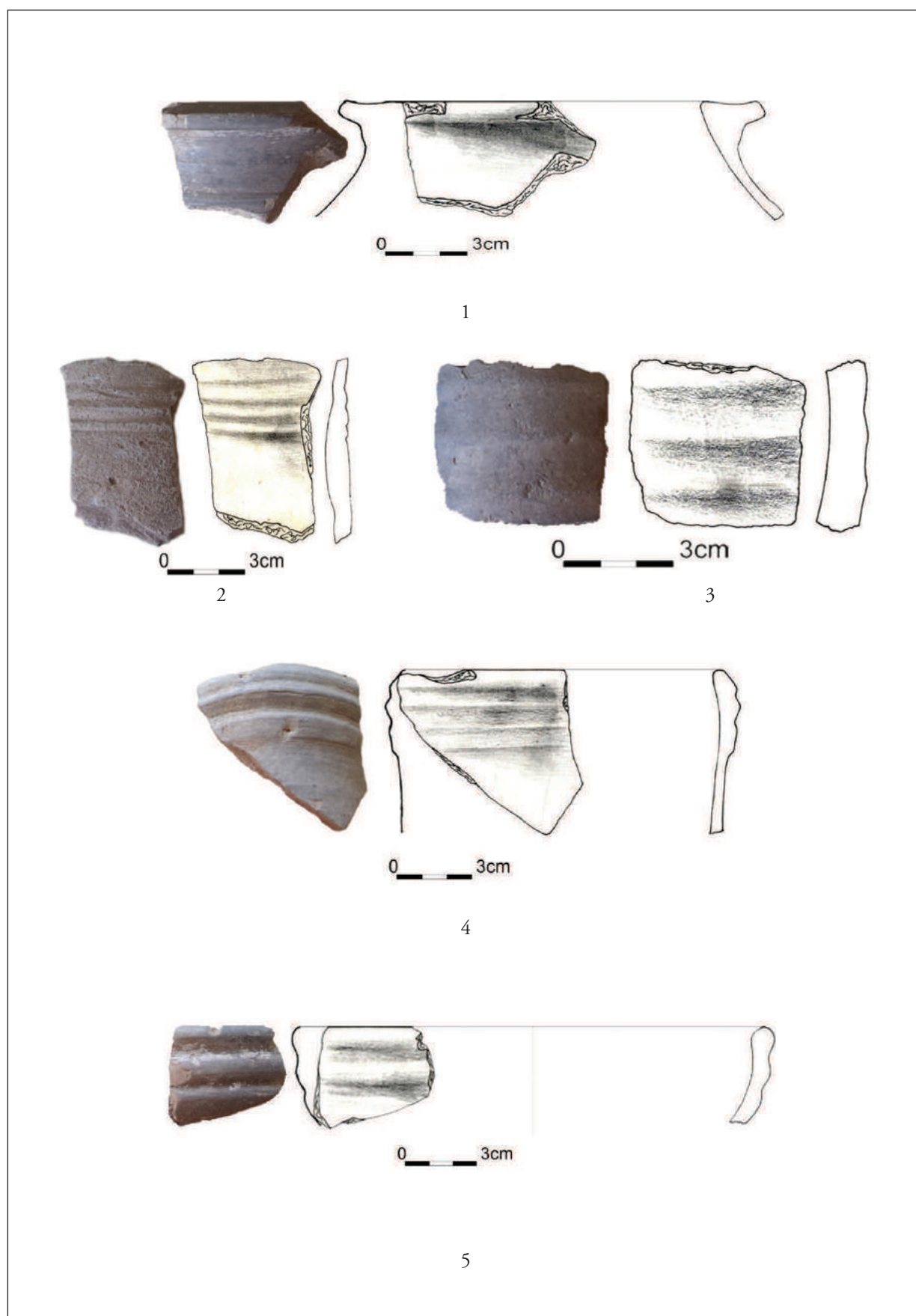

Fig. 3/1–5– Fragmente ceramice de culoare cenușie provenite din punctul *Hodoni 4*.

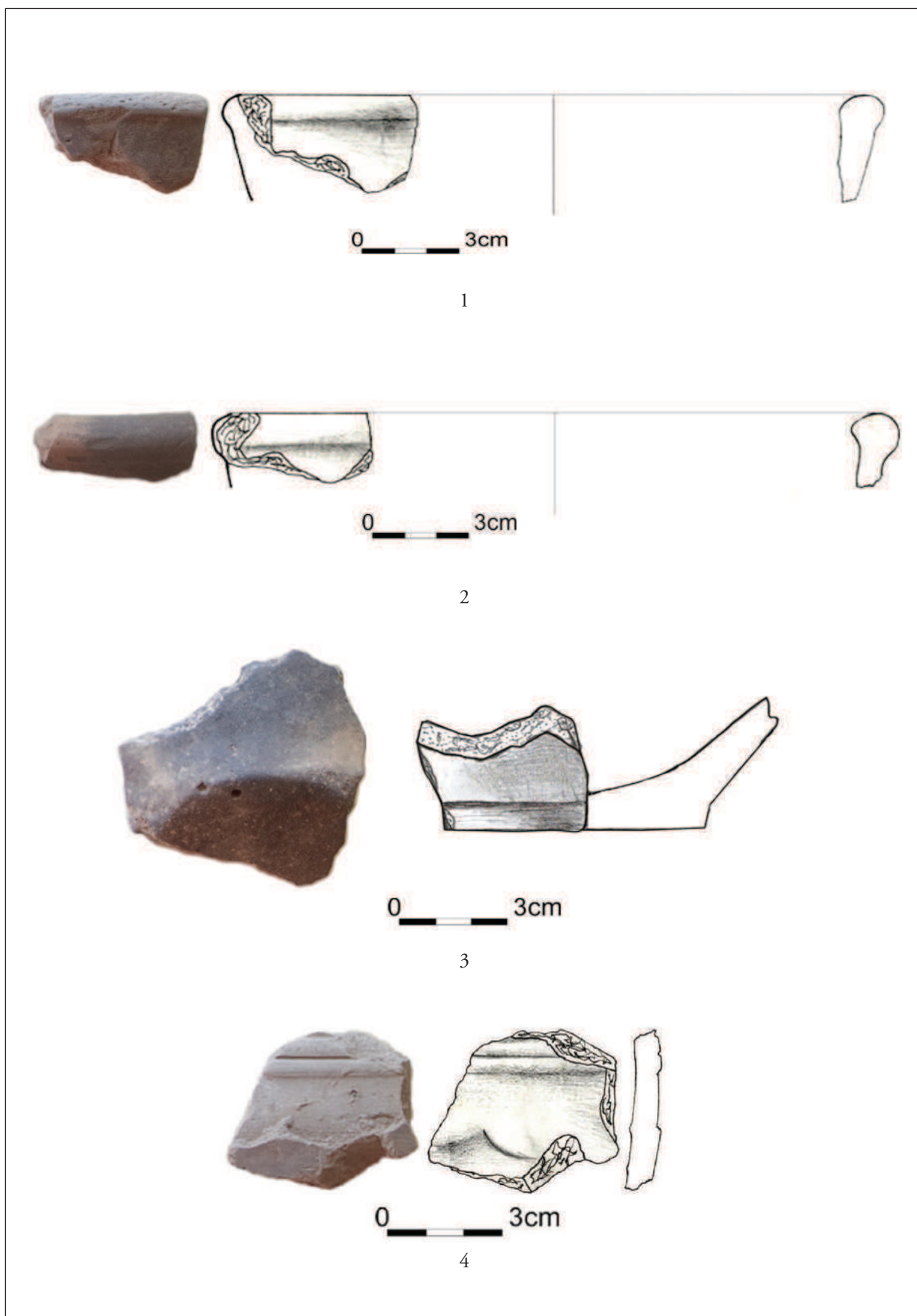

Fig. 4/1-4 – Fragmente ceramice de culoare cenușie provenite din punctul *Hodoni 4*.

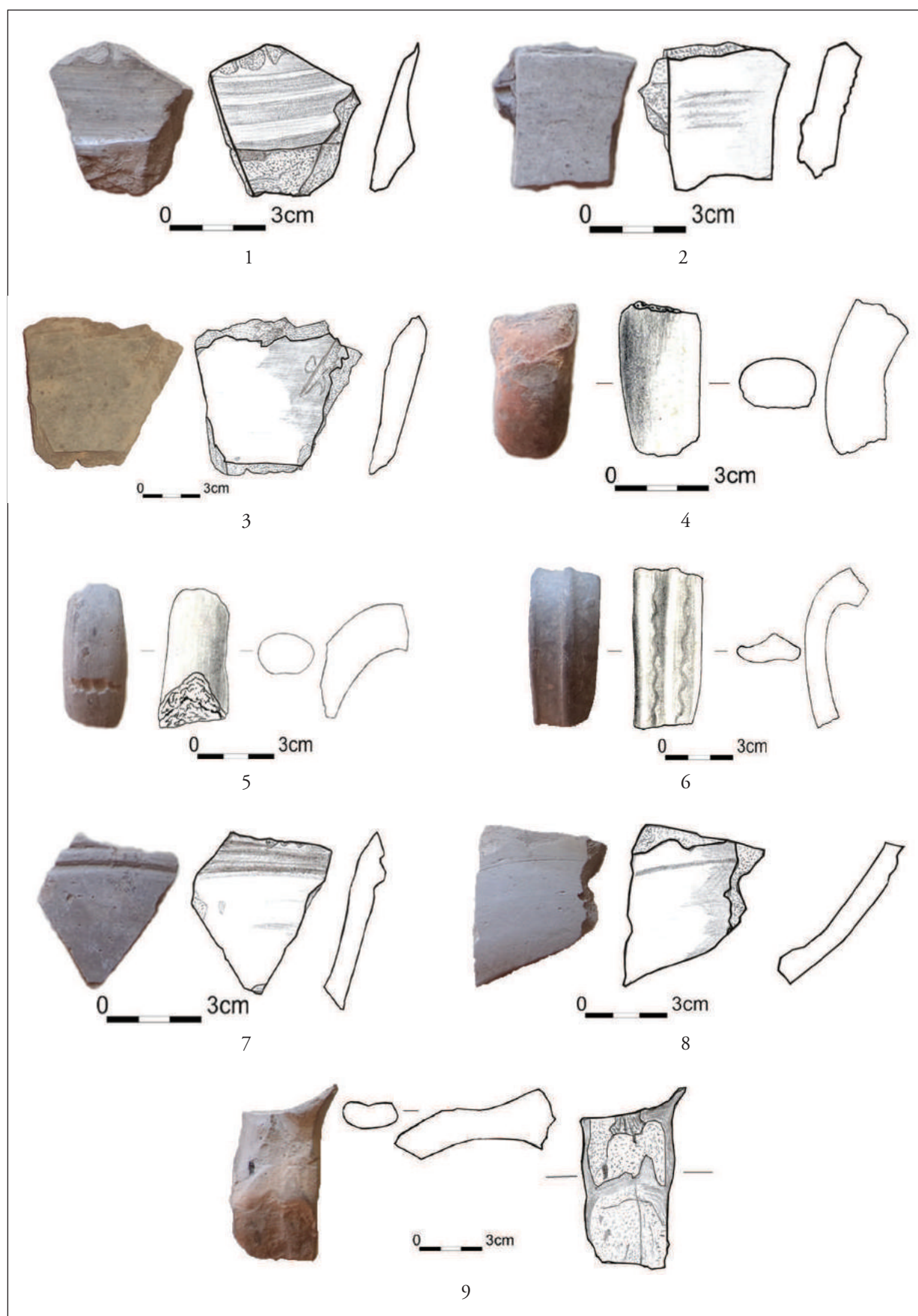

Fig. 5/1–6 – Fragmente ceramice de culoare cenușie provenite din punctul *Hodoni 4*;
7–9 – Fragmente ceramice de culoare cenușie provenite din punctul *Hodoni 5*.

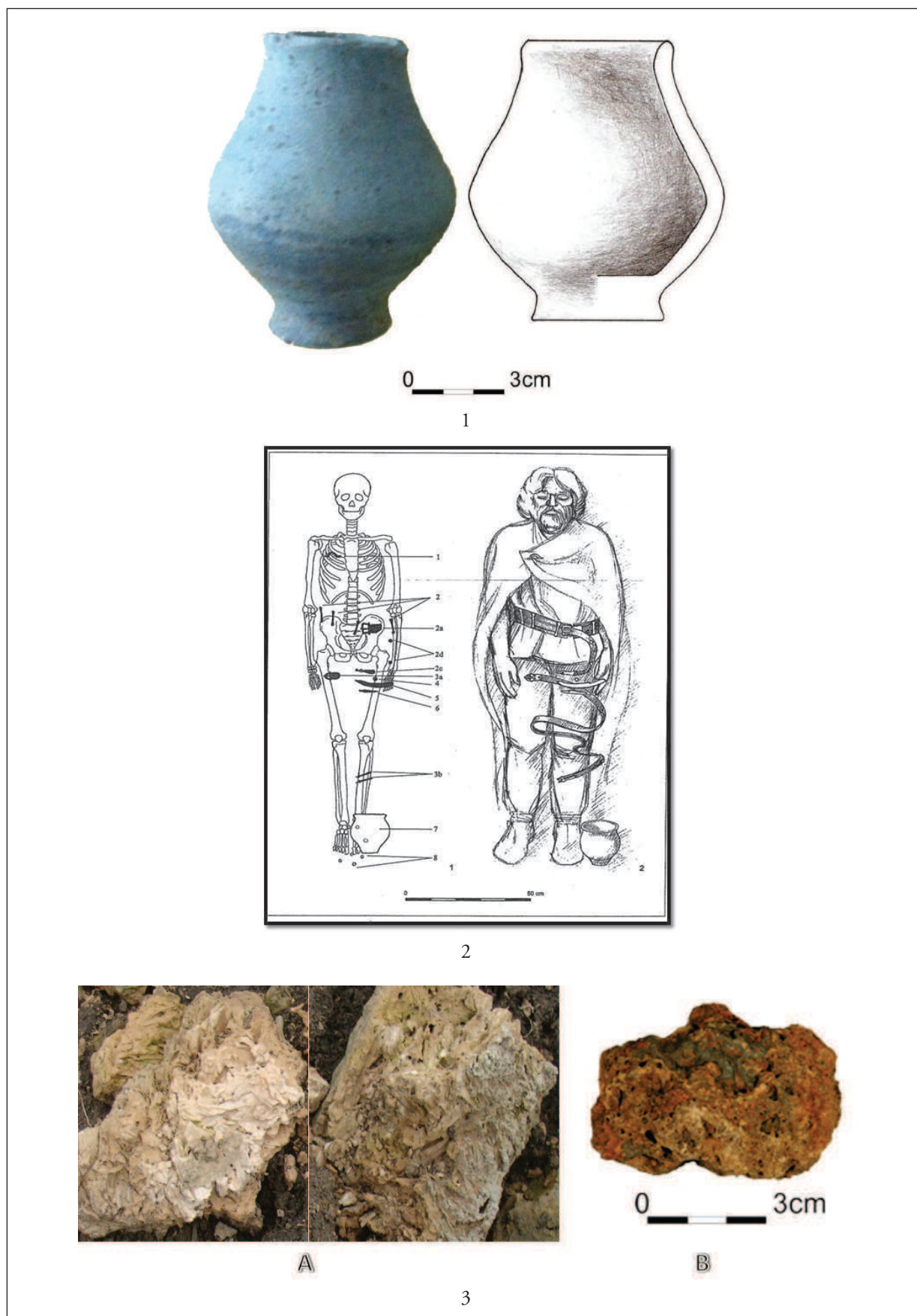

Fig. 6/1 – Vas bitronconic descoperit într-o posibilă necropolă sarmatică de la Hodoni; 2 – Poziționarea câinii/vasului în mormântul M.3 de la Hódmezővásárhely – *Kopancs* (apud Vörös 1988, pl. 3–4); 3 – Chirpic nears (A) și zgură de fier (B) provenite din punctul *Hodoni* 4.

UN NOU SIT ARHEOLOGIC DE SECOLELE II-IV, LA SUD DE LOCALITATEA IGRİȘ (JUD. TIMIȘ). DATE PRIVIND ARHEOLOGIA PEISAJULUI

Alexandru Ionescu*, Claudiu Toma**, Călin Timoc***

A new 2nd–4th centuries archaeological site south of Igrîș village (Timiș county). Data regarding landscape archaeology

Abstract: The terrain characteristics in the area of Igrîș village have been, throughout history, determined by the evolution of the Mureș river's meander banks. As for all of the Banat's low plains, it is not possible to speak of a continuous land mass for the region, before the 18th and 19th centuries, but more about island territories. On these high terraces and abandoned river beds, settlements developed in ancient times. The fertile land near the Mureș river (a navigable watercourse) enabled economic development for these types of communities. Such a terrace was identified in the field, near, yet southwards of Igrîș village, close to a dried branch of the Mureș river, with a settlement that spans several historical periods, an archaeological site covering several km², where the dominant ceramic material collected on the soil surface is Roman and late Roman (2nd – 4th centuries AD). In the western part of the site, there was a high concentration of iron slag and a millstone of calcareous sandstone, a sign that the area downstream from the settlement functioned as a dedicated manufacturing area, which also contained ore reducing furnaces.

Keywords: *landscape archaeology, grind, village Igrîș, late roman ceramics.*

Cuvinte cheie: *arheologia peisajului, grind, satul Igrîș, ceramică romană târzie.*

1. Introducere

Caracteristicile terenului în raza localității Igrîș au fost determinate de-a lungul istoriei de evoluția malurilor meandrice ale râului Mureș. La fel ca și despre întreaga câmpie joasă a Banatului, nu putem vorbi, înainte de secolele XVIII-XIX, de un covor de sol continuu, ci de unul insular. Pe aceste terase înalte și albiei părăsite s-au dezvoltat așezări umane din cele mai vechi timpuri. Pământul fertil și apropierea râului Mureș (curs de apă propice navigației) a permis o dezvoltare economică a acestor tipuri de comunități.

Un asemenea grind a fost identificat pe teren, în urma lucrărilor agricole, la sud de localitatea Igrîș, foarte aproape de un braț mort al râului Mureș, cu o locuire ce se întinde pe mai multe epoci istorice, un sit arheologic extins pe câțiva km². Aici, materialul ceramic dominant, colectabil la suprafața solului, este de epocă romană și romană târzie (secolele II-IV p.Chr.). În zona vestică a sitului a apărut o concentrație foarte mare de fragmente de zgură de fier și o piatră de râșniță din gresie calcaroasă, semn că în zonă a funcționat, în aval de așezare, un loc dedicat activităților meșteșugărești, spațiu care era dotat cu cuptoare pentru redus minereul.

2. Cadrul Natural

2.1. Localizare

Situl arheologic este localizat în hotarul cadastral al localității Igrîș (**Fig. 1**). Aceasta este situată în nord-estul județului Timiș, la granița cu județul Arad. Se află la 53 de km nord-vest față de orașul Timișoara, 14 km nord-est față de orașul Sânnicolau Mare, 7 km sud-sud-est față de orașul arădean Nădlac,

* Universitatea „Alexandru Ioan Cuza” din Iași, Bd. Carol I, nr. 11, e-mail: ionescu.alexandru.1991@gmail.com

** SC Black Light SRL, str. Virtuții, nr. 1, Timișoara, e-mail: claudiugtoma@gmail.com

*** Muzeul Național al Banatului, Piața Huniade, nr. 1, Timișoara, e-mail: calintimoc@gmail.com

4.3 km vest față de comuna Șeitin, cea mai apropiată localitate și la 8 km nord-nord-vest față de comuna Sânpetru Mare, localitatea de care aparține administrativ¹.

Câmpia de Vest, cunoscută și sub denumirea de Câmpia Tisei sau Câmpia Banato-Crișană, face parte din marea Depresiune Panonică. Se învecinează cu granița Ucrainei la nord, cu Ungaria spre vest, cu Serbia spre sud, iar spre est cu Dealurile și Depresiunile Vestice (Munții Oaș și Zarand)². Are o suprafață de circa 17.100 km², o lățime între 10 km la nord de Oradea și 120 km în apropierea Luncii Mureșului, lungimea fiind de peste 500 km. Altitudinile variază între 75 și 200 de m. Diferă față de Câmpia Română din punct de vedere al peisajului geografic, prin altitudinile uniforme și prin dominarea câmpiilor subsidente³.

Câmpia Banatului, subunitate a Câmpiei de Vest, este situată în sectorul sudic al acesteia cuprinzând o zonă de circa 10.000 km², lățimea ei ajungând la 120 de km în Câmpia Mureșului⁴. Altitudinile oscilează între 80–180 de m, excepție făcând la ieșirea pârâului Aranca din țară^{5,6}.

Din totalul de aproximativ 3.124 de hectare, cât însumează hotarul cadastral al localității Igrîș (Fig. 2), au fost cercetate sistematic cca. 2.900 de hectare, reprezentând suprafața extravilană. În studiul de față vom prezenta cercetările desfășurate pe o zonă de cca. 68 de ha.

În zona sitului arheologic se află un număr mare de toponime: *Câmpul Verde* – suprafața agricolă din sudul Igrîșului, *Islaz (Izlaz)* – suprafața unde se practică pășunatul, aflată la sud-est, est și nord-est de Igrîș, pe malul stâng al râului Mureș, între digul de protecție și Mureș⁷, zona inundabilă *Pădure* – suprafață forestieră, în trecut, transformată în teren arabil în secolul al XX-lea, *Iarc (Jarc, Jarku, Țarc)* – semnalează prezența valului de pământ ce se întinde de la nord de comuna Saravale, până la sud de Igrîș. Sensul toponimului poate fi de: val de pământ, deal arabil, canal, dâlmă sau ridicătură de pământ⁸.

2.2. Caracteristici fizico-geografice

Hotarul Igrîșului face parte din unitatea geografică a Câmpiei Arancăi care, la rândul ei, este o subunitate a Câmpiei Mureșului, cu cea mai joasă altitudine a Câmpiilor Mureșului⁹, respectiv între 80–85 de m¹⁰. Zona cercetată aparține interfluviului situat între râul Mureș și pârâul Aranca.

Câmpiile Mureșului s-au format în urma deselor schimbări de curs ale râului Mureș, limitele lor fiind determinate de fostele brațe ale acestuia¹¹. Lunca, așezată pe ambele maluri ale Mureșului are o întindere nord-sud de peste 10 km, iar lunca vechiului braț Aranca, aproape 8 km. Acestea sunt separate de un interfluviu cu o altitudine joasă, neinundabil, pe care se păstrează încă destul de bine tiparul albiilor părăsite, grinduri și ostroave. Apropierea de suprafața a pânzei freatice și tipurile de sol (cernoziomuri dezvoltate pe lunci neinundabile, lăcoviști, semi-lăcoviști și soluri humice-gleice), arată și ele tinerețea câmpiei respective¹².

Bazinul hidrografic al Arancăi se situează din punct de vedere geomorfologic în întregime în zona câmpiei joase, de divagare. Peisajul general este al unui șes uniform cu slabe denivelări¹³. Evoluția Câmpiei Aranca pe de o parte și de alta a pârâului Aranca, vechi curs al Mureșului holocen, reprezintă cea mai joasă porțiune a Câmpiei Banatului, cu altitudini de 80–85 m. Zona are o pantă foarte redusă dinspre sud-est spre nord-vest. Terenul este în general plan, cu foarte ușoare ondulații, văi puțin adânci, numeroase albiile părăsite și vechi brațe ale paleo-râurilor. Câmpia Arancăi a fost formată sub influența unui braț al Paleomureșului și datorită existenței unei zone mlăștinoase¹⁴.

¹ În măsurarea distanțelor dintre localități am luat ca reper poziția bisericilor ortodoxe și catolice din localitățile apropiate de Igrîș.

² Posea 1997, 11–12.

³ Posea 1997, 19–20.

⁴ Posea 1997, 383.

⁵ Posea 1997, 283.

⁶ Grecu 2010, 193.

⁷ Frățilă *et alii* 1987, 53–54.

⁸ Frățilă *et alii* 1987, 27–28.

⁹ Posea 1997, 296.

¹⁰ Posea 1997, 387.

¹¹ Posea 1997, 384.

¹² Mihăilescu 1966, 144.

¹³ Herșcovici, Bandu 1973, 165.

¹⁴ Ianoș 2008, 38–39.

În urma regularizării cursurilor de apă și a lucrărilor de desecare (**Fig. 3**), aceste văi au rămas în relief sub forma unor microdepresiuni alungite pe direcția est-vest. Nivelul freatic, schimbat în urma lucrărilor hidroameliorative, este controlat azi la adâncimea de 1,5–3 m. Argilozitatea excesivă a cuverturii superficiale și caracterul expandat al mineralelor argiloase este caracteristica principală a zonei¹⁵. Panta câmpiei este aproape orizontală, fiind de circa 0,3%, rezultând microforme de tipul albiilor și meandrelor părăsite, canale de drenaj, grinduri fluviatile, areale similare grădiștelor acoperite cu loessoide, dune, movile antropice¹⁶.

În Câmpia joasă a Banatului, nu putem vorbi de un covor de sol continuu, până în secolul al XVIII-lea, ci de unul insular, dezvoltat pe terenurile mai înalte, foste terase sau conuri de dejecție. În sectoarele de sol, mai ridicate față de zonele din apropiere, în care solul s-a dezvoltat mai devreme se practica o agricultură rudimentară. Suprafețele din imediata apropiere, preponderent înmlăștinate sau ocupate de luciu de apă, cu adâncimi reduse prezentau soluri submerse, unde se găsea o vegetație hidrofilă¹⁷.

Situl arheologic este amplasat pe două grinduri de nisip (**Fig. 4**). Primul are o suprafață de cca. 55 de ha., iar al doilea, situat la sud-vest de primul, are o suprafață de cca. 6,3 ha. Între cele două grinduri există o distanță medie de cca. 180 de m. Suprafața ce separă cele două grinduri are o altitudine inferioară de cca. 1 m. Aerofotogramele ne indică existența în sectorul respectiv a unui curs apă activ în trecut.

2.3. Rețeaua hidrografică

Cele mai apropiate cursuri de apă permanente, în ordinea importanței lor, sunt: râul Mureș, pârâul Aranca și pârâul Igrîș. Pe lângă acestea, au existat alte canale ce aveau legătură directă cu râul Mureș. Pentru noi, importante sunt canalele din preajma grindurilor de nisip pe care se află situl arheologic, respectiv *C. 1*, situat între actuala localitate, la sud, și grindurile de nisip și *C. 2*, localizat la sud de grindul 1 (**Fig. 5**).

Mureșul este cea mai importantă sursă de apă din apropierea sitului arheologic. Lungimea totală este de 769 km, din care 724 pe teritoriul României. Ieșirea din România este la aproximativ 24 de km în vestul localității Igrîș¹⁸.

Pârâul Igrîș, actualmente canal (**Fig. 6.**, **Fig. 7**), are o lungime de circa 6.7 km, având în general o direcție nord-est. Rolul său este de a evacua surplusul de apă existent pe suprafața agricolă ce se găsește în sudul localității. Se revărsă în Pârâul Aranca, în apropierea localității Saravale, la est de aceasta.

3. Metodologia

*There is never a final survey*¹⁹. În cercetarea de teren există o mare doză de relativitate condiționată în special de starea terenului, starea meteorologică și istoricul geografic al zonei. Potențialul unei zone este determinat de anumiți factori: topografie, geologie, hidrografie, etc²⁰. Astfel, o particularitate a zonei este stratul de aluviuni aduse și depuse de inundațiile frecvente produse de râul Mureș. În studiul de față, echipamentul utilizat a fost: utilitar GPS (*Mio Pocket PC*), aplicații de mobil (*Pocket GPS World*, *Free GPS*, *myAltitude*, *Maps 3D Lite*, *GPS location*), aparat foto (*DSLR Canon EOS 600D*) și quadcopter (*A.R. Drone Parrot 2.0*).

Metodologia standard a fost aplicată în cazul obiectivelor arheologice: *Ig. 1*, *Ig. 2*, *Ig. 3*, *Ig. 4*, *Ig. 5*, *Ig. 32*, *Ig. 30* și *Ig. 33*. Abordarea a fost diferită în cazul *Ig. 50*. În acest caz, am recurs la împărțirea suprafeței în sectoare, motivul fiind dimensiunea mare (cca. 30 de ha) a obiectivului arheologic și, în special, prezența ceramicii de factură preistorică și medievală timpurie, pe lângă materialul provenit din perioada sec. II-IV. Primul pas a fost delimitarea obiectivului arheologic, luând în considerare prezența materialului ceramic, fizionomia geografică a zonei și culoarea solului (într-o mai mică măsură). Al doilea pas a fost divizarea zonei în patru sectoare denumite convențional: *S 50 A*, *S 50 B*, *S 50 C* și *S 50 D* (**Fig. 8**).

În modalitatea de segmentare, am luat în considerare puncte de reper (limitele suprafețelor agricole,

¹⁵ Ianoș et alii 1995, 45.

¹⁶ Posea 1997, 387.

¹⁷ Ianoș et alii 1995, 75.

¹⁸ Gyorgy et alii 2012, 9.

¹⁹ Collins, Molyneaux 2003, 19.

²⁰ Collins, Molyneaux 2003, 19.

drumuri, canale și diguri) prezente în teren și pe hărțile puse la dispoziție de utilitarul *Google Earth Pro*. Limitele fiecărui sector au fost înregistrate prin coordonate GPS, urmând colectarea materialului arheologic din fiecare sector. Pe suprafața tuturor sectoarelor a fost colectată o mare cantitate de material arheologic, de factură daco-romană. Singura zonă unde a fost identificată ceramică preistorică (33%) și medievală timpurie (23%) a fost *S 50 A*. Cât privește procentul de ceramică de sec. II-IV colectat, de pe cele patru sectoare, repartitia este: 32% – *S 50 B*, 27% – *S 50 A*, 24% – *S 50 C* și 17% – *S 50 D*. Sectorul *50 B* a oferit cea mai mare cantitate de ceramică tipică și cea mai diversă.

A fost identificat un număr de 1.191 de fragmente ceramice, dintre care 209 sunt ceramică tipică (materialul tipic desenat 117) și 982 sunt materiale atipice. Pe lângă acestea, a fost identificat un număr de 31 de fragmente de zgură de fier, 17 fragmente de râșniță, 23 de fragmente osteologice, 15 bucăți de cărămidă.

Fiecare obiectiv arheologic are o fișă de identificare bilingvă ce cuprinde: istoricul cercetărilor, descrierea fizico-geografică, imagini satelitare, hărți topografice, aerofotograme, fotografii din teren și quadropter, date istorice și material tipic ilustrat²¹.

4. Materialul arheologic

Abundența de fragmente ceramice de secolele II-IV p.Chr. este ușor vizibilă în teren. Situația este similară cu multe zone din Banatul de câmpie și se poate datora venirii continue de noi grupuri de populații barbare, care doreau o apropiere de limesul roman în intenția de a pătrunde în Imperiu²².

Fragmentele ceramice cele mai relevante (**Fig. 9**, **Fig. 10**, **Fig. 11**), care pot determina tipurile de vase, utilizate de locuitorii acestei comunități, sunt fundurile de oală, majoritatea lor de la recipiente mari și mijlocii, realizate la roată rapidă, dintr-o pastă semifină, de culoare cenușiu-albăstrui sau cenușiu-negricioasă, cu suprafața exterioară fațetată, unele având și un decor discret, realizat din linii ușor incizate și lustruite. Arderea în cazul acestor vase este foarte bună și uniformă.

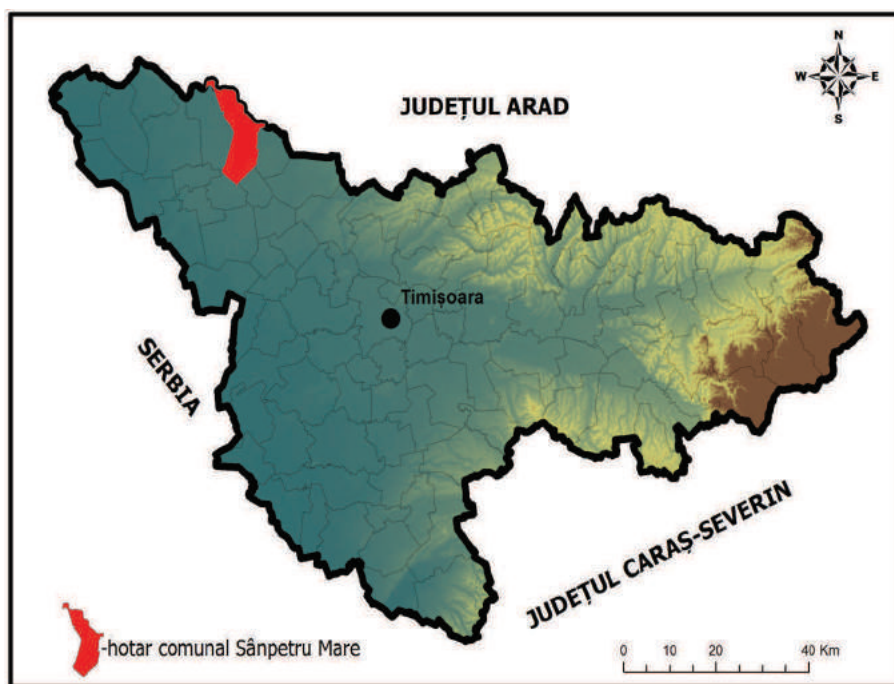

Fig. 1. Localizarea hotarului cadastral al Igrășului în județul Timiș.

²¹ Primele zece fișe și locația obiectivelor arheologice identificate în hotarul cadastral al Igrășului sunt disponibile la: <http://www.igris.tk/>. Portalul arheologic a fost realizat de către Claudiu Toma.

²² Vezi stadiul actual al cercetării așezărilor de secolele II-V p.Chr. din Banat, Grumeza 2015.

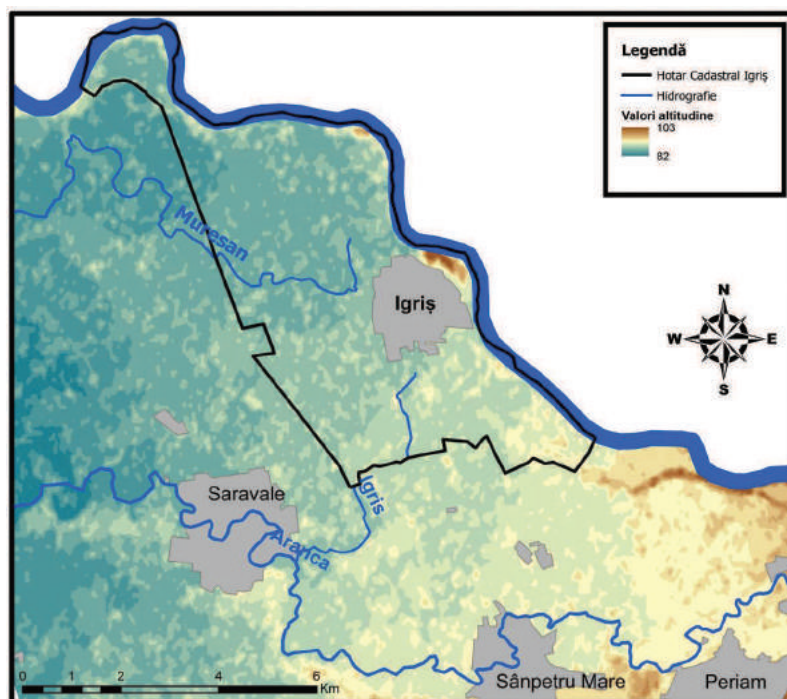

Fig. 2. Hotarul cadastral al localității Igrish (M.N.T.).

Fig. 3. Evoluția zonei în cartografia topografică.

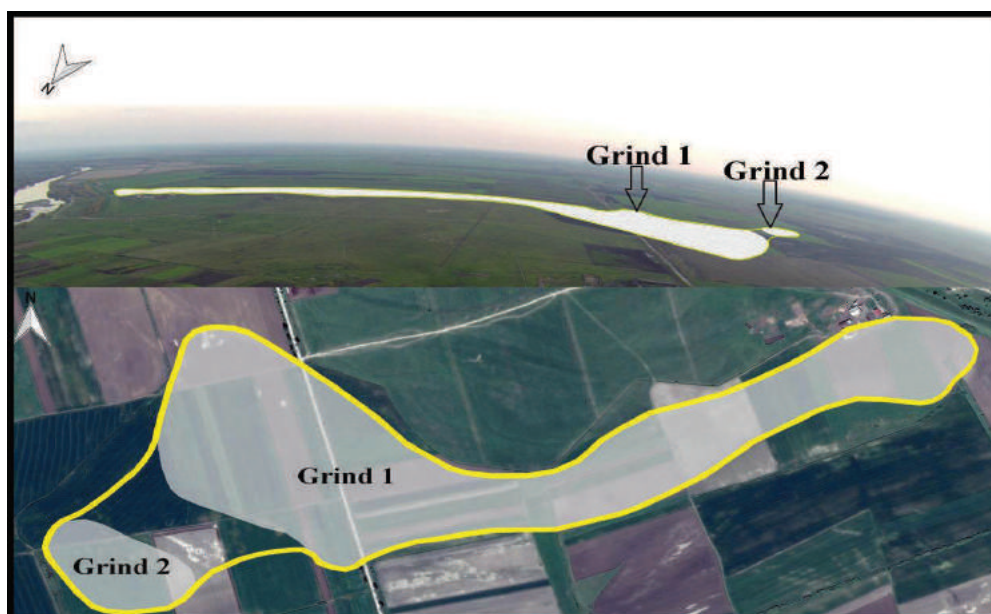

Fig. 4. Poziția sitului pe cele două grinduri de nisip.

Fig. 5. Evoluția hidrografiei surprinsă în ridicările militare austriece. 1. (1763–1790)²³, 2. (1806–1869)²⁴, 3. (1869–1887)²⁵.

²³ *Josephinische Landesaufnahme* (1763–1787).

²⁴ *Franzsiszeische Landesaufnahme* (1806–1869).

²⁵ Lazarus – hartă; *Franzisco-Josephinische Landesaufnahme* (1869–1887).

Fig. 6. Evoluția pârâului/canalului Igrîș.

Fig. 7. Canalul Igrîș, surprins din quadcopter ($46^{\circ} 5' 38.79''\text{N}$ $20^{\circ} 46' 52.70''\text{E}$).

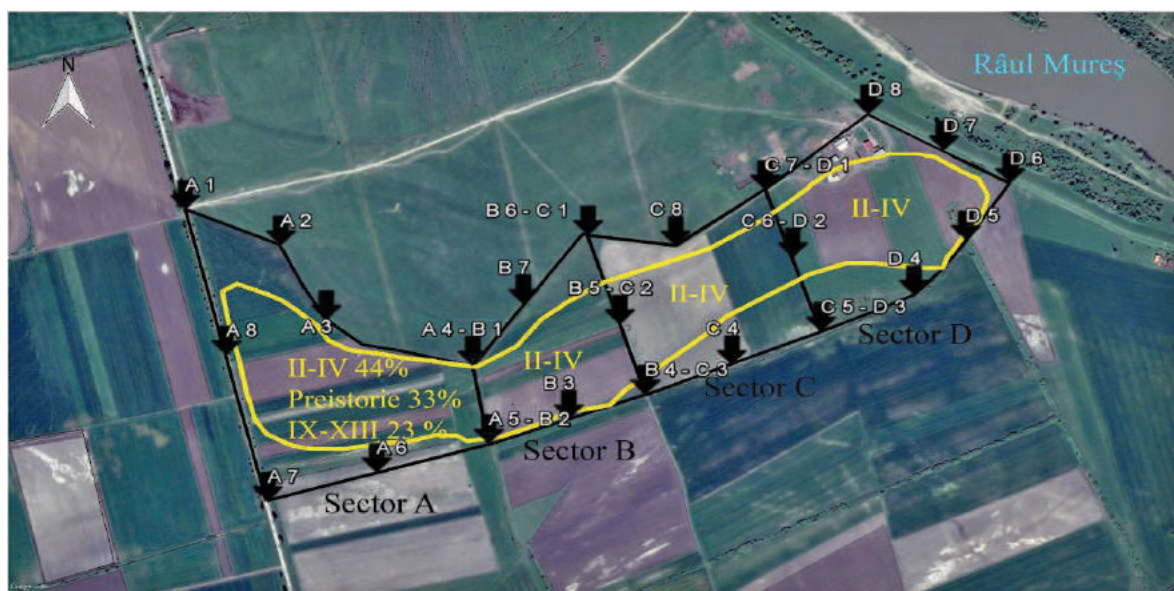

Fig. 8. Abordarea metodică în cazul obiectivului arheologic Igrîș 50.

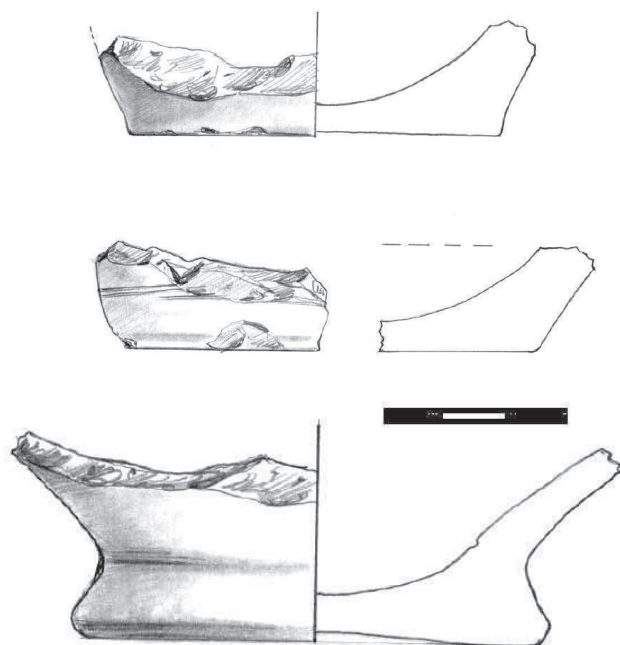

Fig. 9. Partea inferioară a unor oale mari și mijlocii, cenușii-negricioase, de secolele III-IV p.Chr. descoperite la sud de localitatea Igrîș (desene Cristian Graure).

Ceramica fină este reprezentată de fragmente ceramice, ce apar destul de rar, de vase mici de băut sau de servit masa, de culoare roșie-cărămizie, de certă factură romană. Și acestea sunt realizate la roată (în general, ceramică lucrată cu mână în cazul acestor situri, limitrofe Imperiului Roman este o raritate), având ca degresant nisip fin și mică, iar arderea este perfectă, completă și uniformă.

Între materialele recoltate de la suprafața solului, în marginea vestică a grindului, dincolo de șosea, au fost identificate și o serie de fragmente de zgură de fier, unele cântărind mai mult de 1 kg, precum și resturi de chirpici ce par a proveni de la cuptoarele de redus minereu. O altă piesă provenind din arealul grindului este o râșniță din gresie calcaroasă, cu un diametru de 38 cm și o grosime maximă de 11 cm (**Fig. 12**). Modelul este de tip Gudea I, varianta 5b, partea superioară (*catillus*) a unei *mola manuaris*, foarte populară în lumea provincială romană și cu o datare largă în secolele II-III p.Chr.²⁶.

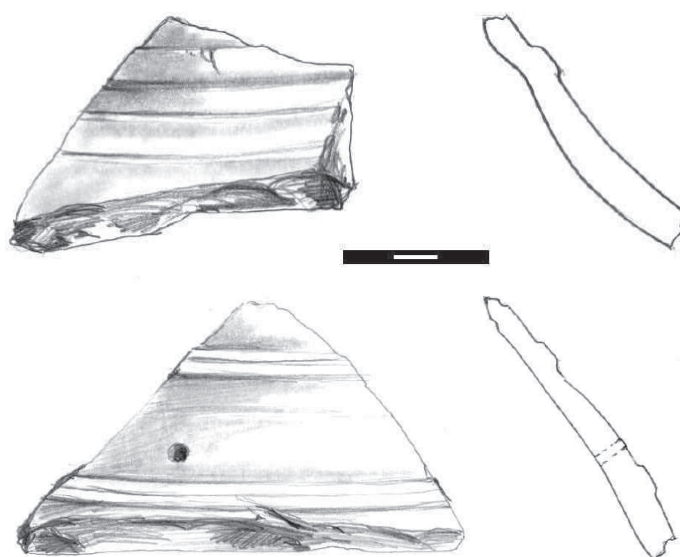

Fig. 10. Fragmente ceramice din umărul unor vase mari de provizii, cenușii-albastrii, de secolele III-IV p.Chr. descoperite la sud de localitatea Igrîș (desene Cristian Graure).

²⁶ Gudea 1997, 240.

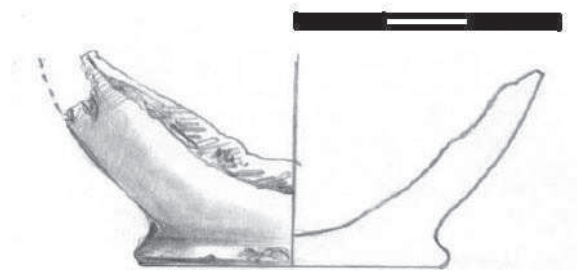

Fig. 11. Fund de vas mic de băut, fragmentar, de epocă romană descoperit la suprafața solului, la sud de localitatea Igrîș.

Fig. 12. Piatră de râșniță din gresie calcaroasă descoperită la suprafața solului.

Concluzii

Așezarea de secolele II-IV p.Chr. identificată pe teren, la sud de localitatea Igrîș, de formă alungită (cca. 1700 × 260 m) era direct conectată la cursul Mureșului. Conexiunea la această importantă arteră comercială îi asigura prosperitatea, fapt care poate explica și mărimea considerabilă a acestei locuiri. Din cât se poate poate aprecia la o primă analiză a terenului și a materialului arheologic, economia așezării nu era una strict agro-pastorală, precum a majorității așezărilor din Banatul de Câmpie din această perioadă. Cantitatea importantă de fragmente de zgură metalică aflată la suprafața solului indică și o componentă meșteșugărească consistentă în zonă. Sperăm ca cercetările viitoare să aducă mai multe detalii legate de acest aspect. Va fi foarte important de stabilit dacă acești „barbări” reduceau minereul de fier din surse locale (fier de baltă) sau îl aduceau de pe Mureș, din zonele montane ale Transilvaniei. De asemenea, este de urmărit dacă exista și o piață internă pentru aceste produse din fier sau întreaga cantitate era comercializată în Imperiul Roman, în cadrul unor schimburi stabilite prin tratatele de pace, ale sarmaților iazygi cu stăpânirea romană din zonă.

Listă ilustrații

- Fig. 1. Localizarea hotarului cadastral al Igrîșului în județul Timiș.
- Fig. 2. Hotarul cadastral al localității Igrîș (M.N.T).
- Fig. 3. Evoluția zonei în cartografia topografică.
- Fig. 4. Poziția sitului pe cele două grinduri de nisip.
- Fig. 5. Evoluția hidrografiei surprinsă în ridicările militare austriece. 1. (1763–1790)²⁷, 2. (1806–1869)²⁸, 3. (1869–1887)²⁹.
- Fig. 6. Evoluția pâraului/canalului Igrîș.
- Fig. 7. Canalul Igrîș, surprins din quadcopter (46° 5'38.79"N 20°46'52.70"E).

²⁷ *Josephinische Landesaufnahme (1763–1787).*

²⁸ *Franzsiszeische Landesaufnahme (1806–1869).*

²⁹ *Franzisco-Josephinische Landesaufnahme (1869–1887).*

- Fig. 8. Abordarea metodologică în cazul obiectivului arheologic *Igrîș 50*.
 Fig. 9. Partea inferioară a unor oale mari și mijlocii, cenușii-negricioase, de secolele III-IV p.Chr. descoperite la sud de localitatea Igrîș (desene Cristian Graure).
 Fig. 10. Fragmente ceramice din umărul unor vase mari de provizii, cenușii-albastrii, de secolele III-IV p.Chr. descoperite la sud de localitatea Igrîș (desene Cristian Graure).
 Fig. 11. Fund de vas mic de băut, fragmentar, de epocă romană descoperit la suprafața solului, la sud de localitatea Igrîș.
 Fig. 12. Piatră de râșniță din gresie calcaroasă descoperită la suprafața solului.

Bibliografie

- Ardelean, Zăvoianu 1979   Ardelean V.; Zăvoianu, I., *Județul Timiș*, București, 1979.
 Collins, Molyneux 2003   Collins, J.M.; Molyneux, B. L., *Archaeological Survey*, Archaeologist's Toolkit, vol II, Walnut Creek, 2003.
 Frățiță et alii 1987   Frățiță, V.; Goicu, V.; Suflețel, R., *Dicționarul toponimic al Banatului (H-L)*, vol. V, Timișoara, 1987.
 Grecu 2010   Grecu, F., *Geografia Câmpiilor României*, vol. I, București, 2010.
 Gudea 1997   Gudea, Nicolae, *Die römischen Drehmühlen von Porolissum und aus den Kastellen des westlichen Limes der Provinz Dacia Porolissensis*. În: *Acta Musei Napocensis*, 34 (I), 1997.
 Grumeza 2015   Grumeza, Lavinia, *Settlements from the 2nd-early 5th century ad in Banat (I). State of research and the interpretation of the discoveries from Romania*. În: *Journal of Ancient History and Archeology* (jaha.org.ro), 2.4/2015, p. 75–89.
 Gyorgy et alii 2012   Gyorgy, S.; Ardelean, A. C.; Ardelean, F.; Ardelean, M.; Viktoria, B.; Orsolya, K.; Timea, K.; Ferenc, K.; van Leeuwen, B.; Gabor, M.; Onaca, A.; Tamas, P. Janos, R.; Attila, R.; Borbala, S.; Timofte, F.; Zalan, T.; Orsolya, T.; Urdea, P., *Trecutul, prezentul, viitorul râului Mureș*, Timișoara, 2012.
 Herșcovici, Bandu 1973   Herșcovici, O.; Bandu, O., *Aspecte pedogeografice în bazinul hidrografic Aranca*. În: *Studii de Geografia Banatului*, 3/1973, Timișoara.
 Ianoș 2008   Ianoș, Gh., *Riscuri pedohidrice în partea central-vestică a Câmpiei Banatului*, Timișoara, 2008.
 Ianoș et alii 1995   Ianoș, Gh.; Goian, M.; Pușcă, I., *Solurile Banatului*, vol. I, Timișoara, 1995.
 Mihăilescu 1966   V. Mihăilescu, *Dealurile și câmpiile României*, București, 1966.
 Posea 1997   Posea, G., *Câmpia de Vest a României (Câmpia Banato-Crișană)*, București, 1997.

Surse online

- Josephinische Landesaufnahme (1763–1787)*   *Prima ridicare topografică militară (1763–1787)*
 Sursa: <http://mapire.eu/de/map/firstsurvey/?bbox=-34855.98638465768%2C5116371.588968274%2C3096004.692176162%2C7153877.014937933>. Dată accesare 19.08. 2015.
Franzsiszeische Landesaufnahme (1806–1869)   *A doua ridicare topografică militară (1806–1869)*
 Sursa: <http://mapire.eu/de/map/secondsurvey/?bbox=458621.46822449565%2C4954438.424399045%2C3589482.146785315%2C6991943.850368704>. Dată accesare 19.08. 2015.
Franzisco-Josephinische Landesaufnahme (1869–1887)   *A treia ridicare topografică militară (1869–1887)*
 Sursa: http://mapire.eu/de/map/hkf_75e/?bbox=579697.7210282153%2C4892295.34097834%2C3710558.3995890347%2C6929800.766947999. Dată accesare 20.08. 2015.
 Lazarus – hartă
 Sursa: <http://lazarus.elte.hu/hun/digkonyv/topo/200e/38-46.jpg>. Dată accesare 20.08.2015.

CONTRIBUȚII LA REPERTORIUL AȘEZĂRILOR ATRIBUITE EVULUI MEDIU DIN VESTUL ROMÂNIEI

Bogdan-Alin Craiovan*, Octavian-Cristian Rogoza**

Contributions towards the medieval settlements repertoire of western Romania

Abstract: The present study aims to bring forward 38 new medieval archaeological sites located in the western part of Romania, specifically in the Banat region. The sites in question were discovered through field surveys, conducted between 2013 and 2016. The identification of archaeological sites in the field was possible through the clusters of pottery shards visible on the surface of the surveyed area. The newly discovered sites date as back as the 11th century, and as recent as the 17th century.

Keywords: *medieval, settlements, Banat, pottery, field survey.*

Cuvinte cheie: *ev mediu, așezări, Banat, ceramică, cercetări de teren.*

1. Introducere

Cercetările arheologice de suprafață au cunoscut un dinamism sporit în ultimii ani, situație care a permis descoperirea sau reidentificarea în teren a unor noi obiective arheologice. Un număr destul de însemnat din totalul acestora aparțin evului mediu, sporind astfel considerabil numărul siturilor arheologice medievale din vestul țării. Îmboldul pentru multe dintre cercetările de teren întreprinse în ultimii doi ani a fost realizarea unor memorii arheologice în vederea întocmirii planurilor urbanistice generale ale localităților.

Lucrarea de față își propune să introducă în circuitul științific 38 de noi situri arheologice atribuite evului mediu. Din punct de vedere cronologic, obiectivele arheologice prezentate mai jos aparțin unui palier cronologic cuprins în secolele XI-XVII p.Chr.

2. Situri

2.1. Biled (com. Biled) – Biled 14

Istoricul cercetărilor: Situl a fost descoperit de Dorel Micle, Octavian Rogoza și studentul Alexandru Halbac, în august 2016. Materialul arheologic aparține epocii bronzului și evului mediu.

Coordonate GPS (aproximativ centru sit): 45°52'33.04"N 20°59'12.72"E.

Coordonate Stereo 70: 188701.82160 494076.07467.

Repere geografice: Situl se află la 2,3 km sud-est de biserica ortodoxă din Biled, 7,8 km nord-est de biserica catolică din Iacea Mică, 6,8 km nord-vest de biserica ortodoxă din Becicherecu Mic și 1 km NEE de șoseaua Timișoara-Sănnicolau Mare (DN6) (Pl. 13/a).

Reper hidrografic: Situl se află la 380 m sud-est de pârâul Apa Mare.

Formă de relief: Situl este amplasat pe un grind natural.

2.2. Cerneteaz (com. Giarmata) – Cerneteaz 2

Istoricul cercetărilor: Situl a fost descoperit în decembrie 2015 de către Dorel Micle, Octavian Rogoza și studentul Bogdan Craiovan.

Coordonate GPS (aproximativ centru sit): 45°51'55.75"N 21°14'41.52"E.

* Universitatea de Vest Timișoara, Bd. Vasile Pârvan nr. 4, e-mail: bogdan.craiovan@yahoo.com

** Universitatea de Vest Timișoara, Bd. Vasile Pârvan nr. 4, e-mail: rogozaoctavian@yahoo.com

Coordonate Stereo 70 (aproximativ centru sit): 208660.30212, 491949.86158

Repere geografice: Situl se află la 2,93 km NNV de biserica ortodoxă din Cerneteaz, 3,72 km NE de biserica ortodoxă din Covaci și 8,11 km sud-est de biserica ortodoxă din Murani.

Reper hidrografic: Situl este amplasat la 540 m vest de talvegul estic al pârâului Măgheruș (**Pl. 13/b**).

Formă de relief: situl se află pe o suprafață ușor înălțată de la baza terasei aflată la est de Măgheruș.

Cerneteaz 3

Istoricul cercetărilor: Situl a fost descoperit în decembrie 2015 de către Dorel Micle, Octavian Rogozea și studentul Bogdan Craiovan.

Coordonate GPS (aproximativ centru sit): 45°51'55.78"N 21°14'55.71"E.

Coordonate Stereo 70 (aproximativ centru sit): 208966.16518, 491936.37981.

Repere geografice: Situl se află la 2,61 km nord de biserica ortodoxă din Cerneteaz, la 3,60 km vest de autostrada A1 și la 6,23 km est de biserica ortodoxă din Sănandrei (**Pl. 13/c**).

Reper hidrografic: Situl este amplasat la 0,89 km est de versantul drept al pârâului Măgheruș.

Formă de relief: Situl este poziționat pe un grind natural, strategic amplasat în preajma unei surse de apă (pârâul Măgheruș).

2.3. Covaci (com. Sănandrei) – Covaci 1

Istoricul cercetărilor: Situl a fost descoperit în decembrie 2015 de către Dorel Micle, Octavian Rogozea și studentul Bogdan Craiovan.

Coordonate GPS (aproximativ centru sit): 45°50'59.12"N 21°13'4.91"E.

Coordonate Stereo 70 (aproximativ centru sit): 206495.26950, 490301.39134.

Repere geografice: Situl se află la 2,1 km nord-vest de biserica ortodoxă din Covaci, 7 km SSSV de biserica ortodoxă din Cornești și 3,9 km est de biserica ortodoxă din Sănandrei (**Pl. 14/a**).

Reper hidrografic: Situl este amplasat la 380 m nord-est de confluența pâraielor Măgheruș și Niarad.

Formă de relief: Situl este amplasat pe un mic grind alungit, format într-un meandru al pâraielor amintite mai sus.

Covaci 2

Istoricul cercetărilor: Situl a fost descoperit în decembrie 2015 de către Dorel Micle, Octavian Rogozea și studentul Bogdan Craiovan. Obiectivul este amplasat între două situri arheologice atribuite evului mediu și înregistrare în Repertoriul Arheologic Național. Siturile în cauză sunt: Sănandrei „La Cetățuie” – cod RAN 158662.02; și Sănandrei „La Cetățuie SE” – cod RAN 158662.06.

Coordonate GPS (aproximativ centru sit): 45°51'9.14"N 21°13'17.33"E.

Coordonate Stereo 70 (aproximativ centru sit): 206777.67453, 490597.79228.

Repere geografice: Situl se află la 2,28 km NNE de biserica romano-catolică din Covaci, 4,20 km vest de biserica ortodoxă din Sănandrei și 6 km sud de biserica ortodoxă din Cornești (**Pl. 14/b**).

Reper hidrografic: Situl se află la 630 m nord de pârâul Măgheruș și 800 m nord-vest de confluența acestuia cu pârâul Niarad.

Formă de relief: Situl este amplasat pe un grind aflat cel mai probabil într-un vechi meandru al Măgherușului sau Niaradului.

2.4. Dudeștii Noi (com. Dudeștii Noi) – Dudeștii Noi 10

Istoricul cercetărilor: Situl a fost descoperit în data de 15.10.2015, de către un colectiv format din Dorel Micle, Adrian Ardelean, Alexandru Ionescu și Octavian Rogozea, în vederea realizării planului urbanistic al comunei Dudeștii Noi¹.

Coordonate GPS (aproximativ centru sit): 45°47'48.87"N 21° 6'39.59"E.

Coordonate Stereo 70 (aproximativ centru sit): 197902.95870, 484832.18723.

Repere geografice: Situl este amplasat la 4,58 km sud de biserica ortodoxă din comuna Dudeștii Noi, la 1,77 km sud-vest de drumul național DN 6 și la 3,77 km est de biserica ortodoxă din Săcălaz (**Pl. 14/c**).

¹ Pe această cale dorim să mulțumim colectivului de cercetare pentru amabilitatea de a ne pune la dispoziție informațiile și materialul survenit în urma cercetărilor de suprafață întreprinse în hotarul comunei Dudeștii Noi.

Reper hidrografic: Obiectivul arheologic se află în imediata apropiere a pârâului Niarad. La vest, la aproximativ 100 de m se află un canal de irigație.

Formă de relief: situl este poziționat pe un grind natural.

Dudeștii Noi 11

Istoricul cercetărilor: Situl a fost descoperit în data de 03.10.2015. Fragmentele ceramice descoperite se încadrează în perioada sec. II-IV p.Chr și în perioada medievală.

Coordonate GPS (aproximativ centru sit): 45°48'1.02"N 21°6'45.71"E.

Coordonate Stereo 70 (aproximativ centru sit): 198053.29093, 485200.53960.

Repere geografice: Situl este amplasat la 4,38 km sud de biserica ortodoxă din comuna Dudeștii Noi, la 1,50 km sud-vest de drumul național DN 6 și la 3,98 km est de biserica ortodoxă din Săcălaz (**Pl. 15/a**).

Reper hidrografic: Obiectivul arheologic se află pe malul drept al pârâului Niarad (Bega Veche).

Formă de relief: Situl este poziționat pe un grind natural a cărui altitudine variază între 88–90 m.

Dudeștii Noi 13

Istoricul cercetărilor: Situl a fost descoperit în data de 03.10.2015.

Coordonate GPS (aproximativ centru sit): 45°48'14.65"N 21°7'7.77"E.

Coordonate Stereo 70 (aproximativ centru sit): 198549.73150, 485597.79300.

Repere geografice: Situl este amplasat la 4,21 km sud de biserica ortodoxă din comuna Dudeștii Noi, la 0,60 km sud-vest de drumul național DN 6 și la 4,90 km est de biserica ortodoxă din Săcălaz (**Pl. 15/b**).

Reper hidrografic: Obiectivul arheologic se află pe malul drept al pârâului Niarad (Bega Veche). Cursul de apă delimitează obiectivul arheologic la sud, est și nord.

Formă de relief: Situl este poziționat pe o suprafață ce oferă acces rapid la o sursă de apă, o poziție excelentă din punct de vedere al vizibilității și o zonă protejată natural în sud, est și nord, de pârâul Niarad (Bega Veche). Spre vest altitudinea coboară treptat.

Dudeștii Noi 15

Istoricul cercetărilor: Situl a fost descoperit în data de 03.10.2015.

Coordonate GPS (aproximativ centru sit): 45°48'47.38"N 21°6'3.16"E.

Coordonate Stereo 70 (aproximativ centru sit): 197204.64522 486675.79855.

Repere geografice: Situl este amplasat la 2,63 km sud de biserica ortodoxă din comuna Dudeștii Noi, la 5,81 km nord de biserica ortodoxă din Săcălaz și la 4,33 km est de biserica ortodoxă din Becicherecu Mic (**Pl. 15/c**).

Reper hidrografic: Cea mai apropiată sursă de apă activă se află la cca. 800 de m sud-est de obiectivul arheologic, respectiv pârâul Niarad (Bega Veche).

Formă de relief: Dudeștii Noi 15 a fost localizat la sud de drumul DN 6. Se află pe latura sudică a unei suprafețe înalte, cu o altitudine medie de cca. 89 de m. La sud-est, sud și sud-vest se află un canal de irigații.

Dudeștii Noi 21

Istoricul cercetărilor: Situl a fost descoperit în data de 05.10.2015.

Coordonate GPS (aproximativ centru sit): 45°49'2.51"N 21°6'35.94"E

Coordonate Stereo 70 (aproximativ centru sit): 197934.52553 487107.96693.

Repere geografice: Situl este amplasat la 2,22 km sud de biserica ortodoxă din comuna Dudeștii Noi, la 5,98 km nord de biserica ortodoxă din Săcălaz și la 4,44 km est de biserica ortodoxă din Becicherecu Mic (**Pl. 16/a**).

Reper hidrografic: Obiectivul arheologic se află la cca. 0,3 de km, nord-vest de pârâul Niarad și în imediata apropiere a două cursuri de apă temporare.

Formă de relief: *Dudeștii Noi 21* a fost localizat pe o terasă situată între două meandre ale pârâului Niarad. În partea estică, platoul terasei este tăiat de către drumul comunal DC 46. Descoperirile de factură medievală se întind pe suprafața plană a terasei.

Dudeștii Noi 32

Istoricul cercetărilor: Situl a fost descoperit în data de 06.10.2015. Au fost descoperite fragmente de ceramică preistorică, ceramică atribuită sec. II-IV p.Chr. și evului mediu.

Coordonate GPS (aproximativ centru sit): 45°49'12.03"N 21°5'44.47"E.

Coordonate Stereo 70 (aproximativ centru sit): 196839.29338, 487455.57859.

Repere geografice: Situl este amplasat la 2,03 km sud-vest de biserica ortodoxă din comuna Dudeștii Noi, la 6,44 km nord de biserica ortodoxă din Săcălaz și la 3,66 km est de biserica ortodoxă din Beciche-recu Mic (**Pl. 16/b**).

Reper hidrografic: Situl se află la 1,33 km sud-est de pârâul Niarad.

Formă de relief: Obiectivul este amplasat pe un grind natural ale cărui pante sunt line pe laturile de vest și de est.

Dudeștii Noi 35

Istoricul cercetărilor: Situl a fost descoperit în data de 06.10.2015. Împreună cu ceramica medievală au fost identificate fragmente de ceramică preistorică.

Coordonate GPS (aproximativ centru sit): 45°49'33.05"N 21°6'17.08"E.

Coordonate Stereo 70 (aproximativ centru sit): 197574.32907, 488069.56835.

Repere geografice: Situl este amplasat la 1,80 km sud-vest de biserica ortodoxă din comuna Dudeștii Noi, la 6,64 km nord de biserica ortodoxă din Săcălaz și la 3,50 km est de biserica ortodoxă din Beciche-recu Mic (**Pl. 16/c**).

Reper hidrografic: Situl se află la 1,5 km sud-est de pârâul Niarad.

Formă de relief: Obiectivul este amplasat pe un grind natural, altitudinea medie fiind de 88,5 m.

Dudeștii Noi 39

Istoricul cercetărilor: Situl a fost descoperit în data de 06.10.2015. Au fost descoperite fragmente de ceramică preistorică, ceramică atribuită sec. II-IV p.Chr. și evului mediu.

Coordonate GPS (aproximativ centru sit): 45°48'52.62"N 21°7'3.84"E.

Coordonate Stereo 70 (aproximativ centru sit): 198521.99959, 486773.19609.

Repere geografice: Situl este amplasat la 3,05 km sud de biserica ortodoxă din comuna Dudeștii Noi, la 5,70 km nord de biserica ortodoxă din Săcălaz și la 5,52 km est de biserica ortodoxă din Becicherecu Mic (**Pl. 17/a**).

Reper hidrografic: Obiectivul este delimitat la vest și la sud-vest de către pârâul Niarad.

Formă de relief: Situl este amplasat pe malul estic al pârâului Niarad, suprafața fiind relativ plană, excepție făcând sectorul vestic unde terenul este ușor mai înalt.

Dudeștii Noi 43

Istoricul cercetărilor: Situl a fost descoperit în data de 08.10.2015.

Coordonate GPS (aproximativ centru sit): 45°50'9.46"N 21°7'50.45"E.

Coordonate Stereo 70 (aproximativ centru sit): 199642.49530, 489094.62401.

Repere geografice: Situl este amplasat la 2,31 km est de biserica ortodoxă din comuna Dudeștii Noi, la 3,50 km sud-vest de biserica ortodoxă din Sănandrei și la 3,33 km nord de drumul național DN 6 (**Pl. 17/b**).

Reper hidrografic: Situl se află la 700 m sud-est de pârâul Niarad.

Formă de relief: Situl este poziționat pe un grind natural cu o altitudine medie de 92 m.

Dudeștii Noi 45

Istoricul cercetărilor: Situl a fost descoperit în data de 08.10.2015.

Coordonate GPS (aproximativ centru sit): 45°50'52.15"N 21°7'13.98"E.

Coordonate Stereo 70 (aproximativ centru sit): 198920.24038, 490449.74058.

Repere geografice: Situl este amplasat la 1,51 km nord-est de biserica ortodoxă din comuna Dudeștii Noi, la 6,82 km sud de biserica ortodoxă din Hodoni și la 3,72 km vest de biserica ortodoxă din Sănandrei (**Pl. 17/c**).

Reper hidrografic: Situl se află la 400 m nord-est de pârâul Surduc.

Formă de relief: Dudeștii Noi 45 ocupă un număr de trei grinduri de nisip ce sunt înconjurate de zone joase ușor inundabile. Altitudinea medie este de cca. 89 de m.

Dudeștii Noi 46

Istoricul cercetărilor: Situl a fost descoperit în data de 08.10.2015. Ceramica descoperită în acest punct este de factură preistorică și medievală.

Coordonate GPS (aproximativ centru sit): 45°51'13.93"N 21°5'30.16"E.

Coordonate Stereo 70 (aproximativ centru sit): 196715.09911, 491230.97956.

Repere geografice: Situl este amplasat la 1,51 km nord de biserica ortodoxă din comuna Dudeștii Noi, la 5,71 km sud de biserica ortodoxă din Hodoni și la 5,47 km vest de biserica ortodoxă din Sânnandrei (Pl. 18/a).

Reper hidrografic: Situl se află la 600 m sud de pârâul Surduc și la 700 de m nord de pârâul Iercici.

Formă de relief: Dudeștii Noi 45 ocupă un grind cu orientare est-vest.

Dudeștii Noi 48

Istoricul cercetărilor: Situl a fost descoperit în data de 08.10.2015.

Coordonate GPS (aproximativ centru sit): 45°50'57.48"N 21°5'36.74"E.

Coordonate Stereo 70 (aproximativ centru sit): 196832.04954, 490716.58576.

Repere geografice: Situl este amplasat la 1,40 km nord de biserica ortodoxă din comuna Dudeștii Noi, la 5,89 km sud de biserica ortodoxă din Hodoni și la 5,37 km vest de biserica ortodoxă din Sânnandrei (Pl. 18/b).

Reper hidrografic: Situl este mărginit pe latura sa sudică, pe o distanță de aproximativ 700 m, de pârâul Surduc. De asemenea, se află la 900 m nord-nord-est de pârâul Iercici.

Formă de relief: Dudeștii Noi 48 ocupă un grind de nisip ce are o direcție paralelă cu pârâul Surduc. Zona oferă protecție în cazul inundațiilor și oferă o vizibilitate excelentă în toate direcțiile. Situl este tăiat de către drumul comunal.

Dudeștii Noi 52

Istoricul cercetărilor: Situl a fost descoperit în data de 08.10.2015. Împreună cu ceramica medievală, au fost descoperite fragmente de ceramică preistorică și ceramică din perioada sec. II-IV p.Chr.

Coordonate GPS (aproximativ centru sit): 45°50'30.69"N 21°5'4.83"E.

Coordonate Stereo 70 (aproximativ centru sit): 196102.99220 489924.31554

Repere geografice: Situl este amplasat la 1,13 km nord-vest de biserica ortodoxă din comuna Dudeștii Noi, la 6,84 km sud de biserica ortodoxă din Hodoni și la 2,23 km est de biserica ortodoxă din Becichecul Mic (Pl. 18/c).

Reper hidrografic: Obiectivul se află la 400 m sud de pârâul Surduc.

Formă de relief: Situl este poziționat pe două grinduri de nisip, altitudinea medie în această zonă fiind de 90 m.

Dudeștii Noi 55

Istoricul cercetărilor: Situl a fost descoperit în data de 03.10.2015.

Coordonate GPS (aproximativ centru sit): 45°50'30.76"N 21°4'47.33"E.

Coordonate Stereo 70 (aproximativ centru sit): 195726.37204 489944.66998.

Repere geografice: Situl este amplasat la 1,52 km vest de biserica ortodoxă din comuna Dudeștii Noi, la 0,73 km nord de drumul național DN 6 și la 2,48 km est de biserica ortodoxă din Becichecul Mic (Pl. 19/a).

Reper hidrografic: Obiectivul se află la 1,2 km sud de pârâul Surduc.

Formă de relief: Dudeștii Noi 55 a fost localizat pe două grinduri de nisip, având acces la sursele de apă prezente în apropierea sitului.

2.5. *Dudeștii Vechi (com. Dudeștii Vechi) – Dudeștii Vechi 33*

Istoricul cercetărilor: Situl a fost reidentificat în data de 21.05.2016 de către Octavian Rogozea și Bogdan Pomorișat.

Coordonate GPS (aproximativ centru sit): 46°2'58.73"N 20°24'4.45"E.

Coordonate Stereo 70 (aproximativ centru sit): 144397.17734, 515828.35461.

Repere geografice: Situl se află la 5,8 km NNV de biserica catolică din Dudeștii Vechi, 8,7 km sud de biserica catolică din Chereștur și 5,2 km NEE de biserica ortodoxă din Vălcani (**Pl. 19/b**).

Reper hidrografic: Obiectivul se află la 5,38 km vest de râul Aranca, fiind mărginit pe latura estică de un canal de irigație.

Formă de relief: Situl se află pe un grind natural ce domină relieful relativ plat din jur.

Dudeștii Vechi 42

Istoricul cercetărilor: Obiectivul a fost descoperit de către Constantin Kalcsov și amintit pentru prima oară în monografia localității Dudeștii Vechi². Situl a fost reidentificat în data de 27.05.2016 de către Octavian Rogozea, Gheorghe Drăgoi și Francisc Mirciov. În acest punct au mai fost descoperite fragmente de ceramică atribuite culturii Starčevo-Criș și epocii bronzului.

Coordonate GPS (aproximativ centru sit): 46°3'12.20"N 20°22'2.09"E.

Coordonate Stereo 70 (aproximativ centru sit): 141793.84915, 516396.31441.

Repere geografice: Situl se află la 6,1 km nord-vest de biserica ortodoxă din Vălcani, 10 km sud-est de biserica ortodoxă din Beba Veche și 9 km sud-vest de biserica catolică din Cheglevici (**Pl. 19/c**).

Reper hidrografic: Obiectivul se află la 8,32 km vest de râul Aranca și la 200 de m nord de un canal de irigație.

Formă de relief: Situl se află pe un grind natural ce domină relieful relativ plat din jur.

Dudeștii Vechi 43

Istoricul cercetărilor: Primele cercetări de suprafață în această zonă au fost întreprinse de către Constantin Kalcsov³. Situl a fost reidentificat în data de 26.05.2016 de către Octavian Rogozea, Gheorghe Drăgoi și Francisc Mirciov.

Coordonate GPS (aproximativ centru sit): 46°3'4.85"N 20°21'57.01"E.

Coordonate Stereo 70 (aproximativ centru sit): 141671.55774, 516175.99606.

Repere geografice: Situl se află la 5,7 km nord-vest de biserica ortodoxă din Vălcani, 8,4 km SSE de biserica catolică din Chereștur și 10,2 km sud-est de biserica ortodoxă din Beba Veche (**Pl. 20/a**).

Reper hidrografic: Obiectivul se află la 8,42 km vest de râul Aranca, fiind tăiat de către un canal de irigații. De asemenea, din analiza hărților istorice (Prima Ridicare Topografică Militară-Iosefină) se pot observa prezența unor meandre în jurul sitului.

Formă de relief: Situl este amplasat pe un fost grind.

Dudeștii Vechi 45

Istoricul cercetărilor: Situl a fost descoperit în anul 2007 de către Gheorghe Drăgoi. O verificare a locației sitului a avut loc în data de 09.06.2016, moment în care au fost înregistrate și coordonatele exacte ale obiectivului. Ceramica descoperită în acest punct se încadrează cronologic în epoca bronzului, La Tène, perioada sec. II-IV p.Chr. și a evului mediu.

Coordonate GPS (aproximativ centru sit): 46°0'11.17"N 20°29'13.78"E.

Coordonate Stereo 70 (aproximativ centru sit): 150746.57059, 510279.92946.

Repere geografice: Situl se află la 4,5 km sud-est de biserica romano-catolică din Dudeștii Vechi, la 5,3 km nord de biserica romano-catolică din Teremia Mică și la 6,7 km nord-vest de biserica ortodoxă din Nerău (**Pl. 20/b**).

Reper hidrografic: situl se află la 2,7 km sud de actualul curs al râului Aranca.

Formă de relief: Situl este amplasat pe un grind.

² Rankov *et alii* 2006, 39.

³ Rankov *et alii* 2006, 29–41.

Dudeștii Vechi 54

Istoricul cercetărilor: Obiectivul a fost descoperit de către Constantin Kalcsov și denumit Obiectivul 40⁴. Situl a fost reidentificat în luna iunie a anului 2016 de către Octavian Rogozea și Francisc Mirciov.

Coordonate GPS (aproximativ centru sit): 46°1'14.08"N 20°27'12.26"E.

Coordonate Stereo 70 (aproximativ centru sit): 148245.70313, 512368.87645.

Repere geografice Situl se află la 4,6 km NE de biserica ortodoxă din Valcani, la 2,9 km SV de biserica catolică din Dudeștii Vechi, la 8 km NV de biserica romano-catolică din Teremia Mică și la 130 m vest de șoseaua Valcani-Dudeștii Vechi (59F) (**Pl. 20/c**).

Reper hidrografic: Situl se află la 120 m est de cursul actual al râului Aranca.

Formă de relief: Situl este amplasat pe un grind.

2.6. Giarmata Vii (com. Ghiroda) – Giarmata Vii 3

Istoricul cercetărilor: Situl a fost descoperit în data de 05.04.2015 de către Octavian Rogozea, Bogdan Craiovan și Sofia Berteau. În același punct au descoperite și fragmente de ceramică atribuite culturii Bodrogheresztúr⁵.

Coordonate GPS (aproximativ centru sit): 45°47'8.47"N 21°17'46.12"E.

Coordonate Stereo 70 (aproximativ centru sit): 212226.91048, 482901.22312.

Repere geografice Situl se află la 1 km nord de calea ferată Timișoara-Lugoj, 1,8 km sud de biserica catolică din Giarmata Vii și 4,24 km SE de biserica reformată din Dumbrăvița (**Pl. 21/a**).

Reper hidrografic: Situl se află la 70 m nord de un pârau fără nume.

Formă de relief: Situl este amplasat pe o terasă a cărei altitudine medie este de 92 m.

2.7. Giulvăz (com. Giulvăz) – Giulvăz 6

Istoricul cercetărilor: Situl a fost descoperit în data de 01.03.2016 de către Octavian Rogozea și Bogdan Craiovan, în contextul cercetărilor de suprafață determinate de realizarea Planului Urbanistic General al comunei Giulvăz. Împreună cu ceramica medievală au mai fost descoperite fragmente de ceramică aparținând sec. II-IV p.Chr.

Coordonate GPS (aproximativ centru sit): 45°32'12.05"N 20°58'48.26"E.

Coordonate Stereo 70 (aproximativ centru sit): 186276.71080, 456440.22249.

Repere geografice Situl se află la 1,18 km sud-vest de biserica ortodoxă din Giulvăz, 5,6 km NNV de biserica ortodoxă din Crai Nou, 9,5 km nord-est de biserica ortodoxă din Foeni și 685 m vest de șoseaua Giulvăz-Rudna (**Pl. 21/b**).

Reper hidrografic: Situl se află la 100 m vest de un canal agricol de irigație.

Formă de relief: Situl este amplasat pe un fost grind.

Giulvăz 8

Istoricul cercetărilor: Situl a fost descoperit în data de 01.03.2016 de către Octavian Rogozea și Bogdan Craiovan, cu prilejul cercetărilor de suprafață necesare întocmirii memoriului arheologic pentru Planul Urbanistic General al comunei Giulvăz.

Coordonate GPS (aproximativ centru sit): 45°32'26.06"N 20°58'41.31"E.

Coordonate Stereo 70 (aproximativ centru sit): 186147.81331, 456879.94913.

Repere geografice Situl se află la 837 m sud-vest de biserica ortodoxă din Giulvăz, 9,57 km nord-vest de biserica ortodoxă din Foeni, 6,1 km NNV de biserica ortodoxă din Crai Nou și 775 m sud de șoseaua Giulvăz-Foeni (DJ593) (**Pl. 21/c**).

Reper hidrografic: Situl se află pe malul unui meandru dispărut în prezent.

Formă de relief: Situl este amplasat pe un grind.

2.8. Crai Nou (com. Giulvăz) – Crai Nou 1

Istoricul cercetărilor: Situl a fost descoperit în data de 09.03.2016 de către Octavian Rogozea și Bogdan Craiovan.

⁴ Kalcsov 1999, 156.

⁵ Rogozea 2015, 124.

Coordonate GPS (aproximativ centru sit): 45°29'16.55"N, 21° 0'15.83"E

Coordonate Stereo 70 (aproximativ centru sit): 187904.26250 450931.58956.

Repere geografice Situl se află la 368 m est de biserica ortodoxă din Crai Nou, 2,66 km nord-est de biserica sârbească din Gad și 10,77 km NVV de biserica ortodoxă din Ghilad (**Pl. 22/a**).

Reper hidrografic: Situl se află la 152 m vest de râul Timiș.

Formă de relief: Situl este amplasat pe un grind aflat în lunca râului Timiș.

Crai Nou 3

Istoricul cercetărilor: Situl a fost descoperit în data de 09.03.2016 de către Octavian Rogozea și Bogdan Craiovan.

Coordonate GPS (aproximativ centru sit): 45°29'5.82"N, 20°59'45.95"E.

Coordonate Stereo 70 (aproximativ centru sit): 187239.39991 450633.06587.

Repere geografice: Situl se află la 524 m sud-vest de biserica ortodoxă din Crai Nou, 2,1 km nord-est de biserica sârbească din Gad și 8,4 km nord-vest de biserica ortodoxă din Dolaț, în actual cimitir ortodox (**Pl. 22/b**).

Reper hidrografic: Situl se află la 750 m nord de cursul râului Timiș.

Formă de relief: Situl se află pe prima terasă a Timișului, pe suprafața actualului cimitir ortodox.

2.9. Săcălaz (com. Săcălaz) – Săcălaz 2

Istoricul cercetărilor: Situl a fost descoperit în primăvara anului 2016 de către Octavian Rogozea.

Coordonate GPS (aproximativ centru sit): 45°46'16.81"N 21°8'50.42"E.

Coordonate Stereo 70 (aproximativ centru sit): 200588.15391, 481855.58625.

Repere geografice Situl se află la 2,90 km nord-est de biserica ortodoxă din Săcălaz, la 3,40 km sud de drumul național DN 6 și la 5,86 km vest de biserica ortodoxă din Zona Dacia, Timișoara (**Pl. 22/c**).

Reper hidrografic: Situl se află la 4,56 km nord de canalul Bega.

Formă de relief: Situl este amplasat pe un grind.

Săcălaz 5

Istoricul cercetărilor: Situl a fost descoperit în data de 13.03.2016 de către Octavian Rogozea și Victor Bunoiu.

Coordonate GPS (aproximativ centru sit): 45°46'31.20"N 21°7'30.85"E.

Coordonate Stereo 70 (aproximativ centru sit): 198892.01296, 482382.72529.

Repere geografice Situl se află la 1,78 km nord-est de biserica ortodoxă din Săcălaz, la 3,62 km sud de drumul național DN 6 și la 5,71 km vest de biserica ortodoxă din Zona Dacia, Timișoara (**Pl. 23/a**).

Reper hidrografic: Situl se află la 4,87 km nord de canalul Bega.

Formă de relief: Situl este amplasat pe un grind.

Săcălaz 9

Istoricul cercetărilor: Situl a fost descoperit în data de 13.03.2016 de către Octavian Rogozea și Victor Bunoiu.

Coordonate GPS (aproximativ centru sit): 45°46'44.96"N 21°8'18.98"E.

Coordonate Stereo 70 (aproximativ centru sit): 199951.50094, 482756.78129.

Repere geografice Situl se află la 2,80 km nord-est de biserica ortodoxă din Săcălaz, la 2,86 km sud de drumul național DN 6 și la 6,19 km vest de biserica ortodoxă din Zona Dacia, Timișoara (**Pl. 23/b**).

Reper hidrografic: Situl se află la 5,69 km nord de canalul Bega.

Formă de relief: Situl este amplasat pe un grind.

2.10. Hodoni (com. Satchinez) – Hodoni 3

Istoricul cercetărilor: Situl a fost descoperit în primăvara anului 2014 de către Octavian Rogozea, Victor Bunoiu, Remus Dincă și Bogdan Muscalu. În acest punct au mai fost descoperite fragmente ceramice din perioada neolitică și eneolitică, atribuite culturii Banatului și culturii Tiszapolgár⁶.

⁶ Rogozea 2015, 129.

Coordonate GPS (aproximativ centru sit): 45°53'9.92"N 21°5'44.81"E.

Coordonate Stereo 70 (aproximativ centru sit): 197205.68124, 494793.86807.

Repere geografice: Situl este amplasat la 2,19 km SSE de biserica romano-catolică din Hodoni, 5,3 km nord de biserica romano-catolică din Dudeștii Noi, 5,16 SV km de biserica catolică din Carani (Pl. 23/c).

Reper hidrografic: Situl se află la 200 m vest de pârâul Iercici.

Formă de relief: Situl este amplasat pe o terasă.

Hodoni 5

Istoricul cercetărilor: Situl a fost descoperit în primăvara anului 2014 de către Octavian Rogozea, Victor Bunoiu, Remus Dincă și Bogdan Muscalu.

Coordonate GPS (aproximativ centru sit): 45°52'44.87"N 21°6'23.58"E.

Coordonate Stereo 70 (aproximativ centru sit): 198003.12195, 493980.24903.

Repere geografice: Situl este amplasat la 3,30 km SSE de biserica romano-catolică din Hodoni, 4,31 km nord de biserica romano-catolică din Dudeștii Noi, 5,40 SV km de biserica catolică din Carani (Pl. 24/a).

Reper hidrografic: Situl este amplasat pe malul vestic al pârâului Iercici.

Formă de relief: Situl este amplasat pe un grind.

2.11. Șandra (com. Șandra) – Șandra 3

Istoricul cercetărilor: Situl a fost descoperit în primăvara anului 2014 de către Octavian Rogozea, Victor Bunoiu, Remus Dincă și Bogdan Muscalu.

Coordonate GPS (aproximativ centru sit): 45°56'27.67"N 20°55'5.31"E.

Coordonate Stereo 70 (aproximativ centru sit): 183742.21666, 501584.32223.

Repere geografice Situl se află la 2,74 km nord-est de biserica ortodoxă din Șandra, 9,66 km vest de biserica ortodoxă din Satchinez și la 6,80 nord-vest km de biserica ortodoxă din Biled (Pl. 24/b).

Reper hidrografic: Situl este amplasat la 5,70 km nord-vest de pârâul Variaș.

Formă de relief: Situl este amplasat pe suprafața unui tumul.

2.12. Utvin (com. Sânmihaiu Român) – Utvin 1

Istoricul cercetărilor: Situl a fost descoperit în data de 30.03.2014 de către Octavian Rogozea, Victor Bunoiu și Remus Dincă.

Coordonate GPS (aproximativ centru sit): 45°42'56.56"N 21°8'46.30"E.

Coordonate Stereo 70 (aproximativ centru sit): 200200.69184, 475682.65621.

Repere geografice Situl se află la 1,50 km est de biserica ortodoxă din Utvin, la 5,68 km sud de biserica ortodoxă din Săcălaz și la 6,97 km nord de biserica ortodoxă din Șag (Pl. 24/c).

Reper hidrografic: situl se află la 1.05 km sud de râul Bega.

Formă de relief: Obiectivul arheologic este amplasat pe un grind, bine profilat, având formă de platou.

Utvin 6

Istoricul cercetărilor: Situl a fost descoperit în data de 30.03.2014 de către Octavian Rogozea, Victor Bunoiu și Remus Dincă.

Coordonate GPS (aproximativ centru sit): 45°42'1.84"N 21°7'10.85"E.

Coordonate Stereo 70 (aproximativ centru sit): 198056.00458, 474094.69340.

Repere geografice Situl se află la 160 m sud de calea ferată Timișoara-Sânmihai, 1,6 km sud-vest de biserica ortodoxă Utvin, 6,4 km nord-vest de biserica ortodoxă din Șag (Pl. 25/a).

Reper hidrografic: Situl se află la 1.57 km sud de râul Bega.

Formă de relief: Obiectivul arheologic este amplasat pe un grind, bine profilat, având formă de platou.

Utvin 8

Istoricul cercetărilor: Situl a fost descoperit în data de 12.04.2014 de către Octavian Rogozea, Bogdan Craiovan și Remus Dincă.

Coordonate GPS (aproximativ centru sit): 45°43'5.03"N 21° 8'13.36"E.

Coordonate Stereo 70 (aproximativ centru sit): 199501.54379 475978.36516.

Repere geografice: situl se află la 4,89 km sud de biserica ortodoxă din Săcălaz, 200 m nord de șoseaua Timișoara-Utvin (drumul județean 591-strada Polonă), 997 m nord-est de biserica ortodoxă din Utvin (**Pl. 25/b**).

Reper hidrografic: Situl se află la 438 m sud de râul Bega.

Formă de relief: Obiectivul arheologic este amplasat pe un grind, bine profilat, cu formă de platou.

3. Materialul arheologic

Materialul arheologic descoperit în urma cercetărilor de teren este compus în general din fragmente ceramice. Astfel, pe baza particularităților morfologice ale materialului ceramic, a fost posibilă o datare aproximativă a obiectivelor arheologice aduse în discuție, încadrările cronologice fiind următoarele:

3.1. Secolele XII-XIII p.Chr.

Dudeștii Noi 11 (**Fig. 1/Pl. 1**), Dudeștii Noi 15 (**Fig. 2/Pl. 1; Fig. 3/Pl. 2**), Dudeștii Noi 35 (**Fig. 4/Pl. 3**), Dudeștii Noi 43 (**Fig. 5/Pl. 4**), Dudeștii Noi 45 (**Fig. 6/Pl. 4**), Dudeștii Vechi 33 (**Fig. 7/Pl. 5**), Dudeștii Vechi 42 (**Fig. 8/Pl. 5**), Dudeștii Vechi 45 (**Fig. 10/Pl. 5**), Dudeștii Vechi 54 (**Fig. 9/Pl. 5**), Giulvăz 8 (**Fig. 11/Pl. 6**), Utvin 6 (**Fig. 12/Pl. 6**), Hodoni 5 (**Fig. 13/Pl. 7**), Crai Nou 1 (**Fig. 14/Pl. 7**), Hodoni 3 (**Fig. 15/Pl. 7**), Giarmata Vii 3 (**Fig. 16/Pl. 7**). Situl Dudeștii Noi 39 (**Fig. 17/Pl. 7**) nu poate fi plasat cronologic cu exactitate din cauza numărului mic de fragmente ceramice tipice, însă caracteristicile morfologice ale celor găsite îl apropie de perioada secolelor XII-XIV p.Chr.

Din punct de vedere al formelor, majoritatea fragmentelor aparțin vaselor de tip oală, cu buzele trase spre exterior și tăiate drept sau trase spre exterior și curbate spre interior. Acestea sunt lucrate la roată, având o pastă bine arsă, degresată cu pietricele și nisip cu bobul mare, arse atât oxidant cât și reductant, culorile variind de la portocaliu-roșiatic la brun și negru. Decorul este de asemenea variat, regăsindu-se inciziile sub formă de benzi, paralele între ele, dispuse orizontal pe umărul vasului, inciziile oblice dispuse în benzi paralele sau inciziile vălurite plasate pe umărul vasului. Prezintă este și combinația de incizii drepte, orizontale și incizii în val. Pe lângă decorul incizat, au fost identificate fragmente decorate cu spatula, roțița dințată sau prin impresiuni cu unghia în pasta moale. Următoarea categorie de vase identificate sunt așa numitele „căldări pecenege”, lucrate la roata cu turație redusă, pasta bine arsă, într-o atmosferă oxidantă și având ca și degresant nisipul cu bob mare. Buzele acestor vase sunt trase ușor spre exterior și rotunjite.

Descoperiri aparținând aceleiași perioade au fost semnalate la: Biled⁷, Bodrogu Nou⁸, Bulci-La cetate⁹, Cruceni¹⁰, Foeni-Cimitirul ortodox¹¹, Hodoni-Pocioroane¹², Jabăr-La Bejan¹³, Opațița¹⁴, Parța-Obiectiv 9¹⁵, Sănandrei-Oxenbricke¹⁶, Sânnicolau Mare-Seliște¹⁷.

3.2. Secolul XIV p.Chr.

Cele două situri al căror material poate fi încadrat în sec. al XIV-lea p.Chr. sunt: Dudeștii Noi 35 (**Fig. 4/Pl. 3**) și Dudeștii Noi 55 (**Fig. 18/Pl. 8**). Aici au fost identificate două fragmente de buză, aparținând unor oale, ambele trase spre exterior, una din ele fiind taiată drept, iar cealaltă ușor rotunjită spre interior. Pasta este bine arsă, degresantul folosit fiind nisipul cu bob mare, arse într-o atmosferă reductantă, dobândind astfel o culoare neagră sau negru-gălbui. Un alt fragment ceramic concludent în vederea datării îl reprezintă o toartă, aparținând unui urcior. Acesta este lucrat la roata rapidă, având o pastă arsă bine, cu nisip în componența sa și arsă într-o atmosferă oxidantă, având o culoare gălbuie.

⁷ Mare 2004, 159.

⁸ Oța 2004, 504.

⁹ Rusu 2000, 71; Oța 2004, 504.

¹⁰ Oța 2004, 505.

¹¹ Mare 2004, 174.

¹² Drașovean 1991, 209; Bejan 1995, 119.

¹³ Moroz-Pop 1983, 474–475.

¹⁴ Rădulescu 1999–2001, 51–52.

¹⁵ Bejan 1985–1986, 232; Mare 2004, 195–196.

¹⁶ Mare 2004, 203.

¹⁷ Mare 2004, 203–204.

Descoperiri similare din vestul țării sunt: Chiuchici-*Luncă*¹⁸, Cruceni¹⁹, Cuptoare-*Sat Bătrân*²⁰, Jabăr-*La Bejan*²¹, Lescovița-*Săliștea Mare*²², Partoș²³.

3.3. Secolele XV-XVI p.Chr.

Obiectivele arheologice aparținând sec. XV-XVI p.Chr sunt: Dudeștii Noi 46 (**Fig. 19/Pl. 8**), Giulvăz 6 (**Fig. 21/Pl. 8**), Giulvăz 8 (**Fig. 11/Pl. 6**), Crai Nou 3 (**Fig. 20/Pl. 8**), Săcălaz 5 (**Fig. 22/Pl. 8**), Utvin 1 (**Fig. 23/Pl. 9**).

Materialul arheologic este compus din fragmente de buze de la vase de tip oală, fragmente de pereți componenți ai aceleiași tip de vas și un fragment de capac. Buzele pot fi separate în două categorii distincte: prima categorie o reprezintă buzele ușor evazate și rotunjite; cea de-a doua categorie este compusă din buze evazate și tăiate drept, decorate cu o șanțuire dispusă sub buză. Aceste vase sunt lucrate la roată rapidă, pasta este degresată cu nisip fin și nisip cu bobul mare, tratamentul termic fiind de natură atât oxidantă cât și reductantă. Pereții acestor vase sunt decorați prin metoda inciziei, inciziile fiind realizate cu pieptenele. Acestea din urmă sunt dispuse în benzi, orizontale și paralele între ele. Ca și analogii putem aminti: Chelnac-*La cetate*²⁴, Diniș-*La Gomilă*²⁵, Făget-*La cetate*²⁶, Ramna²⁷, Slatina-Nera²⁸.

3.4. Secolele XVI-XVII p.Chr.

Din ultima categorie cronologică fac parte siturile: Covaci 1 (**Fig. 26/Pl. 9**), Cerneteaz 2 (**Fig. 27/Pl. 10**), Dudeștii Noi 10 (**Fig. 28/Pl. 10**), Dudeștii Noi 32 (**Fig. 29/Pl. 10**), Covaci 2 (**Fig. 30/Pl. 10**).

Materialul ceramic este compus din buze de oale, pereți de vas, funduri de vas și toarte. Buzele sunt puternic evazate, lucrate la roata rapidă, dintr-o pastă al cărei degresant este nisipul fin și arse atât oxidant cât și reductant, gama cromatică variind de la portocaliu-roșatic la negru-brun. Fragmentul de toartă este realizat dintr-o pastă pe bază de caolin și ars foarte bine, acesta fiind parte componentă a unui urcior. Cele două fragmente de perete sunt arse foarte bine, degresate cu nisip fin și arse într-o atmosferă oxidantă, suprafața fiind pictată cu negru sau roșu. Analogii pentru materialul de sec. XVI-XVII p.Chr. găsim la: Făget-*La cetate*²⁹, Deta³⁰ și Hitiaș-*Curtea Domnească*³¹.

În ceea ce privește materialul arheologic de factură metalică, a fost descoperită o singură piesă, mai exact o verigă de păr cu capătul îndoit în formă de „S”, găsită în timpul cercetărilor de teren pe suprafața sitului Șandra 3 (**Fig. 31/Pl. 10**). Veriga este confecționată dintr-o singură sârmă de bronz, una din extremități fiind curbată, realizându-se astfel o buclă a cărei formă este asemănătoare literei „S”. Bucla în formă de „S” a fost realizată prin aplatizarea uneia din extremități, proces realizat cu ajutorul unui ciocan sau a unei unelte similare. Diametrul piesei este de 1 cm, grosimea de 0,1 cm și greutatea de 0,42 grame. Din cauza degradării, nu se pot distinge pe suprafața sa nervuri longitudinale sau caneluri. Acest tip de piese este asociat de regulă cu grupul cultural Bjelo Brdo, iar piesă descrisă mai sus poate fi încadrată cronologic în perioada secolului al XI-lea p.Chr.

În Banat, au fost descoperite piese similare la: Cuptoare-*Sfoge*³², Deta³³, Gornea-*Căunița de Sus*³⁴,

¹⁸ Țeicu 1987, 336; Țeicu 1998, 95; Mare 2004, 165.

¹⁹ Oța 2004, 505.

²⁰ Țeicu 2005, 369.

²¹ Moroz-Pop 1983, 474–475.

²² Țeicu 2003, 358.

²³ Țeicu 2002, 38; Oța 2004, 510.

²⁴ Țeicu 2005, 123.

²⁵ Mare 2004, 169.

²⁶ Rusu 1998, 13; Rădulescu 1999–2001, 65.

²⁷ Țeicu 2001, 287.

²⁸ Țeicu 1987, 323; Mare 2004, 205–206.

²⁹ Rusu 1998, 13; Rădulescu 1999–2001, 65.

³⁰ Rusu 1996, 285.

³¹ Bejan 1995, 117.

³² Bejan 1995, 137; Țeicu, Lazarovici, 1996, 88.

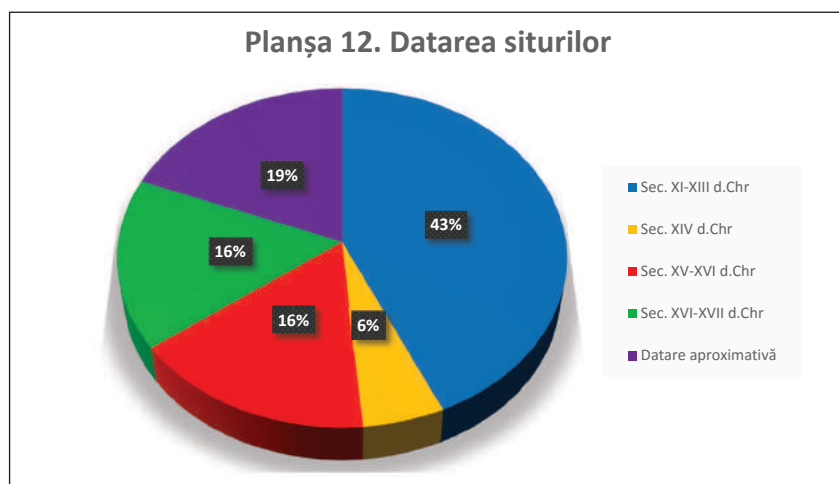
³³ Bejan, Mare 1998, 328.

³⁴ Uzum 1981, 186–187; Țeicu, Lazarovici 1996, 88.

Hodoni-Pocioroane³⁵, Foeni³⁶, Cenad³⁷, Dudeștii Vechi-Movila lui Dragomir³⁸, Kikinda-Olus³⁹, Kiszombor-Necropola B⁴⁰.

În punctul Hodoni 3, împreună cu fragmentele de ceramică a fost descoperită și o râșniță (**Pl. 11**), aflată într-o stare bună de conservare foarte bună. Este confecționată din șist gnaistic, având un profil concav, diametrul de 39 cm și grosimea de 7 cm. Aceasta este prevăzută cu o perforație bidirecțională, cu diametrul exterior de 8,5 cm și cel interior de 7,2 cm.

Obiectivele Biled 14, Dudeștii Noi 13, Dudeștii Noi 21, Dudeștii Noi 48, Dudeștii Noi 52 și Dudeștii Vechi 43 nu au putut fi datate exact din lipsa unui material tipic concludent, preferându-se o datare mai largă.

4. Concluzii

Din punct de vedere al cronologiei medievale, cea mai mare pondere o ocupă siturile aparținând secolelor XI-XIII p.Chr, acestea reprezentând 43% din totalul de situri identificate, urmate de siturile databile în secolul al XV-lea și secolele XV-XVI, ponderea acestor două categorii fiind de 16%. Cea mai mică pondere este atribuită obiectivelor plasate cronologic în secolul al XIV-lea p.Chr, acestea reprezentând doar 6%. Ultima categorie este cea a siturilor a căror datare exactă nu a fost posibilă, acestea însumând 19% din totalul de 38 de situri (**Pl. 12**).

Listă ilustrații

Planșa 1 Fig. 1 – Dudeștii Noi 11; Fig. 2 – Dudeștii Noi 15.

Planșa 2 Fig. 3 – Dudeștii Noi 15.

Planșa 3 Fig. 4 – Dudeștii Noi 35.

Planșa 4 Fig. 5 – Dudeștii Noi 43; Fig. 6 – Dudeștii Noi 45.

Planșa 5 Fig. 7 – Dudeștii Vechi 33; Fig. 8 – Dudeștii Vechi 42; Fig. 9 – Dudeștii Vechi 54; Fig. 10 – Dudeștii Vechi 45.

Planșa 6 Fig. 11 – Giulvăz 8; Fig. 12 – Utvin 6.

Planșa 7 Fig. 13 – Hodoni 5; Fig. 14 – Crai Nou 1; Fig. 15 – Hodoni 3; Fig. 16 – Giarmata Vii 3; Fig. 17 – Dudeștii Noi 39.

Planșa 8 Fig. 18 – Giulvăz 6; Fig. 19 – Dudeștii Noi 46; Fig. 20 – Crai Nou 3; Fig. 21 – Dudeștii Noi 55; Fig. 22 – Săcălaz 5.

Planșa 9 Fig. 23 – Utvin 1; Fig. 24 – Utvin 8; Fig. 25 – Săcălaz 2; Fig. 26 – Covaci 1.

³⁵ Bejan, Mare 1998, 328.

³⁶ Szentmiklosi 1999–2000, 577–578.

³⁷ Iambor *et alii* 1995, 19.

³⁸ Bejan, Tănase, 2001, 80.

³⁹ Girić 1995–1996, 149.

⁴⁰ Bálint 1991, 234–236.

- Planșa 10 Fig. 27 – Cerneteaz 2; Fig. 28 – Dudeștii Noi 10; Fig. 29 – Dudeștii Noi 32; Fig. 30 – Covaci 2; Fig. 31 – Șandra 3.
- Planșa 11 Hodoni 3
- Planșa 12 Datarea siturilor.
- Planșa 13 Hartă topografică și imagine satelitară cu amplasarea siturilor: Biled 14 – a.; Cerneteaz 2 – b.; Cerneteaz 3 – c.
- Planșa 14 Hartă topografică și satelitară cu amplasarea siturilor: Covaci 1 – a; Covaci 2 – b; Dudeștii Noi 10 – c.
- Planșa 15 Hartă topografică și satelitară cu amplasarea siturilor: Dudeștii Noi 11 – a; Dudeștii Noi 13 – b; Dudeștii Noi 15 – c.
- Planșa 16 Hartă topografică și satelitară cu amplasarea siturilor: Dudeștii Noi 21 – a; Dudeștii Noi 32 – b; Dudeștii Noi 35 – c.
- Planșa 17 Hartă topografică și satelitară cu amplasarea siturilor: Dudeștii Noi 40 – a; Dudeștii Noi 43 – b; Dudeștii Noi 45 – c.
- Planșa 18 Hartă topografică și satelitară cu amplasarea siturilor: Dudeștii Noi 46 – a; Dudeștii Noi 48 – b; Dudeștii Noi 52 – c.
- Planșa 19 Hartă topografică și satelitară cu amplasarea siturilor: Dudeștii Noi 55 – a; Dudeștii Vechi 33– b; Dudeștii Vechi 42 – c.
- Planșa 20 Hartă topografică și satelitară cu amplasarea siturilor: Dudeștii Vechi 43 – a; Dudeștii Vechi 45 – b; Dudeștii Vechi 54 – c.
- Planșa 21 Hartă topografică și satelitară cu amplasarea siturilor: Giarmata Vii 3 – a; Giulvăz 6 – b; Giulvăz 8 – c.
- Planșa 22 Hartă topografică și satelitară cu amplasarea siturilor: Crai Nou 1 – a; Crai Nou 3 – b; Săcălaz 2 – c.
- Planșa 23 Hartă topografică și satelitară cu amplasarea siturilor: Săcălaz 5 – a; Săcălaz 9 – b; Hodoni 3 – c.
- Planșa 24 Hartă topografică și satelitară cu amplasarea siturilor: Hodoni 4 – a; Șandra 3 – b; Utvin 1 – c.
- Planșa 25 Hartă topografică și satelitară cu amplasarea siturilor: Utvin 6 – 13a; Utvin 8 – 13b.

Bibliografie

- Bálint 1991 Bálint, Csaba, *Südungarn im 10. Jahrhundert*. În: *Studia Archaeologia*, 11, Budapesta, 1991, p. 230–244.
- Bejan 1985–1986 Bejan, Adrian, *Contribuții arheologice la cunoașterea așezărilor rurale românești, databile în secolele VIII–IX, din sud-vestul României*. În: *Acta Musei Napocensis*, 22–23, 1985–1986, p. 223–238.
- Bejan 1995 Bejan, Adrian, *Banatul în secolele IV–XII*, Timișoara, 1995.
- Bejan, Mare 1998 Bejan, Adrian; Mare, Mircea, *Dudeștii Vechi-Pusta Bucova, necropola și mormintele de înhumare din sec. VI–XII (II)*. În: *Analele Banatului, Seria Nouă*, 6, 1998, p. 323–338.
- Bejan, Tănase 2001 Bejan, Adrian; Tănase, Dana, 60. *Dudeștii Vechi, com Dudeștii Vechi, jud. Timiș*. În: *Cronica Cercetărilor Arheologice*, Campania 2000, 2001, p. 79–80.
- Drașovean 1991 Drașovean, Florin, *Așezarea vinciană Hodoni*, Timișoara, 1991.
- Girić 1995–1996 Girić, Martin, *Northern Banat, Sacral Objects and Necropolis from the Period from 10.th – to 15.th Century*. În: *Rad Vojvodjanskih Muzeja, Novi Sad*, 37–38, 1995–1996, p. 139–154.
- Iambor et alii 1995 Iambor, Petru; Matei, Ștefan; Bejan, Adrian, 25. *Cenad. Jud. Timiș*. În: *Cronica Cercetărilor Arheologice*, Campania 1994, 1995, p. 19.
- Kalcsov 1999 Kalcsov, Constantin, *Repertoriul Arheologic al comunei Dudeștii Vechi-Fost Beșenova Veche (jud. Timiș)*. În: *Studii de Istorie a Banatului*, XIX–XX, 1995–1996, 1999, p. 153–159.
- Mare 2004 Mare, Mircea, *Banatul între secolele IV–IX*, Timișoara, 2004.
- Moroz-Pop 1983 Moroz-Pop, Maria, *Contribuții la repertoriul arheologic al localităților din județul Timiș din paleolitic și până în Evul Mediu*. În: *Banatica*, 7, 1983, p. 469–480.
- Oța 2004 Oța, Silviu, *Populații nomade de stepă din Banat (secolele XI–XIV) I. Pecenegii și cumanii*. În: *Prinos lui Petre Diaconu la 80 de ani*, Brăila, 2004, p. 489–520.
- Rankov et alii 2006 Rankov, Ana; Parvan, Maria; Mircovici, Ana-Maria; Kalcsov, Constantin; Vasilcin, Ioan; Velciov, Pavel; Sârbu, Ioan; Gancio, Ecaterina; Bobicio, Maria; Berceanu, Iancu, *Monografia Localității Dudeștii Vechi, jud. Timiș*, Timișoara, 2006,

- Rădulescu 1999–2001 Rădulescu, Alexandru, *Cercetări arheologice medievale din Banatul de câmpie; scurt istoric*. În: *Studii de Istorie a Banatului*, 23–24–25, 1999–2001, p. 45–86.
- Rogozea 2015 Rogozea, Octavian-Cristian, *Noi aşezări neolitice şi eneolitice descoperite în judeţul Timiş*. În: *Sargetia, Seria Nouă*, VI, 2015, p. 123–143.
- Rusu 1996 Rusu, Adrian Andrei, *Catarama medievală în formă de stea*. În: *Ephemeris Napocensis*, 2, 1996, p. 281–290.
- Rusu 1998 Rusu, Adrian Andrei, *Arheologia cetăţilor medievale ale Transilvaniei*. În: *Arheologia Medievală*, 2, 1998, p. 5–19.
- Rusu, Hurezan 2000 Rusu, Adrian Andrei; Hurezan Pascu, *Biserici medievale din judeţul Arad*, Arad, 2000.
- Szentmiklosi 1999–2000 Szentmiklosi, Alexandru, *Un inel de tâmplă din aur de la Foeni, jud. Timiş (sec. XI–XII)*. În: *Analele Banatului. Seria Nouă*, VII–VIII, 1999–2000, p. 577–587.
- Țeicu 1987 Țeicu, Dumitru, *Cercetări arheologice în depresiunea Oraviţei*. În: *Banatica*, 9, 1987, p. 317–346.
- Țeicu, Lazarovici, 1996 Țeicu, Dumitru; Lazarovici, Gheorghe, *Gornea. Din arheologia unui sat medieval din Clisura Dunării*, Reşiţa, 1996.
- Țeicu 1998 Țeicu, Dumitru, *Banatul montan în Evul Mediu*, Museum Banaticum Temesiense, Bibliotheca Historica et Archaeologica Banatica, Timişoara, 1998.
- Țeicu 2001 Țeicu, Dumitru, *Problema satelor medievale pustiite din Banat*. În: *Analele Banatului, Seria Nouă*, 9, 2001, p. 283–300.
- Țeicu 2002 Țeicu, Dumitru, *Monastères orthodoxes médiévaux de Banat*. În: *Vilaietul Timişoarei (450 de ani de întemeiere a paşalâcului 1552–2002)*, Bibliotheca Historica et Archaeologica Universitatis Timisiensis, 2002, p. 35–44.
- Țeicu 2003 Țeicu, Dumitru, *Contribuţii la repertoriul arheologic al Banatului montan*. În: *Banatica*, 16, 2003 (1), p. 339–376.
- Țeicu 2005 Țeicu, Dumitru, *Chelmac, com. Conop, jud. Arad. Punct: Cetate*. În: *Cronica Cercetărilor Arheologice*, Campania 2004, 2005, p. 123.
- Uzum 1981 Uzum, Ilie, *Necropola feudală timpurie de la Gornea-Căuniţa de Sus (jud. Caraş-Severin)*. În: *Banatica*, 6, 1981, p. 181–210.

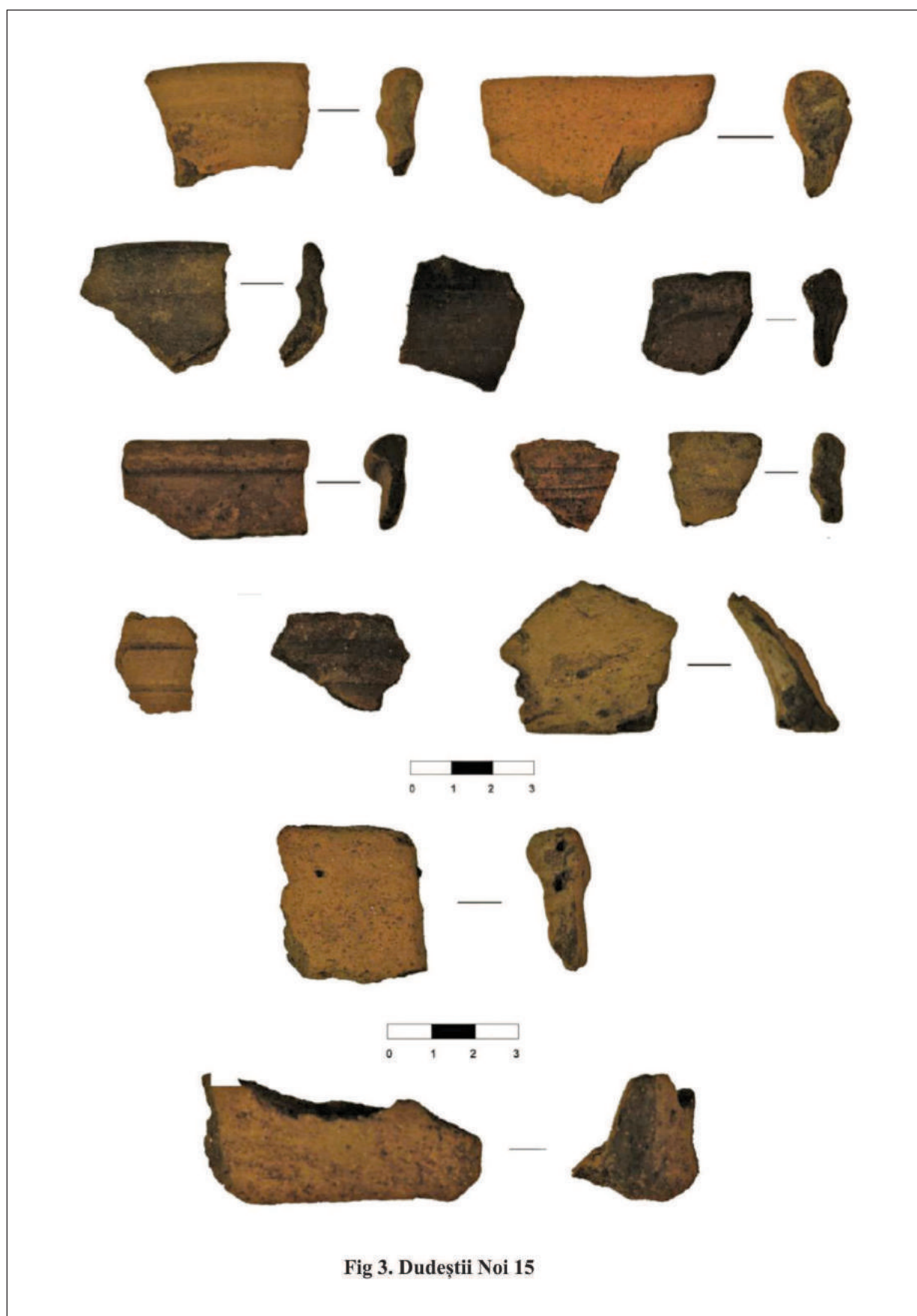

Fig. 1- Dudeștii Noi 11

Fig. 2- Dudeștii Noi 15

Planșa 1. Fig. 1 – Dudeștii Noi 11; Fig. 2 – Dudeștii Noi 15.

Planșa 2. Fig. 3 – Dudeștii Noi 15.

Planșa 3. Fig. 4 – Dudeștii Noi 35.

Fig. 5- Dudeștii Noi 43

Fig. 6- Dudeștii Noi 45

Planșa 4. Fig. 5 – Dudeștii Noi 43; Fig. 6 – Dudeștii Noi 45.

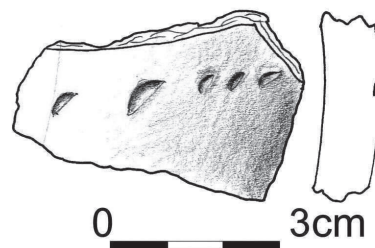
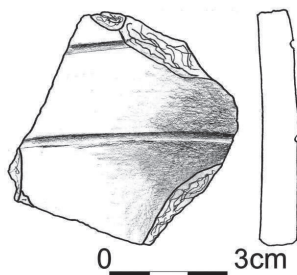
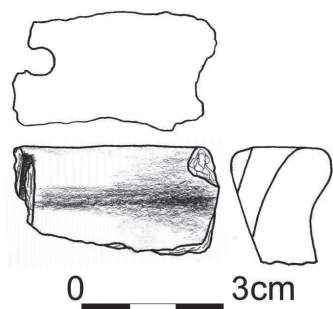

Fig. 7- Dudeștii Vechi 33

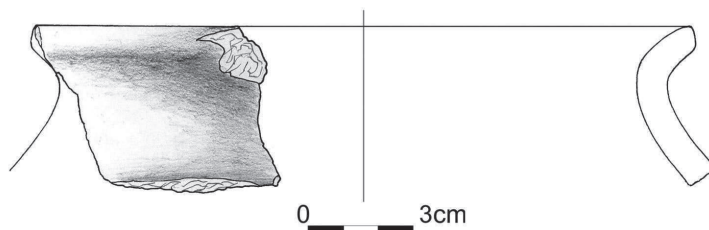
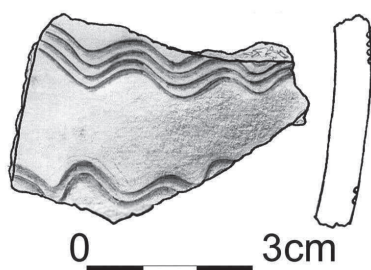

Fig. 8- Dudeștii Vechi 42

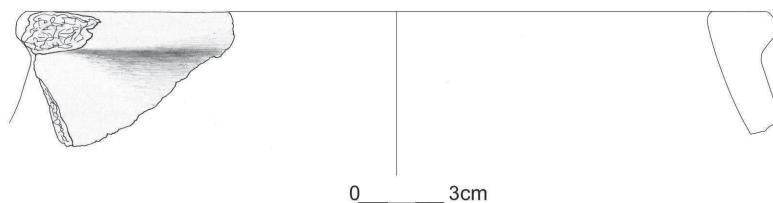
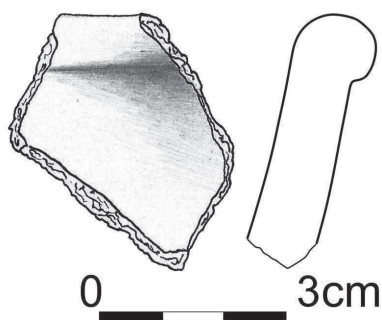

Fig. 9- Dudeștii Vechi 54

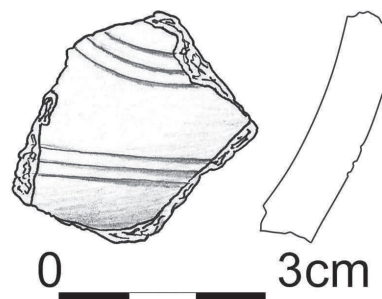
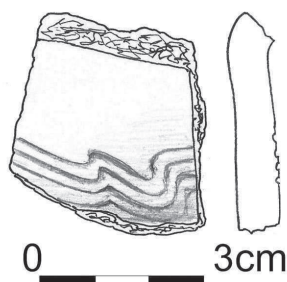
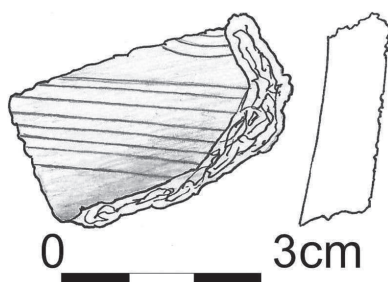

Fig. 10- Dudeștii Vechi 45

Planșa 5. Fig. 7 – Dudeștii Vechi 33; Fig. 8 – Dudeștii Vechi 42; Fig. 9 – Dudeștii Vechi 54; Fig. 10 – Dudeștii Vechi 45.

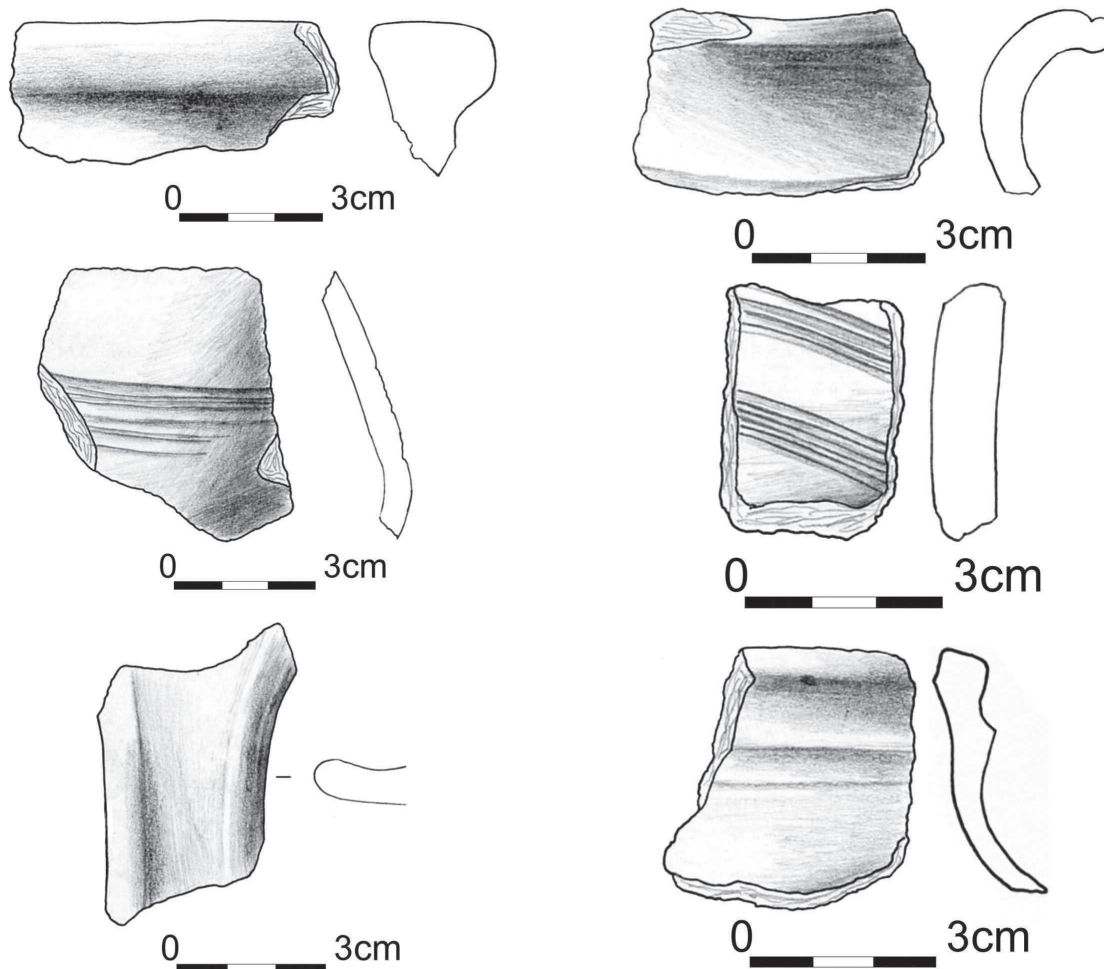

Fig. 11- Giulvăz 8

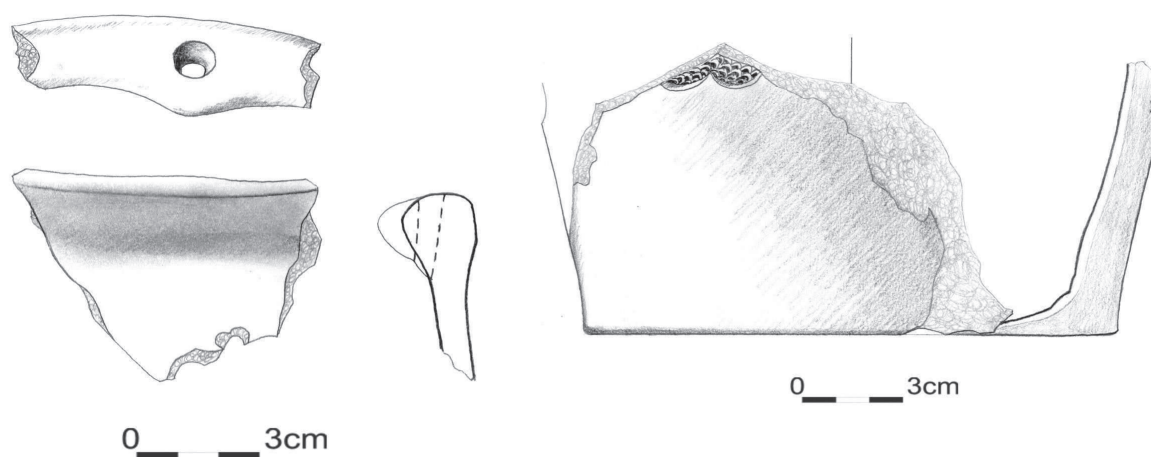

Fig. 12- Utvin 6

Planșa 6. Fig. 11 – Giulvăz 8; Fig. 12 – Utvin 6.

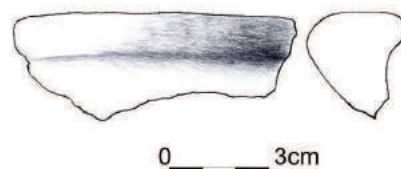
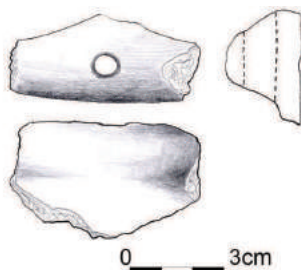

Fig. 13- Hodoni 5

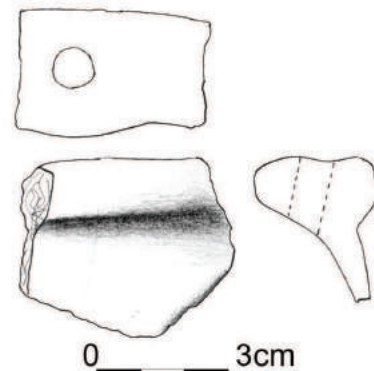
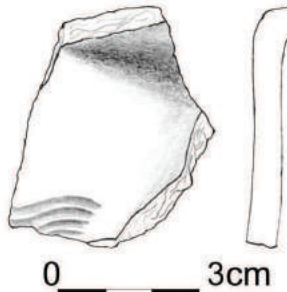
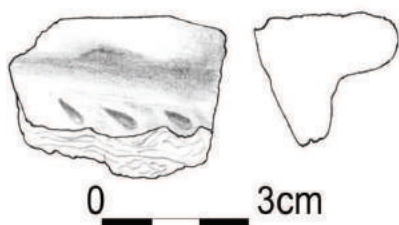

Fig. 14- Crai Nou 1

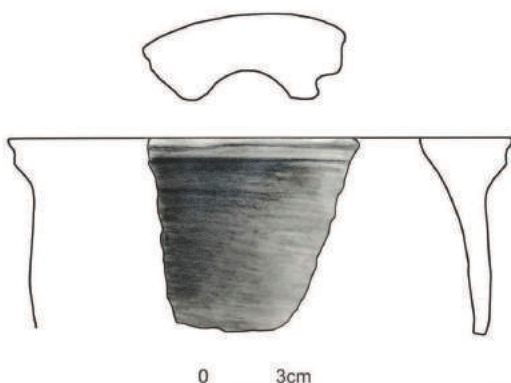

Fig. 15 Hodoni 3

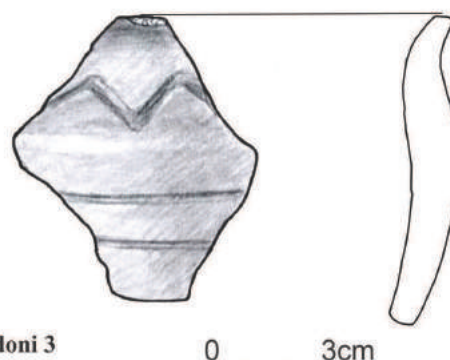

Fig. 16- Giarmata Vii 3

Fig. 17- Dudeștii Noi 39

Planșa 7. Fig. 13 – Hodoni 5; Fig. 14 – Crai Nou 1; Fig. 15 – Hodoni 3;
Fig. 16 – Giarmata Vii 3; Fig. 17 – Dudeștii Noi 39.

Fig. 19- Dudeștii Noi 46

Fig. 18- Dudeștii Noi 55

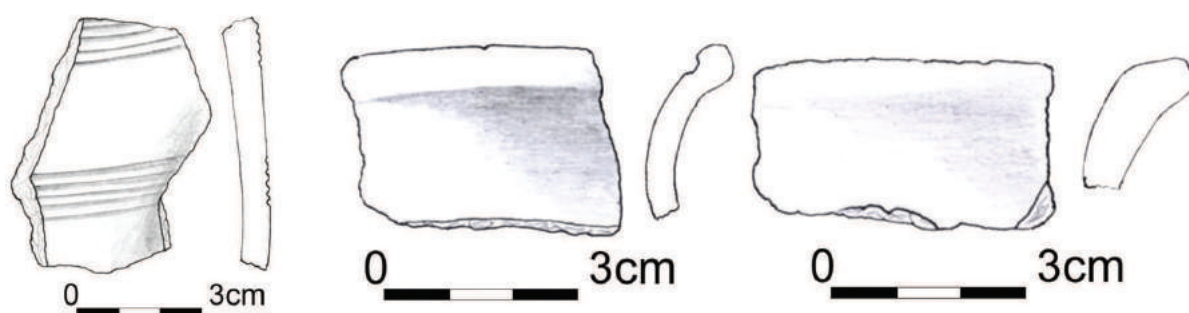

Fig. 20- Crai Nou 3

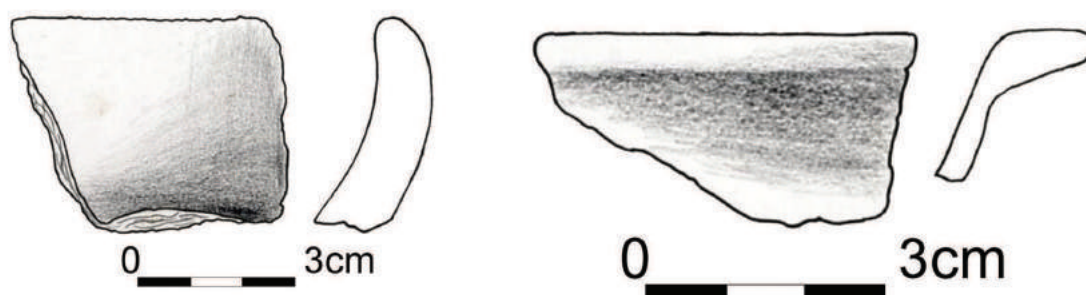

Fig. 21- Giulvăz 6

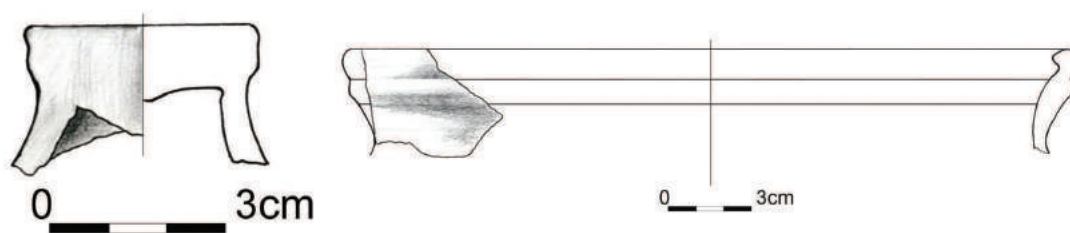
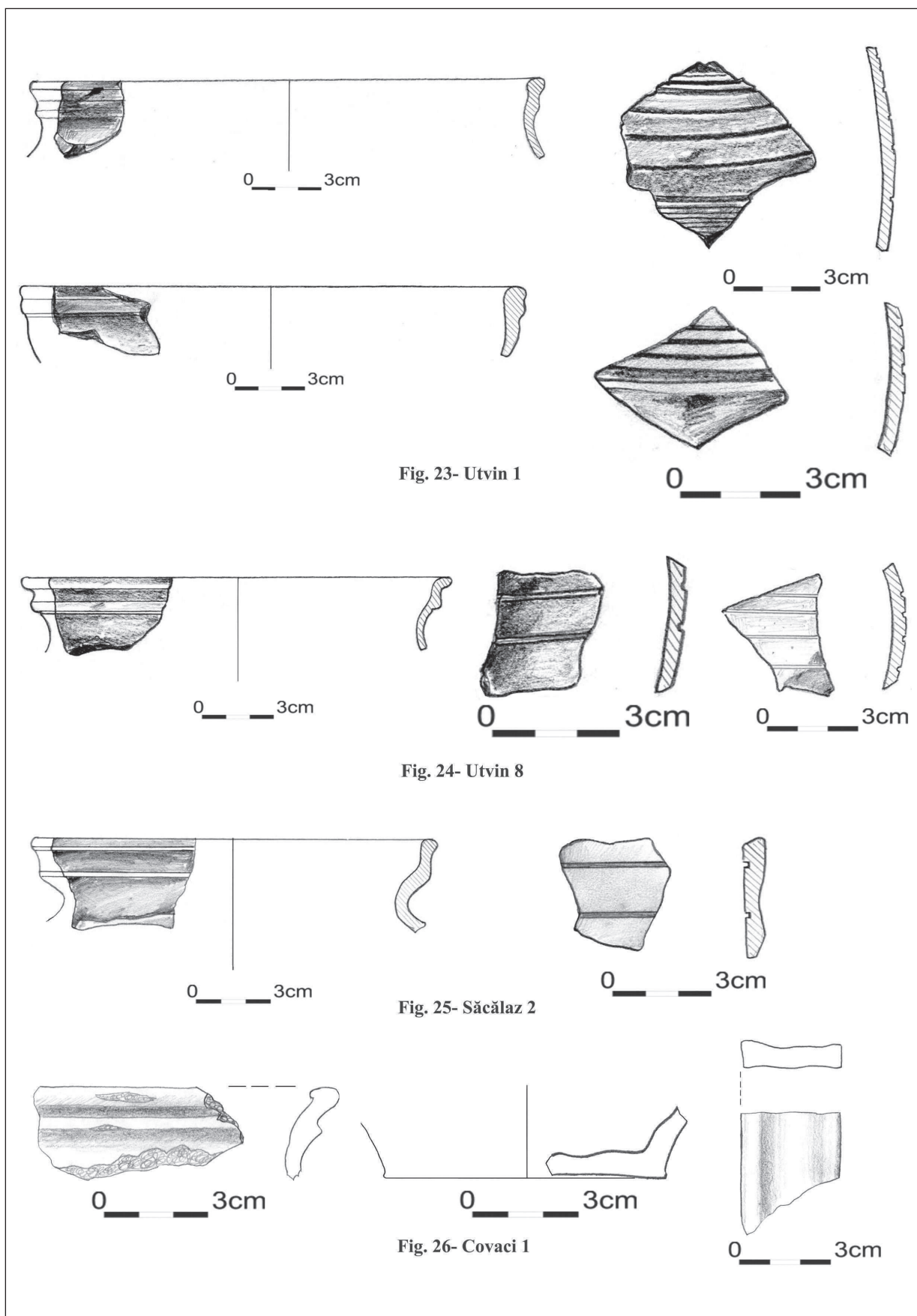

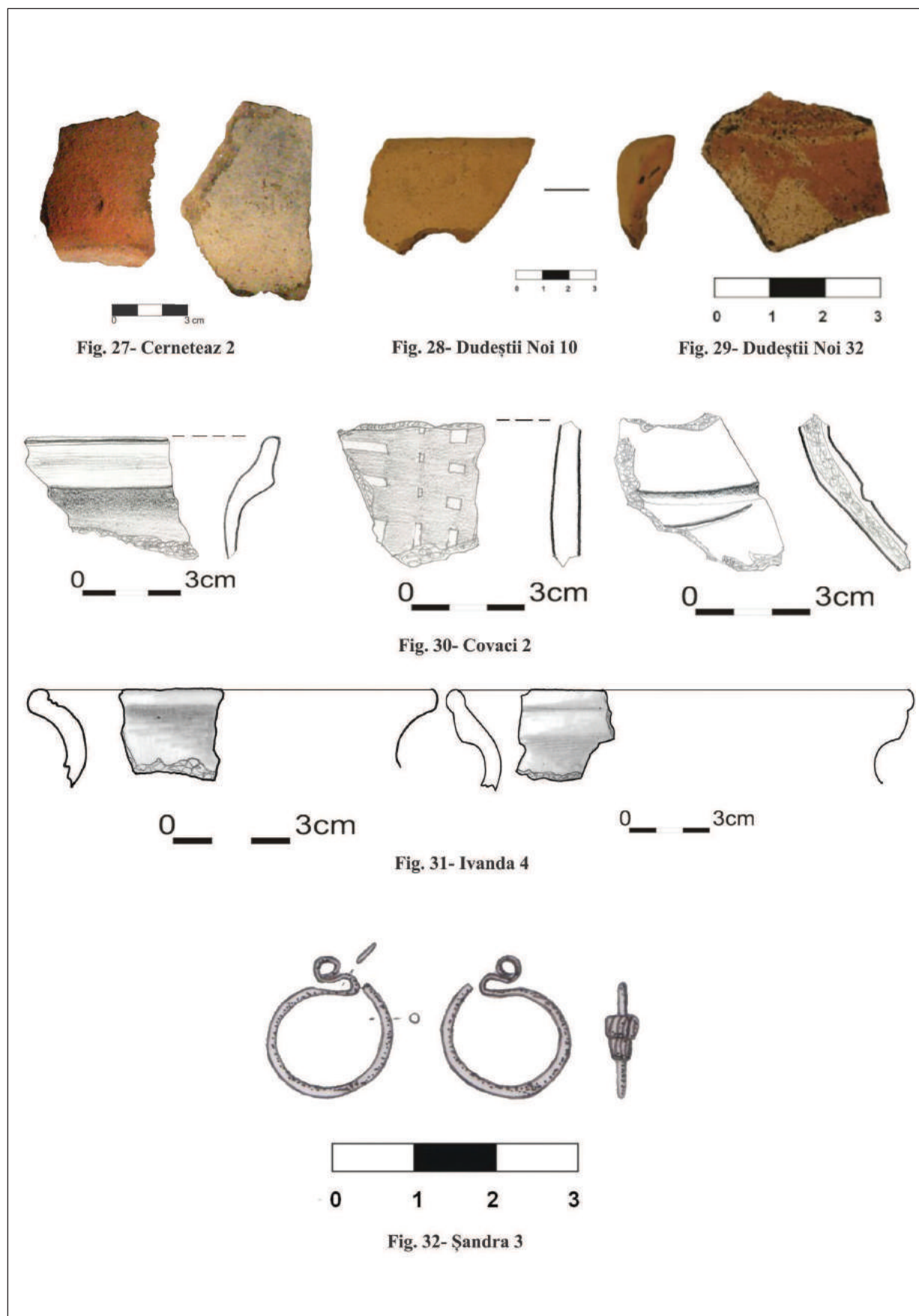
Fig. 22- Săcălaz 5

Planșa 8. Fig. 18 – Giulvăz 6; Fig. 19 – Dudeștii Noi 46; Fig. 20 – Crai Nou 3; Fig. 21 – Dudeștii Noi 55; Fig. 22 – Săcălaz 5.

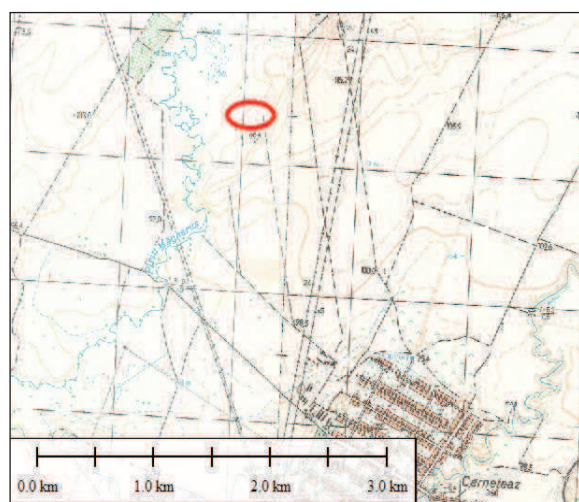
Planşa 9. Fig. 23 – Utvin 1; Fig. 24 – Utvin 8; Fig. 25 – Săcălaz 2; Fig. 26 – Covaci 1.

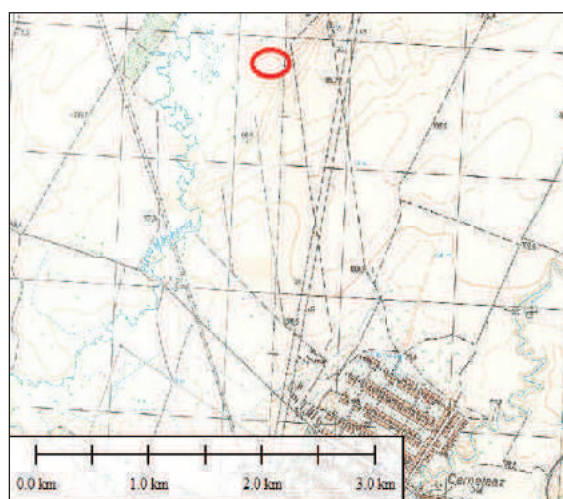
Planșa 10. Fig. 27 – Cerneteaz 2; Fig. 28 – Dudeștii Noi 10; Fig. 29 – Dudeștii Noi 32; Fig. 30 – Covaci 2; Fig. 31 – Șandra 3.

a.

b.

c.

Planșa 13. Hartă topografică și imagine satelitară cu amplasarea siturilor:
Biled 14 – a.; Cerneteaz 2 – b.; Cerneteaz 3 – c.

a.

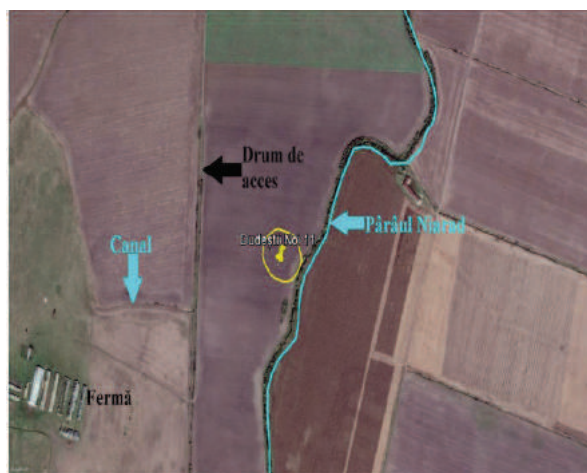
b.

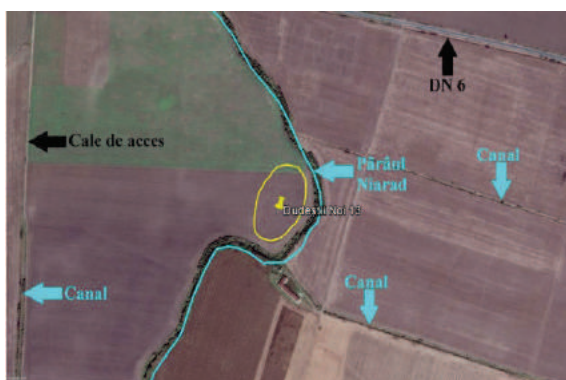
c.

Planșa 14. Hartă topografică și satelitară cu amplasarea siturilor: Covaci 1 – a; Covaci 2 – b; Dudeștii Noi 10 – c.

a.

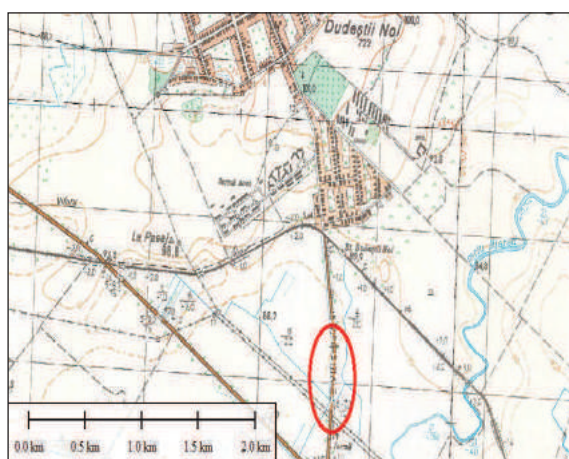
b.

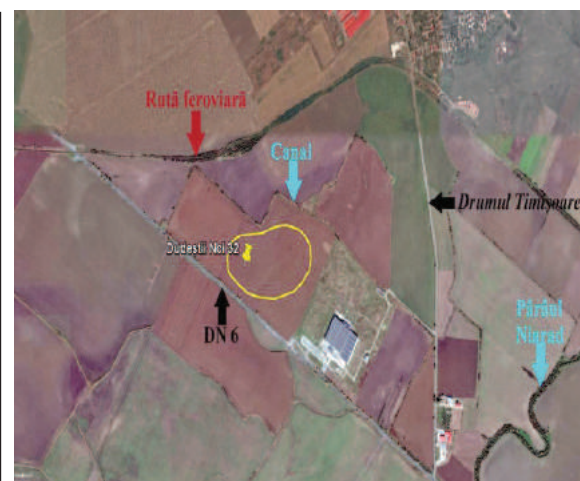
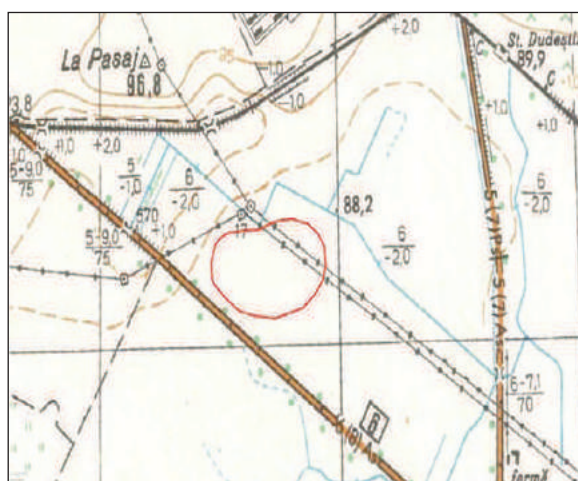
c.

Planșa 15. Hartă topografică și satelitară cu amplasarea siturilor: Dudeștii Noi 11 – a; Dudeștii Noi 13 – b; Dudeștii Noi 15 – c.

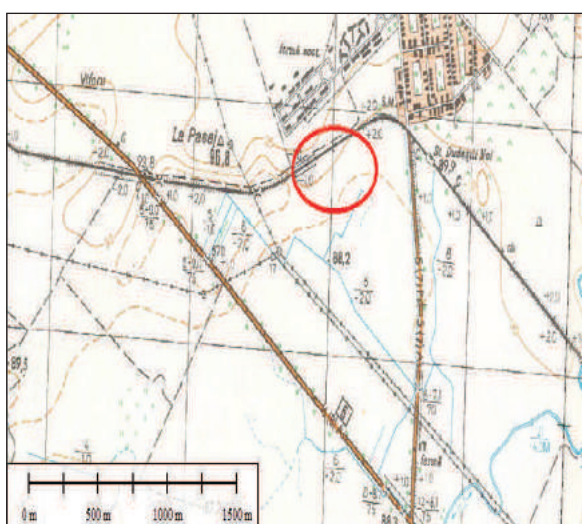

a.

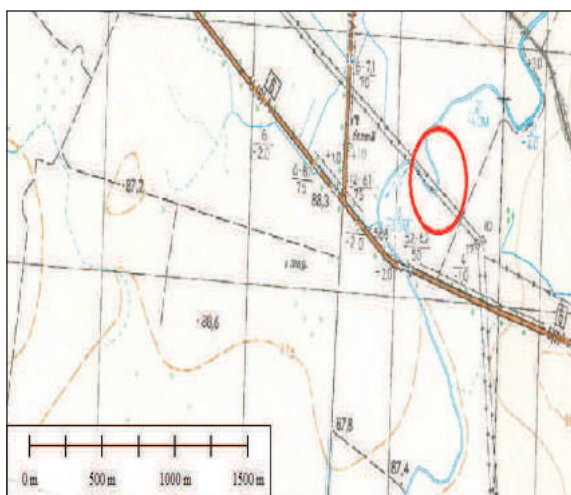
b.

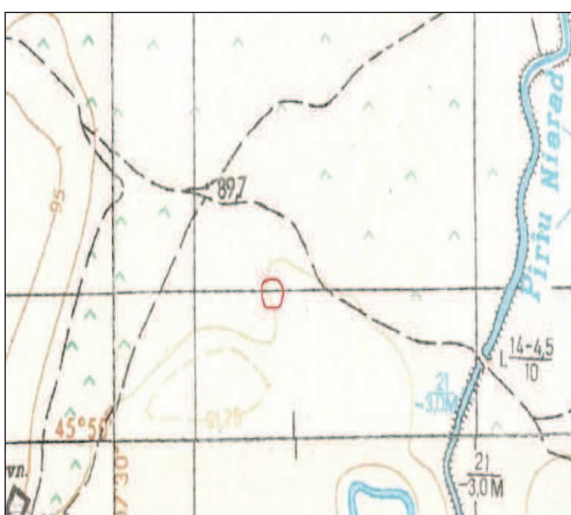
c.

Planșa 16. Hartă topografică și satelitară cu amplasarea siturilor: Duceștii Noi 21 – a; Duceștii Noi 32 – b; Duceștii Noi 35 – c.

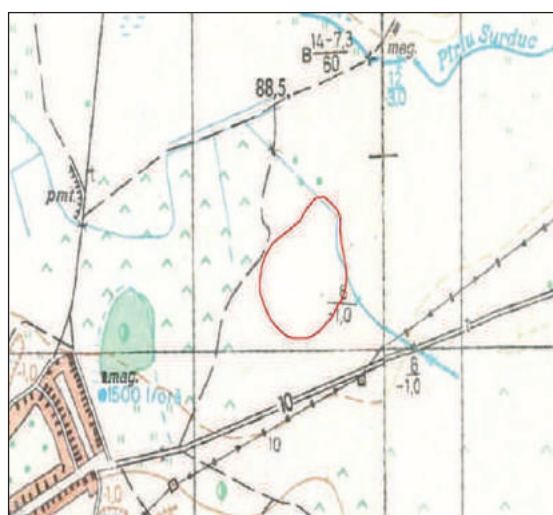

a.

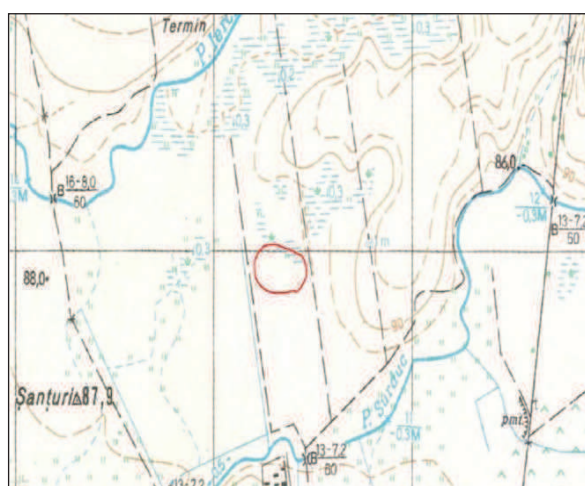
b.

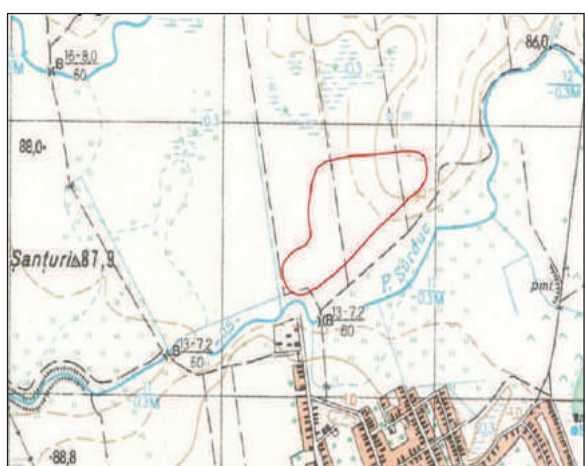
c.

Planșa 17. Hartă topografică și satelitară cu amplasarea siturilor: Dudești Noi 40 – a; Dudești Noi 43 – b; Dudești Noi 45 – c.

a.

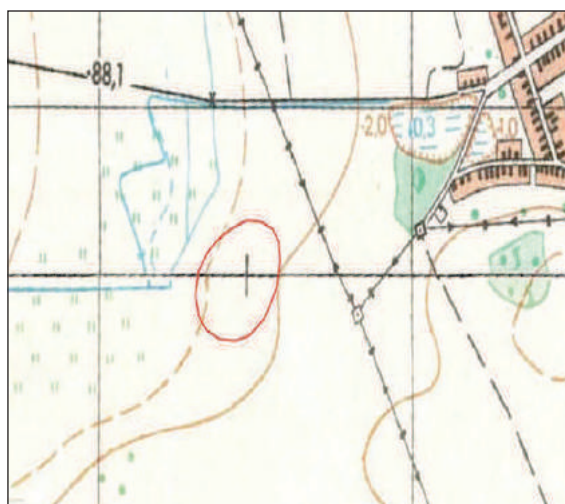
b.

c.

Planșa 18. Hartă topografică și satelitară cu amplasarea siturilor: Dudeștii Noi 46 – a; Dudeștii Noi 48 – b; Dudeștii Noi 52 – c.

a.

b.

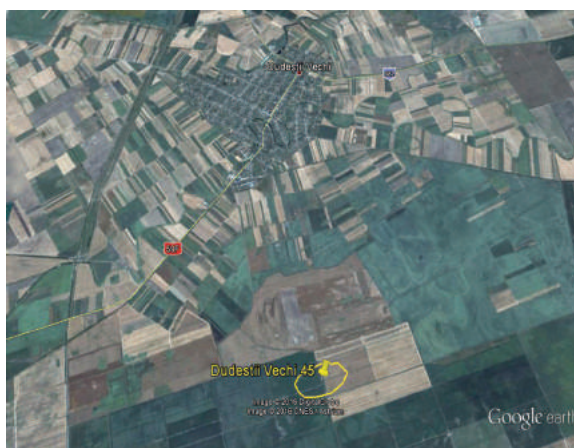
c.

Planșa 19. Hartă topografică și satelitară cu amplasarea siturilor: Dudești Noi 55 – a; Dudești Vechi 33– b; Dudești Vechi 42 – c.

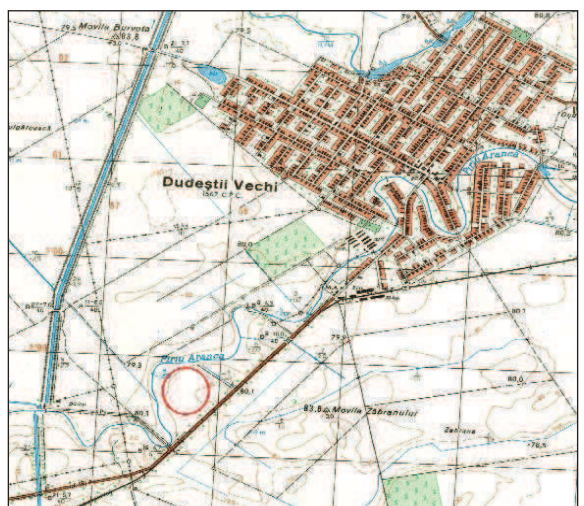

a.

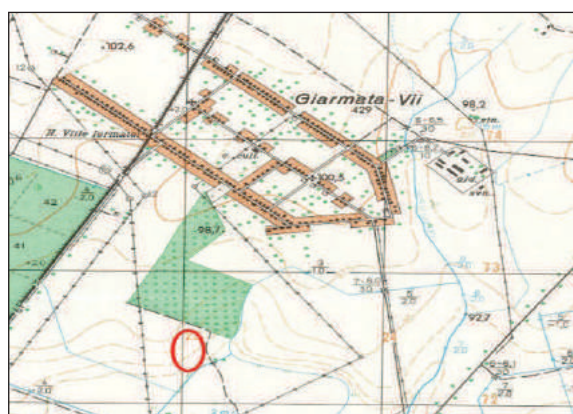
b.

c.

Planșa 20. Hartă topografică și satelitară cu amplasarea siturilor: Dudeștii Vechi 43 – a; Dudeștii Vechi 45 – b; Dudeștii Vechi 54 – c.

a.

b.

c.

Planșa 21. Hartă topografică și satelitară cu amplasarea siturilor: Giarmata Vii 3 – a; Giuvăz 6 – b; Giuvăz 8 – c.

a.

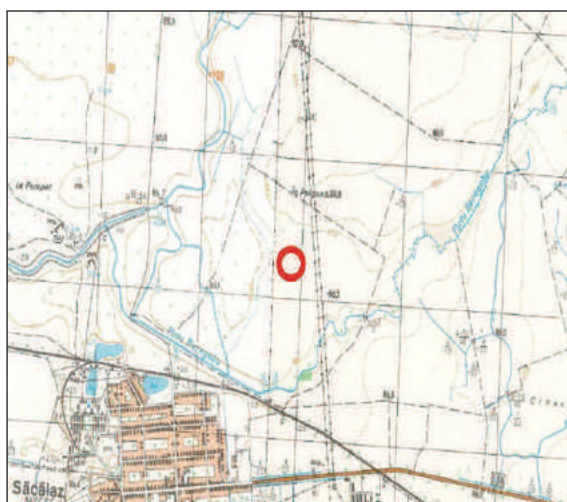
b.

c.

Planșa 22. Hartă topografică și satelitară cu amplasarea siturilor: Crai Nou 1 – a; Crai Nou 3 – b; Săcălaz 2 – c.

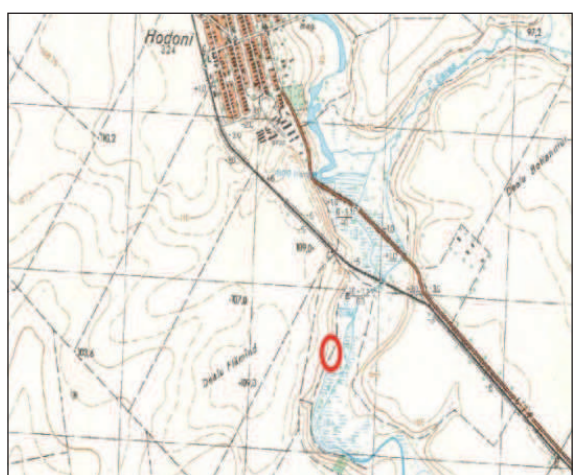

a.

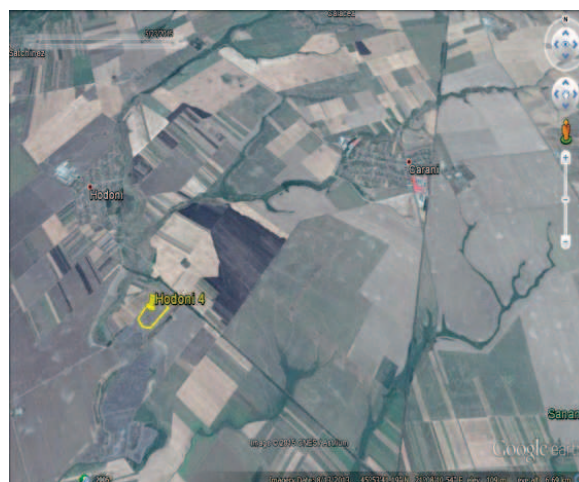
b.

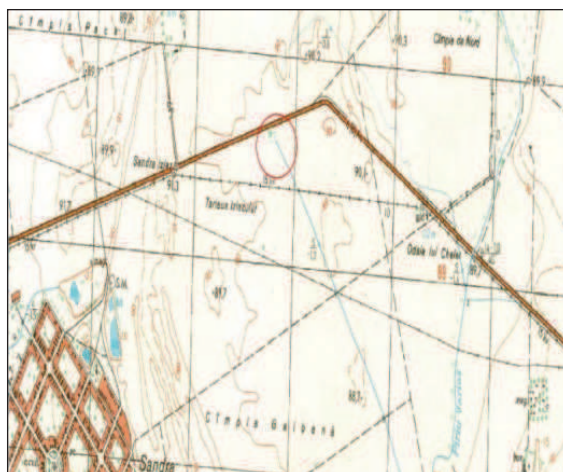
c.

Planșa 23. Hartă topografică și satelitară cu amplasarea siturilor: Săcălaz 5 – a; Săcălaz 9 – b; Hodoni 3 – c.

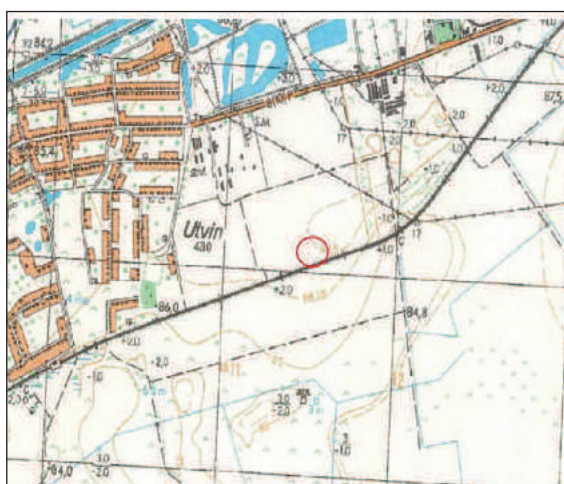

a.

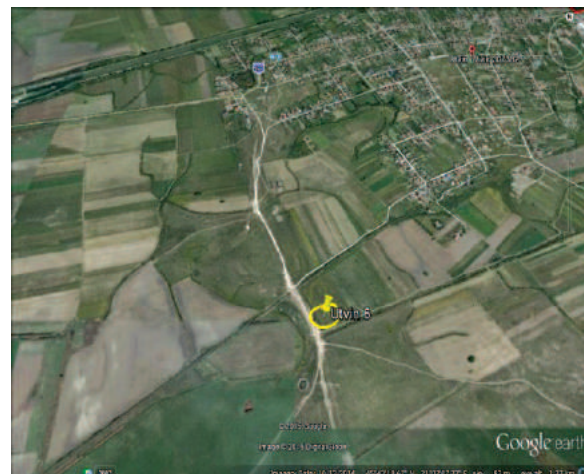
b.

c.

Planșa 24. Hartă topografică și satelitară cu amplasarea siturilor: Hodoni 4 – a; Șandra 3 – b; Utvin 1 – c.

a.

b.

Planșa 25. Hartă topografică și satelitară cu amplasarea siturilor: Utvin 6 – 13a; Utvin 8 – 13b.

CERCETĂRILE ARHEOLOGICE PREVENTIVE DIN ANUL 2015 ÎN PIAȚA SFÂNTUL GHEORGHE A TIMIȘOAREI

Florin Drașovean*, Cosmin Ioan Suciu**, Dragoș Diaconescu***

The 2015 rescue excavation in Timișoara's Sfântul Gheorghe Square

Abstract: The rescue excavations in Sf. Gheorghe square, Timișoara, continued in 2015, in two stages. During the first one, two small research units were opened, situated on the north-eastern and north-western corners, respectively. During the second stage, the deposits situated under the walls of Suleiman's mosque (16th century) were excavated. These deposits consist of three pre-Ottoman layers, together with the related features (before the mid 16th century). The area between the walls of the mosque, along with the sub-structures of the Jesuit church, was also investigated.

Keywords: *Sf. Gheorghe square, Timișoara, Ottoman period, Suleiman's mosque, Jesuit church.*

Cuvinte cheie: *Piața Sfântul Gheorghe, Timișoara, perioada otomană, moscheea lui Suleiman, biserica iezuită.*

1. Introducere

Cercetările arheologice preventive din anul 2015 au fost efectuate ca urmare a unor modificări ale proiectului de execuție a lucrărilor de reabilitare a centrului istoric al orașului, în zona Pieței Sfântul Gheorghe, situată în partea de est a cetății medievale a Timișoarei (**Fig. 1**). Acestea au avut menirea de a cerceta complexele arheologice din zonele afectate de lucrări, pentru salvarea informațiilor de ordin istoric și arheologic și a bunurilor din patrimoniul cultural național. În paralel, prin raportare la stratigrafia surprinsă în timpul cercetărilor din 2006 și 2013–2014, s-a urmărit și racordarea complexelor la orizonturile cultural-cronologice ale zonei. Cercetările s-au eșalonat pe parcursul a două etape: în ianuarie-februarie (26.01.2015–20.02.2015) și decembrie (7.12.2015–22.12.2015) și le completează pe cele derulate în această locație în anii 2013–2014.

1.1. Metodologia de cercetare

În cadrul primei etape (ianuarie-februarie 2015), până la intrarea noastră în amplasament, în octombrie 2014 constructorul a săpat mecanic, neautorizat, partea superioară a depunerilor antropice. Pentru a constata distrugerile provocate și a evalua situația arheologică au fost răzuite manual profilele caselelor și grundul și am procedat la delimitarea complexelor. Odată delimitate, complexele arheologice au fost numerotate și li s-au deschis fișe de cercetare. Toate desenele au fost executate la scara 1:20, iar poziționarea lor în teren s-a făcut cu stația totală. Materialele arheologice au fost conservate primar și vor fi studiate de specialiștii din domeniul ceramicii, arheozoologiei, pedologiei și geologiei. Au fost recoltate probe de lemn pentru datări dendrocronologice și radiocarbon. Ultimele tipuri de analize vor beneficia de o abordare Bayesiană, pentru a reflecta și în date absolute cronologia materialelor arheologice.

În cadrul celei de-a doua etape (decembrie 2015), în conformitate cu Proiectul de reabilitare a Pieței Sfântul Gheorghe, zidul geamiei Sultanului Învingător urma să fie consolidat prin subzidiri, executate secvențial, prin secțiuni înguste, numite sonde și etichetate cu litera „S”, a căror lățime, în funcție de necesitățile impuse de stabilitatea zidului, a variat de la 0,4 m la 1 m. Tot pentru rațiuni de stabilitate, secțiunile au fost cercetate alternativ, astfel: S2, S4, S6, S8, S10 și S12 într-o primă etapă, și S1, S3, S5,

* Muzeul Național al Banatului, Piața Huniade nr. 1, Timișoara, e-mail: fdrasovean2000@yahoo.com

** Muzeul Național al Banatului, Piața Huniade nr. 1, Timișoara, e-mail: cos_suciu@yahoo.com

*** Muzeul Național al Banatului, Piața Huniade nr. 1, Timișoara, e-mail: goshu_d@yahoo.com

S7, S9, S11, S13 în etapa a doua. Imediat ce cercetarea arheologică s-a finalizat, într-una dintre secțiuni (sub-împărțite, în funcție de orientarea față de punctele cardinale, în două sectoare, Est și Vest), constructorul a procedat, conform proiectului, la turnarea structurii de subzidire din beton armat.

Și în acest caz, scopul cercetărilor arheologice preventive a fost săparea straturilor antropice ce urmau a fi afectate de lucrările de subzidire a zidurilor geamiei și cercetarea integrală a complexelor arheologice aferente, pentru salvarea informațiilor de ordin istoric și arheologic și a bunurilor din patrimoniul cultural național. În paralel s-a urmărit și racordarea acestor straturi la stratigrafia generală a orizonturilor cultural-cronologice cărora acestea le aparțin, îndeosebi relația stratigrafică dintre zidurile moscheii și a bisericii iezuite¹ și corespondențele dintre acestea și structura compusă din bârne prinse în piroane și înglobate într-o masă de cărămizi mărunțite amestecate cu mortar, descoperită în 2014².

2. Etapa I

Cercetările din această etapă au vizat două casete pentru introducerea a doi stâlpi de iluminat. Colectivul de cercetare³ a optat pentru o cercetare exhaustivă a întregii suprafețe afectate de lucrările de reabilitare din cele două casete, numite C1 și C2 (**Fig. 1**).

2.1. Stratigrafia generală a sitului și dispunerea complexelor arheologice

Având în vedere situația creată de decaparea mecanică efectuată neautorizat de către constructor am curățat și îndreptat profilele și am procedat la răzuirea manuală a suprafeței pentru delimitarea exactă a tuturor complexelor. Din păcate, suprafața mică a casetelor, corelată cu ploile abundente din acea perioadă și cu ciclul de îngheț/dezghet (noapte/zi) au generat probleme legate de stabilitatea profilelor în caseta 2 (**Fig. 18**). Chiar dacă a fost executată o copertină de protecție, apa s-a infiltrat pe la baza nivelului de pietriș și nisip care susținea stratul de asfalt.

Profilurile arheologice cu descrierea fiecărui nivel al fiecărei casete sunt ilustrate în **Fig. 26** pentru Caseta 1 și **Fig. 28** pentru Caseta 2.

2.2. Prezentarea complexelor arheologice

2.2.1. Caseta 1

Unitatea de cercetare a fost situată în partea de nord-vest a pieței (**Fig. 1**) și avea o suprafață de 3,62 mp. Până la cota de 89,22 m, straturile au fost săpate mecanic, fără aprobare, de către constructor. Acesta a oprit lucrările doar atunci când a ajuns la nivelul bârnelor longitudinale ale străzii numită, pe baza informațiilor obținute în 2014, strada I. După oprirea lucrărilor, săpătura preventivă a vizat cercetarea structurilor străzilor II și III. Strada II este compusă din bârne de stejar, unele despicate, care erau puse pe aliniamentul de bârne dispuse longitudinal (**Fig. 3** și **4**). Partea superioară a bârnelor ce compuneau strada II este situată la cota de 89,02 m. Strada III era construită, la fel ca și cea următoare, pe o structură de lemn similară. Suprafața sa, aflată la cota de 88,72 m, era compusă din trunchiuri de copac cu un diametru cuprins cuprins între 0,15 și 0,25 m (**Fig. 5**).

În caseta C1 au fost descoperite doar primele trei faze (din cele șase constatate în anul 2006⁴) ale evoluției tramei stradale din acea zonă, restul fiind distruse de lucrările edilitare din ultimele secole. După cum a putut fi observat în săpăturile anterioare, lățimea străzilor era de cca. 2,3 m. Aceste amenajări fac parte din aceeași trama stradală, descoperită în 2006, numită în planul Perrette *Larenliş Soukagê*, fapt ce ne permite o racordare a situației arheologice din Piața Sf. Gheorghe cu cea de pe strada 9 Mai, aflată în partea de nord a acesteia. Astfel, strada VI cercetată pe strada 9 Mai este aceeași cu strada III din Piața Sf. Gheorghe, strada V corespunde străzii II, iar strada IV are drept corespondentă strada I.

¹ Am dorit clarificarea acestei relații stratigrafice deoarece în timpul cercetărilor din 2014, în cadrul unor discuții, au fost vehiculate și idei potrivit cărora zidul moscheii ar fi de fapt fundația unui gard al bisericii iezuite. Vezi și la Forai 2015, 132.

² În cadrul discuțiilor purtate în cadrul colectivului de cercetare din 2014, s-a susținut și ideea că această structură ar putea aparține bisericii angevine.

³ Colectivul de cercetare din această primă etapă a fost compus din dr. Florin Drașovean (responsabil științific) și dr. Cosmin Ioan Suci (membru).

⁴ Drașovean *et alii* 2007, 30–33; 36–40.

⁵ Opriș 2007, 18, 22.

O parte din materialul arheologic descoperit în această casetă este ilustrat în **Fig. 19**.

2.2.2. Casetă 2

Casetă 2 este situată în colțul de nord-est al Pieței Sf. Gheorghe, la limita cu strada *Proclamația de la Timișoara* (**Fig. 1**). La fel ca și în caseta 1, constructorul a săpat mecanic straturile până la cota de -1 m și s-a oprit doar când a atins partea superioară a fundației zidului de nord al bisericii iezuite. Suprafața cercetată a fost de 17,92 mp.

2.2.2.1. Fundația bisericii iezuite

Colțul de sud-est al bisericii iezuite a fost surprins în partea sudică a casetei (**Fig. 7**). Din studierea paramentului s-a constatat că nu sunt detalii constructive diferite față de ceea ce s-a observat în suprafața mare cercetată în 2013–2014. Zidul bisericii avea un șanț de fundație, a cărei lățime depășea cu cca. 0,5 m verticala paramentului zidului și tăia o altă structură zidită. Fundația nu a fost demontată, fiind conservată și protejată cu pământ.

2.2.2.2. Zidul din perioada otomană

Sub fundația bisericii iezuite, tăiat secant de aceasta, a fost descoperit un zid care a fost cercetat integral pe toată suprafața casetei. Are o lățime de circa 0,65 m, fiind compus din materiale heterogene, de la piatră ecarisată, cu elemente arhitectonice gotice provenite de la o clădire anterioară (**Fig. 8, 11, 12**) și cărămidă subțire (în exclusivitate!). Partea lui superioară se afla la cota de 89,34 m, iar baza la 89,56 m. Așa cum s-a putut observa din studiul profilului stratigrafic, zidul a fost demolat înainte de construirea bisericii iezuite, după cum o arată faptul că șanțul de fundație al bisericii taie nivelul de distrugere al zidului. Acest nivel a fost surprins doar pe o mică porțiune pe profilul de vest, restul fiind distrus de gropi din perioada modernă. Sub blocurile de piatră fasonată (**Fig. 11, 12**) a fost constatat un nivel compus din olane sparte legate cu mortar care acopereau un alt strat de cărămizi sparte ce încadrau capetele unor pari de lemn (**Fig. 9**) înfiți prin batere în lutul moale, care aveau rolul unor structuri de fundare (**Fig. 10**). Pe baza tehnicii de construcție, a materialelor constitutive și a poziției altimetrice a fundației, zidul este similar zidului geamiei Sultanului Învingător (cercetată în 2013–2014). Aceste considerente ne conduc spre ideea unei (relative, cel puțin!) contemporaneități cu zidul geamiei.

2.2.2.3. Apeductul 1

Sub zidul din perioada otomană a fost descoperit un strat de lut gri-gălbui cu incluziuni de cărbune, cu o grosime cuprinsă între 0,5 și 10 cm (**Fig. 13**). Sub acesta a fost surprinsă o fâșie de cărămizi dispuse orizontal, legate cu mortar, având o lățime maximă păstrată de cca. 70 cm. Aceasta nu este însă lățimea sa inițială, deoarece partea sa sudică a fost distrusă, pe toată lungimea, de șanțul de fundație a bisericii iezuite. În zona distrusă s-a putut observa că, sub stratul de cărămizi, era o conductă din ceramică. Conform avizului DJC Timiș (299/2.02.2015) resturile apeductului au fost păstrate *in situ*. Păstrarea *in situ* a resturilor apeductului a favorizat și prezervarea pe latura de sud a Casetei 2 a profilului depunerilor aflate sub acesta (**Fig. 28**).

În cercetările din 2013–2014 a fost identificată în sectorul 1 Vest și 1 Centru o structură similară, având un traseu șerpuit, care traversează suprafața de la vest la est. Țevile din ceramică, îmbinate după aceeași tehnică, erau depuse pe un suport masiv de mortar și cărămizi, care îngloba țevile, peste care a fost zidit un capac de cărămidă și piatră. Pentru a preveni tasările, ce ar fi putut fractura țevile, întreaga construcție a fost ridicată pe un aliniament de pari de stejar, bătuți în sol. În suprafața 4, cercetată în 2013/2014, s-a observat că, din punct de vedere stratigrafic, Apeductul 1 era tăiat de gropile mormintelor din necropola otomană și este contemporan cu nivelul Medieval I.

2.2.2.4. Structura arsă 1

Sub baza Apeductului 1 (**Fig. 27, 28**) au fost documentate mai multe straturi orizontale, groase de cca. 10 cm, compuse din lut galben, probabil amenajări sau podinele unor locuințe (**Fig. 14, 28**). Sub acestea a fost descoperită o structură arsă alcătuită din chirpici, lut roșiatic și cărbune. În partea inferioară s-au mai păstrat urmele unei bârne arse. Structura a fost amenajată pe un pat de lut galben (10 pe profilul AB al **Fig. 28**). Podina, pe latura de nord (singura identificată datorită suprafeței reduse a casetei) avea stâlpi ce făceau parte din structura pereților (S1, S2, S3 în planul din **Fig. 27**). Parii S2 și S3 aveau în partea superioară urme de arsură, iar în partea inferioară fibra lemnului s-a păstrat în condiții precare. Parul S1 are structura lemnoasă foarte bine păstrată. Materialele ceramice descoperite sunt ilustrate în **Fig. 23**.

2.2.2.5. *Baza stratului antropic*

Sub nivelul de lut galben corespunzător structurii arse (**Fig. 15**; nivel 10 pe profilul AB, **Fig. 28**), în cel mai vechi strat antropic din acest punct, au fost descoperite materiale ceramice și mai multe fragmente de coarne de cerb. Două dintre acestea au urme de tăiere, iar un fragment are urme de prelucrare.

Sub acest nivel este un strat de culoare gri-albăstrui, steril din punct de vedere arheologic.

3. Etapa a-II-a⁶

3.1. *Stratigrafia generală a zonei cercetate și dispunerea complexelor arheologice*

Dispunerea stratigrafică generală a putut fi urmărită în S7–13 (unde nu au fost complexe de mari dimensiuni care să distrugă straturile) (**Fig. 28–37**). În acest sector, stratigrafia se prezintă astfel:

- Strat mortar amestecat cu cărămizi, gros de cca. 0,20 m, ce reprezintă fundația zidului geamiei. Tehnica de fundare a constat în săparea unui șanț, a cărui lățime nu o depășește pe cea a zidului, în care au fost bătuți stâlpi de lemn, peste care s-a așezat un strat de cărămizi sparte legate cu mortar de proastă calitate. Acest amestec era mărginit de cărămizi așezate pe cant în poziție orizontală. Peste această amenajare a fost construit zidul geamiei, compus din materiale heterogene, provenite de la alte construcții. Partea inferioară a acestui strat de fundare este la adâncimea de 87,91 m în S7 și la 87,53 m în S12.

- Strat gri-brun, lutos, cu pigmenți de cărbune, având în compoziție oase, ceramică și fragmente de olane și cărămizi. Partea inferioară a acestui strat este la 87,47 m în S7 și la 87,32 m în S12. Acesta este stratul Medieval I.

- Strat brun, cu mult lemn în compoziție, cu partea inferioară la adâncimea de 87,07 m în S7 și 87,09 m în S12. Acesta este stratul Medieval II.

- Strat cenușiu închis, lutos, cu resturi de crengi și oase de animal, în special coarne de cerb, a cărui parte inferioară este situată la adâncimea de 86,76 m în S7 și la 86,51 m în S12. Acesta este stratul Medieval III.

- Strat de culoare cenușie-gălbui, steril din punct de vedere arheologic.

3.2. *Prezentarea complexelor arheologice*

3.2.1. *Complexul 80/84 (Fig 31–32)*

A fost cercetat, parțial, în campania 2013–2014, fiind considerat, la acea dată, ca două gropi (C80 și C84). Completând informațiile obținute în anii precedenți, acum putem preciza că cele două gropi sunt parte a unui singur complex, pe care, din rațiuni legate de analizarea materialului arheologic, îl numim C80/84. Groapa acestuia are o formă ovală, măsurând pe axa lungă 5,7 m. Lățimea nu a putut fi precizată cu exactitate deoarece partea de est a gropii a fost distrusă de șanțul de fundație a bisericii iezuite. Din punct de vedere stratigrafic, groapa aparține nivelului Medieval I.

În S 1–6, stratigrafia internă a acestui complex (**Fig. 29**) este următoarea:

- Nivel de moloz care se află sub fundația zidului geamiei (doar sub ductul zidului geamiei), situat la cota de 87,71 m.

- Nivel de pământ gălbui-verzui cu pigmenți de cărbune, strat de amenajare a terenului în vederea construirii geamiei. În acest nivel a fost săpat șanțul de fundație al zidului geamiei.

- Nivel brun-închis, lutos, cu pigmenți de cărbune.

- Nivel compus din resturi de cărămidă și var, cu aspect de moloz. În zona de contact dintre nivelul compus din resturi de cărămidă și var, cu aspect de moloz și nivelul următor compus din pământ lutos de culoare neagră au fost descoperite foarte multe fragmente ale unor vitralii care provin de la o construcție anterioară care a fost demolată. Probabil din aceasta au fost luate și elementele arhitectonice gotice care au fost folosite ca materiale de construcție pentru edificarea geamiei.

- Nivel de pământ lutos de culoare neagră.

- Nivel de pământ lutos, de culoare brun-închis.

Studiul dinamicii de umplere a gropii arată că aceasta era vizibilă, ca o albiere, în momentul construcției

⁶ Colectivul de cercetare a fost compus din dr. Florin Drașovean (responsabil științific), dr. Dragoș Diaconescu și dr. Cosmin Ioan Suci (membri).

geamiei. În această situație, constructorii au umplut groapa cu moloz peste care au nivelat cu un strat de pământ de culoare gălbui-verzui, bine tasat.

Pe fundul acestui complex, deasupra unui strat de amenajare format din moloz, au fost descoperite resturile unei podele de lemn, groasă de cca. 1 cm, care a fost mult mai bine păstrată în partea cercetată în 2014.

3.2.2. Complexul 1/2015

A fost cercetat în S6, la capătul sudic la segmentului nordic al zidului geamiei (**Fig. 34**). Are o umplutură formată din lut galben – în partea superioară și brună – în partea inferioară. Acest complex poate fi legat de activitățile de consolidare a zidului bisericii iezuite, ceea ce, indirect, a condus la distrugerea unui segment al zidului geamiei.

3.2.3. Complexul 5/2015

A fost cercetat în partea sudică a zidului geamiei, între acesta și zidul bisericii iezuite, în S10–12, fiind suprapus de zidul geamiei și tăiat de cel al bisericii (**Fig. 36**). Acesta este suprapus de stratul brun-cenușiu, lutos, care, la rândul-i, este suprapus de stratul de cărămidă spartă ce provine atât de la distrugerea pavajului fostei moschei, cât și de la construcția bisericii, aparține nivelului Medieval II. Are o formă circulară, umplutura acestui complex a constat din cărămidă spartă și mortar. Fundul gropii era la adâncimea de 86,45 m.

3.2.4. Zidul geamiei (Fig. 29, 33, 34, 37)

Așa cum s-a precizat la descrierea situației stratigrafice, în partea nordică, a fost construit peste un complex de locuit (Complexul 80/84) din stratul Medieval I, care, în momentul începerii lucrărilor, mai era încă vizibil. La acea dată, acesta era dezafectat, fiind deja umplut cu stratul de pământ lutos de culoare neagră, sub care s-au descoperit resturile podelei. Pentru a astupa groapa, constructorii au depus un strat de moloz, ce provenea, foarte probabil, de la demolarea unei construcții de care am amintit deja, peste care au depus un strat de pământ de culoare gălbui-verzui, lutos pe care l-au tasat. Acest strat a fost constatat și la segmentul sudic la zidului. În acesta, constructorii au săpat un șanț de fundație, adânc de numai 0,25 m, în care au fost bătuți stâlpi confecționați din trunchiuri de stejar despicate (**Fig. 52**). Pe marginea șanțului au fost puse cărămizi în cant, iar spațiul dintre acestea a fost umplut cu bucăți de cărămizi legate cu mortar. Peste această fundație a fost construit zidul.

3.2.5. Zidul de vest al bisericii iezuite (Fig. 38–39)

A fost cercetat în S12, profitându-se de prezența complexului 5, până la talpa de lemn pe care a fost fundat (**Fig. 36**). Acesta are aceeași tehnică de construcție, observându-se că zidul are două tronsoane, unite printr-un arc de descărcare, construit ulterior (**Fig. 42–44**). Zona arcului, din motive care nu ne sunt foarte clare, a generat o instabilitate a zidului care a impus efectuarea unor ample lucrări de consolidare. Acestea au constat, într-o primă etapă, în zidirea unei structuri compuse din bârne de stejar, unele cu o grosime de peste 40 de cm, prinse între ele cu piroane (**Fig. 40**). Partea principală a acesteia era dispusă în afara zidului, fiind turnată/construită într-un șanț cu aceleași dimensiuni ca și structura, printre care s-au depus resturi de cărămizi și mortar lichid. Șanțul de implementare al acestei structuri a distrus o parte a zidului geamiei și a tăiat toate depunerile antropice anterioare construirii acestuia (**Fig. 41**). Structura, printr-un sistem de bârne dispuse în forma literei Z, se prelungea sub bolta arcului de descărcare din zidul bisericii și o susținea (**Fig. 39, 42**). Se pare însă că această intervenție nu a stopat instabilitatea arcului, fapt ce i-a determinat pe constructori, la un interval de timp foarte scurt, atunci când încă nu umpluseră șanțul de fundație, să procedeze atât la micșorarea deschiderii bolții prin zidirea unor surplombe la baza ambelor capete ale arcului (**Fig. 43–45**), surplombe care erau ținute cu structura de rezistență (**Fig. 46 și 47**) de care am amintit, cât și la micșorarea amplitudinii bolții (vezi **Fig. 42**). Poate, în acest moment, s-a tăiat în cheia de boltă și gura de aerisire a unei încăperi de la subsolul bisericii. Se pare că grija pentru stabilitatea zidului era constantă și în această intervenție, constructorii sprijinind cheia de boltă cu cărămizi, așezate în cant pe structura de bârne și ținute de partea superioară a surplombelor (**Fig. 48**).

3.2.6. Zidul

Construit între cel al geamiei și al bisericii iezuite, având ductul perpendicular pe ambele (**Fig. 49**), a fost cercetat atât în campania 2013–2014, cât și în 2015. Era construit din cărămidă legată cu mortar, păstrat în condiții precare. Din studiul acestuia s-a constatat că se sprijinea pe zidul bisericii iezuite, fiind mai târziu decât acesta.

3.3. Lucrările ENEL

În anul 2015, în partea de răsărit a Pieței Sfântul Gheorghe a fost săpat un șanț pentru introducerea unor cabluri de curent. Cu acel prilej a fost curățată partea superioară păstrată a zidului bisericii iezuite și au fost observate în structura acestuia mai multe blocuri din piatră fasonată și unele elemente arhitectonice⁷ care provin, probabil, din structura geamiei (**Fig. 50 și 51**).

4. Încadrarea cronologică. Scurte concluzii

Așa cum am precizat mai sus, materialele descoperite în ambele locații sunt în curs de conservare și restaurare și vor fi prelucrate de specialiști din domeniul ceramicii, uneltelor, numismaticii, pedologiei, geologiei și arheozoologiei. În această etapă a cercetărilor, au putut fi precizate o serie de date care, în parte, confirmă informațiile din documentele vremii.

Despre biserica cu hramul Sf. Gheorghe din *Cetatea Timișoarei* (sublinierea noastră) documentele o atestă în anul 1323 (după alte surse 1325). Documentul însă nu precizează localizarea precisă a acesteia în Cetate. Cu toate acestea, tradiția istoriografică o localizează în actuala Piața Sf. Gheorghe, care mai presupune și faptul că a fost transformată în moschee după 1552, când Timișoara este cucerită de otomani.

Cercetările noastre, atât cele din 2013–2014 cât și din 2015, au demonstrat că în această locație nu a existat biserica din perioada angevină, cele mai vechi structuri zidite din această zonă aparținând unei clădiri impunătoare, lungă de peste 15 m (nu se cunoaște lungimea exactă deoarece clădirea se continuă și în afara suprafeței cercetate), a cărei latură nordică se încheie cu o absidă. Nivelul de construcție al acestui edificiu, marcat de un strat de culoare gălbuie rezultat din dezagregarea bucăților rezultate din fasonarea/refasonarea pietrelor, a putut fi constatat pe o mare parte a suprafeței cercetate în 2013–2014 și suprapune cele trei niveluri de locuire din perioada medievală (I–III). Ultimul dintre acestea, nivelul Medieval I, este datat și după un fals al unui dinar transilvănean emis de Ferdinand I/Ferdinand al II-lea împărat al Sfântului Imperiu Romano-German (1526–1564), descoperit pe nivelul de călcare și care are inscripționat numărul 541 al anului 1541⁸. În structura zidului au fost identificate și elemente arhitectonice care provin dintr-o construcție gotică a cărei locație nu a putut fi stabilită, iar în nivelul superior de amenajare din groapa 80/84, aflată sub zidul geamiei, s-au descoperit fragmente de vitralii. Prin urmare informația transformării bisericii în moschee nu este confirmată de cercetările arheologice așa cum nici situarea bisericii amintite în documentele din secolul al XIV-lea în acest loc nu mai poate susținută. Este însă cert că o parte a materialului de construcție refolosit și prezența fragmentelor de vitralii în nivelul de amenajare aflat sub zidul moscheii provin din demolarea unui alt edificiu construit în stil gotic, care poate fi unul ecleziastic, dar și laic. Dacă nu putem preciza cu exactitate data începerii lucrărilor de construcție a geamiei, în documentele vremii se precizează că refacerea acoperișului cu acoperitoare din plumb a fost efectuată în 1572, dată la care putem presupune că edificarea geamiei a fost terminată⁹.

După 1716, clădirea geamiei, împreună cu trei case de lemn aflate în imediata vecinătate a acesteia, este dată călugărilor iezuiți¹⁰ care oficiază prima liturghie la 8 aprilie 1718¹¹. Începând din 1754 biserica își pierde calitatea de catedrală. Tot din acest an încep ample lucrări de construcție, care vor dura paisprezece ani, mai precis până în 1769. Observațiile făcute în zona de răsărit a pieței, prilejuite de lucrările ENEL, au arătat că o parte a materialelor de construcție folosite la una dintre fundațiile zidurilor interioare provin din clădirea vechii geamii.

⁷ Acestea erau integrate și legate cu același fel de mortar de cărămizile din zidul bisericii. Ca atare s-a renunțat la ipoteza păstrării și înglobării de către constructorii bisericii a unui fragment de zid dintr-un edificiu mai vechi, oricare ar fi fost acesta.

⁸ Determinarea monedei a fost făcută de colegul dr. Raoul Șepilici, căruia îi mulțumim și pe această cale. Pentru mai multe detalii vezi studiul său din acest volum.

⁹ Feneșan 2006, 139–140 și nota 309.

¹⁰ Koloman 1958, 162, 167.

¹¹ Koloman 1958, 163, nota 31.

O altă chestiune deosebit de importantă, ce a suscitat, așa cum am mai amintit, discuții atât în cadrul colectivului de cercetare din 2013–2014, și a generat păreri, mai mult sau mai puțin avizate, în literatură¹², este legată de apartenența la biserica angevină a structurii din bârne de stejar, construită într-un șanț cu aceleași dimensiuni ca și structura, printre care s-au depus resturi de cărămizi și mortar lichid, dispusă în afara zidului de vest al bisericii iezuite¹³. Toate datele de care dispunem în urma cercetărilor din 2013–2014 și din 2015, atât cele stratigrafice cât și cele furnizate în urma studiului de parament a zidului de vest a bisericii iezuite, nu confirmă această ipoteză. Structura în cauză este mai târzie, fiind construită după ce acest zid a fost, în parte, edificat, mai exact după 1754, și avea menirea, așa cum am mai precizat, de a stopa tasările arcului bolții răsuflătorii din zidul de vest al bisericii iezuite.

Deosebit de importantă este descoperirea în Caseta 2/2015 a unui zid construit în aceeași tehnică și din materiale de construcție similare celor din zidul geamiei. Mai mult, din punct de vedere altimetric, partea sa inferioară se situează la același nivel ca și zidul geamiei. Aceste date ne conduc la ipoteza că zidul ar putea să fie contemporan cu geamia și datorită poziției sale stratigrafice excludem posibilitatea să aparțină bisericii angevine.

Acest zid suprapune structura unui apeduct care a fost documentat și în partea de nord a Pieței Sfântul Gheorghe, acolo fiind numit Apeductul 1. Acesta, așa cum o arată relațiile stratigrafice generale și cele cu gropile mormintelor din cimitirul aferent geamiei, a fost construit în perioada de început a secolului al XVI-lea și a funcționat până în momentul primelor înmormântări. Existența acestui sistem modern de aducțiune a apei indică funcționarea unui sistem hidrotehnic complex, iar crearea unei presiuni adecvate, care să facă posibilă circulația apei prin conducte, putea fi asigurată la acea dată, numai folosind principiul vaselor comunicante, fiind necesară existența unei cisterne poziționată la înălțime. Prin această prismă, este foarte posibil ca Turnul Apei, aflat în structura fortificațiilor cetății Timișoarei în momentul cuceririi orașului de către otomani (1552), să fi fost un turn-cisternă, care ar fi putut fi alimentat din canalul adiacent cu ajutorul unor roți hidraulice.

Listă figuri

- Fig. 1. Plan topografic general de încadrare (Caseta 1- punctele 5, 6, 7, 8 – roșu; Caseta 2- punctele 1, 2, 3, 4 – albastru).
- Fig. 2. Planul săpăturilor din Piața Sf. Gheorghe cu detaliu Zid Geamie.
- Fig. 3. Caseta 1. Strada V- partea superioară.
- Fig. 4. Caseta 1. Strada V- partea de substrucție.
- Fig. 5. Caseta 1. Strada VI – partea superioară.
- Fig. 6. Caseta 1. Profilul de nord cu dispunerea străzilor.
- Fig. 7. Caseta 2. Zidul bisericii iezuite (în partea stângă) și zidul otoman (în dreapta imaginii).
- Fig. 8. Caseta 2. Zidul otoman după demontarea stratului de cărămizi.
- Fig. 9. Caseta 2. Zidul otoman după demontarea structurii zidite. Se observă golurile lăsate de capetele structurii de lemn.
- Fig. 10. Caseta 2. Golurile lăsate de stâlpii structurii de fundare a zidului otoman.
- Fig. 11. Caseta 2. Bloc de piatră din structura zidului otoman.
- Fig. 12. Caseta 2. Reconstituire muzeu. Bloc piatră 02- Bloc piatră 03.
- Fig. 13. Caseta 2. Apeductul, partea superioară.
- Fig. 14. Caseta 2. Profilul depunerilor antropice de sub zidul otoman.
- Fig. 15. Caseta 2. Stratul inferior cu depunerile de coarne.
- Fig. 16. Caseta 1. Strada IV, umplutura între nivel 1 și 2. Ceramică.
- Fig. 17. Caseta 1. Strada IV, umplutura între nivel 1 și 2. Lamă metal cuțit/briceag.
- Fig. 18. Caseta 1. Strada IV, umplutura între nivel 1 și 2. Lamă metal cuțit/briceag.
- Fig. 19. Caseta 1. Strada V, umplutura între nivel 1 și 2. Material osteologic prelucrat.

¹² Forai 2015, 131–134. În acest articol nu avem intenția de a analiza părerile autorului; o vom face atunci când vom publica primul volum al monografiei cercetărilor preventive din Piața Sfântul Gheorghe.

¹³ Lăsând deoparte implicațiile etice și uzanțele privind buna conduită în cercetare, domnul Ovidiu Forai analizează în carte, fără a cere măcar acordul coordonatorului științific, informații și folosește imagini din timpul cercetărilor din 2013–2014.

- Fig. 20. Caseta 1. Strada V, umplutura între nivel 1 și 2. Ceramică.
- Fig. 21. Caseta 2. Pipă cu inscripție în limba osmană din stratul gălbui, -1,60, la nord de zidul bisericii iezuite.
- Fig. 22. Caseta 2. Ceramică -1,8 m, din umplutura strat gri, la nord de apeduct.
- Fig. 23. Caseta 2. Structura arsă 1. Ceramică.
- Fig. 24. Caseta 2 (strat 17, lut gri cu gălbui și cărbune, profil vest), -2,3 față de trotuar. Ceramică.
- Fig. 25. Caseta 2. Nivelul cu depunere de coarne de cerb.
- Fig. 26. Caseta 1. Profil nordic.
- Fig. 27. Caseta 2. Plan Structura arsă 1.
- Fig. 28. Profil AB.
- Fig. 29. Profil expunere vestică a complexului 80/84 suprapus de zidul geamiei.
- Fig. 30. Profil tronsonul sudic al zidului geamiei cu expunere vestică.
- Fig. 31. Vedere generală tronson nordic (geamie).
- Fig. 32. Sonda 2. Profilul vestic.
- Fig. 33. Sonda 6. Tronson nordic (geamie), profilul cu expunere sudică.
- Fig. 34. Sonda 6. Complexul C1/2015.
- Fig. 35. Sonda 8. Profilul vestic.
- Fig. 36. Sonda 10. Profilul vestic (Biserica Iezuită), complexul C5.
- Fig. 37. Sonda 12. Profilul vestic.
- Fig. 38. Segmentul nordic al zidului bisericii iezuite (stânga) și structura de consolidare a arcului (dreapta).
- Fig. 39. Legarea structurii de consolidare la arcul zidului vestic al bisericii iezuite.
- Fig. 40. Piron de fixare al bânelor structurii de consolidare a zidului bisericii iezuite. Detaliu.
- Fig. 41. Profil nordic. Se observă cum șanțul în care a fost construită structura de consolidare taie toate depunerile antropice anterioare (medievale și otomane).
- Fig. 42. Arcul de legare a celor două părți ale zidului vestic a bisericii iezuite cu structura de susținere a acestuia. Detaliu.
- Fig. 43. Legarea arcului la segmentul nordic al zidului vestic al bisericii iezuite. Detaliu.
- Fig. 44. Legarea arcului la segmentul sudic al bisericii iezuite. Vedere de ansamblu.
- Fig. 45. Legarea arcului la segmentul sudic al zidului vestic al bisericii iezuite. Detaliu.
- Fig. 46. Legarea structurii de consolidare la partea sudică a arcului zidului vestic al bisericii iezuite. Vedere de ansamblu.
- Fig. 47. Legarea structurii de consolidare la partea sudică a arcului zidului vestic al bisericii iezuite. Detaliu.
- Fig. 48. Legarea structurii de consolidare la cheia bolții de unire a celor două segmente ale zidului vestic al bisericii iezuite. Zona gurii de aerisire.
- Fig. 49. Zidul târziu dintre cel al geamiei și al bisericii iezuite.
- Fig. 50. Zona de est a Pieței Sfântul Gheorghe. Zidul bisericii iezuite dezvelit de lucrările ENEL. Vedere de ansamblu.
- Fig. 51. Zona de est a Pieței Sfântul Gheorghe. Zidul bisericii iezuite dezvelit de lucrările ENEL. Detaliu.
- Fig. 52. Capetele structurii de lemn a fundației geamiei. Detaliu.
- Fig. 53. Material ceramic. S6, nivel Medieval II.
- Fig. 54. Material ceramic. S2, fundație zid geamie.
- Fig. 55. Material ceramic și osteologic. S5 (0,7-0,9 m), plan 4, nivel brun (G84).
- Fig. 56. Material ceramic și osteologic. S5 (0,7-0,9 m), plan 4, nivel brun (G84).

Bibliografie

Drașovean <i>et alii</i> 2006	Drașovean, F.; Feneșan, C.; Flutur, A.; Szentmiklosi, A.; Susi, G. El.; Kopeczny, Zs.; M-Kiss, H.; Șeptilici, R.; Dinu, N., <i>Timișoara în amurgul Evului Mediu</i> , Timișoara, 2007.
Feneșan 2006	Feneșan, C., <i>Cultura otomană a Vilayetului Timișoara 1552–1716</i> , Timișoara, 2006.
Forai 2015	Forai, O., <i>Biserica Sfântul Gheorghe, prima Catedrală a Timișoarei</i> , Timișoara, 2015.
Koloman 1958	Koloman, J., <i>Jesuiten im Banat. Ein Beitrag zur Kulturgeschichte des Temeswarer Banats</i> . În: <i>Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs</i> , Bd. 11, Wien, 1958, p. 154–220.
Opriș 2007	Opriș, M., <i>Timișoara. Monografie urbanistică</i> , Timișoara, 2007.

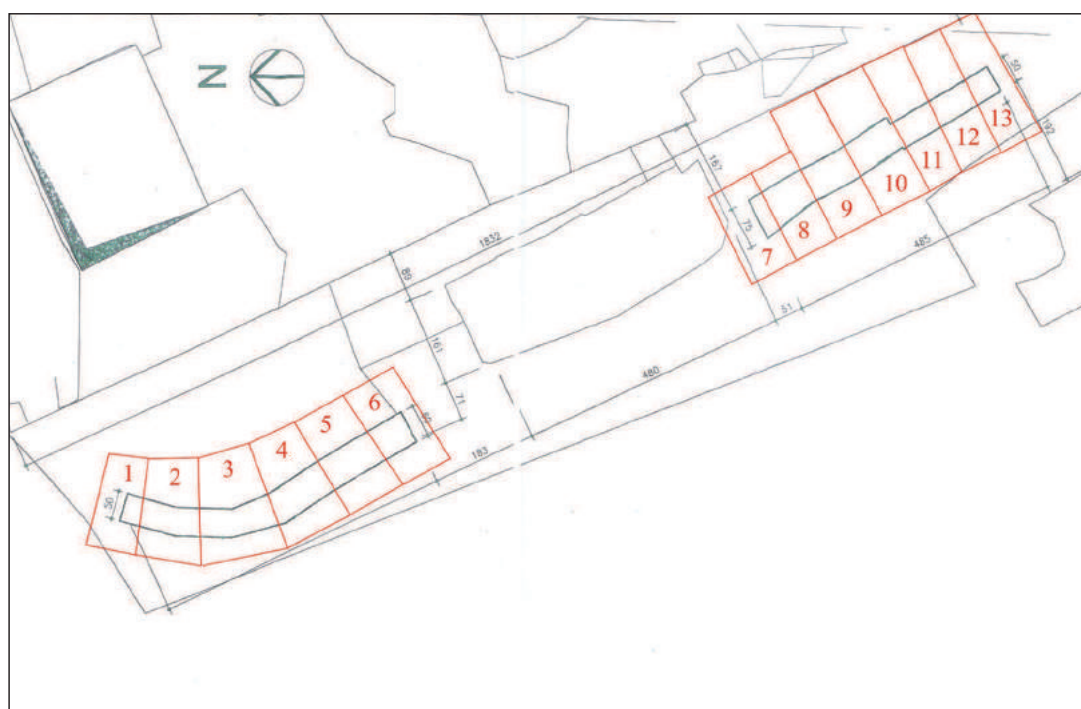

Fig. 3. Caseta 1. Strada V – partea superioară.

Fig. 4. Caseta 1. Strada V – partea de substrucție.

Fig. 5. Caseta 1. Strada VI – partea superioară.

Fig. 6. Caseta 1. Profilul de nord cu dispunerea străzilor.

Fig. 7. Caseta 2. Zidul bisericii iezuite (în partea stângă) și zidul otoman (în dreapta imaginii).

Fig. 8. Caseta 2. Zidul otoman după demontarea stratului de cărămizi.

Fig. 9. Caseta 2. Zidul otoman după demontarea structurii zidite. Se observă golurile lăsate de capetele structurii de lemn.

Fig. 10. Caseta 2. Golurile lăsate de stâlpii structurii de fundare a zidului otoman.

Fig. 11. Caseta 2. Bloc de piatră din structura zidului otoman.

Fig. 12. Caseta 2. Reconstituire muzeu. Bloc piatră 02 – Bloc piatră 03.

Fig. 13. Caseta 2. Apeductul, partea superioară.

Fig. 14. Caseta 2. Profilul depunerilor antropice de sub zidul otoman.

Fig. 15. Caseta 2. Stratul inferior cu depunerile de coarne.

Fig. 16. Caseta 1, Strada IV, umplutura între nivelele 1 și 2. Ceramică.

Fig. 17. Caseta 1, Strada IV, umplutura între nivelele 1 și 2. Lamă metal cuțit/briceag.

Fig. 18. Caseta 1, Strada IV, umplutura între nivelele 1 și 2. Ac cupru.

Fig. 19. Caseta 1, Strada V, umplutura între nivelele 1 și 2. Material osteologic prelucrat.

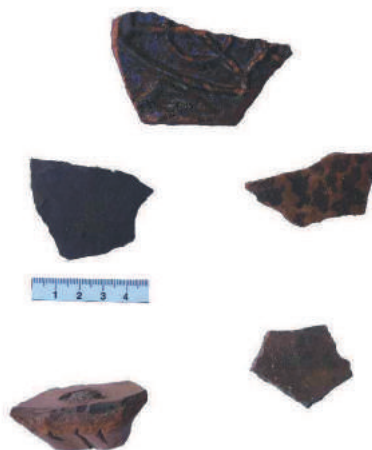

Fig. 20. Caseta 1, Strada V, umplutura între nivelele 1 și 2. Ceramică.

Fig. 21. Caseta 2. Pipă cu inscripție în limba osmană din stratul gălbui, -1,60, la nord de zidul bisericii iezuite.

Fig. 22. Caseta 2. Ceramică -1,8 m, din umplutura strat gri, la nord de apeduct.

Fig. 23. Caseta 2. Structura arsă 1. Ceramică.

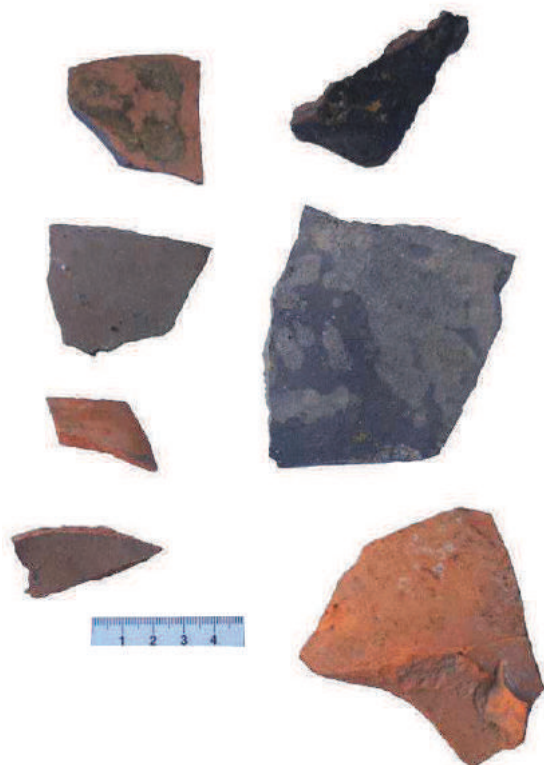

Fig. 24. Caseta 2 (strat 17, lut gri cu gălbui și cărbune, profil vest), -2,3 față de trotuar. Ceramică.

Fig. 25. Caseta 2 . Nivelul cu depunere de coarne de cerb.

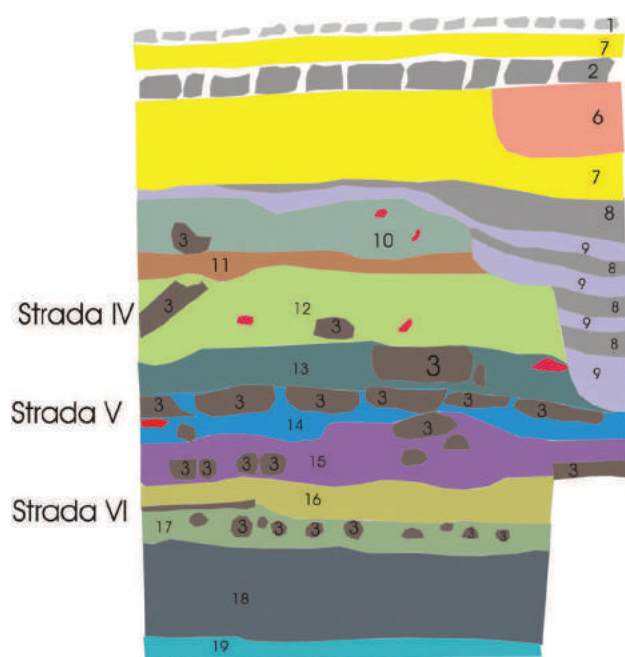

Fig. 26. Caseta 1. Profil nordic. 1. Dale din ciment moderne; 2. Dale de la stradă (bloc); 3. Trunchi lemn; 4. Cărămidă; 5. Strat de nisip, amenajare pentru fixare dale; 6. Strat nisip în amestec cu lut; 7. Strat de nisip; 8. Strat gri lutos (10 YR-4/1 dark gray) cu mici fragmente de cărămidă; 9. Strat nisipos cu fragmente cărămidă tasată și mortar (10 YR-4/3 brown); 10. 10YR-2/1 strat afânat cu lemn, fragmente de cărămidă, bârne de lemn; 11. 10 YR-4/1 dark gray, strat gri lutos cu fragmente mici de cărămidă (sporadic) și bucăți de lemn (rare); 12. Strat gri, lutos, cu multe bucăți de lemn mici+ fragmente de cărămidă, cu o bârnă dreptunghiulară de lemn (10 YR-4/1 dark grey); 13. Strat gri închis, lutos, cu bucăți de calcar, o grindă dreptunghiulară de lemn, fragmente de lemn și flecuri de nisip (10YR-3/1 very dark grey); 14. Strat gri lutos cu aglomerare de grinzi de lemn (10YR-4/1 dark grey); 15. Strat gri lutos cu fragmente de cărbune, cu grinzi circulare juxtapuse (10YR-4/1 dark grey); 16. Strat gri lutos cu flecuri de lut gri-verzui, bucăți de lemn (10YR-4/1 dark grey); 17. Strat de amenajare grinzi (10YR-3/1 very dark grey); 18. Strat lutos gri cu urme de lemn (10 YR -2/1 black); 19. Strat gri albastrui cu pigment galben (Gley 1-4/Ndark grey).

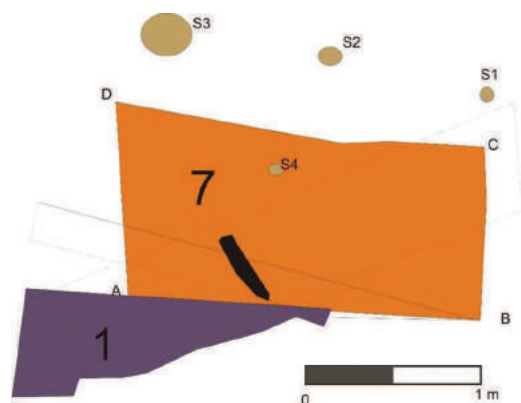

Fig. 27. Caseta 2. Plan Structura arsă 1 (1 – Apeductul 1, 7 – structură arsă puternic, relativ compactă; S1,S2,S3, -stâlpi bătuți în steril; S4 – stâlp interior; cu negru urma unei bârne arse)

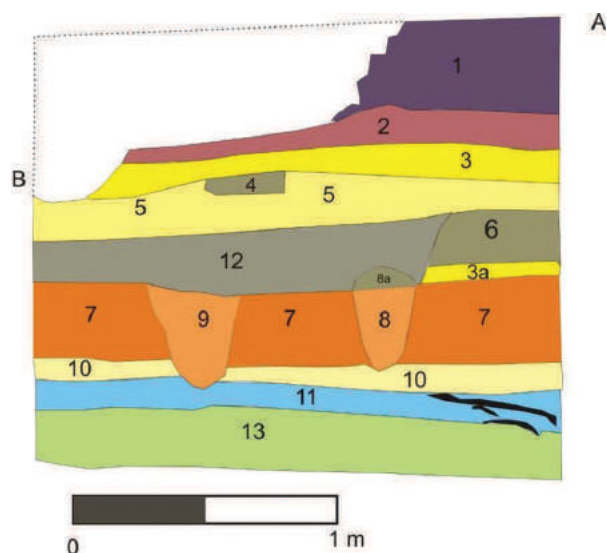

Fig. 28. Profil AB (Vezi Fig. 60). 1. Apeductul; 2. Lut gri cu mici fragmente de cărbune (10YR-3/1 very dark gray); 3/3a. Lut gălbui cu cărbune (10YR-4/1 dark grey); 4. lut gri cu cărbune și chirpici (25Y-6/6 olive yellow); 5. lut gri gălbui cu intruziuni de lut galben, cărbune, chirpici; 6. lut gri cu urme sporadice de chirpici (Gley 1-4/N dark grey); 7. Structură arsă 1 – chirpici, cărbune, lut ars (10 YR-2/2 very dark brown); 8. lut gri cu arsură/chirpici (10YR-3/3 dark brown); 9. arsură și chirpici (10YR-2/2 very dark brown); 10. lut galben sub Structura arsă 1 (25Y-6/6 olive yellow); 11. lut gri închis cu cărbune (Gley 1-3/N dark greenish grey); 12. lut gri cu flecuri gălbui (10YR-4/1 dark grey); 13. Strat gri albastrui (Gley 1-4/N dark grey).

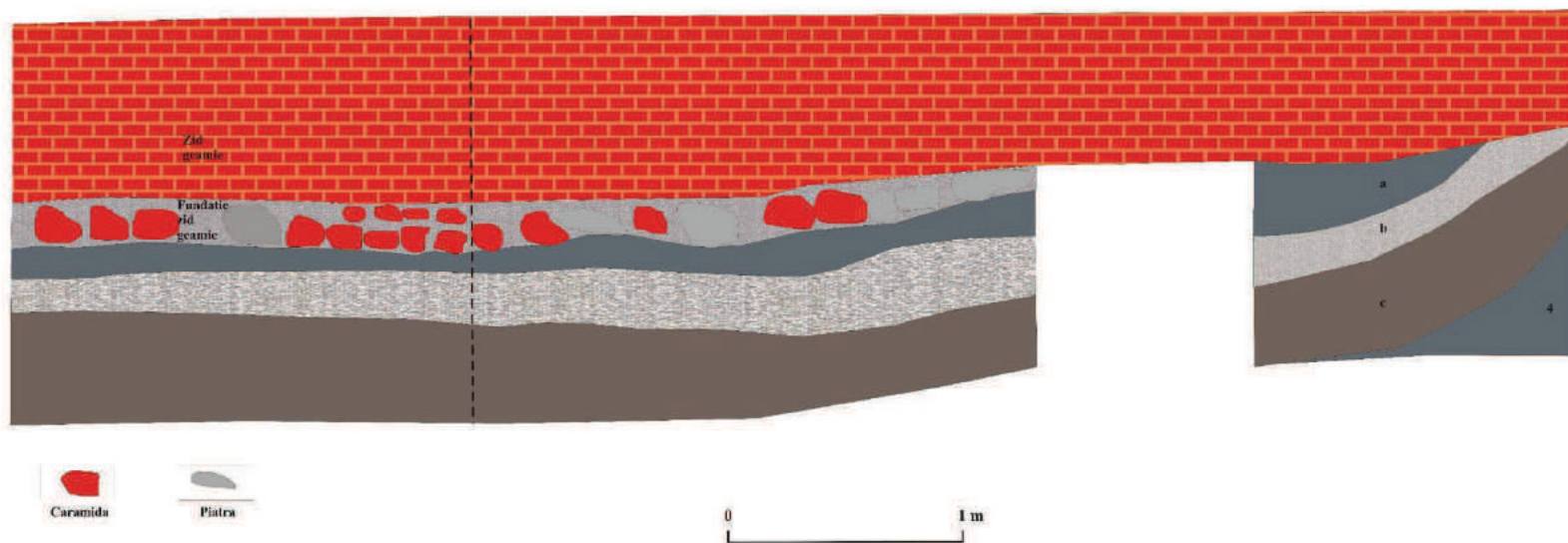

Fig. 29. Profilul în expunere vestică al complexului 80/84 suprapus de zidul geamiei.

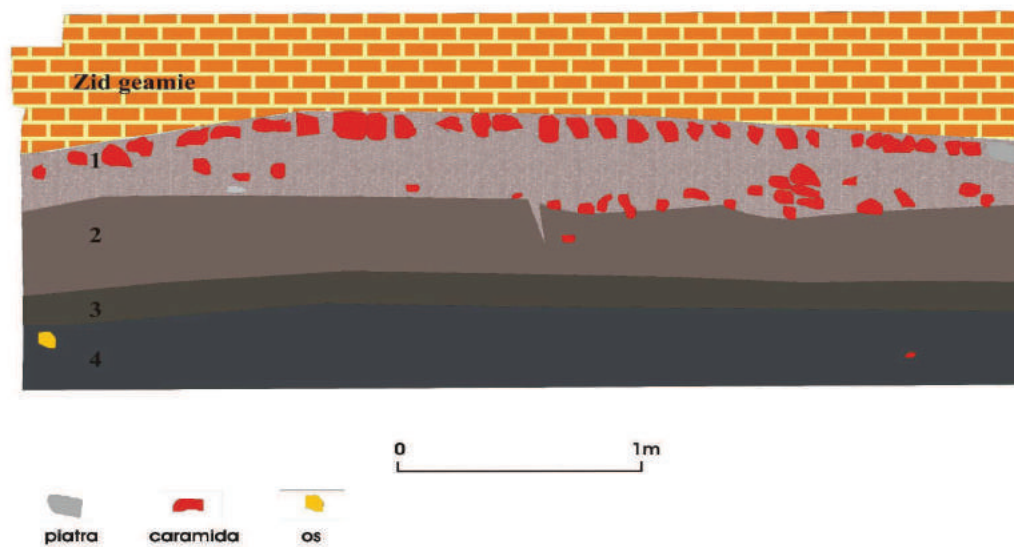

Fig. 30. Profilul tronsonului sudic al zidului geamiei cu expunere vestică.

Fig. 31. Vedere generală tronson nordic (geamie).

Fig. 32. Sonda 2. Profilul vestic.

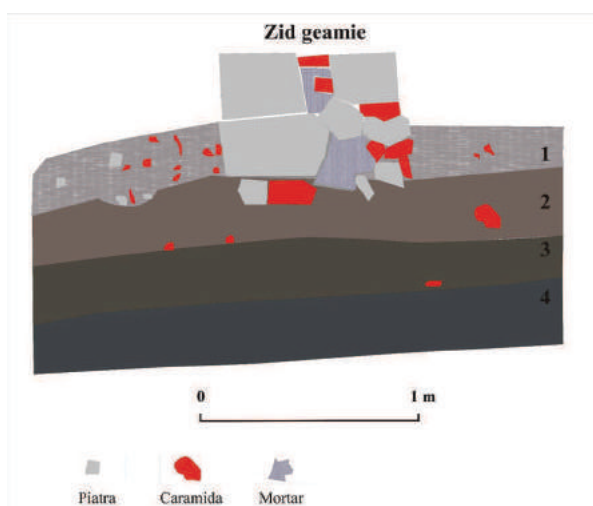

Fig. 33. Sonda 6. Tronson nordic (geamie), profilul cu expunere sudică.

Fig. 34. Sonda 6. Complexul C1/2015.

Fig. 35. Sonda 8. Profilul vestic.

Fig. 36. Sonda 10. Profilul vestic (Biserica Iezuită), complexul C5.

Fig. 37. Sonda 12. Profilul vestic.

Fig. 38. Segmentul nordic al zidului bisericii iezuite (stânga) și structura de consolidare a arcului (dreapta).

Fig. 39. Legarea structurii de consolidare la arcul zidului vestic al bisericii iezuite.

Fig. 40. Piron de fixare al bânelor structurii de consolidare a zidului bisericii iezuite. Detaliu.

Fig. 41. Profil nordic. Se observă cum șanțul în care a fost construită structura de consolidare taie toate depunerile antropice anterioare (medievale și otomane).

Fig. 42. Arcul de legare a celor două părți ale zidului vestic a bisericii iezuite cu structura de susținere a acestuia. Detaliu.

Fig. 43. Legarea arcului la segmentul nordic al zidului vestic al bisericii iezuite. Detaliu.

Fig. 44. Legarea arcului la segmentul sudic al bisericii iezuite. Vedere de ansamblu.

Fig. 45. Legarea arcului la segmentul sudic al zidului vestic al bisericii iezuite. Detaliu.

Fig. 46. Legarea structurii de consolidare la partea sudică a arcului zidului vestic al bisericii iezuite. Vedere de ansamblu.

Fig. 47. Legarea structurii de consolidare la partea sudică a arcului zidului vestic al bisericii iezuite. Detaliu.

Fig. 48. Legarea structurii de consolidare la cheia bolții de unire a celor două segmente ale zidului vestic al bisericii iezuite. Zona gurii de aerisire.

Fig. 49. Zidul târziu dintre cel al geamiei și al bisericii iezuite.

Fig. 50. Zona de est a Pieței Sfântul Gheorghe. Zidul bisericii iezuite dezvelit de lucrările ENEL. Vedere de ansamblu.

Fig. 51. Zona de est a Pieței Sfântul Gheorghe. Zidul bisericii iezuite dezvelit de lucrările ENEL. Detaliu.

Fig. 52. Capetele structurii de lemn a fundației geamiei. Detaliu.

Fig. 53. Material ceramic. S6, nivel Medieval II.

Fig. 54. Material ceramic. S2, fundație zid geamie.

Fig. 55. Material ceramic și osteologic. S5 (0,7-0,9 m), plan 4, nivel brun (G84).

Fig. 56. Material ceramic și osteologic. S5 (0,7-0,9 m), plan 4, nivel brun (G84).

OBSERVAȚII PE MARGINEA UNUI FALS MONETAR DESCOPERIT ÎN PIAȚA SFÂNTUL GHEORGHE DIN TIMIȘOARA

Raoul M. Șeptilici*

Observations regarding a counterfeit coin discovered in Timișoara's Sfântul Gheorghe Square

Abstract: During archeological excavations carried on between 2013–2014 in Piața Sf. Gheorghe in Timișoara, several isolated coins were found, most of them period imitations. One of them provided valuable information for the stratigraphic dating. It is a dinar, a fake coin imitating a Hungarian piece from 1541, from Hungary's Ferdinand I, type Unger no. 55.

Such old, fake coins are rather frequent. The coin we refer to was very likely made in 1541 or later, though close to that date. Many times, counterfeit money provides more useful information for stratigraphic dating than a genuine coin that could circulate much longer.

An argument in favor of the rather brief circulation of counterfeit coins is also the hoard found in 2006 on 9 Mai Street. It is believed that it was hidden in 1565, perhaps in early 1566. The oldest fake item has the thousand figure of 1550. There is no question that there were no fakes prior to 1550 (even if the item referred in this article is probably from 1541), but the worn out coins lose their silver coating and are no longer circulated.

Our opinion is that the coin referred to was lost before the Ottoman Conquest (when the coin still kept the silver coating) and therefore provided very good information for the stratigraphic dating of the Pre-Ottoman period (somewhere between 1541–1552). Actually, the dating was made by interconnecting the input given by the discovered artefacts, which also include the present fake coin.

Keywords: *Ferdinand I of Hungary, dinar, Pre-Ottoman period.*

Cuvinte cheie: *Ferdinand I al Ungariei, dinar, perioada preotomană.*

În timpul săpăturilor arheologice efectuate în anii 2013–2014 în perimetrul Pieței Sf. Gheorghe din Timișoara, printre alte artefacte au fost descoperite și câteva monete izolate, în mare parte falsuri de epocă. Ne vom opri asupra uneia dintre ele, comună de altfel, dar care datează foarte bine stratul arheologic în care a fost descoperită. Este vorba despre un dinar, fals de epocă care copiază o piesă maghiară de la Ferdinand I al Ungariei (Ferdinand II ca împărat al Sfântului Imperiu Romano-German – 1526–1564).

Piesa (**Fig. 1**) se descrie astfel:

Av. ♂ FERDINAND·D·G·RVG541, scutul maghiar, c.p.e., c.p.i.

Rv. PAT(R)ON(A...?)·(...?)VNGARIE, siglele K – B, Madona cu pruncul, c.p.e., c.p.i.

AE (inițial argitat), axa 2, 0,35 g, 14,72–15,22 mm, circulație medie(?)¹, conservare mediocră, nr. inv. numismatică 3444.

Acest fals de epocă copiază un dinar emis la Kremnitz Bania (azi în Slovacia) din 1541 cu următoarele legende: Av. FERDINAND·D·G·R·VNG·1541.², Rv. PATRONA · · VNGARIE cu siglele K – B³.

Moneta a fost descoperită în 22 ianuarie 2014, în sectorul 1 Vest la adâncimea de 1,78 m⁴ față de nivelul actual de călcare, la nord-est de C1, la aproximativ doi metri de o locuință cu structură de lemn, într-un strat de vreascuri din lemn ce reprezenta un nivel de călcare medieval preotoman⁵. Aceasta datează foarte bine stratul de cultură din care provine.

* Muzeul Național al Banatului, Piața Huniade 1, 300002, Timișoara. raoulm7@yahoo.com

¹ Relativ greu de precizat având în vedere starea de conservare.

² Ferdinand prin grația lui Dumnezeu rege al Ungariei.

³ Copiază, foarte probabil, o piesă de tip Unger, nr. 55.

⁴ Coordonate topografice – Stereo 1970: X: 479821,266; Y:206831,91; Z:88690.

⁵ Vezi Drașovean *et alii* 2016.

Astfel de piese falsificate sunt relativ frecvente. Este de presupus că ea a fost produsă chiar în 1541 sau într-un an ulterior, apropiat acestuia. Un dinar falsificat, realizat din cupru și spoit cu argint nu ar fi circulat foarte mult timp, fiind o monetă mărunță cu un rulaj mare. Mai devreme sau mai târziu „și-ar fi dat arama pe față” și posesorul ei (care nu mai e falsificatorul) ar fi fost demascat. Risca, în cazul cel mai bun să piardă contravaloarea acesteia, dar și să fie aspru pedepsit⁶. Logic ar exista și posibilitatea reargintării, însă aceasta era la îndemâna falsificatorului dar nu și a unui simplu posesor. Însă falsificatorul se ferea de astfel de piese. El le producea, le introducea în circulație, scăpa de ele, nu le păstra. Din literatura de specialitate nu cunoaștem cazuri de reargintare. Un astfel de fals de multe ori datează mai bine un strat arheologic decât o piesă autentică care poate circula o perioadă mult mai îndelungată. Dacă un dinar autentic poate fi în circulație și zeci de ani (20–30, poate chiar și mai mult), un fals circulă o perioadă mai scurtă – în funcție de rulaj. Este adevărat că la o piesă oficială anul emiterii este sigur, însă după părerea noastră nici pentru falsul în discuție nu există o abatere mare, mai ales că piesa de față este bine realizată cu puține greșeli de scriere, ceea ce ne indică un falsificator talentat, cu foarte mare probabilitate știutor de carte.

Pentru circulația de durată relativ scurtă a falsurilor monetare pledează și tezaurul descoperit în 2006 pe str. 9 Mai⁷. Acesta pare a fi ascuns în anul 1565, poate începutul lui 1566⁸, având monete încă de la începutul sec. al XVI-lea. Cea mai veche piesă falsă este cu milesimul 1550⁹. Suntem siguri că piesele false din acest tezaur, pentru posesor, contau ca piese bune, pentru că ele aveau încă argintul pe ele, nedeosebindu-se, cel puțin pentru un om de rând, de piesele originale (abia în zilele noastre se observă ușor că aceste piese sunt false și datorită condițiilor de păstrare – în pământ – care au dus la exfolierea argintului). Mai mult, în acest tezaur sunt 1,94% falsuri¹⁰, de aici apreciem că în jur de 2% din dinarii din circulație erau falși, pentru simplul fapt că am ajuns la concluzia că acel tezaur a fost acumulat din circulația de zi cu zi într-o perioadă scurtă¹¹. Nu se pune problema că nu ar fi existat falsuri înainte de 1550 (chiar falsul ce îl discutăm este probabil din 1541), însă acestea „și-au dat arama pe față” și au fost îndepărtate din circulație. Masa mai mică a monetei (0,35 g acum, ceva mai mare în momentul pierderii, când avea și pojghița de argint și micile părți care azi îi lipsesc) nu ar fi fost un indiciu serios pentru a identifica un fals pentru simplul fapt că existau în circulație și alte piese mai ușoare decât standardul (care era de 0,58 g)¹². Singurele indicii pentru un om medieval, dar știutor de carte, ar fi fost lipsa din milesim a primei cifre de 1 (apărând scris 541) și unele mici erori în redarea legendei de avers. Dar erau elemente prea puțin băgate în seamă, mai ales că era vorba de o monetă mărunță.

În concluzie, credem că piesa în discuție a circulat în intervalul 1541–1552, fiind pierdută înainte de cucerirea otomană (1552), atunci când moneda mai păstra pe ea pojghița de argint, fapt ce datează foarte bine stratul arheologic din care provine (mai ales că moneda a fost descoperită pe un nivel clar, de călcare, medieval).

Planșe

Fig. 1. Fals monetar după un dinar maghiar din 1541 (P-ța Sf. Gheorghe, Timișoara – 2014)

Abrevieri tehnice

AE	cupru
Av.	avers
c.p.e.	cerc perlat exterior
c.p.i.	cerc perlat interior
Rv.	revers

⁶ Pentru practica falsificării de bani și pentru consecințele acesteia vezi Negrea 1991.

⁷ Vezi: Șeptilici 2007, 221–234.

⁸ Șeptilici 2007, 234.

⁹ Șeptilici 2007, 223, 233. Ea poate fi fabricată și ceva mai târziu.

¹⁰ Șeptilici 2007, 221.

¹¹ Șeptilici 2007, 234.

¹² Șeptilici 2007, piesele 1, 28, 29 etc.

Bibliografie

- Draşovean *et alii* 2016   Draşovean, Florin; Suci, Cosmin; Diaconescu, Dragoş, *Cercetările arheologice preventive din anul 2015 în Piaţa Sfântul Gheorghe a Timişoarei*. În: curs de publicare (*Patrimonium Banaticum*, 2016).
- Negrea 1991   Negrea, Radu, *Spoliatorii*, Bucureşti, 1991.
- Şeptilici 2007   Raoul M. Şeptilici, *Consideraţii privind tezaurul medieval descoperit pe strada 9 Mai din Timişoara*. În: Draşovean, Florin; Feneşan, Costin; Flutur, Alexandru; Szentmiklosi, Alexandru; El Susi, Georgeta; Kopeczny, Zsuzsanna; M-Kiss, Hedy; Şeptilici, Raoul; Dinu, Niculina, *Timişoara în amurgul evului mediu. Rezultatele cercetărilor arheologice preventive din centrul istoric*, Timişoara, 2007, p. 221–234.
- Unger 1958   Unger, Emil, *Magyar éremhatározó*, vol. I, Budapest, 1958.

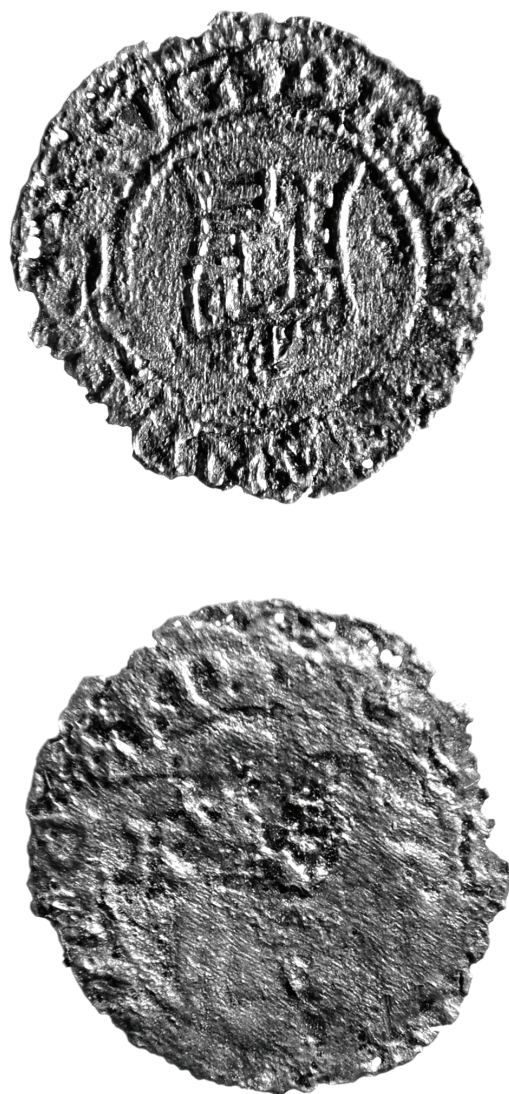

Fig. 1. Fals monetar după un dinar maghiar din 1541 (P-ța Sf. Gheorghe, Timișoara – 2014).

OBSERVAȚII ARHEOLOGICE PRIVIND LINIA EXTERIOARĂ DE FORTIFICAȚIE A CETĂȚII TURCEȘTI A TIMIȘOAREI

Dragoș Diaconescu*

Archaeological remarks regarding the outer fortifications of Ottoman Timișoara

Abstract: The paper describes the archaeological results from *Sergeant Constantin Mușat* Street, regarding the outer fortification line of the Turkish fortress of Timișoara, in the area of the *Azig Pasha* Bastion. This line was built using a ditch-palisade system. Combining historical sources with archaeological observation, it is clear that this line (which, in fact, acted as a counterguard) was built between 1705 and 1708. After the conquest of Timișoara by Eugene of Savoy's troops in 1716, the Turkish fortress was gradually dismantled. The outer fortification line sector investigated by archaeological research was removed, most probably, between 1732 and 1737.

Keywords: *Ottoman period, defensive ditch, palisade, 18th Century, Timișoara.*

Cuvinte cheie: *perioadă turcească, șanț de apărare, palisadă, secolul al XVIII-lea, Timișoara.*

1. Introducere

În zona Timișoarei actuale, panta de scurgere a râului Bega (curs de râu numit și Timișul Mic) este foarte redusă, fapt subliniat și de meandrea excesivă a acestui curs de apă înainte de amenajarea canalului de azi. Substratul argilos al bazinului de scurgere împiedică infiltrarea. Astfel, în perioadele de ploi abundente, regiunea a fost inundabilă, apa stagnând multă vreme la suprafața terenului. Aceste pânze de apă au determinat apariția așa-numitelor „mlăștini” ale Timișoarei.

În mijlocul acestei zone „mlăștinoase”, pe suprafețe ușor mai înalte, în fapt terase de râu și grinduri, s-a dezvoltat orașul medieval al Timișoarei¹. Prezența acestui peisaj în jurul Timișoarei este un *leitmotif* pentru relatările vremii², fiind privit ca parte componentă a sistemului de fortificație.

Cetatea Timișoarei, imediat anterior cuceririi otomane, era întărită cu ziduri de pământ, dublate pe latura de nord cu o palisadă³, iar pe latura de sud cu două bastioane⁴. Este de asemenea menționată existența a trei porți, iar grosimea zidurilor era estimată la patru picioare⁵.

2. Despre descrierile fortificațiilor orașului turcesc Timișoara

După cucerirea Timișoarei de către turci în anul 1552⁶, cetatea medievală a fost probabil reparată și sigur extinsă, astfel încât a rezistat asediilor din secolele al XVI-lea (1596⁷, 1597⁸) și al XVII-lea (1689–1690⁹, 1696¹⁰).

* Muzeul Național al Banatului, Piața Huniade nr. 1, Timișoara, e-mail: gosshu_d@yahoo.com

¹ Munteanu, Munteanu 2002, 9–11.

² Vezi Magina 2013, 275–277 precum și sursele citate mai jos (e.g. Evliya Çelebi, Henrik Ottendorf).

³ Acest sistem de fortificație a fost considerat de Sigismondo de Prato ca fiind de modă maghiară „*modo hungarico*” (vezi Magina 2013, 277).

⁴ Magina 2013, 277.

⁵ Magina 2013, 277. Dacă luăm în calcul o valoare aproximativă de 0,30 m pentru un picior, obținem valoarea de cca. 1,2 m.

⁶ După un asediu de 35 de zile, după spusele lui Evliya Çelebi (vezi Mehmet 1976, 494). Pentru o descriere detaliată a acestui eveniment vezi Postelnicu 1927, 26–31.

⁷ Preyer 1853, 38; Hațegan 2005, 114–120.

⁸ Preyer 1853, 39; Hațegan 2005, 125–126.

⁹ Hațegan 2005, 263–264.

¹⁰ Preyer 1853, 46–47; Hațegan 2005, 282–284.

Conform descrierilor contemporane acestei etape din istoria Timișoarei, din anul 1595¹¹, cetatea, considerată mică, era formată din două părți, una fortificată cu val de pământ și lemn și o a doua întărită cu ziduri de cărămidă, despărțite fiind de o tranșee modernă lungă de 150 de pași ce avea în mijloc un turn cu rol de baterie¹².

O opinie imediat ulterioară, datând din 1660¹³, descrie urbea ca fiind compusă din trei părți: cetatea, cetatea interioară și orașul¹⁴. Fortificația cetății este descrisă ca fiind construită din lemn și pământ, fiind vopsită în alb. Curtina este descrisă ca având patru turnuri care împreună cu cetatea interioară (castelul *n.n*) dădeau cetății forma unei broaște țestoase¹⁵. În exterior, acest zid de pământ era dublat de un șanț adânc¹⁶. Grosimea zidului este estimată la cincizeci-șaizeci de picioare¹⁷. Sunt menționate cinci porți ale cetății, dar sunt numite doar trei: Poarta Azapilor, Poarta Cocoșului și Poarta Malului¹⁸.

Nu mult după vizita lui Evliya Çelebi, în 1663, austriacul Henrik Ottendorf oferă o nouă descriere a orașului timișean¹⁹, descriere ce concordă cu cea a cronicarului turc, prezentându-l ca având o curtină de pământ și împletitură de nuiete, curtină zidită solid fiind în stare să suporte piese grele de artilerie²⁰. Zidul era dublat de un șanț adânc, în mare parte datorat cursului Timișului, șanț ce nu era curățat prea des de turci²¹. Sunt menționate din nou cinci porți ale cetății, de data aceasta fiind numite toate: Poarta Mică a Castelului, Poarta Apei, Poarta Azapilor, Poarta Cocoșului și Poarta Sângelui²². Din aceeași sursă provine și o reprezentare grafică a Timișoarei²³, reprezentare ce oferă posibilitatea observării unei singure linii de fortificație a cetății, formată din curtină dublată de un șanț cu apă.

O altă reprezentare grafică a Timișoarei aparține sfârșitului secolului al XVII-lea. Pe planul semnat de Radogna Meimar, datat cu mici rezerve în anul 1699²⁴, cetatea Timișoarei apare protejată tot de o singură linie de fortificație, apărând însă pentru prima oară liniile de fortificație ale Palâncii Mari și Palâncii Mici²⁵, fortificații construite cel mai probabil în 1696²⁶.

Raportul lui János Tutovicz ce viza o imagine cât mai precisă a cetății Timișoarei, raport datat în august 1716, ne prezintă pentru prima dată descrierea unei a doua linii de fortificație a orașului, cu rol de contragardă, linie ce se întinde, conform expunerii, de dincolo de Poarta Cocoșului (numită a Seghedinului) până la Poarta Azapilor (numită a Aradului)²⁷.

Asediul Timișoarei²⁸ și cucerirea acesteia în toamna anului 1716 de către trupele austriece conduse de Eugeniu de Savoya duce la realizarea planurilor²⁹ întocmite de către căpitanul inginer Perrette³⁰. Două dintre aceste planuri sunt publicate de arhitectul M. Opiș³¹ și pe ambele se poate observa o a doua linie de fortificație, exterioară cetății reprezentate de Ottendorf și Radogna, ce avea un clar rol de contragardă.

¹¹ Este vorba de descrierea atribuită lui Filippo Pigafetta.

¹² Bulgaru 1971, 557. Aici se poate menționa și deja celebra imagine a Timișoarei de la debutul sec. al XVII-lea a lui Wathay Ferenc (vezi Wathay Ferenc *Énekes könyve*, folio 30b–31a; manuscrisul original este păstrat la Academia Maghiară de la Budapesta (Magyar Tudományos Akadémia), cota K62; <http://ottomanhungary.blogspot.ro/2012/02/ferenc-wathay-songbook.html>, accesat la 22.09.2016) în care cele două părți ale urbei Timișoara sunt clar vizibile.

¹³ Este vorba de descrierea oferită de Evliya Çelebi, conform Hașegan 2005, 211.

¹⁴ Mehmet 1976, 496–501.

¹⁵ Mehmet 1976, 496–497.

¹⁶ Mehmet 1976, 497.

¹⁷ Mehmet 1976, 497. Luând în calcul o valoare aproximativă de 0,30 m pentru un picior, obținem valoarea de cca. 15–18 metri.

¹⁸ Mehmet 1976, 498–499.

¹⁹ Ottendorf 2006, 10–17. Același text la Hașegan 2005, 221–229.

²⁰ Ottendorf 2006, 11.

²¹ Ottendorf 2006, 11.

²² Ottendorf 2006, 11–13.

²³ Ottendorf 2006, Foto 2.

²⁴ Opiș 2007, 31, text fig. 13.

²⁵ Opiș 2007, 34.

²⁶ Guboglu 1974, 460, preluat de Hașegan 2005, 283; Opiș 2007, 34.

²⁷ Feneșan 2014, 296–297.

²⁸ Vezi Du Mont *et alii* 1725, 110–113 pentru o descriere detaliată a acestui asediu. La p. 110 se poate găsi și o descriere a cetății Timișoarei la momentul asediului, fiind menționate *la Palanque, la Ville, le Chateau și la petite Palanque*. Totodată sunt numite și fortificațiile Palâncii Mari și ale orașului, fiind descrise cele două linii de apărare.

²⁹ Trei la număr conform Forțiu 2014, 1–2.

³⁰ Pentru opinii legate de numele complet al acestui personaj istoric și originea sa vezi Forțiu 2014, 1–7.

³¹ Opiș 2007, fig. 7, 8.

Această lucrare cu caracter defensiv pleacă din zona porții orașului notată de Perrette cu *S* (*Poarta Sângelui*) până la poarta notată cu *Q* (*Poarta Apei*). Aceste observații ne permit să considerăm că observațiile făcute de J. Tutovicz sunt ușor lacunare și sunt făcute cel mai probabil din zona nordică a orașului turcesc, areal ce nu îi putea permite să observe în detaliu situațiile de pe laturile estice și vestice ale cetății.

Studierea planurilor menționate mai sus arată că această îmbunătățire a sistemului de fortificație s-a făcut între anii 1699 și 1716³². Lucrări privind întreținerea și îmbunătățirea fortificațiilor turcești sunt menționate între anii 1704–1707³³. Astfel, folosind izvoarele istorice, amenajarea liniei exterioare de fortificație a cetății turcești se face, cel mai probabil, în intervalul 1705–1707.

În rândurile ce urmează vor fi prezentate rezultatele cercetărilor arheologice preventive ce au identificat linia exterioară de fortificație a cetății turcești, cu o descriere detaliată a situației arheologice din zona acestei linii.

3. Scurt istoric al străzii Sergent Constantin Mușat

Strada *Sergent Constantin Mușat* se află în centrul actualului municipiu Timișoara, pe latura nordică a cartierului *Cetate*, un perimetru cu o densitate foarte mare de clădiri monumente istorice, care beneficiază de un regim special și de zone de protecție conform Legii nr. 422/2001 (**Fig. 1**).

Amplasată în colțul nord-vestic al Pieței Unirii, strada *Sergent Constantin Mușat* asigură legătura acesteia cu Piața Mărăști, mai precis cu colțul sud-estic al celei din urmă. Strada, orientată aprox. N-S, are o lungime de 58 m și o lățime de 12 m (**Fig. 2, 6**). După momentul 1716, spațiul urban din interiorul noii cetăți va fi reprojectat după standardele administrației habsburgice, cu tramă stradală regulată.

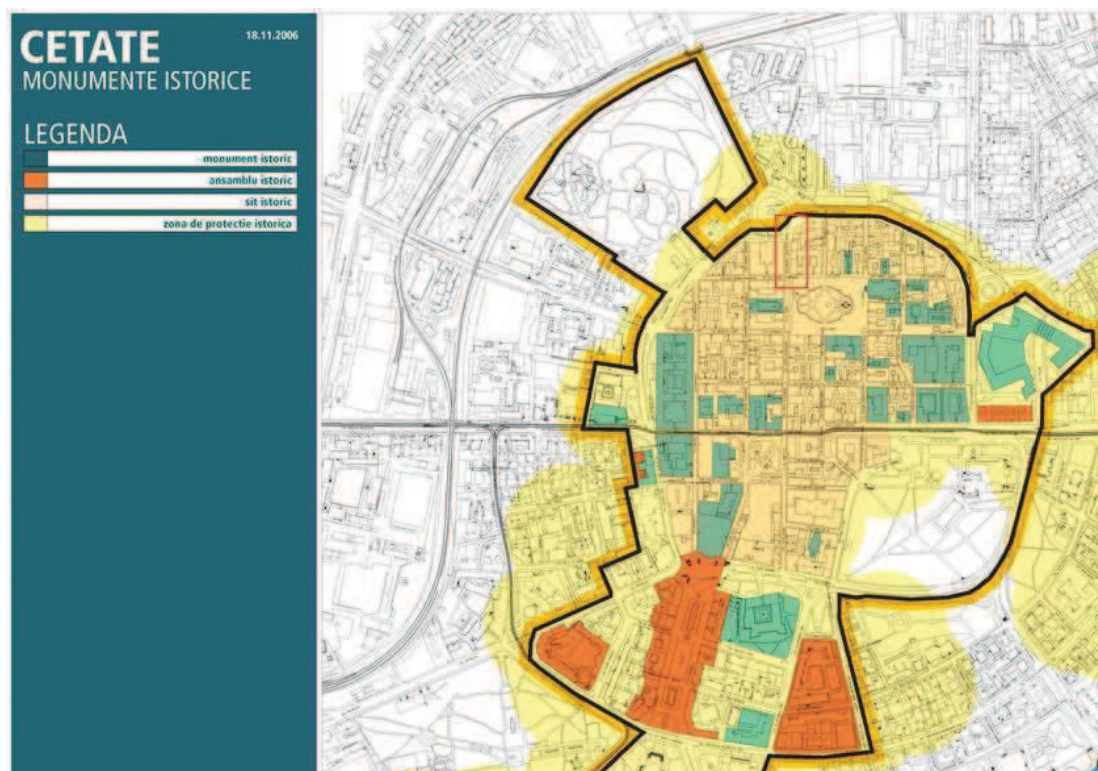

Fig. 1. Cartierul Cetate cu marcarea monumentelor și siturilor istorice precum și a zonelor de protecție a acestora. Zona străzii *Sergent Constantin Mușat* este marcată cu un cadran dreptunghiular roșu (sursa <http://www.ratt.ro/forum/?showtopic=742>, accesat în 22.09.2016).

³² Opriș 2007, 34–35 plasează această linie a palisadei la moment de post 1663, dar cel mai probabil la începutul secolului al XVIII-lea; la p. 44 același autor încadrează această lucrare în perioada 1704–1708. Analizând planul Timișoarei datat la cca. 1699 semnat de arhitectul Radonia (vezi Opriș 2007, 31, fig. 13) putem observa că linia exterioară de fortificație a cetății turcești încă nu exista. Astfel, probabilitatea ca această linie să fi fost construită mai devreme de începutul secolului al XVIII-lea devine extrem de mică.

³³ Opriș 1987, 197, n. 42; Hașegan 2005, 298, 302; Opriș 2007, 35–36 (sursă care menționează în 1707 lucrări intense la curățirea șanțului liniei principale de fortificație).

Strada *Sergent Constantin Mușat* a fost amenajată deasupra celui de-al doilea rând de fortificații a cetății otomane, legând principalele piețe istorice (actualele Piața Libertății și Piața Unirii) cu poarta dinspre nord-vest a noii fortificații bastionare a Timișoarei (Poarta Vienei).

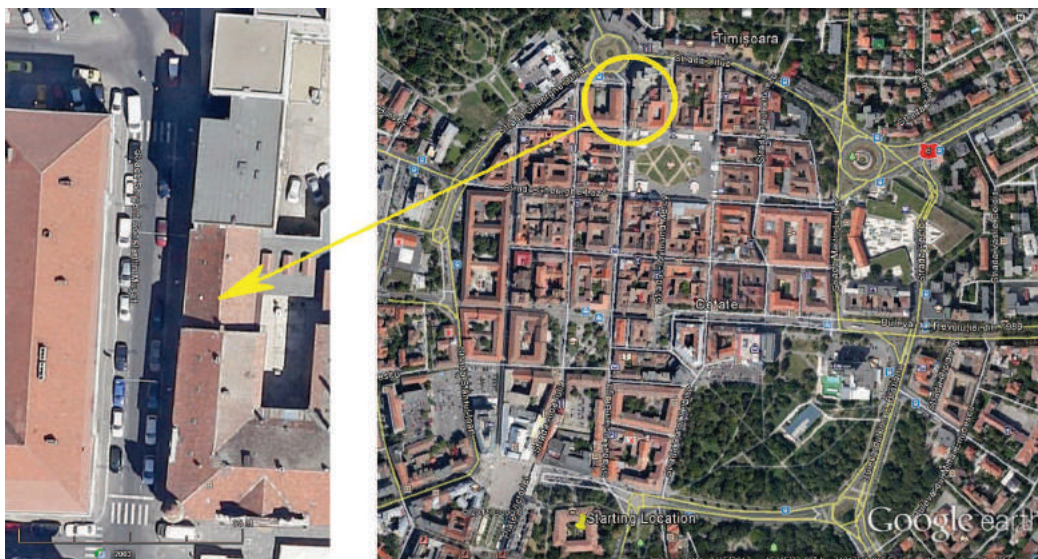

Fig. 2. Strada *Sergent Constantin Mușat* (captură Google Earth, 2015).

În imediata vecinătate a străzii *Sergent Constantin Mușat*, se găsesc trei clădiri monument istoric. Este vorba, la intersecția cu Piața Unirii, de clădirea denumită *Casa cu lei*³⁴, construită în anul 1758, în stil baroc austriac și refăcută în stil *szeecesszió*, specific anilor 1900³⁵. Pe latura vestică a străzii, la intersecția cu strada *General Eremia Grigorescu* se află și *Cazarma Franz Joseph*³⁶, construită în anul 1859, pe locul fostei *Wiener Caserne*³⁷. În Piața Unirii, cu o latură și pe strada *General Eremia Grigorescu* este amplasată *Casa comunității sârbești*, construită la începutul secolului al XIX-lea cu funcționalitatea de școală ortodoxă, în stil clasicist cu reminiscențe baroce³⁸.

Prima denumire oficială a acestei străzi apare pe harta din 1758 realizată de Steinlein și Römmer ca și *Wiener Gasse*³⁹. Pe hărțile din a doua jumătate a sec. XIX – începutul sec. XX găsim și denumirile ulterioare ale străzii: „*Jäger Gasse*” (cu siguranță în 1876)⁴⁰ iar mai apoi, „*Török utca*” (cu siguranță, între 1889 și 1914)⁴¹. În 1926 regăsim această stradă sub numele de *Strada Török*⁴² și pentru prima oară, apare denumirea de *Strada Sergent Mușat* pentru strada actuală *Regimentul 5 Vânători*⁴³, stradă situată imediat la est de actuala *Sergent Constantin Mușat*. În 1934, pentru strada vizată de noi apare numele de *Cotnar*⁴⁴, strada vecină păstrându-și denumirea de *Sergent Mușat*⁴⁵. Această situație o regăsim și în anul 1941⁴⁶. În 1947 apare pentru prima dată denumirea de *Sergent Mușat* pentru strada actuală *Sergent Constantin Mușat*⁴⁷. În 1966 apare sub numele de *Mușat Gheorghe*⁴⁸. În 1969, actuala stradă *Regimentul 5 Vânători*

³⁴ Opreș, Botescu 2014, nr. 169.

³⁵ Vezi http://www.primariatm.ro/uploads/files/cartare_cetate/15%20-%20Cvartal%2003.pdf la p. 37, poziția 8 (accesat la 23.09.2016).

³⁶ Buruleanu, Medeleț 2004, p. 29.

³⁷ Vezi http://www.primariatm.ro/uploads/files/cartare_cetate/14%20-%20Cvartal%2002.pdf la p. 33, poziția 6 (accesat la 23.09.2016).

³⁸ Vezi http://www.primariatm.ro/uploads/files/cartare_cetate/21%20-%20Cvartal%2010.pdf la p. 72, poziția 52 (accesat la 23.09.2016).

³⁹ Vărtaciu-Medeleț 2015, 44, foto 5 și 80, foto 5.

⁴⁰ Jancsó 2011, 41.

⁴¹ Jancsó 2011, 46, 103.

⁴² Jancsó 2011, 108.

⁴³ Jancsó 2011, 108.

⁴⁴ Conform Leșcu 2001, 27 denumirea de *Cotnar* apare din 1930 până în 1943.

⁴⁵ Jancsó 2011, 116.

⁴⁶ Jancsó 2011, 121; vezi și supra n. 44.

⁴⁷ Conform Leșcu 2001, 28 până în 1959.

⁴⁸ Leșcu 2001, 28.

apare sub numele de *11 Iunie*⁴⁹, denumire sub care o găsim și în 1980⁵⁰, moment în care se poate regăsi și strada *Sergent Mușat Constantin*⁵¹, strada păstrându-și acest nume până astăzi⁵².

4. Localizarea cercetării arheologice

Studierea legendei hărții nr. 8 din lucrarea Opreș 2007 și totodată geo-referențierea oferită de același autor⁵³ (vezi **Fig. 3, 4**) ne oferă posibilitatea să observăm că ductul actual al străzii Mușat suprapune un turn bastionar rectangular aparținând liniei exterioare de fortificație, care este, notat cu simbolul 9, bastionul *Azig Pașa*⁵⁴.

Fig. 3. Suprapunerea planului cetății otomane pe actuala planimetrie a municipiului Timișoara cu marcarea poziției străzii *Sergent Constantin Mușat* (chenar dreptunghiular) (după Opreș 2007, fig. 9).

⁴⁹ Jancsó 2011, 138.

⁵⁰ Jancsó 2011, 152.

⁵¹ Jancsó 2011, 152.

⁵² Leșcu 2001, 28.

⁵³ Opreș 2007, 21, fig. 9.

⁵⁴ Opreș 2007, 19.

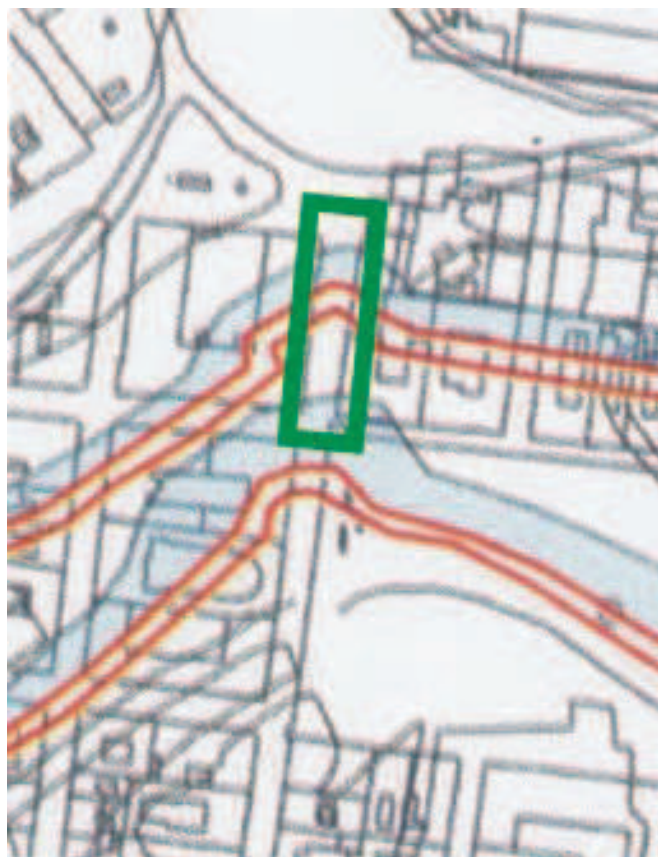

Fig. 4. Suprapunerea planului cetății otomane pe actuala planimetrie a municipiului Timișoara cu marcarea poziției străzii *Sergent Constantin Mușat* – detaliu.

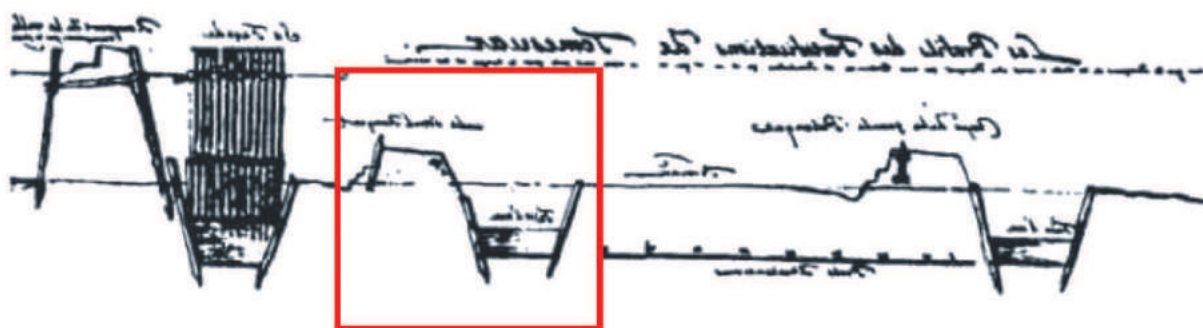

Fig. 5. Secțiune prin sistemul de fortificație al cetății turcești a Timișoarei și al Palăncii Mari (prelucrare după Opriș 1987, fig. 15 – cu chenar e marcată linia exterioară de fortificare).

Cercetarea arheologică preventivă a debutat prin decaparea mecanică a stratului de balast, gros de cca. 0,65 m, strat utilizat pentru amenajarea carosabilului străzii *Sergent Constantin Mușat*. Decaparea s-a făcut pe jumătatea estică a străzii. Dată fiind prezența în imediata vecinătate a clădirilor ce flanchează strada, precum și iminența identificării șanțului de apărare aferent liniei exterioare de fortificație a cetății turcești, am considerat necesară abordarea unității de cercetare (S1/2015 cu dimensiunile de $2 \times 58,71$ m – vezi **Fig. 6**) în trei etape, dinspre sud spre nord (metrii 0–20, 20–34, 34–58,71 m).

Unitatea de cercetare a fost împărțită în carouri de 2×2 m, caroul nr. 1 fiind dispus la capătul sudic al secțiunii S1/2015.

PLAN DE SITUAȚIE CERCETARE ARHEOLOGICĂ str. SERGENT CONSTANTIN MUȘAT

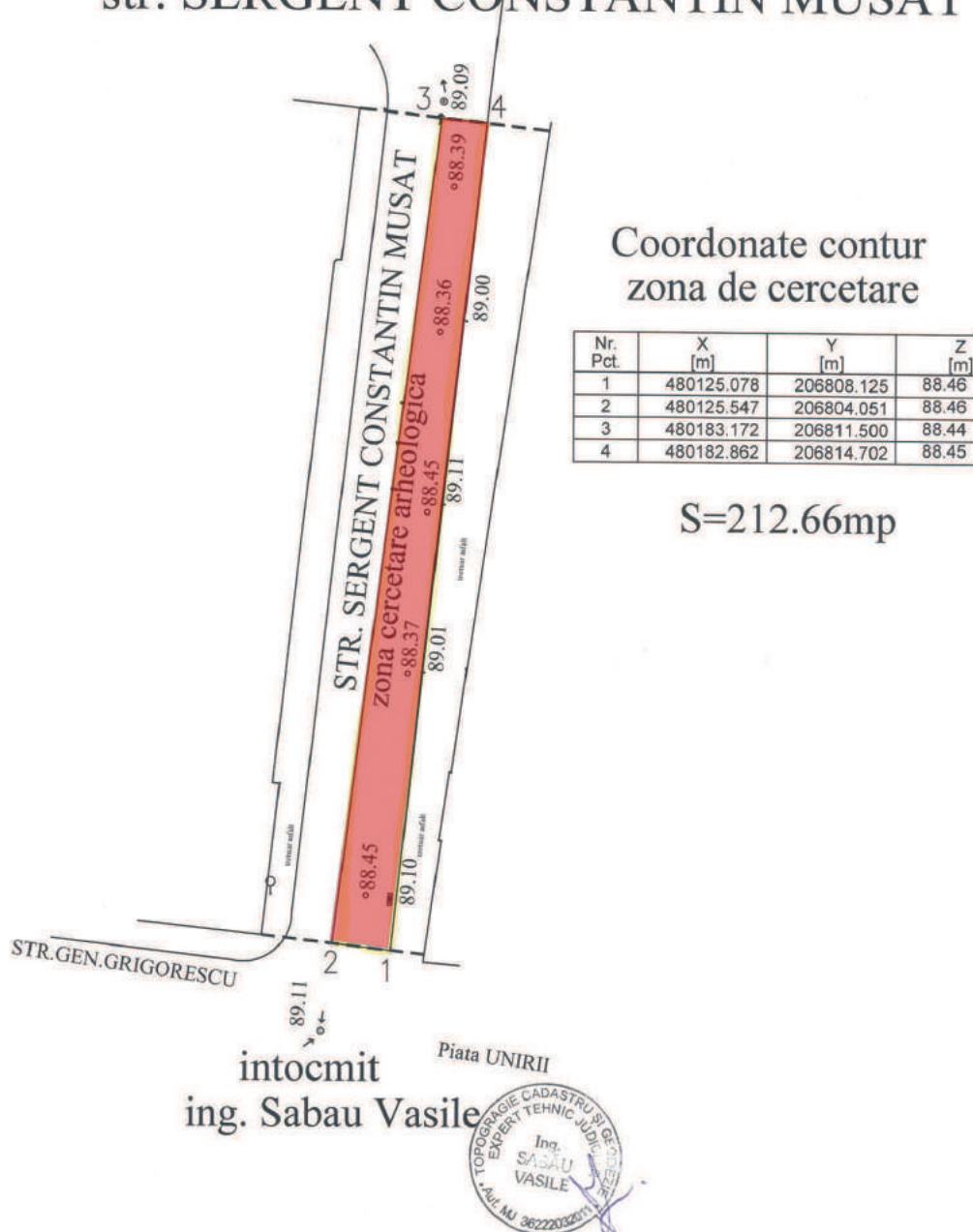

Fig. 6. Amplasamentul unității de cercetare arheologică S.I/2015 de pe strada *Sergent Constantin Mușat*.

5. Stratigrafia generală a obiectivului arheologic (Fig. 7, 8)⁵⁵

Sucesiunea stratigrafică identificată este asemănătoare cu situația surprinsă în jumătatea estică a laturii nordice a Pieței Unirii. Astfel, putem afirma că pe tot ductul secțiunii S1/2015 și, implicit, al străzii Mușat a fost surprinsă, ca și bază a nivelurilor antropice, terasa înaltă de pe malul nordic al Timișului Vechi, terasă remarcată și în tronsonul deja menționat din Piața Unirii. Sterilul arheologic a fost surprins, ca regulă generală, la cca. 1,90 m adâncime față de nivelul trotuarelor străzii *Sergent Constantin Mușat*.

⁵⁵ Conform Diaconescu *et alii* 2016, 208–209.

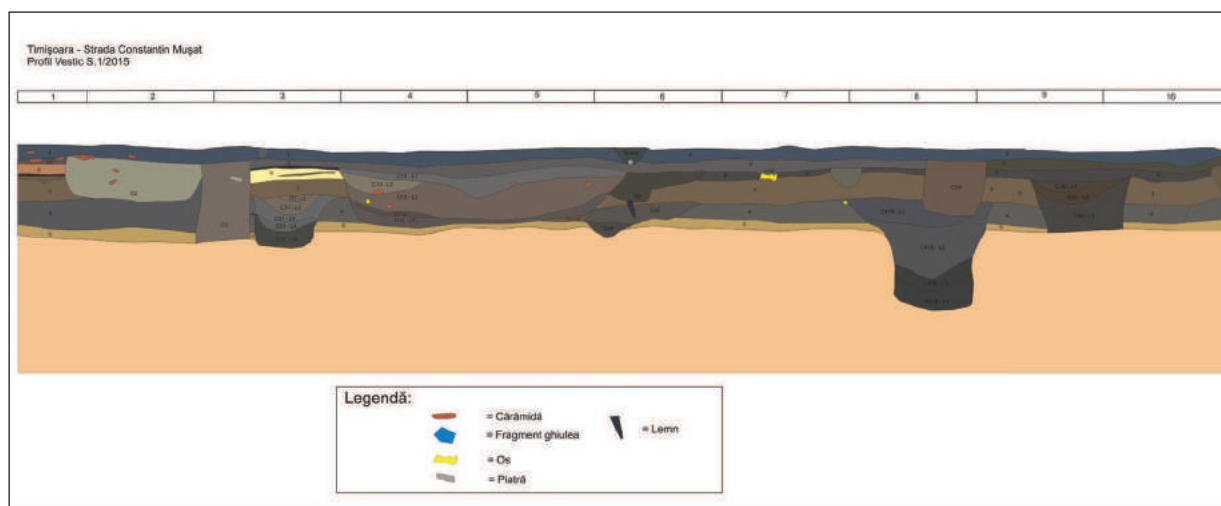

Fig. 7: Profilul vestic al tronsonului 0–20 m din S.1/2015

Nivelul notat de noi cu cifra 5 reprezintă partea superioară a sterilului și are o culoare brun-închisă cu aspect dens, lutos. Nu conține material arheologic.

Nivelul imediat superior (cifra 4 în **Fig. 7**) are o culoare brun-cenușie cu aspect relativ dens și conține fragmente de cărbune de lemn precum și bucățele de chirpic.

Nivelul 3 se prezintă ca un nivel cenușiu închis, mai puțin dens decât nivelul 4, de asemenea cu aspect lutos și conține o cantitate mai mare de material arheologic.

Acest nivel este suprapus de nivelul 6, nivel de grosimi variabile, mult mai bine conturat și mult mai vizibil în primii 7 metri din capătul sudic al secțiunii. Spunem acest lucru datorită faptului că în acest areal nivelul 6 se prezintă ca un nivel de lut ars, combinat cu lentile subțiri de cenușă, gros de cca. 15 cm (această observație este valabilă și pentru zona carourilor 9–10). Acest nivel corespunde cel mai probabil asediilor Timișoarei de la sfârșitul sec. al XVII-lea – începutul sec. al XVIII-lea.

Peste nivelul 6 este vizibil nivelul 2, de culoare cenușiu-închisă cu aspect dens, lutos. Acestui nivel îi corespund complexe C.5 și C.7. Toate aceste complexe, dar în mod special complexul C.5 (prin tehnica de construcție și mod de amenajare), se leagă de primele amenajări ale arealului Pieței Unirii. Aceste prime amenajări sunt în fapt primul rezultat al pregătirii terenului (umpleri, nivelări) pentru nucleul orașului austriac al Timișoarei.

Nivelul 1, superior, este de culoare cenușie, cu flecuri gălbui, conținând fragmente de cărămidă, cu aspect lutos dens. Acest nivel corespunde amenajării efective a actualei Piețe a Unirii⁵⁶.

6. Date privind complexele arheologice din zona liniei de fortificație turcești

Al doilea tronson de cercetare a fost dominat de prezența liniei exterioare de fortificație a cetății turcești a Timișoarei. Linia de fortificație este compusă din șanț de apărare și palisadă, confirmând izvoarele istorice⁵⁷.

Așa cum am menționat deja, sistemul de fortificație este de tip șanț-palisadă. Conform surselor istorice sistemul este construit pe acest tipic (vezi **Fig. 5** pentru detalii și compară cu **Fig. 8**). Singura diferență este faptul că distanța dintre escarpa șanțului și linia palisadei este mult mai mică în zona cercetată de noi comparativ cu planurile efectuate de inginerii austrieci. Acest lucru poate fi explicat prin faptul că ductul secțiunii S1/2015 „taie” linia de fortificație în zona bastionului *Azig Pașa* (vezi n. 54 mai sus). Afirmăm acest lucru datorită direcției ductului liniei de fortificație cercetată de noi și anume SV-NE. Luând în discuție aici **Fig. 10** de mai jos, putem observa că singura zonă în care sistemul de fortificație are această direcție este exact latura exterioară a bastionului menționat. Astfel putem spune că ductul străzii

⁵⁶ Vezi Opreș 2007, 56, fig. 27 unde linia principală de fortificație a cetății turcești este încă vizibilă în viitorul areal al Pieței Unirii. Fig. 30 din aceeași sursă arată clar delimitat arealul actualei Piețe a Unirii în anul 1752.

⁵⁷ Vezi Opreș 1987, 20, fig. 15. De asemenea, considerăm important de urmărit și harta de la <https://maps.hungaricana.hu/en/MOLTerkeptar/10693/view/?bbox=-146%2C-8862%2C4420%2C-6796> (Arhivele Naționale ale Ungariei, cod S_68_XIV, no. 89) ce prezintă în colțul de jos, stânga, o reproducere a sistemului de fortificație a cetății turcești a Timișoarei.

Sergent Constantin Mușat suprapune parte din latura mediană a acestui bastion și nu colțul său de NE așa cum reiese din **Fig. 4**.

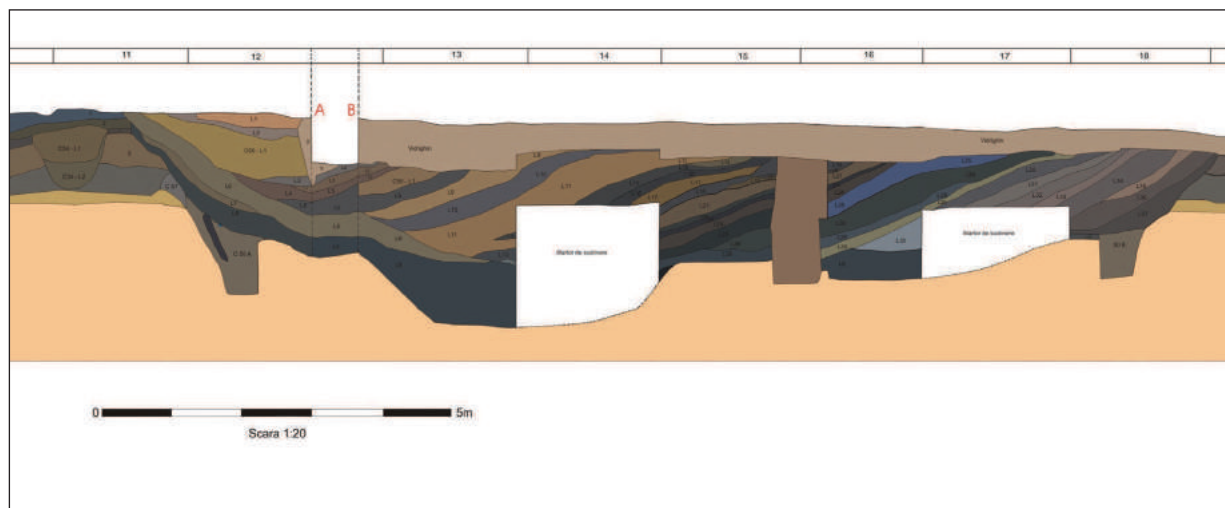

Fig. 8: Profilul vestic al tronsonului 20–36 m din S.1/2015. Umplerea canalizării Vidrighin este aparent situată deasupra umplerilor șanțului de apărare, dar canalizarea taie șanțul de apărare de sus, de la nivelul decopertării, în acest plan fiind situată în planul al doilea.

Aici trebuie discutată acuratețea geo-referențierii oferite de M. Opriș. Suprapunerea planului topografic realizat pentru amplasarea unității de cercetare S1/2015 în cadrul străzii *Sergent Constantin Mușat* pe geo-referențierea menționată ne demonstrează că ductul liniei exterioare de fortificație ar fi trebuit să fie perpendicular pe zona de dezvoltare a secțiunii S1/2015. Câtă vreme direcția este cea menționată deja și anume SV-NE, considerăm că cel mai probabil geo-referențierea are o mică eroare fiind deviată cu aproximativ 1 m spre vest (vezi **Fig. 10**).

Aproximativ între metrii 24–28, șanțul de apărare prezintă un tronson adâncit (aici este atinsă adâncimea maximă a șanțului), plasat la un metru distanță spre nord de escarpă (vezi **Fig. 8, 9 și 11** pentru detalii).

Un alt aspect extrem de important este faptul că se poate afirma că șanțul de apărare aferent acestei linii de fortificare a fost săpat în solul terasei dispusă la nord de cursul Timișului Vechi. Argumentul cel mai solid pentru această concluzie este, pe lângă faptul că nivelurile 3 și 4 observabile pe profilul vestic al secțiunii sunt tăiate de șanțul de apărare, intersecția dintre C.50 (șanț de apărare) și complexele C.53, C.51, C. 52.

Este foarte clar că săparea șanțului de apărare (și totodată amenajarea liniei de fortificație) duce la

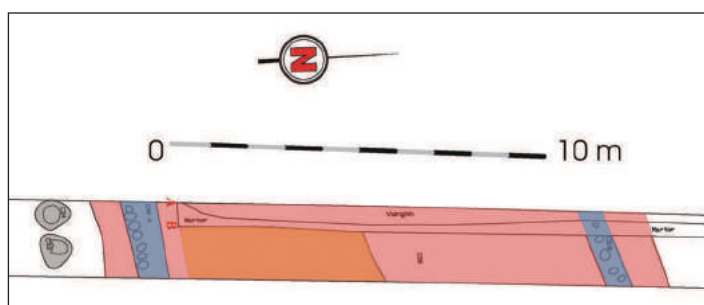

Fig. 9: Planul tronsonului din linia exterioară de fortificație cercetat arheologic.

Fig. 10: Suprapunerea planului topografic al dispunerii S1/2015 cu georeferențierea oferită de M. Opriș.

distrugerea unor structuri de locuit⁵⁸ reprezentate aici prin șanțul de fundație C.51 cu gropile de stâlp aferente C.57 și C.53 (groapa de stâlp C.53 și șanțul C.51 sunt tăiate de groapa de implementare stâlp palisadă C.33). Tehnica de săpare a șanțului de fundație și a gropilor de stâlp (plasate pe baterii de fundare formate din țăruiși bătuți în pământ) sunt identice cu cele identificate pe laturile de sud și est a Pieței Unirii, zonă în care au fost cercetate substrucțiunile unora dintre clădirile vizibile pe planul Perrette, între cele două linii de fortificație⁵⁹. Singura diferență este că pe Strada *Sergent Constantin Mușat*, stâlpii de rezistență ai structurii de locuit lipsesc, detaliu ce indică scoaterea acestora în mod intenționat.

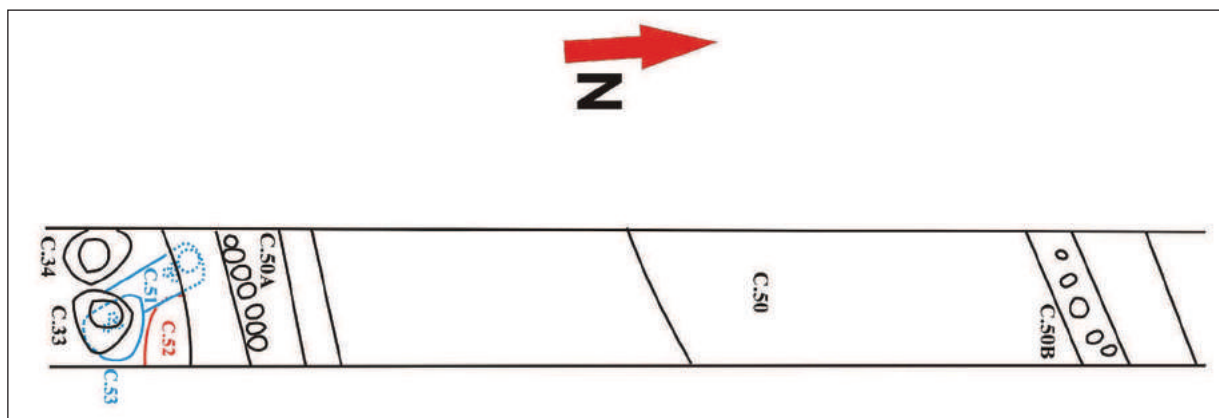

Fig. 11: Relația dintre șanțul de apărare (C.50)/palisadă (C.33, C.34) și substrucțiunile unei structuri de locuit (C.51, C.53).

Un argument în plus pentru o datare târzie a acestei părți a sistemului de apărare a cetății turcești a Timișoarei, este faptul că linia palisadei taie nivelurile 3, 4 și 6 (niveluri vizibile și în fața și în spatele liniei de fortificație). Dacă analizăm relația dintre nivelurile de umplere a șanțului de apărare și nivelul 2 vizibil la sud de linia de fortificație, la prima vedere șanțul taie și acest strat. Aceste nivel 2 suprapune însă gropile de stâlp aferente palisadei (C.33 și C.34). Această situație are o explicație clară în modul de dispunere a nivelurilor de umplere a șanțului de apărare (vezi **Fig. 8**) care demonstrează o umplere a acestui șanț dinspre nord spre sud, cu excepția lentilelor L6, L7, L8 care sunt cu siguranță plasate în șanț dinspre sud, fiind totodată și cele mai timpurii. Lentila L8 este de altfel singura care conține material arheologic, toate celelalte lentile din șanțul de apărare fiind extrem de sărace din acest punct de vedere. Astfel, considerăm că nivelul 2 este amenajat la un moment imediat anterior umplerii tronsonului de șanț din acest areal.

Toate aceste aspecte ne oferă posibilitatea să afirmăm că umplerea șanțului de apărare a fost făcută mai târziu de momentul amenajării nivelului 2 și implicit complexului C.5. Analizând Fig. 27 din Opreș 2007, putem observa că în 1740 șanțul exterior al cetății turcești în zona străzii *Sergent Constantin Mușat* era deja umplut⁶⁰, iar Domul catolic era construit. Astfel, acest moment devine un *terminus ante quem* pentru complexul C.5 din obiectivul Strada *Sergent Constantin Mușat* și cele similare, identificate în Piața Unirii, considerate ca fiind legate de construcția Domului.

Un element de datare foarte bun pentru debutul umplerii șanțului este descoperirea în lentila L.8 din complexul C.50, în caroul 13, a unei cărămizi care poartă marcat în relief anul 1716 (vezi **Img. IV**). Având în vedere că lentila L8 este cea mai veche din umplutura șanțului de apărare putem presupune o aruncare intenționată a cărămizii fragmentare menționată în momentul umplerii șanțului cu scopul consacării acestui eveniment.

⁵⁸ Opreș 2007, 44, n. 53. Autorul menționează un document ce indică demolarea a 25 de case pentru amenajarea de șanțuri la fortificațiile cetăților de graniță. Menționarea muhafizului Timișoarei în acest document îl face pe M. Opreș să creadă că e vorba de Timișoara. Observațiile arheologice susțin din plin această ipoteză. Datarea acestui document oferă posibilitatea să avem o dată precisă (23 iulie – 1 august 1705) pentru debutul demersurilor legate de construirea acestei linii de fortificație.

⁵⁹ Opreș 2007, fig. 8, 23; Szentmiklósi *et alii* 2015, 250 datează acest tip de locuință folosind argumentul unei descoperiri monetare din perioada 1687–1691.

⁶⁰ Vezi și Opreș 2007, fig. 29 unde situația liniei exterioare de fortificație a cetății turcești este aceeași, dar ductul străzii actuale *Sergent Constantin Mușat* este clar vizibil.

Astfel, umplerea șanțului în tronsonul cercetat arheologic începe undeva la un moment post 1716 și se încheie înainte de 1740, cel mai probabil această acțiune fiind întreprinsă în perioada 1732–1737⁶¹. Urme ale liniei exterioare de fortificare a cetății turcești a Timișoarei se mai pot observa și în 1752⁶².

7. Descrierea complexelor arheologice

7.1. Complexul C.33

Reprezintă groapa de implementare a unui stâlp, de formă circulară în plan, conturată la adâncimea de 0,40 m față de nivelul de decapare. Diametrul gropii a fost de 0,90 m, iar adâncimea finală a fost de 1,10 m față de nivelul de conturare (**Fig. 11, Foto 1, 2**).

Materialul arheologic recoltat a constatat în fragmente ceramice lucrate la roata olarului și oase neprelucrate de animale.

Amprenta stâlpului a primit numărul de complex C.33A și a avut un diametru de 0,50 m. Complexul C.33A împreună cu C.34A reprezintă stâlpii palisadei celei de-a doua linii de fortificație otomană.

Din punct de vedere stratigrafic, groapa taie C.51 și C.53, precum și nivelurile 4, 3 și 6. Este suprapusă de nivelurile 2 și 1.

7.2. Complexul C.34

A fost o groapă de implementare a unui stâlp din palisadă, de formă circulară în plan, conturată la adâncimea de 0,40 m față de nivelul de decapare. Diametrul gropii a fost de 0,65 m, iar adâncimea finală a fost de 0,50 m față de nivelul de conturare (**Fig. 11, Foto 3–6**).

Inventarul arheologic al complexului a fost compus din fragmente ceramice lucrate la roata olarului și oase neprelucrate de animale. Totodată, aici a fost descoperită o ghiulea întreagă (**vezi Foto 4, Img. III**), în lentila inferioară a complexului.

Amprenta stâlpului a fost denumită C.34A și a avut un diametru de 0,50 m.

Împreună cu stâlpul C.33A au făcut parte din palisada celei de-a doua linii de fortificație din perioada otomană.

A fost suprapus de nivelurile 2 și 1 și taie la rândul lui nivelurile 4, 3 și 6.

7.3. Complexul C.50

Complexul reprezintă șanțul de apărare al celei de-a doua linii de fortificație otomană. Acesta a fost sesizat la adâncimea de 0,40 m față de nivelul de decapare. Șanțul a fost cercetat pe o lungime de 2 m din ductul său, având lățimea de 13 m. Adâncimea finală a șanțului a fost de 3 m față de nivelul de conturare (**Fig. 8, 9, 11, Foto 7–9**).

Umplutura complexului a fost compusă din mai multe lentile de pământ care sunt descrise în desenul profilului secțiunii de cercetare. Lentilele superioare de umplere reprezintă sol steril, de culoare galben-verzuie, adus în timpul perioadei austriece pentru nivelarea zonei. Nivelurile inferioare sunt compuse dintr-un pământ lutos, de culoare închisă, conținând material arheologic și materie organică (**Fig. 8**).

Spre deosebire de șanțul primei linii de fortificație, care a speculat un braț al râului Timișul Vechi, acesta este săpat în solul terasei, „tăind” structurile cu caracter domestic (C.51, C.52, C.53 și C.57) existente la acel moment. Pereții șanțului au fost „căptușiți” cu stâlpi de lemn implantați în șanțurile C.50A și C.50B (**Fig. 8, 9, 11, Foto 10–13**).

Inventarul arheologic a fost sărăcăcios, compus din fragmente ceramice (**Img. II, V**), lucrate la roata

⁶¹ Prin suprapunerea planurilor prezente în Opreș 2007, fig. 29 unde trama stradală a centrului actual al Timișoarei este deja vizibilă, cu fig. 26, plan ce prezintă situația din cetatea Timișoarei din, cel mai probabil, 1737, se poate observa că întreruperea celor două linii de fortificație ale cetății turcești din dreptul Porții Vienei (notată cu simbolul *g* în fig. 26) este situată exact pe ductul actual al străzii *Sergent Constantin Mușat*. Practic, tronsonul din șanțul exterior cercetat arheologic era deja umplut în 1737. Interesant este faptul că ambele linii de fortificație ale cetății sunt desființate pe un segment care se află pe aceeași linie cu Poarta Vienei, fapt care ne determină să considerăm că aceste întreruperi sunt făcute în directă legătură cu construirea Porții Vienei. Cum planul din Opreș 2007, fig. 26 indică clar că fortificarea Timișoarei austriece începe în 1732, putem propune această dată ca pe un *terminus post quem* pentru etapa de umplere a șanțului liniei exterioare în tronsonul cercetat de noi.

⁶² Opreș 2007, fig. 30.

olarului, fragmente de cărămizi și oase de animale. Un fragment de cărămidă descoperit în nivelurile inferioare ale șanțului avea inscripționat anul 1716 și literele F și W (**Img. IV**).

Din punct de vedere stratigrafic, șanțul este afectat de canalizarea Vidrighin, tăind complexele C.51, C.52, C.53 și C.57.

7.4. Complexul C.50A

A fost un șanț de implementare al stâlpilor care protejau escarpa celei de-a doua linii de fortificație otomane. Acesta a avut o formă rectangulară în plan și a fost conturat la adâncimea de 1,70 m față de nivelul de decapare. Șanțul a fost cercetat pe o lungime de 2 m și a avut o lățime de 0,70 m. Adâncimea finală a acestuia a fost de 0,90 m față de nivelul de conturare (**Fig. 8, Foto 10, 11**).

Umplutura complexului a fost compusă dintr-un pământ amestecat, de consistență lutoasă, ce a avut o culoare cenușie (Munsell 5Y 3/1), cu flecuri gălbui (Munsell 5Y 5/6).

Inventarul arheologic a fost compus din fragmente ceramice, lucrate la roata olarului, fragmente de ghiulele din fier și oase de animale.

Stâlpii implantați în șanț au fost numerotați C.50S.A-H. Aceștia au fost ascuțiți la un capăt, fiind bătuți aproximativ 0,50 m în fundul șanțului.

7.5. Complexul C.50B

A fost pandantul șanțului C.50A de implementare pe marginea nordică a șanțului de apărare C.50. Acesta a fost conturat la adâncimea de 1,50 m față de nivelul de decapare. Șanțul a fost cercetat pe o lungime de 1,50 m, având o lățime de 0,60 m. Adâncimea finală a fost de 0,60 m față de nivelul de conturare (**Fig. 8, Foto 12, 13**).

Umplutura complexului a fost de consistență lutoasă, având o culoare gri-verzuie (Munsell GLEY 1 2.5/N).

Stâlpii implantați în șanț au fost numerotați C.50N.A-D. Stâlpul C.50N.B a fost smuls în trecut, fiind sesizată doar groapa rezultată în urma scoaterii acestuia. La fel ca și în cazul complexului C.50A stâlpii au fost ascuțiți la un capăt, fiind bătuți în fundul șanțului.

7.6. Complexul C.51

Reprezintă un șanț de fundație, conturat la adâncimea de 0,40 m față de nivelul de decapare. Șanțul s-a păstrat pe o lungime de 1,20 m, având o lățime de 0,50 m. Adâncimea finală a complexului a fost de 0,80 m față de nivelul de conturare (**Fig. 11, Foto 14, 15**).

Umplutura complexului a fost compusă din două lentile de pământ care au avut următoarele caracteristici:

Pe fundul șanțului au fost descoperite urmele unor țărui de lemn, cu vârful ascuțit, care au stat, probabil, la baza unui stâlp de lemn.

În capătul nordic al șanțului, lângă șirul de țărui, s-a conturat groapa unui stâlp (C.57).

Din punct de vedere stratigrafic, șanțul taie complexele C.52, fiind la rândul său tăiat de șanțul de apărare C.50. Acesta s-ar putea afla în relație cu C.53, împreună putând reprezenta structura de rezistență ale unei locuințe. Taie nivelurile 3 și 4.

7.7. Complexul C.52

A fost o groapă menajeră, de formă ovală în plan, conturată la adâncimea de 0,50 m față de nivelul de decapare. Lungimea gropii a fost de 1,50 m, iar lățimea de 1 m. Adâncimea maximă, a fost de 1,30 m față de nivelul de conturare (**Fig. 11, Foto 14, 16**).

Stratigrafic, groapa este mai timpurie decât complexele C.50 și C.51. Taie nivelurile 3 și 4.

7.8. Complexul C.53

Groapă de stâlp, de formă circulară în plan, conturată la adâncimea de 0,40 m față de nivelul de decapare. Diametrul gropii a fost de 0,74 m, iar adâncimea finală a fost de 1,35 m față de nivelul de conturare (**Fig. 11, Foto 14, 17**).

Materialul arheologic recoltat în urma săpării complexului a constatat în fragmente ceramice, lucrate la roata olarului și oase de animale.

Pe fundul complexului a fost observată o baterie de 6 țărui din lemn.

Din punct de vedere stratigrafic, groapa a fost tăiată de complexul C.33, dar și de șanțul modern C.17. Face parte cel mai probabil din aceeași structură cu C.51.

Concluzii

Observațiile stratigrafice făcute și documentate ne permit să afirmăm că toată suprafața actuală a străzii *Sergent Constantin Mușat* a fost amenajată pe o terasă înaltă situată la nord de cursul Timișului Vechi, curs de râu transformat de otomani în linia principală de apărare a cetății Timișoarei.

În această terasă a fost săpat șanțul liniei exterioare de fortificație a cetății la începutul secolului al XVIII-lea și amenajată palisada aferentă.

Nivelurile de amenajare observate aparțin perioadei medievale sau moderne. Nivelul 1 (superior) nu acoperă toată suprafața cercetată și se leagă de amenajarea Pieței Unirii și a zonei imediat învecinate în preajma sfârșitului secolului al XIX-lea.

Nivelul 2 aparține secolului al XVIII-lea și se leagă de primele amenajări efectuate în arealul ocupat astăzi de Piața Unirii, constituindu-se în amenajarea unui prim nivel de călcare (cu siguranță și o nivelare a zonei) în perioada următoare anului 1716. Faptul că nivelul 2 acoperă gropile stâlpilor palisadei (stâlpi care au fost scoși, cel puțin în sectorul cercetat de noi) ne indică că nivelul de călcare respectiv a fost amenajat după demontarea liniei palisadei, dar înaintea umplerii șanțului de apărare (ne bazăm pe relația nivelului 2 cu umpluturile șanțului de apărare).

Nivelul 6 se constituie, în partea din spatele liniei de fortificație într-un strat format din cenușă și asfură, în exterior având aspectul unui nivel lutos de culoare cenușie. Acest nivel, având în vedere că este suprapus în mod direct de nivelul 2 și luând în considerare aspectul său din interiorul cetății turcești, este considerat de noi ca fiind nivelul de călcare în perioada asediului de la 1716.

Nivelul 3 este un nivel cu grosimi variabile (între 0,80 și 0,40 m), nivel pe care îl putem data cel mai probabil în secolul al XVII-lea. Această unitate stratigrafică are, cel mai probabil, rolul de a nivela zona din arealul nordic al liniei principale de fortificație. Afectarea sa de către gropile stâlpilor palisadei și de către complexul C.26 (complex ce după formă și material arheologic identificat este în mod cert o groapă rezultată în urma exploziei unei ghiulele în solul lutos din spatele liniei de fortificație) ne permite să avansăm ca *terminus ante quem* pentru acest nivel, momentul amenajării și, să zicem, cel al folosirii liniei exterioare de fortificație a cetății turcești a Timișoarei (i.e. debutul secolului al XVIII-lea).

Nivelul 4 (inferior) al stratigrafiei de pe strada Mușat aparține tot perioadei medievale. Singurul complex mai timpuriu, suprapus de acest nivel, este C.84, unitate arheologică foarte săracă în materiale arheologice.

Structurile de locuit menționate au fost demontate (cel puțin unele dintre ele) o dată cu amenajarea liniei exterioare de fortificație, iar situarea lor *extra-muros* în raport cu linia principală de apărare ne determină să le atribuim populației creștine a Timișoarei secolului al XVII-lea.

Cetatea turcească a căzut în timpul asediului condus de Eugeniu de Savoya în anul 1716, zidurile liniei principale de fortificație mai dăinuind o vreme, după care au fost complet acoperite odată cu nivelarea efectuată cu ocazia amenajării orașului austriac și a fortificațiilor acestuia.

Noua fortificație bastionară a cuprins între zidurile ei și arealul în care s-a aflat sistemul de fortificații din partea de nord a cetății Timișoara din perioada otomană. În prima jumătate a secolului al XVIII-lea s-a desfășurat, în etape, nivelarea fortificației turcești, șanțurile de apărare fiind umplute cu pământ și lut.

Listă figuri

Foto 1	Complexele C.33, C.34 conturare pe profilul intermediar.
Foto 2	Complex C.33 final.
Foto 3	Complex C.34 conturare.
Foto 4	Complex C.34, detaliu ghiulea.
Foto 5	Complex C.34A final.
Foto 6	Complex C.34 final.
Foto 7	Complex C.50 conturarea marginii de nord.
Foto 8	Complex C.50 imagine de ansamblu.
Foto 9	Complex C.50 final (partea de jos a imaginii corespunde marginii sudice a șanțului).
Foto 10	Complex C.50A conturare.
Foto 11	Complex C.50A final.
Foto 12	Complex C.50B conturare.
Foto 13	Complex C. 50B final.
Foto 14	Complexele C.51, C.52, C.53 conturare.
Foto 15	Complex C.51 final.
Foto 16	Complex C.52 final.
Foto 17	Complex C.53 final.
Imaginea I	Complex C.26 – ghiulea fragmentară din fier.
Imaginea II	Complex C.50 – pipă ceramică.
Imaginea III	Complex C. 34 – ghiulea fier.
Imaginea IV	Complex C.50 – cărămidă marcată cu anul 1716 și însemnele W și F.
Imaginea V	Complex C.50 – vas ceramic cu picior.

Bibliografie

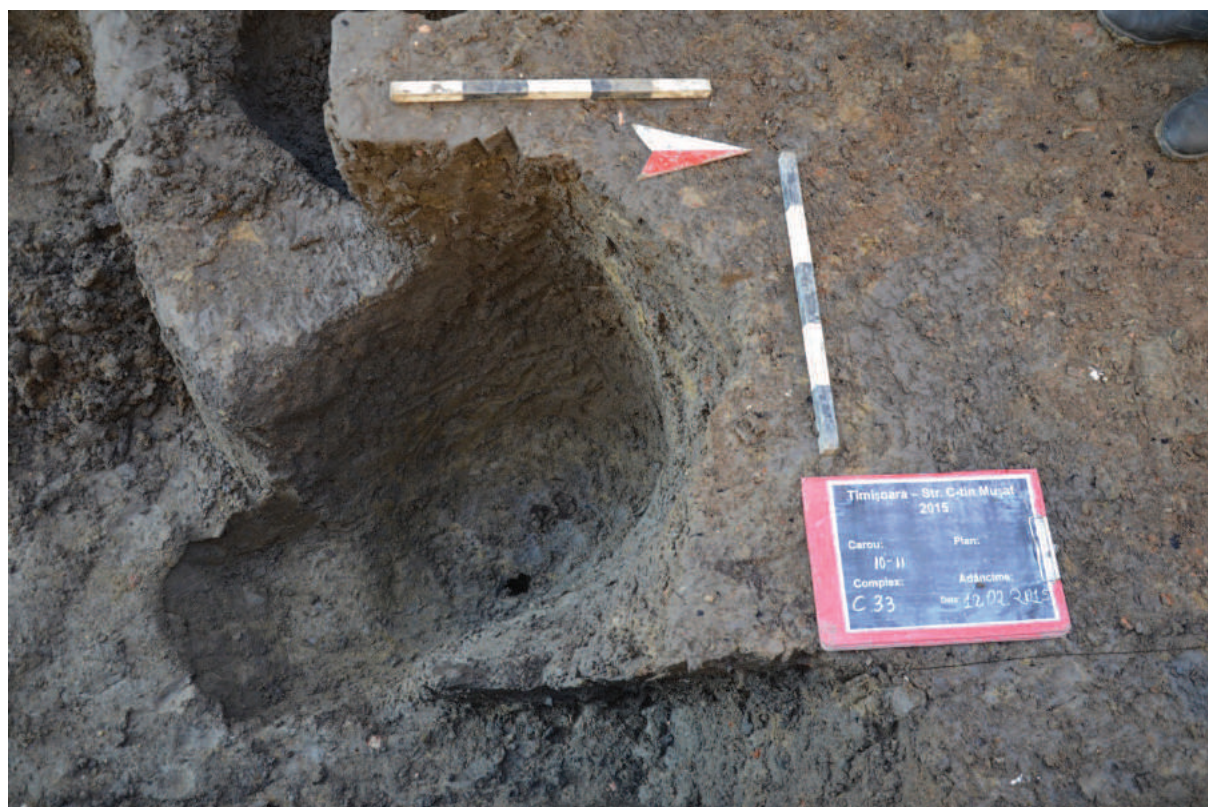
Bulgaru 1971	Bulgaru, M. M., <i>Filippo Pigafetta (1533–1604)</i> . În: <i>Călători străini despre Țările Române</i> , vol. III (eds. M. Holban, M. M. Alexandrescu-Dersca Bulgaru, P. Cernovodeanu), București, 1971, p. 540–562.
Buruleanu, Medeț 2004	Buruleanu, D. N.; Medeț F., <i>Timișoara: Povestea orașelor sale. The Story of its Towns</i> , Timișoara, 2004.
Capotescu 2008	Capotescu, V., <i>Arhitectura Militară Bastionară în România</i> , vol. 1, <i>Cetatea Timișoara</i> , Timișoara, 2008.
Diaconescu et alii 2016	Diaconescu, D.; Tincu, S.; Szentmiklosi, A.; Georgescu, A.; Giorgi, R. M.; Harnischfeger, C.; Leonti, I.; Brândușan, L.; Muscalu-Crețescu, A., <i>Timișoara, jud. Timiș. Punct: Strada Sergent Constantin Mușat</i> . În: <i>Cronica Cercetărilor Arheologice din România. Campania 2015</i> , 2016, p. 208–210.
Du Mont et alii 1725	Du Mont, J.; Gosse, P.; Alberts, R. C., <i>Batailles gagnées par le Serenissime Prince Fr. Eugene de Savoye sur les ennemis de la Foi, et sur ceux de L'Empereur et L'Empire, en Hongrie, en Italie, en Allemagne et aux Pais-Bas</i> , 1725.
Feneșan 2014	Feneșan C., <i>O descriere a cetății Timișoara din August 1716</i> . În: <i>Analele Banatului</i> , XXII, 2014, p. 295–299.
Forțiu 2014	Forțiu, S., <i>Sieur François Perrette, Capitaine Ingénieur de Sa Majesté Impériale. prolegomene pentru o fișă biografică</i> , de la: http://www.banat.ro/academica/Perrette.pdf (accesat la 5.09.2016), 1–8.
Guboglu 1974	Guboglu, M., <i>Cronici turcești privind Țările Române. Extrase. Sec. XVII–începutul sec. XVIII</i> , București, 1974.
Hațegan 2005	Hațegan, I., <i>Vilayetul de Timișoara. Repere Cronologice. Selecție de texte și date</i> , Timișoara, 2005.
Jancsó 2011	Jancsó, A., <i>Hărțile tipărite ale Timișoarei 1850–2010. Temesvár nyomtatott térképei 1850–2010</i> , Timișoara, 2011.
Leșcu 2001	Leșcu, O., <i>Ghidul orașului Timișoara de-a lungul timpului, 1900–2000</i> , Timișoara, 2001.

- Magina 2013 Magina, A., *Fortificațiile Lipovei și Timișoarei în preajma cuceririi otomane (1551)*. În: *Analele Banatului*, XXI, 2013, p. 299–303.
- Mehmet 1976 Mehmet, M. A., *Evlia Celebi (1611–1684?)*. În: *Călători străini despre Țările Române*, vol. VI, București, p. 311–753.
- Munteanu, Munteanu 2002 Munteanu I., Munteanu R., *Timișoara. Monografie*, Timișoara, 2002.
- Opriș 1987 Opriș, Mihai, *Timișoara. Mică monografie urbanistică*, București, 1987.
- Opriș 2007 Opriș, Mihai, *Timișoara. Monografie urbanistică, Volumul I: Descoperiri recente care au impus corectarea istoriei urbanistice a Timișoarei*, Timișoara, 2007.
- Opriș, Botescu 2014 Opriș M., Botescu M., *Arhitectura istorică din Timișoara (Temeswar, Temesvár, Темнишвар)*, Timișoara, 2014.
- Ottendorf 2006 Ottendorf H., *De la Viena la Timișoara, 1663. Von Wien auff Temeswar, 1663. Bécsről Temesvárig, 1663. Od Beča do Temišvara, 1663*, Timișoara, 2006.
- Postelnicu 1927 Postelnicu G., *Asediul Timișoarei în 1551, 1552 și cucerirea de ei către turci*. În: *Banatul. Revistă culturală*, 12, 1927, p. 26–31.
- Preyer 1853 Preyer J. N., *Der königlichen Freistadt Temesvár*, Timișoara, 1853.
- Szentmiklosi et alii 2015 Szentmiklosi, A.; Diaconescu, D.; Tincu, S.; Bălărie, A.; Georgescu, A.; Harnischfeger, C.; Leonti, I.; Talagiu, A., *Timișoara, județul Timiș. Punct: Piața Unirii*. În: *Cronica Cercetărilor Arheologice din România. Campania 2014*, 2015, p. 250–251.
- Vărtaciu Medeleț 2015 Vărtaciu, Medeleț R., *Valori de artă barocă în Banat*, Timișoara, 2015.

Foto 1: complexele C.33, C.34 conturare pe profilul intermediar.

Foto 2: complex C.33 final.

Foto 3: complex C.34 conturare.

Foto 4: complex C.34, detaliu ghiulea.

Foto 5: complex C.34A final.

Foto 6: complex C.34 final.

Foto 7: complex C.50, conturarea marginii de nord.

Foto 8: complex C.50 imagine de ansamblu.

Foto 9: complex C.50 final (partea de jos a imaginii corespunde marginii sudice a șanțului).

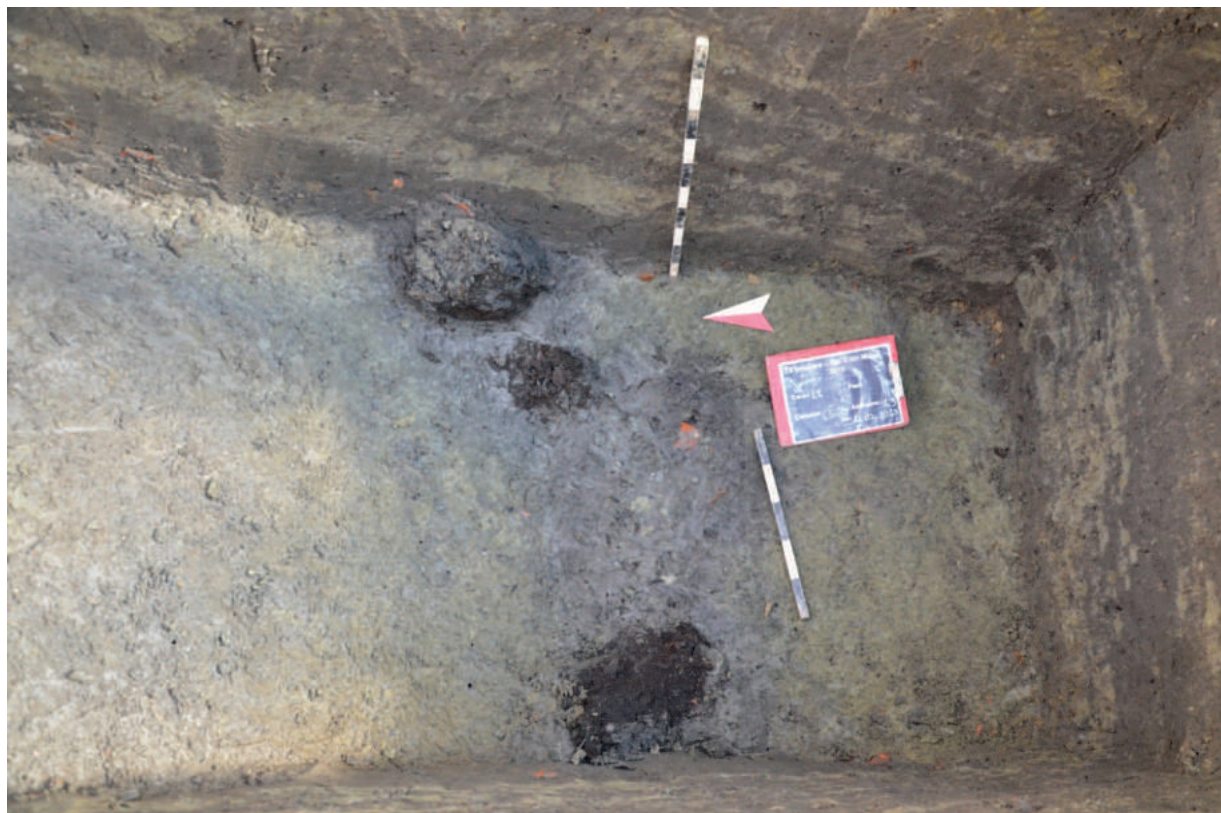

Foto 10: complex C.50A conturare.

Foto 11: complex C50A final.

Foto 12: complex C.50B conturare.

Foto 13: complex C. 50B final.

Foto 14: complexele C.51, C.52, C.53 conturare.

Foto 15: complex C.51 final.

Foto 16: complex C.52 final.

Foto 17: complex C.53 final.

Imaginea I: Complex C.26 – ghiulea fragmentară din fier.

Imaginea II: Complex C.50 – pipă din ceramică.

Imaginea III: Complex C. 34 – ghiulea fier.

Imaginea IV: Complex C.50 – cărămidă marcată cu anul 1716 și însemnele W și F.

Imaginea V: Complex C.50 – vas ceramic cu picior.

PATRIMONIUL ARHITECTURAL

RECONSTITUIRI ARHITECTURALE PENTRU TREI LOCUINȚE NEOLITICE DIN SITUL PARȚA PE BAZA UNEI METODE NOI. CONCLUZII TIPOLOGICE LOCALE

Mihai-Corneliu Popovici-Donici*

The architectural reenactment of three Neolithic housing units situated at Parța, as per a New Method. Local typological conclusions

Abstract: Archeological reenactment is extremely accurate for small artifacts: tools, vases, jewelry, idols – presented in at least two profiles and a characteristic section, at a scale of 1:5, 1:2 or 1:1. In architectural reenactment, the required information is sent randomly to a sketcher of uncertain qualification, who then draws prospects or deconstructed axonometric projections. They are easier to understand, but do not accurately present the architectural volume. For this reason, we have developed an original, two-stage method of architectural reenactment. In the first stage, the team integrates the existing information in six different data sheets regarding geography, climate, technology, economy, society, and culture. Subsequent to a series of interdisciplinary analyses carried out by the archaeologist, architect and structural engineer, a stable structural system is determined and the architectural volume is represented geometrically in full, through a set of boards on a scale of 1:50 and 1:100, including: excavation plan – foundation plan, plans, roof plan, characteristic section, all facades, axonometric projection. The method was published and tested in specialized publications and conferences.

Based on at least three architectural reenactments from the same archeological site and the same time period, a typology board can be developed and local typological conclusions can be drawn. Several coherent sites can determine regional typologies, which are then integrated in the systematic histories of architecture in different historical eras.

This study refers to the Neolithic settlement of Parța, part of the Vinča culture and the local cultures on the present-day territory of Romanian Banat; it is part of an ampler research, required in order to establish a regional typology.

Keywords: *architecture, archeology, Neolithic, Vinča culture, reenactment*

Cuvinte cheie: *arhitectură, arheologie, Neolitic, cultura Vinča, reconstituire*

1. Introducere

Reconstituirile arheologice sunt foarte exacte în privința artefactelor de mici dimensiuni: unelte, vase, podoabe, idoli, care se reprezintă în cel puțin două vederi și o secțiune caracteristică la scara 1:5, 1:2 sau 1:1. În reconstituirile arhitecturale, informațiile necesare se transmit aleatoriu către un desenator de o calificare incertă, care reprezintă perspective sau axonometrii descompuse. Acestea pot fi mai ușor de înțeles, dar nu determină corect volumul arhitectural. Am elaborat din acest motiv o metodă originală de reconstituire arhitecturală în două faze. În prima fază se sintetizează informația existentă în 6 fișe de date: geografice, climatice, tehnice, economice, sociale și culturale. După analize interdisciplinare între arheolog, arhitect și inginer structurist, se determină un sistem structural stabil și se reprezintă complet geometric volumul arhitectural printr-un set de planșe la scara 1:50, 1:100, care cuprinde: plan săpătură – plan fundații, planuri, plan acoperiș, secțiune caracteristică, toate fațadele, axonometrie. Metoda a fost publicată și testată în reviste și conferințe de specialitate.

Pe baza unui set de minimum 3 reconstituirii arhitecturale din același sit arheologic și aceeași perioadă temporală, se schematizează o planșă tipologică și se pot stabili concluzii tipologice locale. Mai mult, situri coerente pot determina tipologii zonale, care să fie apoi integrate în istoriile sistematice ale arhitecturii diverselor perioade istorice.

* Universitatea Politehnica Timișoara, Facultatea de Arhitectură și Urbanism, str. Traian Lalescu nr. 2, Timișoara, e-mail: mihai.donici@gmail.com

Acest studiu analizează situl neolitic Parța, din cultura Vinča și culturile locale de pe teritoriul actual al Banatului românesc, el făcând parte dintr-o cercetare mai amplă, necesară stabilirii unei tipologii zonale.

2. Cultura Vinča. Vinča târzie

Aria nordică a culturii Vinča, denumită după localitatea eponimă din Serbia unde s-au făcut cercetări și descoperiri reprezentative, se suprapune aproximativ peste Banatul istoric, în fapt în zona de câmpie generată de confluența dintre râul Timiș și Dunăre, procesele migratorii neolitice având de multe ori ca axe apele curgătoare.

Fig. 2.1. Hartă localizare cultura Vinča în Balcani (după Gimbutas 1991, 15).

Separarea de cultura Vinča timpurie era necesară pentru că se produc schimbări care generează noi civilizații. Există de asemenea migrații numeroase care aduc inevitabil influențe. Aceste schimbări au fost precizate de Gh. Lazarovici în 1994, prin termenul „locul Vinča C”, marcând 3 grupe de elemente¹.

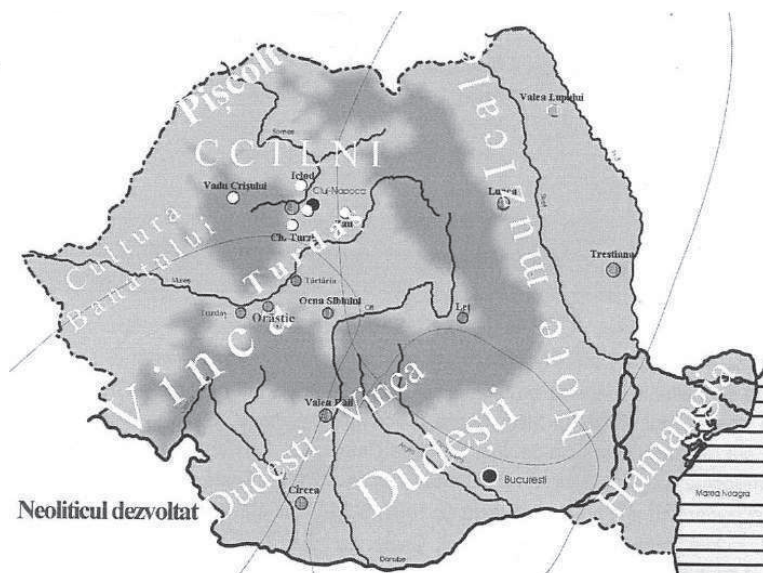

Fig. 2.2. Harta de răspândire a neoliticului mijlociu pe teritoriul României (după Lazarovici, Lazarovici 2006, 208).

¹ Chirică, Boghian 2003, 93, 140.

Pentru actuala zonă a Banatului românesc s-au făcut studii coordonate de către Florin Drașovean la Foeni (1991–2013), Hodoni (1985–1991), Uivar, împreună cu Wolfram Schier, în 1999–2009, conform datelor furnizate de Fl. Drașovean. Pentru Uivar s-au făcut datări cu C14, rezultând o perioadă de acum 6800 de ani. Pentru Foeni, perioada certificată este de acum 6700 de ani.

Cercetările care s-au efectuat asupra unor așezări compacte au relevat că acestea erau amplasate în zone neinundabile, dar pe marginea unor bălți sau ape curgătoare, în preajma unor păduri a căror dimensiune nu o putem cunoaște pentru acea perioadă. Cercetate, inevitabil, doar parțial, unele zone sunt încă în lucru, analiza cazurilor bine documentate permițând însă înțelegerea evoluției neoliticului târziu și a eneoliticului.²

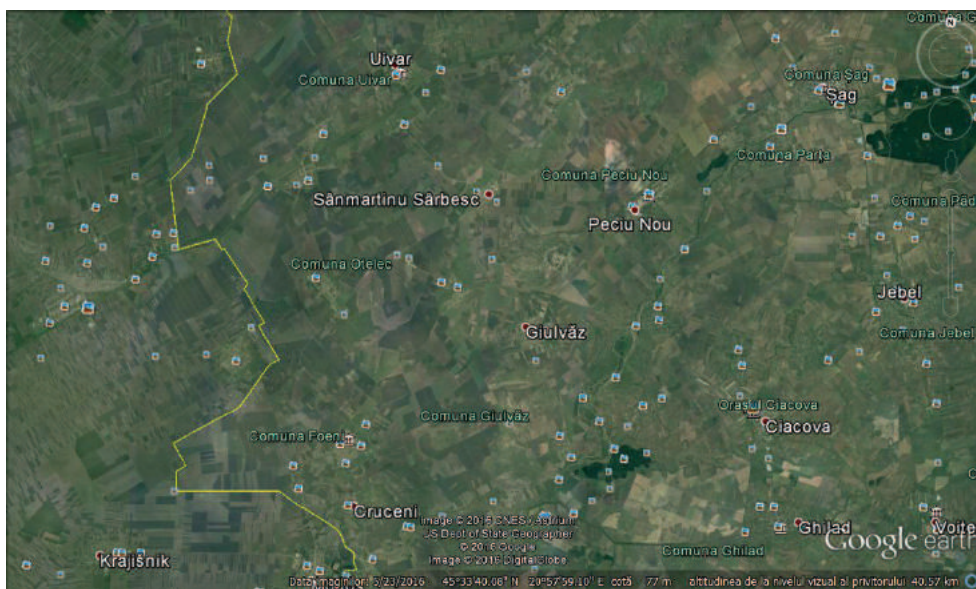

Fig. 2.3. Hartă localizare triunghiul Uivar- Foeni – Parța, sursa: <https://www.google.com/earth/>

3. Parța

Zona a cunoscut o suprapunere de civilizații diverse, existând purtători ai fazei Vinča C, dar și evoluții care contribuie la formarea culturii Banatului. Există evoluții diferite în arhitectura zonei. S-au întâlnit locuințe cu gropi de stâlpi ovale sau dreptunghiulare, mari și adânci, uneori în trepte. Acest tip de locuințe nu apare doar la Parța, ci și în alte părți, inclusiv la Foeni.

3.1. Fișe de date Parța³

A. FIȘĂ INFORMAȚII GEOGRAFICE

Amplasament geografic

– Actualmente localitatea Parța, județul Timiș, România

Amplasament în cadrul continentului

– nordul Peninsulei Balcanice, continentul Europa

Relief

– Câmpie continentală

Cursuri de apă

- Râul Bega – alohton, transversal, izvorât din Carpați – 100 mc/sec
- Râul Bega Mică – autohton, 5–10 mc/sec

Sisteme vegetative

- Lunca râului Bega: salcie, salcâm, stuf
- Păduri foioase: fag, stejar

² Drașovean 1996, 259–261.

³ Fișele au fost completate în urma unor analize interdisciplinare între arheolog prof. dr. Florin Drașovean, ing. Farcaș Cornel și arhitect Mihai-Corneliu Donici.

Materiale locale pentru construcții

- Lemn foioase: fag, stejar, alun, salcie, salcâm, stuf
- Pământ: lut, piatră de râu

Informații suplimentare

- Râul Bega este afluent al Dunării
- Munții Banatului protejează fața de Câmpia Dunării

B. FIȘĂ INFORMAȚII CLIMATICE**Climat estimat**

- Temperat-continental, cu influențe mediteraneene, asemănător celui actual

Anotimpuri

- Primăvara – rece, ploioasă
- Vara – caldă, excesivă
- Toamna – caldă, lungă
- Iarna – temperată

Temperaturi

- medii anuale: 10–12°C
- maxime: +42,5°C (Jimbolia)
- minime: – 30,9°C (Lugoj)

Regim pluviometric: 550–600 mm

- Primăvara – normal
- Vara – secetos: 80–100 mm
- Toamna – normal
- Iarna – scăzut : 40 mm- 20 de zile cu ninsoare

Informații suplimentare

- Climat temperat-continental cu influențe dinspre Marea Adriatică, excesele Câmpiei Dunării fiind atenuate de Munții Banatului
- Vânturi dominante dinspre vest – medii 3 m/sec, maxime 27 m/sec.

C. FIȘĂ INFORMAȚII TEHNICE**Materiale de construcții procesate**

- Lemn fag, stejar decojit, eventual despiciat în două
- Lut în amestec cu nisip, apă resturi vegetale și animale
- Nuiele salcie, alun, sfoară in, cânepă
- Stuf, trestie, papură

Unelte existente (plus fișe anexe)

- Topoare cu gaură de înmănușare și topoare neperforate de piatră
- Dălți din piatră șlefuită
- Răzuitoare din așchii de piatră
- Pene de lemn
- Par de lemn
- Mai din lemn
- Săpă cu corn de animale

Sisteme constructive (plus fișe anexe)

- Structură în cadre din lemn cu stâlpi încastrați
- Noduri cu legături din nuiele de salcie, sfoară
- Pereți-împletitură din nuiele de salcie, lipiți cu lut, acoperire cu stuf sau trestie

Tehnici și tehnologii disponibile

- Taiere prin lovire cu topoare cu gaură de înmănușare și topoare neperforate de piatră
- Decojire cu răzuitoare pe material proaspăt
- Despicare cu pene de lemn în crăpături uscate
- Legături cu nuiele de salcie sau sfoară de in, cânepă

Informații suplimentare

- Zugrăveli cu modele geometrice din culori de pământ, împrumutate din olărit.

D. FIȘĂ INFORMAȚII ECONOMICE

- Sistem economic (vânătoare, pescuit, cules, agricultură extensivă/intensivă, meșteșuguri)
- Agricultură extensivă, creșterea animalelor, completat cu cules, vânătoare, pescuit

Resurse disponibile

- Cereale primitive, păsări, animale domestice, vânat, pește, rădăcini comestibile

Forța de muncă

- Familii cu mai multe generații

Informații suplimentare

- Economie agricolă cu completări de resurse din vânătoare, cules, pescuit
- Materiale din lunca râului Bega și păduri de foioase importante în acea perioadă

E. FIȘĂ INFORMAȚII SOCIALE

Date ergonomice despre populație⁴

	bărbați	Femei
înălțimi medii	165 cm	150 cm
greutăți medii	70 kg	50 kg
speranța de viață	45 ani	50 ani
mortalitatea infantilă	mare	mare

Organizare socială

- Familii multiple, trei generații
- Comunități rurale de aproximativ 500 de persoane

Sistem familial

- Trei generații, concomitent
- Sistem matriarhal, cu transmiterea totemului mamei

Sistem religios

- Zeii casei – credințe animiste
- Cultul fertilității, Cultul bourului

Obiceiuri alimentare

- Vetre de gătit interioare și exterioare
- Mâncare gătită – regim omnivor

Informații suplimentare

- Colaborare comunitară
- Casa tribului
- Sanctuare

F. FIȘĂ INFORMAȚII CULTURALE

Sisteme filosofice

- Religii animiste
- Cultul fertilității
- Sacrificii animale

Manifestări artistice (plus fișe anexe)

- Pictură: modele geometrice exersate pe vase de lut
- Culori pământii, 3–4 nuanțe de ocru
- Sculptură: idoli din lut, corn de animal, os, piatră
- Arhitectură: sisteme structurale în cadre de lemn încastrate în pământ, cu parter și etaj locuit
- Muzică: predominanța ritmului
- Dans: ritual
- Arte decorative: motive geometrice

⁴ Informații Fl. Drașovean.

– Interpretări schematice, antropomorfe, zoomorfe și motive florale interpretate geometric

Informații suplimentare

– Obiceiuri legate de schimbarea anotimpurilor, cultul fertilității și al forței animale – bourul

3.2. Construcție P41

FIȘĂ DESCRIERE TEXTUALĂ:

Titlul – Construcție P+M P 41

Amplasament – Actualmente localitatea Parța, județul Timiș, RO

estimare temporală – 5100 – 5000 a.Chr.

Autor date – prof. dr. Drașovean Florin

Autor reconstituire – arh. Mihai-Corneliu Popovici-Donici

Planul de săpătură – cercetarea de teren cuprinde integral planul construcției și funcționează ca un plan al fundațiilor.

Plan parter – plecând de la planul de săpătură, poziția stâlpilor, s-a reconstituit un plan care prezintă 2 încăperi. Prima, dinspre vest, are dimensiunile de $4,5 \times 2,2$ m. Cea dinspre est are dimensiunile de $4,3 \times 3,6$ m. Spre est apare un portic, probabil deschis, de aproximativ $4,3 \times 1,5$ m, fără stâlpi documentați, dar cu pereți laterali închiși.

Plan etaj – în urma analizelor comune cu inginerul structurist, considerăm că etajul era mai curând un pod locuit, deschis, care se suprapunea complet peste planul parterului, având dimensiunile de aproximativ $4,3 \times 5,3$ m. În partea centrală a acoperișului se putea sta în poziția normală, lateralele podului putând fi folosite pentru depozitare sau odihnă. Nu cunoaștem exact poziția scării de acces în pod. Planul podului se suprapune exact peste planul parterului, nefiind necesară o reprezentare explicită.

Plan acoperiș – în vederea de sus a construcției se observă acoperișul longitudinal cu două pante cu unghiul de aproximativ 100° , caracteristice pentru stuf, înclinație care permite și folosirea spațiului util al podului. Din vederea aeriană se observă, de asemenea, că unghiul calcanelor nu este la 90° , fiind ușor înclinate.

Secțiune caracteristică – în secțiunea transversală se evidențiază sistemul structural și a fost reconstituit conform gabaritelor ergonomic corecte pentru talia locatarilor din acea perioadă. Sistemul structural poate fi considerat unul în cadre de lemn, cu stâlpi încastrați aproximativ 1,5 m în pământ și diametre medii de 25–30 cm. Există cazuri de reparații ulterioare cu stâlpi introduși prin batere, ceea ce evidențiază probleme de stabilitate în timp a structurii. Pentru îmbinarea cu grinzile principale din lemn rotund cu diametre de aproximativ 30 cm s-a optat pentru varianta cea mai plauzibilă a rezemării pe ramificații „V” a trunchiurilor, lăsate la debitare și legate cu sfoară. Planșeul peste parter a fost executat din trunchiuri de aproximativ 30 cm diametru, despicate în 2, și lutuit ulterior. Pe grinzile perimetrale longitudinale (cosoroabe), pe pana longitudinală centrală mai înaltă cu aproximativ 2,25 m s-au așezat căpriori rotunzi, înclinați cu 100° , de aproximativ 10 cm diametru, la aproximativ 1 m distanță între ei, iar longitudinal pe ei, șipci rotunde de aproximativ 5 cm diametru, la aproximativ 40 cm între ele, legate cu liane sau sfoară, constituind astfel structura pentru acoperirea cu pături de stuf, cu grosimi de cca. 20 cm și lungimi de aproximativ 2 m. Pentru o bună fixare, saltele din stuf suprapuse în șiruri puteau fi penetrate de vârful ascuțit al căpriorului la partea de sus și puteau fi fixate cu sfori sau lestate cu greutate. Pereții de capăt pe laturile scurte erau închiși cu calcane în structura pereților. Pereții de închidere nestructurali erau realizați pe o țesătură alcătuită de stâlpișori la 20 cm și nuiiele împletite, ca suport pentru lutuirea pereților cu grosimi de aproximativ 20 cm, ceea ce lăsa probabil aparenți parțial stâlpii principali.

Podelele parterului erau alcătuite dintr-o împletitură de nuiiele, cu grosimea podelelor de aproximativ 35 cm și lutuite.

Podelele etajului erau alcătuite din bârne despicate, dispuse transversal față de axa lungă, cu diametre de aproximativ 30 cm și lutuite.

Fațada nord – evidențiază sistemul de acoperire și posibilele goluri de mici dimensiuni (aproximativ 50×80 cm) pentru luminare și ventilare. Se mai observă fațada de est în racursi, datorată unghiurilor în plan care nu sunt la 90° .

Fațada sud – pe această fațadă puteau fi amplasate de asemenea 2 goluri pentru luminare și ventilarea celor 2 spații interioare. Se observă și pe această fațadă latura dinspre vest reprezentată în racursi, datorată unghiurilor din plan ale pereților care nu sunt la 90° .

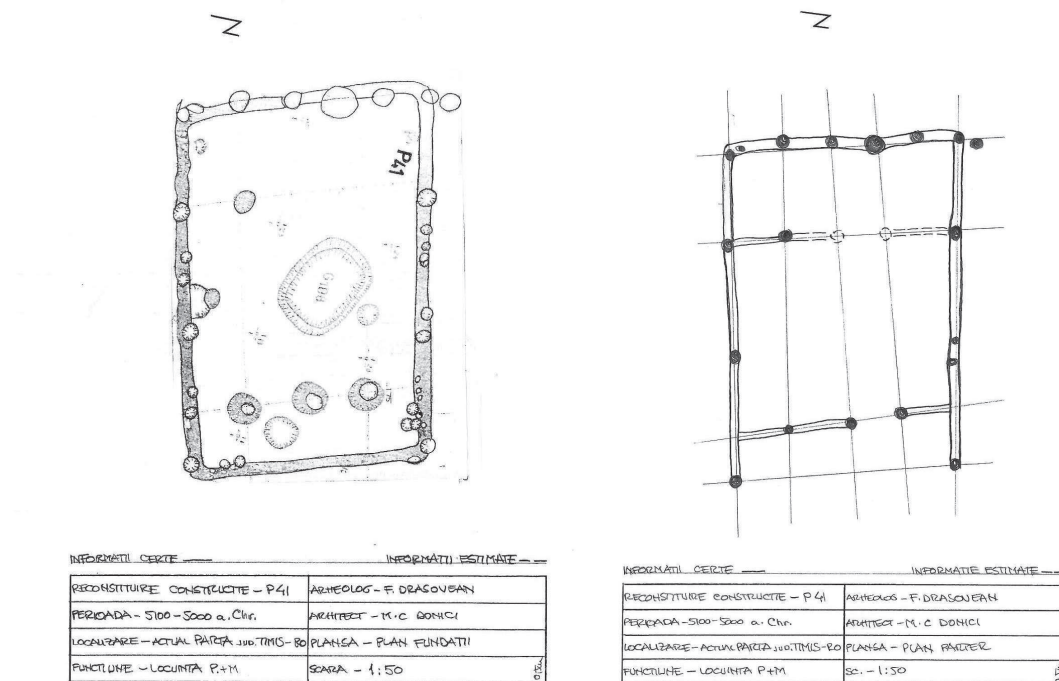

Fațada est – ilustrează forma acoperișului în 2 pante la o înclinare de 100°, respectiv 45°. Este reprezentat porticul deschis care protejează accesul principal situat în planul 2. În acest plan apar stâlpi încastrați în pereții de acces care susțin acoperișul.

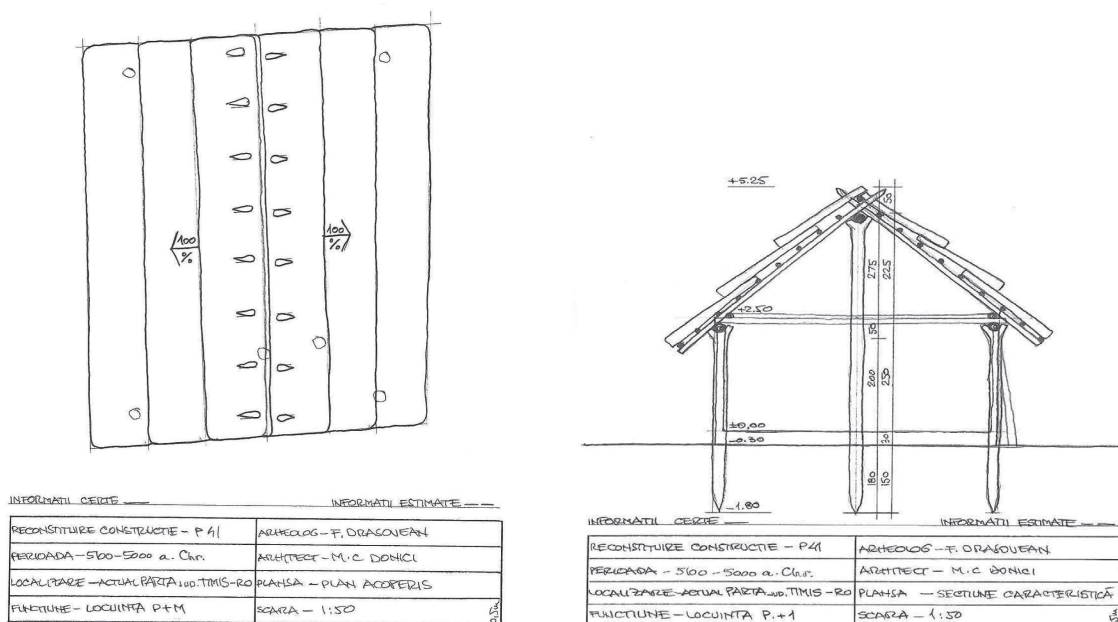
Fațada vest – evidențiază forma acoperișului în 2 pante, cu ieșiri în consolă de peste 50 cm și 2 posibile goluri pentru luminare și ventilare. În colțul din stânga al fațadei apare urma unui stâlp care iese din aliniament și care putea reprezenta o ranforsare a stâlpului de colț care ar fi putut ceda în colț.

Axonometrie – pentru axonometrie s-a ales vederea dinspre sud-est, care prezintă porticul ieșit în consolă, având însă pereți laterali. Porticul este ușor atipic, neexistând documentat primul rând de stâlpi liberi detectați în alte cazuri.

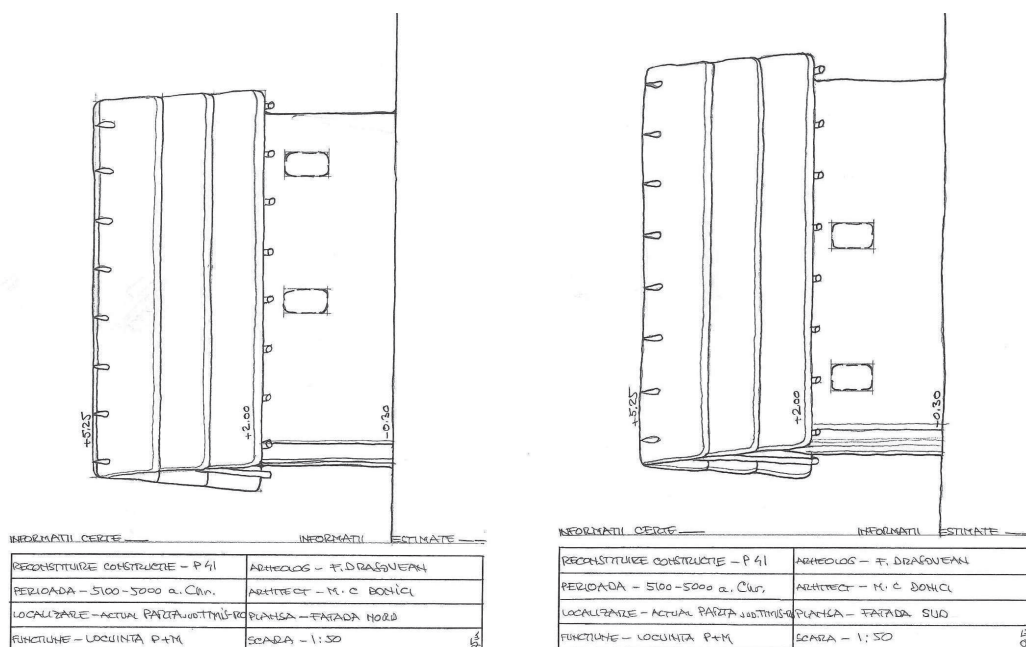
Reprezentare grafică a volumului reconstituit

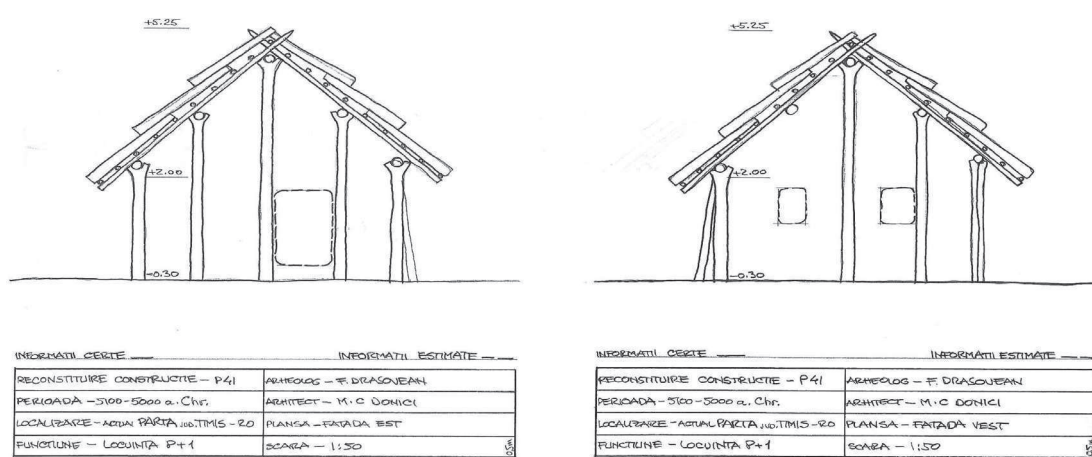
Planșa 3.2.1. P 41 – Plan săpătură fundație / Planșa 3.2.2. P 41 – Plan parter.

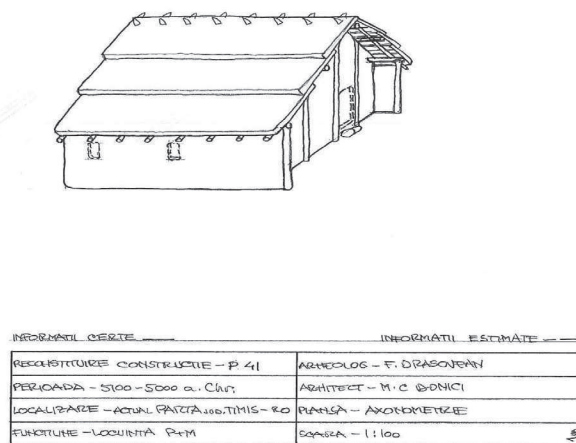
Planșa 3.2.3. P 41 – Plan acoperiș / Planșa 3.2.4. P 41 – Secțiune caracteristică.

Planșa 3.2.6. P 41 – Fațada sud / Planșa 3.2.5. P 41 – Fațada nord.

Planșa 3.2.7. P 41 – Fațada est / Planșa 3.2.8. P 41 – Fațada vest.

Planșa 3.2.9. P 41 – Axonometrie.

3.3. Construcție P 41b

FIȘĂ DESCRIERE TEXTUALĂ:

Titlul – Construcție P+M P 41b

Amplasament – Actualmente localitatea Parța, județul Timiș, Ro

estimare temporală – 5100 – 5000 a.Chr.

Autor date – prof. dr. Lazarovici Gheorghe și prof. dr. Drașovean Florin

Autor reconstituire – arh. Mihai-Corneliu Popovici-Donici

Planul de săpătură – construcția reprezintă o fază ulterioară de reconstrucție care se suprapune aproape perfect peste locuința P 41. Ea face parte dintr-un așa-zis „bloc” de locuințe care cuprinde construcțiile P 40, P 41, P 42 și P 43 din sit, foarte apropiate unele de altele, fapt care le influențează reciproc. Planul de săpătură, care evidențiază urmele stâlpilor și șanțurile de săpătură îl considerăm plan de fundație.

Plan parter – cuprinde două încăperi, cea dinspre est are $4,2 \times 1,75$ m, iar cea dinspre vest are $4,2 \times 3,3$ m. Spre vest, în acest caz, există un foișor de aproximativ 1 m care protejează accesul principal și o colonadă de stâlpi independenți care în zona centrală are 3 stâlpi apropiați. Pe latura dinspre nord apar 2 stâlpi ieșiți din aliniament, care puteau reprezenta sprijiniri ulterioare datorate unor tasări ale structurii dinspre nord.

Plan etaj – reprezentat de podul locuit, se suprapune exact peste planul parter, nemaifiind necesară desenarea lui. Nu există indicii despre prezența unui zid despărțitor în pod și nici despre amplasamentul scării de acces.

Plan acoperiș – ilustrează acoperirea longitudinală cu două pante cu unghiul de aproximativ 100° și folosirea a trei rânduri de saltele de stuf pe fiecare pantă. Se observă de asemenea că unghiul dinspre sud-vest nu este la 90° .

Secțiune caracteristică – secțiunea transversală este importantă întrucât evidențiază sistemul structural și gabaritele ergonomice pentru talia ocupanților. Sistemul structural poate fi înțeles ca unul în cadre de lemn, cu stâlpi încastrați aproximativ 1,5 m în pământ și diametre medii de 25 – 30 cm. Există cazuri de reparații ulterioare cu stâlpi introduși prin batere, ceea ce evidențiază probleme de stabilitate în timp a structurii. Îmbinarea cu grinzile principale din lemn rotund cu diametre de aproximativ 30 cm s-a făcut pe ramificații în „V” ale trunchiurilor, prinse cu sfoară. Planșeul peste parter a fost executat din trunchiuri de aproximativ 30 cm diametru, despicate în două, și lutuit ulterior. Pe grinzile perimetrice longitudinale – cosoroabe – pe pana longitudinală centrală mai înaltă cu aproximativ 2,5 m s-au așezat căpriori rotunzi, înclinați la 45° , de aproximativ 10 cm diametru, cu aproximativ 1 m distanță între ei, iar longitudinal pe ei, șipci rotunde de aproximativ 5 cm diametru, cu aproximativ 40 cm între ele, legate cu liane sau sfoară, constituind astfel structura pentru acoperirea cu snopi de stuf, cu grosimi de cca. 20 cm și lungimi de aproximativ 2 m. Pentru o bună fixare, saltele din stuf suprapuse în șiruri puteau fi penetrate de vârful ascuțit al căpriorului la partea de sus și puteau fi „cusute” cu sfori sau lestate cu greutate, cum există și în cadrul unor culturi actuale similare. Pereții de capăt pe laturile scurte erau închiși cu calcane în structura pereților. Pereții de închidere nestructurali erau realizați pe o țesătură alcătuită de stâlpișori situați la 20 de cm unii de alții și nuiete împletite, ca suport pentru lutuirea pereților cu grosimi de aproximativ 20 cm, ceea ce lăsa probabil aparenți parțial stâlpii principali.

Podelele parterului erau alcătuite dintr-o împletitură de nuiete de 5 cm diametru și lutuite.

Podelele etajului erau alcătuite din bârne despicate, dispuse transversal față de axa lungă, cu diametre de aproximativ 30 cm și lutuite. Din cauza apropierei construcțiilor, acoperișul spre sud ieșea doar cca. 30 cm în consolă.

Fațada nord – reprezintă o vedere laterală a construcției în care apar 2 posibile goluri pentru luminarea și ventilarea celor două încăperi. Se evidențiază și cei 2 stâlpi laterali care au constituit o reparație ulterioară pentru a sprijini peretele care a devenit instabil, din cauza unor probleme de fundare.

Fațada sud – din cauza proximității cu altă construcție, este posibil ca pe această fațadă să nu fi fost practicate goluri. Se poate observa acoperișul redus față de cealaltă latură lungă.

Fațada est – se observă foarte clar forma ușor asimetrică a acoperișului și lipsa unor goluri datorată apropierei de o altă construcție. Spre stânga, acoperișul iese în consolă aproximativ 40 cm, în timp ce spre dreapta, consola este de peste 70 cm.

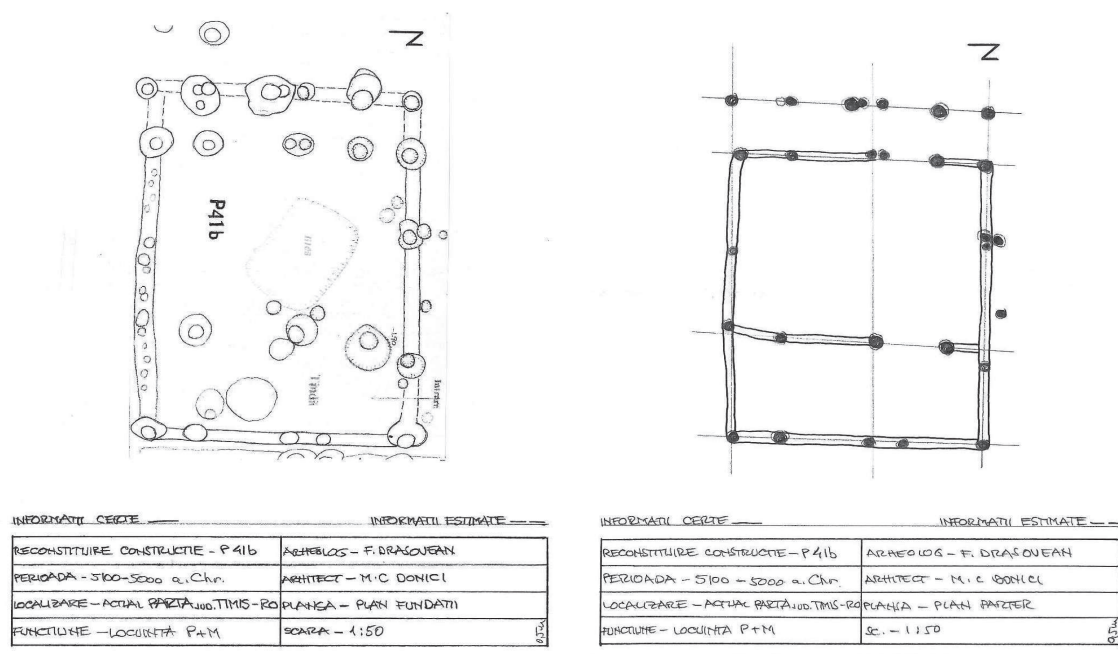
Fațada vest – pe această fațadă este prezentat porticul care protejează accesul principal. Porticul este

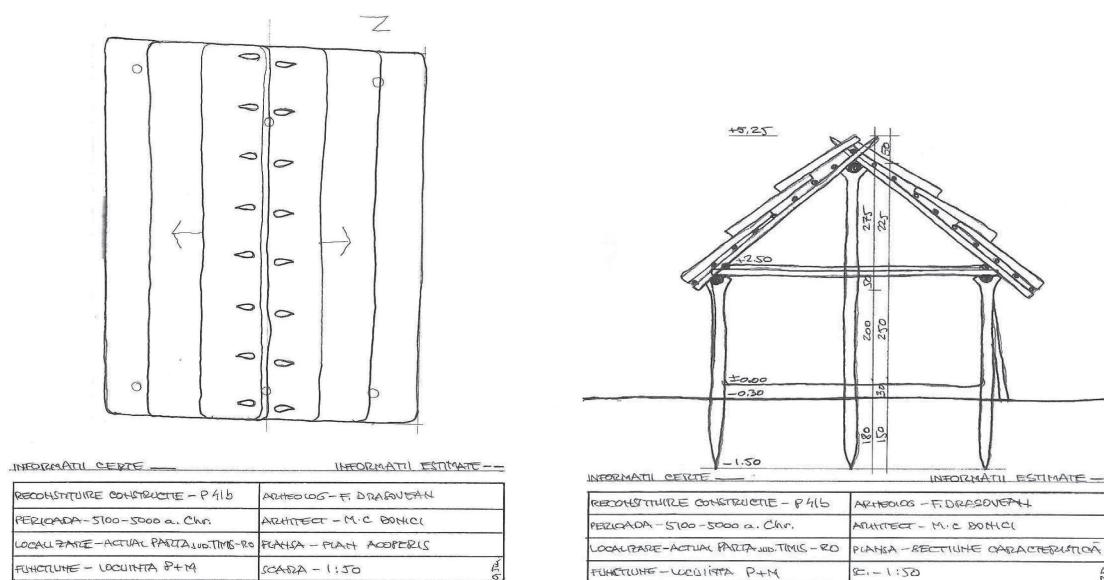
reprezentat printr-o succesiune de stâlpi independenți, cei 3 stâlpi centrali fiind probabil o rezemare multiplă pentru axa construcției. Se mai observă forma ușor asimetrică a acoperișului.

Axonometrie – pentru unghiul axonometriei s-a optat de această dată pentru vederea dinspre sud-vest întrucât aceasta casă are porticul amplasat în mod atipic către vest, probabil din cauza densității construcțiilor alăturate.

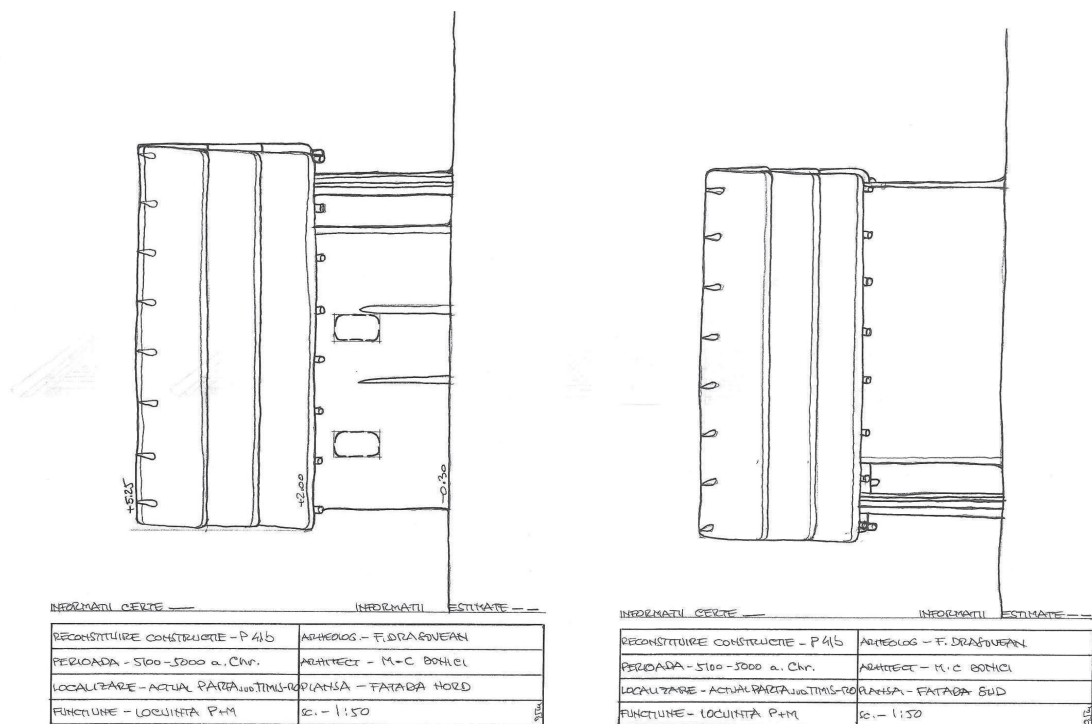
Reprezentare grafică a volumul reconstituit

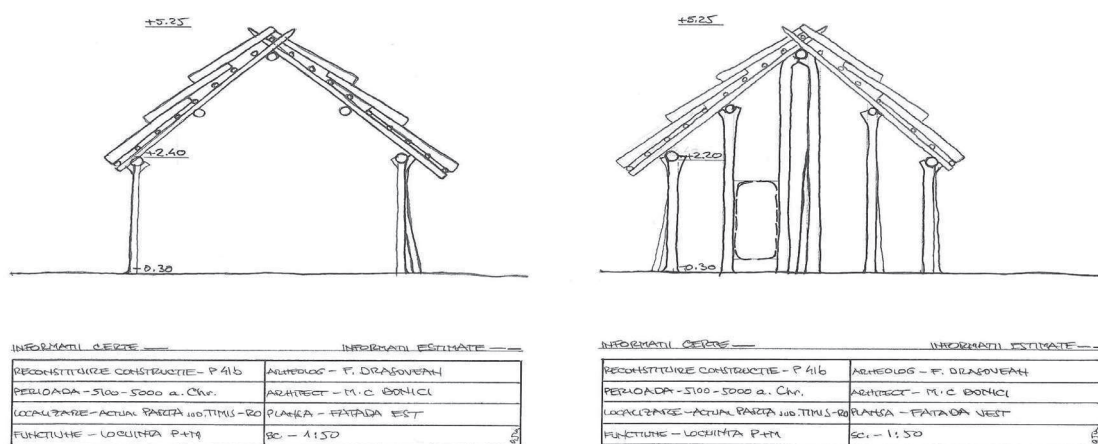
Planșa 3.3.1. P 41b – Plan săpătură fundație / Planșa 3.3.2. P 41b – Plan parter.

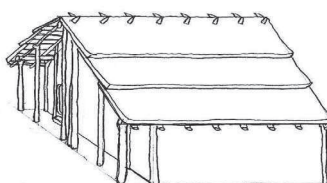
Planșa 3.3.3. P 41b – Plan acoperiș / Planșa 3.3.4. P 41b – Secțiune caracteristică.

Planșa 3.3.5 P 41b – Fațada nord / Planșa 3.3.6. P 41b – Fațada sud.

Planșa 3.3.7. P 41b – Fațada est / Planșa 3.3.8. P 41b – Fațada vest.

INFORMAȚII CURENTE	INFORMAȚII ESTIMATE
RECONSTITUIRE CONSTRUCȚIE - 41b	ARHEOLOG - F. DRĂGOMIR
PERIOADA - 5100-5000 a. Chr.	ARHITECT - M. C. BOHICI
LOCALITATE - ACTUAL PĂRĂȘTIȘ-RO	PLANȘA - AXONOMETRIE
FUNCȚIUNE - LOCUINȚĂ P+M	SC. - 1:100

Planșa 3.3.9. P 41b – Axonometrie.

3.4. Construcție P17/43

FIȘĂ DESCRIERE TEXTUALĂ:

Titlul – Construcție P+M P17/43

Amplasament – Actualmente localitatea Parța, județul Timiș, Ro

estimare temporală – 5100 – 5000 a.Chr.

Autor date – prof. dr. Lazarovici Gheorghe și prof. dr. Drașovean Florin

Autor reconstituire – arh. Mihai-Corneliu Popovici-Donici

Planul de săpătură – este aproape exhaustiv cercetat, doar colțul dinspre sud-est fiind ușor afectat de către un șanț ulterior. El este asimilat ca și plan de fundare, identificându-se poziția stâlpilor și a pereților. În urma analizei efectuate împreună cu arheologul, s-a considerat că cei 3 stâlpi care apar în încăperea mică dinspre vest pot fi intervenții ulterioare și nu afectează planul de bază.

Plan parter – pe baza planului de săpătură, a poziției stâlpilor, s-a putut reconstitui un spațiu de locuire cu 2 încăperi. Cea dinspre vest, de mai mici dimensiuni, are $5,3 \times 2,2$ m, iar cea dinspre est, de mari dimensiuni, măsoară $5,2 \times 5,5$ m. Nu există indicații despre un portic exterior, accesul prezumat fiind pe latura dinspre sud, în încăperea mare.

Plan etaj – etajul era un pod locuit, care se suprapunea exact peste planul parterului. Nu avem indicii, dar suntem înclinați să prezumăm că podul nu avea ziduri despărțitoare, fiind un singur spațiu.

Plan acoperiș – se remarcă acoperirea longitudinală cu două pante cu unghiul de aproximativ 100° , caracteristice acoperirii cu stuf și care permit folosirea podului ca spațiu util. Din planul acoperișului se mai observă unghiul mai mic de 90° al colțului de sud-est al construcției.

Secțiune caracteristică – secțiunea transversală evidențiază sistemul structural, fiind reconstituită după gabaritele ergonomice ale oamenilor perioadei respective. Sistemul structural este unul în cadre de lemn, cu stâlpi încastrați aproximativ 1,4 m în pământ și diametre medii de 25–30 cm. Există cazuri de reparații ulterioare în colțul din nord-vest al locuinței, cu stâlpi introduși prin batere, ceea ce evidențiază probleme de stabilitate în timp a structurii. Pentru îmbinarea cu grinzile principale din lemn rotund cu diametre de aproximativ 30 cm prezumăm tehnica rezemării pe ramificații „V” ale trunchiurilor. Planșeul peste parter a fost realizat din trunchiuri de aproximativ 30 cm diametru, despicate în două, lutuit ulterior. Pe grinzile perimetrare longitudinale – cosoroabe – pe pana longitudinală centrală mai înaltă cu aproximativ 2,5 m s-au așezat căpriori rotunzi, înclinați la 45° , de aproximativ 10 cm diametru, la aproximativ 1 m distanță între ei, iar longitudinal pe ei, șipci rotunde de aproximativ 5 cm diametru, la aproximativ 40 cm între ele, legate cu sfoară, constituind astfel structura pentru acoperirea cu saltele de stuf, cu grosimi de cca. 20 cm și lungimi de aproximativ 2 m. Pereții de capăt pe laturile scurte erau închiși cu calcane în structura pereților. Pereții de închidere nestructurali erau realizați pe o țesătură alcătuită de stâlpișori la 20 cm și nuiiele împletite, ca suport pentru lutuirea pereților cu grosimi de aproximativ 20 cm, ceea ce lăsa probabil aparenți parțial stâlpii principali. Podelele parterului erau alcătuite dintr-o împletitură de nuiiele de 5 cm diametru și lutuite. Podelele etajului erau alcătuite din bârne despicate, dispuse transversal față de axa lungă, cu diametre de aproximativ 30 cm, și lutuite.

Fațada nord – scoate în evidență sistemul de acoperire asimetric și lipsa golurilor, aspecte cauzate de proximitatea altor construcții. În colțul din dreapta apare stâlpul asimetric care proptea probabil colțul deplasat ulterior.

Fațada sud – pe această latură se află accesul principal prezumat și goluri de luminare și aerisire a celor două încăperi. Datorită înălțării pardoselii parterului cu cel puțin 30 cm, este posibilă realizarea unei trepte exterioare, care să facă accesul la interior mai comod.

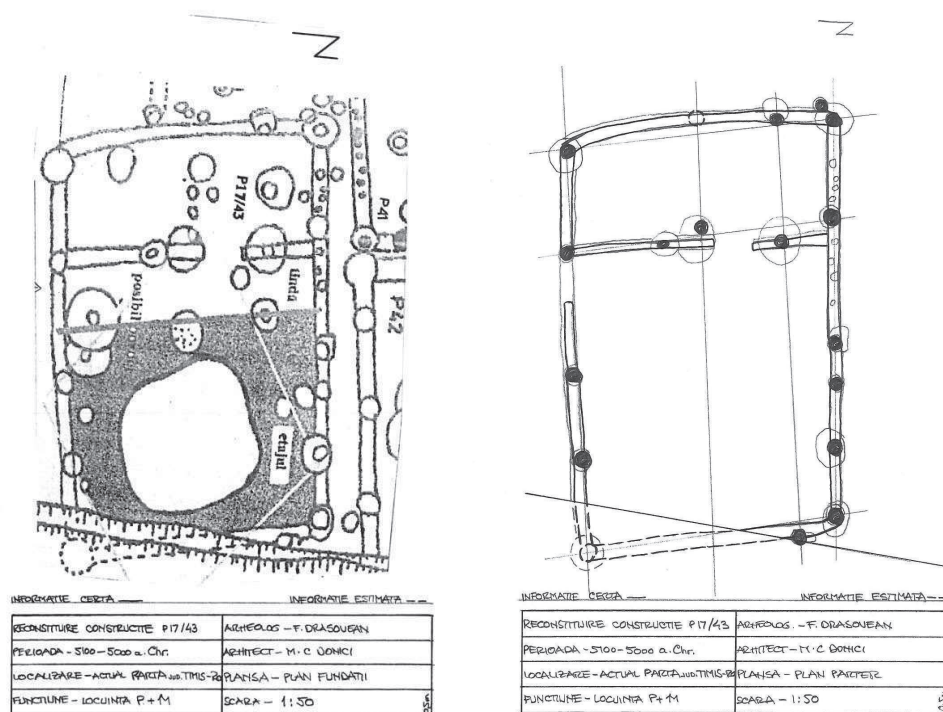
Fațada est – în această fațadă se observă clar forma acoperișului în 2 pante și asimetria datorată apropierii pe una dintre laturi a unei alte construcții. Stâlpul central, care să susțină coama acoperișului nu a fost descoperit, dar este prezumat, la fel ca și cele 2 goluri necesare pentru a lumina și aerisi interiorul.

Fațada vest – pe această fațadă este sesizabilă, de asemenea, forma asimetrică a acoperișului. Lipsa golurilor este explicată tot de învecinarea cu o altă construcție. Este posibil ca în partea dinspre nord-vest a construcției să fi existat mai multe proptiri ulterioare, situație documentată de existența mai multor gropi de stâlpi.

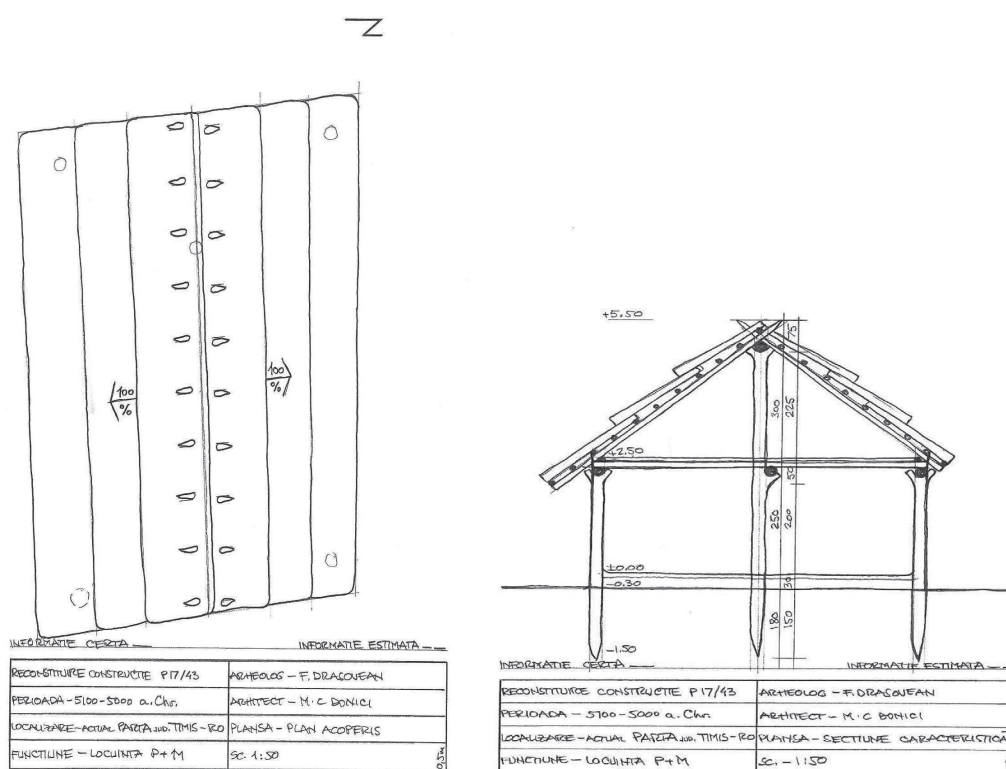
Axonometrie – s-a ales unghiul dinspre sud-est, întrucât pe fațada de sud este prezent accesul principal. Colțul dinspre sud-est apare prezumat, datorită tăierii planului de săpătură de către șanțul ulterior. Axonometria ilustrează un monovolum masiv și asimetria șarpantei.

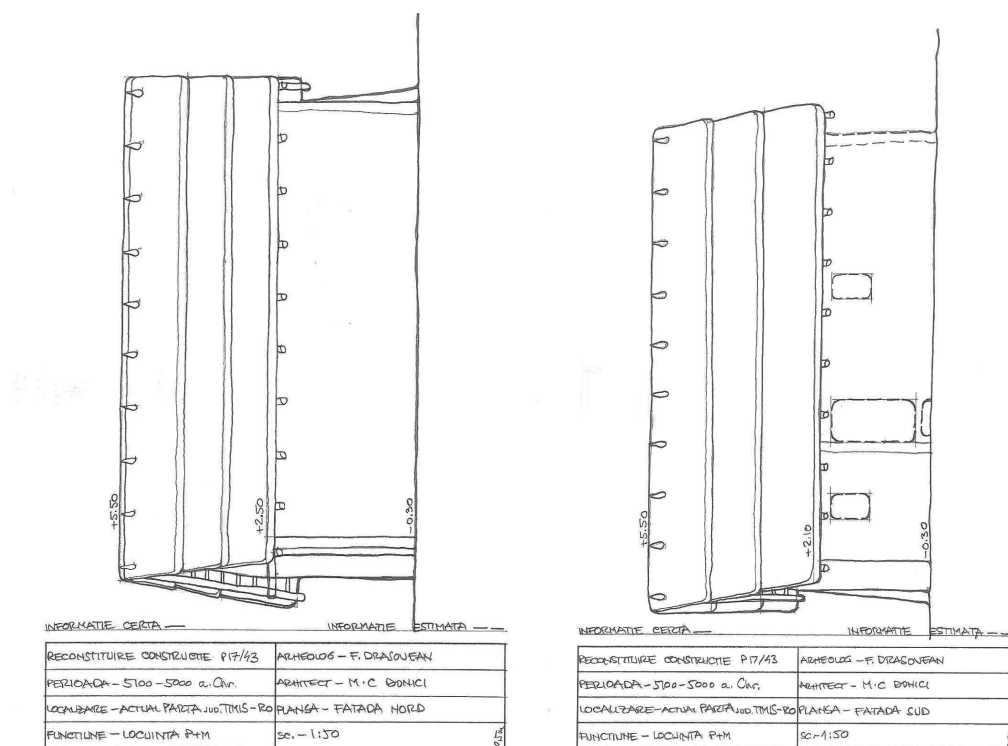
Reprezentare grafică a volumului reconstituit

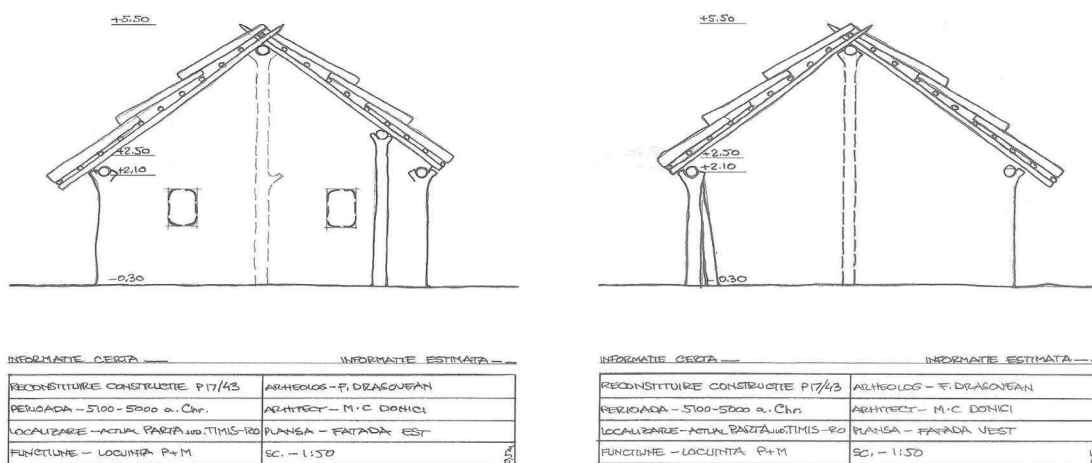
Planșa 3.4.1. P17/43 – Plan săpătură fundație / Planșa 3.4.2. P17/43 – Plan parter.

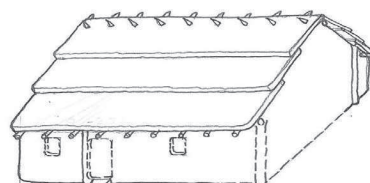
Planșa 3.4.3. P17/43 – Plan acoperiș / Planșa 3.4.4. P17/43 – Secțiune caracteristică.

Planșa 3.4.5. P17/43 – Fațada nord / Planșa 3.4.6. P17/43 – Fațada sud.

Planșa 3.4.7. P17/43 – Fațada est / Planșa 3.4.8. P17/43 – Fațada vest.

INFORMAȚIE CERTĂ	INFORMAȚIE ESTIMATĂ
RECONSTITUIRE CONSTRUCȚIE P17/43	ARHEOLOG — F. DRĂGOVEAN
PERIOADĂ — 5100-5000 a. Chr.	ARHITECT — M. C. DONICI
LOCALIZARE — ACTUAL PĂRȚĂ JUDEȚULUI TIMIȘ-RO	PLANȘA — AXONOMETRIE
FUNCȚIUNE — LOCUINȚĂ P+M	SC. — 1:100

Planșa 3.4.9. P17/43 – Axonometrie.

Concluzii tipologice locale – Parța

Cele 3 locuințe reconstituite în cadrul acestei cercetări fac parte dintr-un așa-zis „bloc” de locuințe, reprezentate de construcțiile P40, P41, P41b și P42 și P43. Am ales pentru reconstituire două faze succesive ale construcțiilor P41 și P41b, respectiv construcția P17/43, deoarece au fost mai complet documentate arheologic. Datorită densității mari construite se observă influențe în structura acoperișului și amplasarea golurilor.

Perspectiva analitică oferită de cele 3 reconstituiri prezintă o serie de caracteristici comune, dar și diferențieri.

În ceea ce privește sistemul constructiv se observă următoarele aspecte:

– Structuri în cadre de lemn, stâlpi încastrați în pământ aprox. 1,5 m, care conferă stabilitate structurii, chiar dacă nu există contravântuiri și grinzi simplu rezemate pe ramificații naturale ale stâlpilor, legate cu sfoară.

– Șarpantă în două pante de aproximativ 45° longitudinală, alcătuită din căpriori la distanțe de aproximativ 1 m între ei, rezemați pe grinzile laturilor lungi (cosoroabe) și grinda centrală a acoperișului (pană de coamă). Șipci longitudinale legate pe căpriori din 50 în 50 cm, constituie suporturi pentru învelitoarea vegetală – probabil stuf, așezat în straturi succesive legate sau lestate.

– Închideri cu pereți nestructurali, constituiți din pari verticali, împletitură de nuiel și lipitură de pământ (lut).

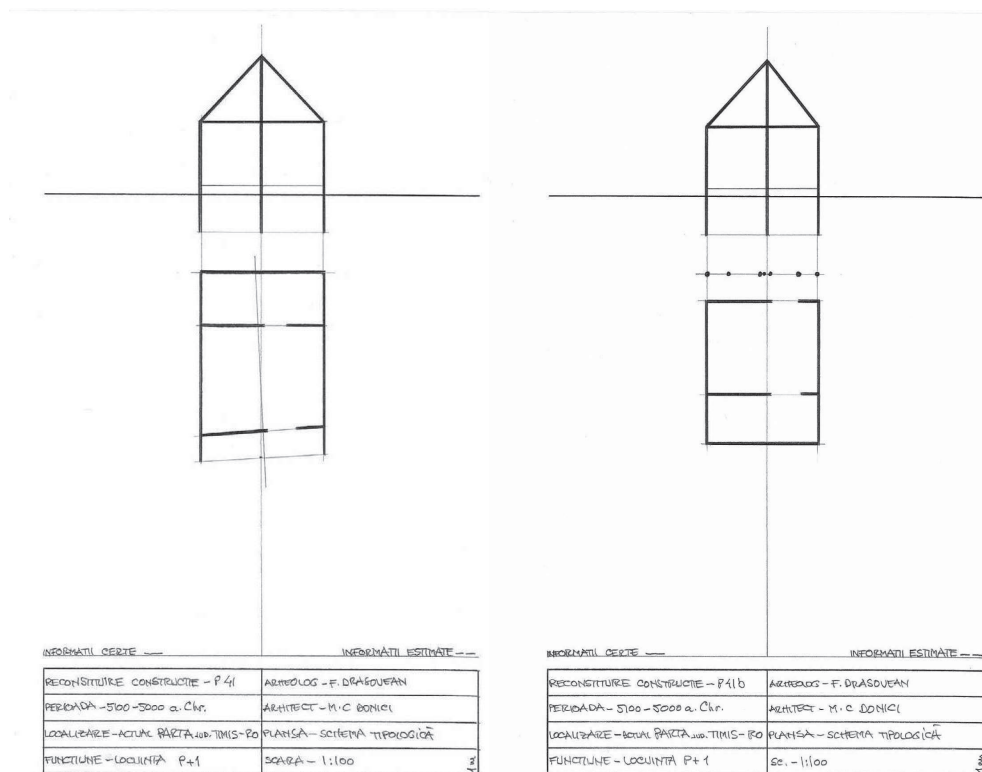
– Închiderea pe laturile scurte se realiza prin ridicarea pereților, obținându-se calcane.

În situațiile în care s-a documentat existența unui planșeu cu lipitură de pământ și folosirea podului, există un avantaj structural pentru stabilitatea construcției, cele două triunghiuri ale șarpantei contribuind la rigiditatea ansamblului, mai ales în varianta unor încărcări mari ale tavanului.

Podelele erau ridicate câteva zeci de centimetri deasupra solului.

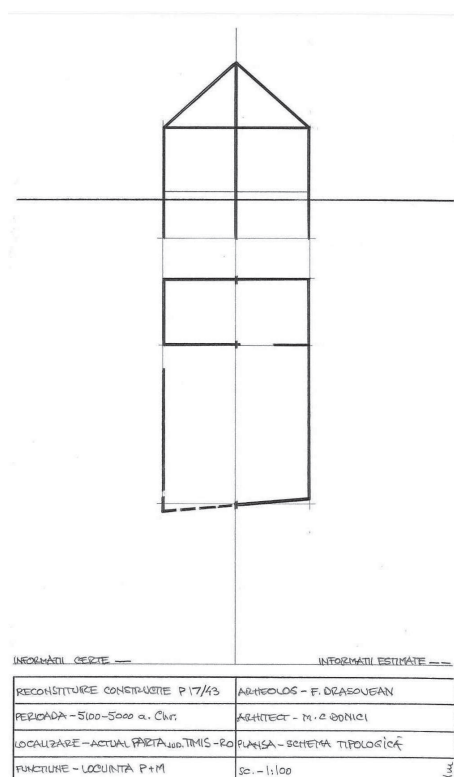
Golurile de acces, luminare și ventilație erau minimal-ergonomice, putând fi acoperite cu: scânduri despicate, piei de animale, țesături sau membrane animale.

Obținem astfel imaginea unor construcții paralelipipedice masive, cu goluri mici, având în general două compartimentări interioare, cu acoperișuri în două pante longitudinale, cu pante de aproximativ 45°.

Planșa 3.5.1. tipologie Parța construcție P 41 / Planșa 3.5.2. tipologie Parța construcție P41 b.

Planșa 3.5.3. tipologie Parța construcție P17/43.

La Parța s-a observat, la cele două reconstituiri de pe același amplasament, respectiv construcțiile P41 și P41-b prezența a două porticuri pe latura scurtă, la reconstrucție însă porticul fiind mutat de pe latura de est pe latura de vest, probabil din cauza apariției construcției învecinate P42 pe latura de est. Acest lucru a determinat și mutarea accesului principal.

Cu toate acestea, tipologia de ansamblu rămâne foarte unitară, variind dimensiunile în plan, situație datorată folosirii aceluiași materiale locale, aceluiași unelte și tehnici constructive care au dus la crearea unui sistem structural stabil și ușor reproductibil pe perioada mai multor generații.

De menționat că acest sistem constructiv necesită o întreținere permanentă și reparații sezoniere primăvara și în sezoanele cu ploi abundente.

Listă figuri

- Fig. 2.1. Hartă localizare cultura Vinča în Balcani (Gimbutas 1991,15).
 Fig. 2.2. Harta de răspândire a neoliticului mijlociu pe teritoriul României (Lazarovici, Lazarovici 2006, 119).
 Fig. 2.3. Hartă localizare triunghiul Uivar-Foeni-Parța. Sursa: Google Earth™, <https://www.google.com/earth/>, dată accesare 23.05.2016.
- Planșa 3.2.1. P 41 – Plan săpătură fundație.
 Planșa 3.2.2. P 41 – Plan parter.
 Planșa 3.2.3. P 41 – Plan acoperiș.
 Planșa 3.2.4. P 41 – Secțiune caracteristică.
 Planșa 3.2.5. P 41 – Fațada sud.
 Planșa 3.2.6. P 41 – Fațada nord.
 Planșa 3.2.7. P 41 – Fațada est.
 Planșa 3.2.8. P 41 – Fațada vest.
 Planșa 3.2.9. P 41 – Axonometrie.
 Planșa 3.3.1. P 41b – Plan săpătură fundație.
 Planșa 3.3.2. P 41b – Plan parter.
 Planșa 3.3.3. P 41b – Plan acoperiș.

Planșa 3.3.4. P 41b – Secțiune caracteristică.
 Planșa 3.3.5. P 41b – Fațada sud.
 Planșa 3.3.6. P 41b – Fațada nord.
 Planșa 3.3.7. P 41b – Fațada est.
 Planșa 3.3.8. P 41b – Fațada vest.
 Planșa 3.3.9. P 41b – Axonometrie.
 Planșa 3.3.1. P17/43– Plan săpătură fundație.
 Planșa 3.3.2. P17/43– Plan parter.
 Planșa 3.3.3. P17/43– Plan acoperiș.
 Planșa 3.3.4. P17/43– Secțiune caracteristică.
 Planșa 3.3.5. P17/43– Fațada sud.
 Planșa 3.3.6. P17/43– Fațada nord.
 Planșa 3.3.7. P17/43– Fațada est.
 Planșa 3.3.8. P17/43– Fațada vest.
 Planșa 3.3.9. P17/43– Axonometrie.
 Planșa 3.5.1. tipologie Parța construcție P 41.
 Planșa 3.5.2. tipologie Parța construcție P 41b.
 Planșa 3.5.3. tipologie Parța construcție P17/43.

Bibliografie

Drașovean 1996	Drașovean, Fl., <i>Cultura Vinča târzie (faza C) în Banat</i> . În: <i>Bibliotheca Historica et Archaeologica Banatica</i> , Muzeul Banatului Timișoara, Timișoara, 1996, p. 259–261.
Chirică, Boghian 2003	Chirică, V.; Boghian, D., <i>Arheologia preistorică a lumii. Neolitic-Eneolitic</i> . În: <i>Bibliotheca Archaeologica Iassensis</i> , XII, Iași, 2003, p. 93, p. 140.
Gimbutas 1991	Gimbutas, M., <i>Civilizație și cultură</i> , București, 1991.
Lazarovici, Lazarovici 2006	Lazarovici, C. M.; Lazarovici, Gh., <i>Arhitectura neoliticului și epocii cuprului din România. Neoliticul</i> , vol. I, Iași, 2006, p. 208.
Popovici-Donici 2014	Popovici-Donici, M. C., <i>Metodă de reconstituire a construcțiilor, D–1, pe baza datelor arheologice</i> . În: <i>Bibliotheca Historica et Archaeologica Banatica</i> , Muzeul Banatului, XXII, Timișoara, 2014, p. 521–528.
Popovici-Donici 2016	Popovici-Donici, M. C., <i>Testarea metodei D–1 de reconstituire arhitecturală pe o locuință neolitică din cultura Vinča, situl Uivar</i> . În: <i>Bibliotheca Historica et Archaeologica Banatica</i> , XXIV, Muzeul Banatului Timișoara, 2016, <i>in press</i> .

STUDIU DE CAZ. BISERICILE DE LEMN DIN COȘEVIȚA ȘI PIETROASA, JUDEȚUL TIMIȘ

Maja Bâldea*

Case study. The wooden churches of Coșevița and Pietroasa, Timiș county

Abstract: Two architectural studies were developed for two protected wooden churches of the Banat region, as a support for the technical projects regarding their rehabilitation. They targeted the wooden church of the „Saint Apostles Peter and Paul” of Coșevița and the „Assumption of the Virgin Mary” of Pietroasa. The churches have proven a series of valuable and specific characteristics, still maintained and still visible within the current spatial configuration. Their main characteristics are due to the shape of the plans and the vaulted ceilings, as well as their constructive system. Besides the actual study of the church, the documentation proposed some generic directions of study and proposals for future rehabilitations, as well as directions for possible long term strategies regarding the two monuments’ upkeep and care. The existing study is further used a pretext to analyze the current situation of the region’s wooden churches and to discuss possible ways of maintaining them as active buildings within the community, through different strategies.

Keywords: *wooden churches, architecture, historical study, Banat region, Coșevița, Pietroasa*

Cuvinte cheie: *biserici de lemn, arhitectură, studiu istoric, regiunea Banat, Coșevița, Pietroasa*

1. Introducere

Recent au existat solicitări pentru realizarea unor studii istorice arhitecturale pentru o serie de biserici ortodoxe de lemn din zona Banatului, din zona munților Poiana Ruscă. Această experiență servește ca un pretext pentru articolul de față, pe de-o parte prin dezvoltarea prezentării celor două obiective sub forma unui studiu arhitectural detaliat și, pe de altă parte, cu scopul a aduce în discuție statutul deosebit de periclitat al acestor imobile.

Acest demers este unul deosebit de important din punct de vedere al arhitectului, putând influența în mod pozitiv evoluția ulterioară a acestor imobile. Gradul actual de protecție și starea lor fizică în prezent demonstrează faptul că protecția instituită asupra obiectivelor are, în general, un statut abstract pentru administratorul lăcașului de cult și pentru comunitatea care îl folosește și care se implică activ la operațiile curente de întreținere asupra acestora. Pericolele principale pentru aceste imobile sunt derivate tocmai din natura agresivă a unor acțiuni care, executate cu bune intenții dar bazate pe o necunoaștere a calității imobilului, pot conduce la intervenții neconforme și chiar la alterarea substanței originale dincolo de posibilitățile de recuperare.

T. Gheorghiu este preocupat încă de la începutul perioadei de tranziție (începutul anilor 2000) de protecția justă și echilibrată a arhitecturii sătești tradiționale din Banat-Crișana, considerând schimbările contextului economic-social de după căderea comunismului ca purtătoare de potențiale pericole. Dintre pericolele identificate, cele mai periculoase sunt: distrugerea deliberată, reconversile neviabile, demolări și reconstrucții, tipologii străine față de specificul local sau utilizarea de tehnologii și materiale neadecvate¹. Încă din acel moment devenea evident pentru arhitectul implicat în protejarea patrimoniului faptul că protecția instituționalizată nu poate oferi suficiente măsuri, ci ea trebuie însoțită obligatoriu de „corecții ale mentalităților”². Perioada recentă demonstrează că temerile inițiale au fost în totalitate justificate, iar diferite operații și intervenții recente asupra acestui tip de patrimoniu au cauzat uneori distrugerii iremediabile, care nu reprezintă doar o pierdere materială, ci și o pierdere importantă la nive-

* Facultatea de Arhitectură și Urbanism Timișoara, str. Traian Lalescu nr. 2/A, e-mail: maja_baldea@yahoo.com

¹ Gheorghiu 2002, 269–278.

² Gheorghiu 2002, 278.

lul identității comunității locale și a culturii la scară regională. Din acest punct de vedere, necesitatea informării comunităților locale asupra valorii cu valențe complexe ale bisericilor de lemn tradiționale și influențarea unei schimbări sensibile a mentalităților celor desemnați să folosească, dar și să protejeze aceste imobile, devin elemente esențiale în procesul de protecție a patrimoniului arhitectural sătesc.

2. Context istoric general

Cadrul general în care au apărut bisericile de lemn din Banat a fost justificat de religia predominantă a regiunii începând cu Evul Mediu, populația majoritară fiind de confesiune ortodoxă și având o componență pluri-etnică și majoritar românească. Din secolul al XI-lea, provincia este subordonată la început principilor maghiari și, ulterior, Imperiului Otoman. Din secolul al XVI-lea, Banatul se separă în două teritorii distincte. Banatul de vest, intrând sub autoritatea otomană, este subordonat din punct de vedere religios patriarhiei sârbești, iar Banatul de est, bisericii din Transilvania. În acest context, patriarhia sârbă, reprezentând comunitățile ortodoxe aflate sub conducerea habsburgică, susține valorile tradiționale ale spiritualității ortodoxe și depune un efort susținut de construire a lăcașelor de cult, cu scopul principal de a-și marca autoritatea. Deși în orașele și în satele cu putere economică relevantă se construiesc cu predilecție biserici de zid, în satele din nord-estul Banatului tradiția construirii bisericilor de lemn este menținută. Astfel, spre finele secolului al XVIII-lea, în aceste sate se ridică biserici de lemn tributare influenței baroce, care se manifestă mai ales în configurația formală a turnului clopotniță³.

În prezent, teritoriul Banatului cuprinde un număr restrâns de biserici de lemn păstrate, iar zona de nord-est, respectiv zona Făgetului, reprezintă arealul de concentrare maximă a acestora. Această dezvoltare regională se datorează faptului că în Evul Mediu această zonă a beneficiat de un statut aparte, fiind încadrată ca teritoriu românesc constituit în districte neprivilegiate⁴. Astfel, regiunea se dezvoltă unitar și într-un cadru geografic net, dezvoltând o tradiție coerentă de edificare a bisericilor de lemn. Construcția bisericilor de lemn de cult ortodox, care se mai păstrează și astăzi, coincide cu momentul eliberării de sub otomani, moment în care Imperiul Habsburgic demarează procesul de sistematizare a satelor din zona Banatului. Predilecția construirii lăcașelor de cult din lemn are la bază o interdicție imperială, care nu permitea comunităților românești să construiască biserici din materiale solide⁵.

N. Săcară, studiind bisericile din lemn din Banat, realizează pentru anul 2001 o hartă completă a bisericilor de lemn bănățene păstrate și dispărute, din care devine evidentă densitatea din trecut a acestor lăcașe de cult și, în același timp, se distinge situația precară a bisericilor încă păstrate⁶. Astfel, din harta sa se deduce cum, dintr-un număr total de 186 de biserici de lemn cartate ca fiind cunoscute până în secolul al XIX-lea, în anul 2001, 85% erau deja dispărute și doar 15% mai existau încă, în stadii diferite de degradare și alterare. Aceasta este o evidență alarmantă a ratei dispariției patrimoniului ecleziastic de lemn.

În mod tradițional, primele biserici de lemn preiau tehnici de construcție și folosesc materiale identice cu cele folosite pentru edificarea locuințelor țărănești. Una dintre cele mai evidente analogii între lăcașele de cult timpurii și sfera construcțiilor gospodărești relaționează arhitectura bisericilor cu cea a șurilor poligonale (sau „șura de îmblătit”) din zona Munților Apuseni, relevantă în special pentru comparația cu bisericile cu încăperi poligonale. Șurile poligonale depășeau în mod constant ca dimensiune locuințele și au avut întotdeauna rezolvări de șarpantă în patru ape, pentru a putea oferi protecție eficientă la ploaie pereților verticali și bazei construcției⁷. Concluziile studiilor anterioare ale tipologiilor bisericilor de lemn relevă faptul că „bisericile de lemn din România au un plan similar caselor țărănești, dar adaptat nevoilor de cult”⁸.

2.1. Context regional. Biserici de lemn din zona Făgetului

Ambele biserici studiate fac parte, la nivel regional, dintr-o rețea de obiective protejate din aceeași categorie tipologică, respectiv bisericile de lemn din zona Făgetului, grupate în nord-estul Banatului.

³ Părvulescu 2012, 9–10.

⁴ Munteanu 2009.

⁵ Godea 1996.

⁶ Săcară 2001, 10.

⁷ Godea 1996, 25.

⁸ Petrescu 1942, citat de Godea 1996, 60.

În zona Făgetului se mai păstrează un număr de 16 biserici de lemn, toate clasate ca monumente istorice, care pot fi încadrate în trei categorii în funcție de tipul serviciilor religioase⁹, respectiv:

– *biserici parohiale* în care se oficiază servicii religioase regulate: Bulza, Coșevița, Crivina de Sus, Dubești, Groși, Homojdia și Poieni;

– *biserici amplasate în incinta unor cimitire* la care se oficiază slujbe religioase de înmormântare și de sărbătorire a hramului bisericii: Jupânești, Margina, Povergina, Românești și Zolt;

– *biserici unde se oficiază serviciul religios doar cu ocazia sărbătorii hramului*: Bătești și Curtea;

N. Săcară indică faptul că cele mai vechi biserici de lemn din zona Făgetului au fost ridicate din bârne aparente de gorun, cioplite din bardă pe patru fețe, sau «în patru dungi» și așezate în cununi orizontale una peste alta, prinse la capete în cheotori. Acesta este sistemul principal de realizare a construcțiilor de lemn în secolele XVII-XVIII din Banat, iar marea majoritate a bisericilor încă păstrate demonstrează folosirea acestui procedeu. Al doilea sistem de construcție uzitat este cel denumit popular „în căței”, „în paiantă” sau „în stobori”, ultima denumire fiind cea dată sistemului în șesul bănățean¹⁰. Acest sistem are un rol dublu, de economisire sau de îmbunătățire a performanței materialului lemnos precum și de mărire a spațiului construit interior al bisericilor¹¹. La sistemul de paiantă, după fixarea tălpilor urma ridicarea montanților fasonați anterior, urmată de ridicarea acoperișului, fixarea „în căței” a pereților prin bârne orizontale sau oblice fiind o operație ulterioară¹².

Ambele biserici studiate indică urme ale unor posibile mutări. Practica mutării bisericilor în secolul al XVIII-lea este cunoscută și documentată, mutarea bisericii fiind datorată fie reorganizării teritoriale a satelor, biserica fiind mutată pe cuprinsul aceleiași vetre sătești, fie datorită unui schimb de tip cumpărare sau donație a unei biserici dintr-un alt sat, destinată unei comunități care nu dispune de resurse materiale suficiente¹³.

3. Biserica „Sfinții Apostoli Petru și Pavel” din Coșevița

Biserica de lemn „Sfinții Apostoli Petru și Pavel” este localizată în satul Coșevița, comuna Margina și aparține fondului bisericesc ortodox român prin Parohia Ortodoxă Română Coșevița. Din punct de vedere al statutului de protecție, este identificată în Lista Monumentelor Istorice din 2015 prin codul TM-II-m-B-06211, fiind datată în 1776. Date certe despre ultimele reparații întreprinse asupra ei nu sunt cunoscute.

Funcțiunea obiectivului este neschimbată din momentul construcției sale, acesta funcționând ca biserică de rit ortodox. Biserica este una din puținele biserici de lemn încă funcționale în zonă, fiind o biserică parohială activă în care se oficiază încă servicii religioase regulate¹⁴.

3.1. Încadrare în teritoriu

Satul Coșevița, încadrat în comuna Margina, se află la limita dintre județul Timiș și județul Hunedoara. Satul se dezvoltă pe dealurile Coșeviței, situate pe linia Coșteiu de Sus, Coșevița, Homojdia, Pietroasa, având înălțimi mici ce variază în jurul a circa 300 m.

Biserica de lemn „Sfinții Apostoli Petru și Pavel” este așezată excentric față de zona centrală a satului Coșevița, cel mai probabil distanța față de nucleul inițial locuit având o justificare sanitară, necesară datorită prezenței cimitirului. Gruparea cimitirului împreună cu biserica este justificată de existența unor reglementări din secol al XVIII-lea, care prevedeau ca cimitirul să se dezvolte în jurul bisericii, îndeosebi în sudul și estul acesteia¹⁵. Amplasarea bisericii ține cont de topografia terenului, fiind situată în apropierea principalului drum de circulație, poziționată pe un versant al Dealului Crucii (conform toponimiei din perioada ridicărilor topografice efectuate de Imperiul Austro-Ungar) care deschide vederea bisericii către vale, oferind o panoramă amplă către sud. Cimitirul este poziționat între drumul principal și biserică; acesta nu înconjoară biserica, ci este organizat grupat între fațada nordică a bisericii și drumul principal.

⁹ Mitropolia Banatului 2016.

¹⁰ Săcară 2001.

¹¹ Godea 1996.

¹² Godea 1996, 52.

¹³ Godea 1996.

¹⁴ Mitropolia Banatului 2016.

¹⁵ Săcară 2001, 21.

Biserica este amplasată în extremitatea estică a satului, deservită de drumul european Lugoj – Deva E 673, precum și de drumul național Lugoj – Deva 68A. Acesta a evoluat din structura căilor de circulație istorice din zonă, iar satul, de tipologie înșiruită, s-a dezvoltat în relație cu acest drum, casele ocupând poziții laterale pe ambele fronturi ale drumului. Accesul către biserică se realizează din drumul european printr-un drum de pământ pietruit. Biserica este așezată la o distanță mică de drumul principal, fiind ușor reperabilă.

3.2. Descriere imobil

Regimul de înălțime al bisericii este compus, corpul principal fiind un corp parter cu turlă, iar în zona accesului este construit un pridvor care protejează accesul.

Biserica are o diviziune tripartită simplă, specifică funcțiunii, respectiv pronaos (sau „tinda” în limbaj popular), naos și altar poligonal (**Fig. 1**). Această planimetrie este similară în tradiția constructivă a bisericilor din zona Făgetului. Suprafața construită totală, incluzând pridvorul, este de 75 mp, din care 54 mp reprezintă suprafața utilă.

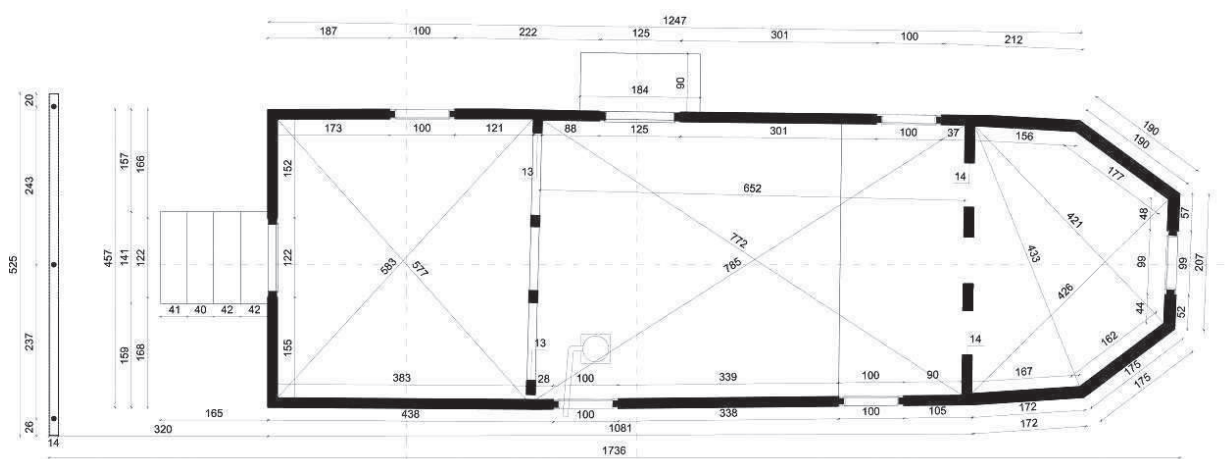

Fig. 1. Planul bisericii „Sfinții Apostoli Petru și Pavel” din Coșevița.

Pronaosul sau tinda, are un plan rectangular, conform cu modelul planimetric din zona Făgetului, dar și din restul țării, corespunzător gradului de complexitate a bisericii. Tavanul pronaosului este drept, caracteristic tuturor bisericilor din lemn din zonă, iar spațiul tindei este simplu, asemănându-se mult cu spațiul de locuit al casei tradiționale¹⁶. Pronaosul, în mod tradițional, este încăperea rezervată femeilor și singura din biserică în care acestea aveau acces. Pronaosul și naosul sunt despărțite de un perete din lemn, care cuprinde un gol central de trecere și două goluri laterale cu parapet de aproximativ 1 m înălțime. Acest perete are și rol structural, având la punctele de intersecție cu pereții transversali, de-o parte și de alta a golului de trecere, stâlpi verticali de lemn cu secțiune pătrată care sprijină la bază pe o talpă și sunt legați la partea superioară de o grindă de secțiune identică cu stâlpii.

Naosul, în bisericile ortodoxe tradiționale, este încăperea destinată exclusiv bărbaților. O particularitate a bisericii de la Coșevița (precum și a celei din Homojdia) este aceea că accesul bărbaților în pronaos se face pe fațada nordică a bisericii¹⁷, cel mai probabil datorită relației logice cu calea principală de acces, spre deosebire de alte biserici similare la care accesul în naos se face pe latura sudică. Nu există indicații constructive că acest acces ar fi fost realizat ulterior, Godea indicând faptul că apariția celei de-a doua intrări laterale reprezintă „un împrumut firesc din arhitectura laică”, folosindu-se în argumentație de faptul că arhitectura laică tradițională are întotdeauna accesul pe latura lungă a construcției¹⁸. Naosul, la toate bisericile de lemn, în principiu este delimitat la partea superioară de o boltă de scânduri din lemn, iar această boltire este aproape unică la fiecare biserică în parte¹⁹ (**Fig. 2; Fig. 3**). În cazul bisericii din

¹⁶ Godea 1996, 56.

¹⁷ Antoniu et alii 2006, 53.

¹⁸ Godea 1996, 57.

¹⁹ Godea 1996.

[illegible][illegible]

Naosul este separat de altar prin iconostas, care în principiu este un perete cu structură de lemn similar cu cel dintre naos și pronaos, realizat din stâlpi, talpă și grindă și cuprinzând trei goluri de trecere. Între grinda superioară a iconostasilui și tavanul boltit, spațiul dintre naos și altar nu este închis, comunicând direct. Iconostasul nu prezintă decor sculptat, lipsa acestuia fiind un detaliu specific bisericilor de lemn din Banat²⁰.

Planul bisericii și implicit dimensiunile ei au o strânsă legătură cu dimensiunea comunității inițiale pentru care aceasta era ridicată. Specificul tuturor bisericilor de lemn de pe teritorii țării noastre este faptul că sunt inscriptibile într-un contur de bază dreptunghiular, derivate din arhitectura locuințelor, dar prezentând elemente specifice de rezolvare constructive, tehnice sau plastice, cu particularități regionale în funcție de contextul social-istoric sau geografic²¹.

Tipul de planimetrie a bisericii „Sfinții Apostoli Petru și Pavel” este II.a, respectiv grupa bisericilor de lemn cu absidă nedecroșată, „cu navă dreptunghiulară și absidă poligonală, ale cărei laturi de nord și sud pornesc din extremitățile de nord-est și sud-est ale naosului”, conform clasificării tipologice realizate de Godea²². De asemenea, sub-grupa a este caracterizată de faptul că absida poligonală la care cele două laturi apropiate navei continuă pereții ultimei încăperi (a naosului). Conform clasificării lui Vătășianu, citat de Săcară, tipul planimetric este I.b, fiind vorba despre o biserică cu navă dreptunghiulară și absidă poligonală, „la care cele două laturi ale altarului, apropiate naosului, pleacă urmând un traseu oblic față de planul dreptunghiular”²³.

Clădirea are o formă relativ rectangulară în plan, cu o absidă teșită de formă poligonală. Structura principală a bisericii „Sfinții Apostoli Petru și Pavel” din Coșevița este realizată din lemn și folosește ca sistem constructiv de bază un tip de construcție „în căței”, fiind tencuită la exterior și la interior și având o structură interioară de lemn. În realitate, sistemul constructiv se dovedește a fi unul mixt, combinând mai multe tehnici populare. Astfel, pereții absidei bisericii sunt încheiați în „cheotori în coadă de rândunică” (**Fig. 4**), capetele bărnelor fiind tăiate la unghi obtuz, iar pereții pronaosului sunt îmbinați în „cheotori cu creștături multiple”²⁴. Sistemul de bază al pereților longitudinali exteriori ai navei este cel „în căței”, dar peretele vestic al pronaosului este realizat dintr-o suprapunere de dulapi de lemn care parțial, atât cât

²⁴ Ionescu 1957, 128.

s-a putut observa vizual, prezintă cheotori cu cep ascuns la îmbinarea cu pereții navei (fixarea întregului perete necesitănd o cercetare ulterioară după decopertarea tencuielilor) (Fig. 5).

Sistemul constructiv „în căței” este de dată mai recentă decât cel în cheotori, și presupune faptul că peretele propriu-zis este alcătuit dintr-o serie de stâlpi-montanți prinși vertical, la o distanță aproximativă de 2 m între elemente, prin sisteme de îmbinare cu cep în grinda de bază. Pereții propriu-ziși acționează mai degrabă ca o umplutură între elementele structurale ale peretelui, fiind alcătuiți din scânduri subțiri, denumite și „blăni” sau „despicături”. Aceste „blăni” sunt îmbinate cu montanții prin sisteme de îmbinare de tip „lambă și uluc”, ulucul fiind scobit în montanți. Pereții sunt încheiați la partea superioară cu un rând de grinzi masive, așezate orizontal, denumit „cunună”²⁵.

Fig. 4. Cheotoare în coadă de rândunică la absida poligonală.

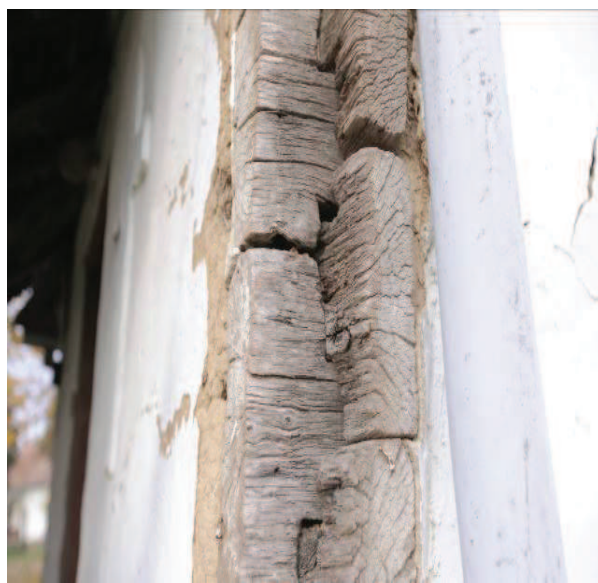

Fig. 5. Cheotoare cu cep ascuns la pronaos.

Fig. 6. Structură suport tencuială.

Fig. 7. Vedere fațadă nordică cu acces lateral.

Pereții portanți realizați în ambele sisteme, fie „în cheotori”, fie „în căței”, sunt tencuiți pe suport de schelet de scânduri cu o tencuială de argilă combinată cu paie tocate și materii organice, atât la interior cât și la exterior. Această tencuială, denumită „ciamur”, este descrisă de Grigore Ionescu ca fiind o „pastă clisoasă, făcută din lut amestecat cu apă, cu paie tocate sau câlți și cu un adaos de materii organice (balegă de vită)”²⁶.

²⁵ Ionescu 1957, 129.

²⁶ Ionescu 1957, 125.

Suportul tencuielii este asigurat fie prin crestarea bânelor cu barda, fie printr-un schelet de scânduri subțiri sau ramuri tinere despicate²⁷, dispuse oblic și fixate în cuie pe fețele peretelui structural (**Fig. 6**).

În sursele documentare este menționat faptul că tencuiala interioară este realizată ulterior tencuirii exterioare²⁸, dar mai multe detalii nu sunt cunoscute. Mai multe informații despre sistemele de alcătuire a pereților se vor putea afla doar prin curățarea tencuielii, total sau parțial. O ipoteză demnă de luat în seamă reiese din expertiza biologică preliminară a masei lemnoase²⁹, care indică faptul că biserica putea să fie la origine netencuită.

Fundația este realizată din zidărie ciclopiană din piatră de carieră cu liant argilos, tencuită la exterior cu mortar de ciment. Sursele documentare³⁰ indică această fundație ca fiind datorată reparațiilor din anul 1928. Pe această fundație sprijină talpa de lemn a bisericii. Atât pentru legarea pietrelor fundației între ele, cât și pentru netezirea feței superioare a fundației pentru a crea un strat suport compact pentru talpă, se folosea „ciamur”³¹.

Planșeul și bolta peste încăperile funcționale sunt de lemn, iar șarpanta acoperișului și structura turlei sunt de asemenea din lemn. Spațiile principale ale bisericii (naos și altar) sunt acoperite cu o boltă de lemn cu coaste din scândură sprijinite pe o grindă adiacentă cosoroabei, iar tavanul este realizat din grinzi din lemn, podit la partea inferioară cu scândură din lemn.

Turla are un plan rectangular simplu și este acoperită cu învelitoare în patru ape, prezentând în zona superioară deschideri perimetrale de mici dimensiuni cu rol de aerisire, închise în prezent cu „obloane” realizate din tabla care învelește turla. Învelitoarea acoperișului are o structură de lemn în patru ape și în prezent este realizată din tablă zincată fălțuită, așezată simplu pe astereală, sursele cercetate³² indicând schimbarea șindrilei originale în anii '60. Cu tablă zincată sunt acoperite atât apele învelitorii turlei și ale pridvorului, cât și fețele verticale ale turlei (**Fig. 7**).

O particularitate constructivă o reprezintă pridvorul pe structură de lemn care acoperă accesul în biserică, pe toată lățimea laturii de vest, acesta fiind regăsit într-un singur caz în grupa bisericilor din zona Făget, respectiv la Românești. Acesta este sprijinit pe fațada vestică a bisericii pe toată lățimea acesteia, iar către vest coboară destul de abrupt, fiind sprijinit pe trei stâlpi de metal cu secțiune rotundă pe care este așezată o grindă de lemn cu secțiune pătrată (**Fig. 8**). Inițial, stâlpii de susținere fuseseră cu siguranță din lemn masiv, cu secțiune probabil pătrată. N. Săcară menționează existența unei acoperiri adiționale, respectiv „o mică polată din tablă” localizată la intrarea bărbaților de pe fațada de nord, dar în prezent acest element nu mai există³³.

Fig. 8. Pridvor în dreptul accesului.

Fig. 9. Tâmplărie fereastră.

²⁷ Bucșa, Bucșa 2015.

²⁸ Săcară 2001.

²⁹ Bucșa, Bucșa 2015.

³⁰ Antonciuc *et alii* 2006, 53; Săcară 2001.

³¹ Godea 1996, 51.

³² Antonciuc *et alii* 2006, 53.

³³ Săcară 2001.

Tâmplăriile ferestrelor sunt realizate din profile metalice cu geam simplu dublate cu tâmplărie din lemn cu geam simplu, fără a avea o valoare istorică (**Fig. 9**). Dimensiunile golurilor ferestrelor sunt vizibil mai mari decât cele ale unor biserici tradiționale similare, ceea ce constituie o posibilă indicație a măririi, la un moment dat, a golurilor, în urma unor procese de reparare anterioare. Totuși, aceasta este o supoziție care va putea fi verificată doar la momentul desfacerii tencuielii de pe pereți, și posibilitatea ca această operație să se fi realizat este relativ redusă, dat fiind că o astfel de intervenție la un tip de construcție „în căței” ar aduce probleme serioase stabilității pereților structurali. Tâmplăria ușii vestice de acces în pronaos prezintă caracteristicile ușilor tradiționale de lemn, fiind confecționată din două foi. Foaia interioară reprezintă scheletul ușii, alcătuită din 3 scânduri groase verticale fixate între ele tocmai prin elementele metalice care continuă balamalele (prinzători, țâțâni), iar foaia exterioară reprezintă fața ușii, fiind realizată din scânduri mai subțiri care formează un model geometric oblic la partea superioară și cu dispunere verticală în jumătatea inferioară³⁴ (**Fig. 10; Fig. 15**). În schimb, tâmplăria ușii nordice de acces în naos este o ușă de lemn plin realizată din rame și tăblii de lemn, neconformă cu modelele istorice.

Deși unele surse bibliografice indică o particularitate a bisericii ca fiind faptul că pardoseala interioară este realizată din pământ bătut, aceasta fiind indicată ca o trăsătură originală a bisericii din Coșevița și a celei din Jupânești³⁵, în urma cercetării la fața locului se constată că pardoseala interioară din toate încăperile este din dulapi lați de lemn, corespunzând unei pardoseli realizate pe principii dulgherești. Pardoseala de lemn este așezată cel mai probabil direct peste pardoseala anterioară de pământ și pare destul de veche, sau învechită, nefiind o operație de dată recentă. Schimbarea pardoselii face parte dintr-un proces natural de îmbunătățire a condițiilor de folosință a bisericii, mai ales în cazul unei biserici în care serviciul religios se menține activ. De asemenea, treptele de acces de pe fațada vestică sunt realizate în ultimele decenii, fiind din ciment turnat, cel mai probabil, pe un suport de cărămidă.

Biserica din Coșevița, prin dispunerea și îmbinarea elementelor structurale din lemn, conține indicații posibile ale unei transportări și remontări în poziția actuală, datorită sistemului mixt de rezolvare a pereților.

3.4. Stil arhitectural

Biserica din Coșevița este un exemplu de arhitectură vernaculară populară, specific pentru arhitectura populară realizată din lemn. În mod tradițional, bisericile de lemn erau în trecut reparate și renovate la intervale relativ regulate de timp, iar aceste operații presupuneau, în funcție de starea de degradare a fiecărei biserici, grade diferite de intervenție și înlocuire a materialului original³⁶, uneori chiar și modificarea unor soluții tehnice constructive. Urmărind prin cercetare vizuală starea actuală a bisericii, se poate constata că biserica păstrează într-o măsură relevantă forma și elementele istorice originale, modificările aduse de reparațiile recente putând fi toate îndepărtate iar efectele lor anulate; este vorba în special despre înlocuirea șitei cu tablă la nivelul părții superioare a bisericii, adăugarea unui sistem de preluare a apei cu jgheaburi de tablă, reparații cu tencuială de ciment și cimentarea parțială a soclului de piatră și a tălpii de lemn, introducerea unor tâmplării diferite față de tâmplăria originală și pierderea oricăror indicații cu privire la modelul original al tâmplăriilor ferestrelor.

3.5. Particularități decorative

Singura decorație exterioară a bisericii sunt cele două cruci din tencuială în relief realizate cu șabloane de lemn, de o parte și de alta a accesului în pronaos (**Fig. 10; Fig. 11**). La nivelul elementelor structurale de lemn, biserica nu prezintă decorații exterioare sau interioare de tipul sculpturii sau creșterii.

Biserica nu prezintă picturi interioare cu excepția tavanului. Cele mai importante elemente artistice sunt doar cele cu caracter mobil, respectiv ușile împărătești și icoanele (**Fig. 12; Fig. 13**). Godea descrie această realitate din punct de vedere al unei logici a etapizării proceselor de construcție și de decorare a bisericilor, justificând lipsa picturii bisericii prin costurile ridicate implicate de aceasta, considerând opțiunea de a colecționa în timp icoane ca fiind mult mai sustenabilă în raport cu puterea economică a comunității³⁷, pentru care ridicarea bisericii în sine presupunea, cel mai probabil, un efort economic extrem³⁸.

³⁴ Godea 1996, 74.

³⁵ Antoniu et alii 2006; Munteanu 2009.

³⁶ Godea 1996, 45.

³⁷ Godea 1996, 104.

³⁸ Godea 1996; Părvulescu 2012.

Fig. 10. Acces în pronaos.

Fig. 11. Cruce de tencuială pe fațada vestică.

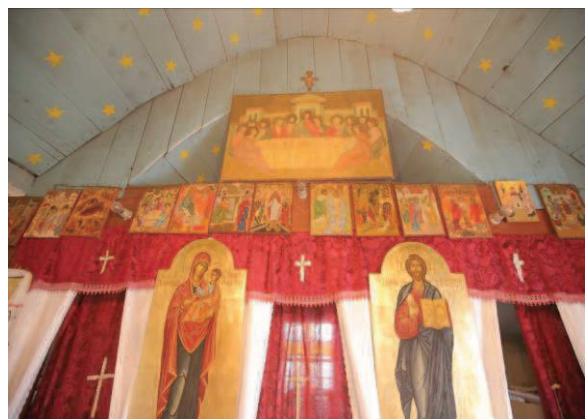

Fig. 12. Detaliu naos.

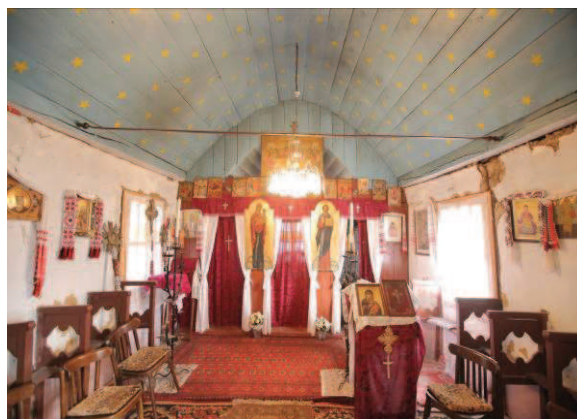

Fig. 13. Vedere din naos.

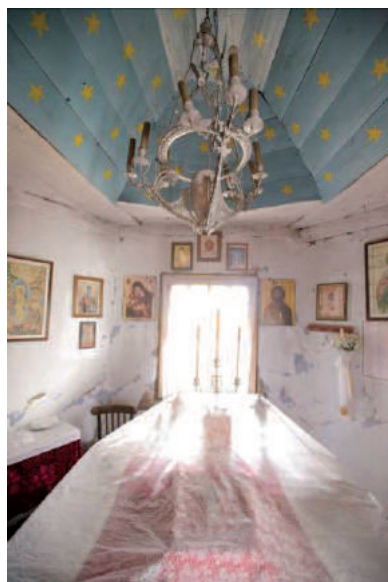

Fig. 14. Vedere din altar.

Fig. 15. Vedere față interioară ușă acces pronaos.

Fig. 16. Vedere fațadă estică și jgheaburi de tablă degradate.

În cazul bisericii de lemn din Coșevița, tavanul din scânduri boltite al naosului (**Fig. 12**) și altarului (**Fig. 14**) este pictat recent cu vopsea albastru deschis și stele galbene, iar tavanul pronaosului este albastru. Tavanul naosului pictat în acest mod apare și într-o imagine publicată într-o lucrare datând din anul 2006³⁹, întărind astfel evidența faptului că tavanul a fost repictat la intervale regulate de timp, cu respectarea relativă a unor reprezentări anterioare. După toate aparențele, pentru pictura inițială pe tavan,

³⁹ Antoniuț *et alii* 2006.

suportul de lemn a fost tratat în varianta cea mai simplă, respectiv a fost netezit cu var⁴⁰. Pe de altă parte, bolta absidei, pictată la fel ca și cea a naosului, este o reprezentare corectă a tiparului vechi de pictură, deoarece suprafața limitată a bolții nu permitea un câmp mare de decorare, iar „zugravii se mulțumeau să picteze aici câteva stele proiectate pe albastrul cerului de fond”⁴¹.

Biserica ortodoxă, în mod tradițional, nu permitea participarea la slujba religioasă altfel decât în picioare, iar un mobilier minimal de șezut era inclus doar în lungul pereților naosului, sub formă de strane laterale, exclusiv pentru cei bătrâni sau bolnavi⁴². Din mobilierul original s-au păstrat stranele laterale, după îmbinări și prelucrare, acestea fiind cele mai vechi elemente de mobilier interior.

3.6. Starea actuală a imobilului

Corpul bisericii prezintă numeroase fisuri în pereții laterali, iar structura de lemn prezintă semnele unei consolidări anterioare prin fixarea unui tirant transversal între grinzile pronaosului. Întreaga structură este șubrezită de vreme și de acțiunea apelor pluviale.

Degradările principale constatate sunt:

- a. acoperișul de tablă nu mai este etanș și necesită schimbare. În relație cu acest acoperiș au fost, la un moment dat, montate jgheaburi perimetrale de preluare a apelor (**Fig. 16**) care în prezent prezintă porțiuni cu lacune, iar burlanele sunt colmatate cu pământ și vegetație;
- b. structura acoperișului prezintă elemente lemnoase degradate care necesită înlocuire;
- c. pereții exteriori și baza prezintă tentative de reparație cu tencuieli pe bază de mortar de ciment, care vor necesita o îndepărtare completă în procesul de restaurare;
- d. soclul în zona altarului indică o desfacere anterioară și o înălțime mai mică decât în rest, fiind necesară refacerea sa coerentă pe tot conturul bisericii;
- e. tencuielile de pământ prezintă degradări masive și necesită refacere parțială;
- f. local, lemnul care alcătuiește structura este degradat, în principal prin acțiunea apelor pluviale și a insectelor (furnici și alte insecte xilofage), fiind necesare secționări și completări locale sau înlocuiri integrale, în funcție de situație;
- g. cu excepția ușii de acces în pronaos, tâmplăriile sunt de dată mai recentă decât ușa pronaosului și nu au valoare în raport cu imobilul. Se propune proiectarea unor tâmplării în acord cu construcția, după studierea unor modele existente;
- h. instalațiile interioare sunt improvizate și necesită reproiectare și schimbare integrală, pentru a se integra coerent în raport cu biserica.

4. Biserica „Adormirea Maicii Domnului” din Pietroasa

Biserica de lemn „Adormirea Maicii Domnului” este localizată în satul Pietroasa (Pietroasa de Sus), comuna Pietroasa și aparține fondului bisericesc Ortodox Român. Din punct de vedere al statului de protecție, este identificată în Lista Monumentelor Istorice din 2015 prin codul TM-II-m-B-06273, fiind datată 1779. Date certe despre ultimele reparații întreprinse asupra ei nu sunt cunoscute.

Funcțiunea obiectivului este neschimbată din momentul construcției sale, acesta funcționând ca biserică de rit ortodox. Biserica este nefuncțională în prezent, slujbele regulate fiind oficiate în biserica mai nouă de zidărie amplasată mai jos comparativ cu biserica de lemn, denumită pe principii de toponimie „Biserica Ortodoxă de Jos”.

4.1. Încadrare în teritoriu

Satul Pietroasa, încadrat în comuna Pietroasa, se află în nord-estul județului Timiș, în apropierea limitei de vecinătate cu județul Hunedoara. Satul Pietroasa se dezvoltă pe valea superioară a Begheiului, de-o parte și de alta a brațului denumit Bega Poienilor sau „Bega caldă”, între localitățile Curtea și Crivina de Sus și este accesibil din Drumul European E673 din localitatea Coșava, prin intermediul Drumului Județean DJ 684B.

⁴⁰ Godea 1996, 95.

⁴¹ Godea 1996, 95.

⁴² Godea 1996, 99.

Biserica de lemn „Adormirea Maicii Domnului” este așezată excentric față de vatra centrală a satului, fiind amplasată pe versantul nordic al dealului din imediata vecinătate a parcelelor construite de-a lungul apei. Ea ocupă o poziție centrală în cadrul cimitirului, iar dintre crucile funerare din cadrul cimitirului, o parte sunt încă din lemn. Amplasarea bisericii ține cont de topografia terenului, fiind plasată pe o zonă înaltă în raport cu intersecția unor drumuri locale importante, cu însemnătate pentru istoria locului, respectiv drumul care leagă Pietroasa de Homojdia și drumul care leagă Margina de satul Crivina de Sus. Biserica este poziționată pe un versant care deschide vederea bisericii către valea Begheului, oferind o panoramă amplă asupra satului Pietroasa.

4.2. Context istoric detaliat

În tradiția locală, satul Pietroasa ar fi fost întemeiat de două familii de pietrari originari din zona învecinată, a Hunedoarei, locul fiind ales pentru prezența pietrei potrivite pentru realizarea roților de moară⁴³. Satul Pietroasa este atestat documentar în perioada 1514–1516, fiind identificat ca proprietatea lui George de Brandenburg, încadrat în acea perioadă în districtul Margina. Următoarele mențiuni documentare datează din anii 1597, când localitatea denumită Petroza este înregistrată ca fiind donată de către Sigismund Báthory lui Ștefan Török, care ulterior, în 1612, o amănatează lui Gabriel Bethlen; ulterior localitatea, denumită Petrovaz, figurează în conscripția din 1717⁴⁴. După pacea de la Passarowitz din 1718, când întreaga regiune Banat intră sub dominație habsburgică, localitatea este menționată în 1774 cu numele de Petrossa în raportul revizorului imperial (sau Petrosa, înscris pe hărțile din ridicările topografice militare Josefne). Tomoni notează faptul că în anul 1763 a fost hirotonisit primul preot pentru cele 38 de familii din localitatea Pietroasa, urmând ca biserica să fie ridicată în anul 1779⁴⁵. Din punct de vedere demografic, un maxim de populație este atins la sfârșitul secolului al XIX-lea (668 locuitori), după care populația înregistrează un regres continuu.

4.3. Descriere imobil

Corpul principal al bisericii este un corp parter pe care se sprijină o turlă. Biserica are o diviziune tripartită simplă, specifică funcțiunii, respectiv pronaos, naos și altar poligonal. Suprafața construită totală este de 69 mp, din care 60 mp reprezintă suprafața utilă.

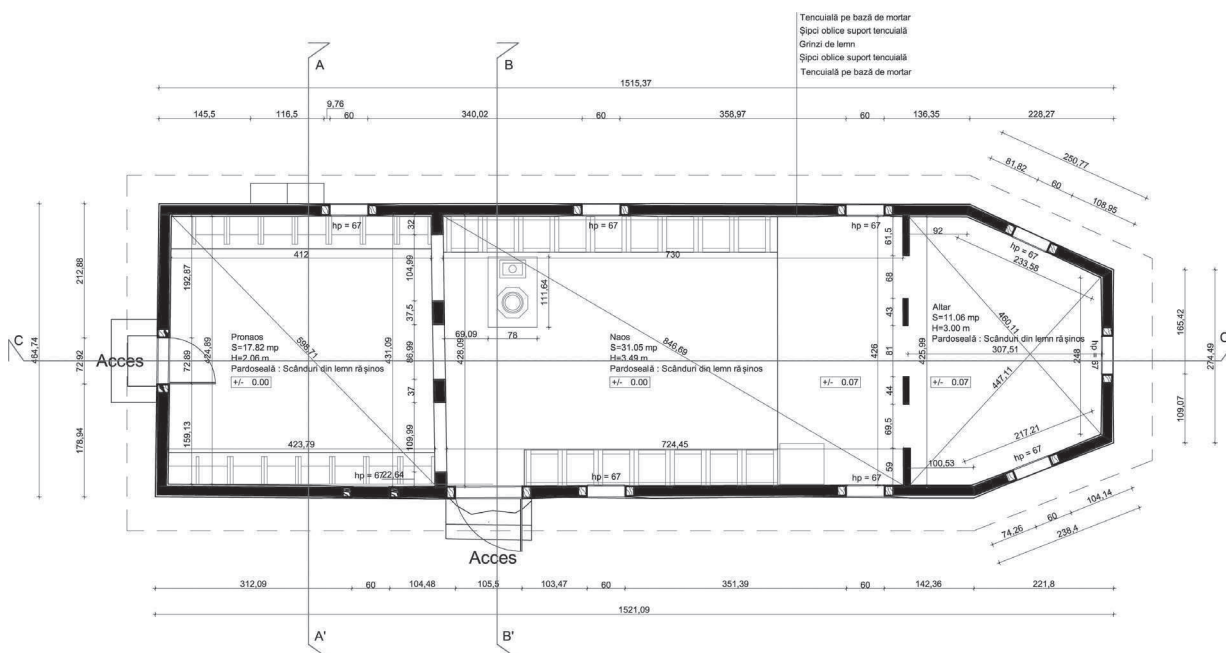

Fig. 17. Planul bisericii „Adormirea Maicii Domnului” din Pietroasa.

⁴³ Săcară 2001, 92.

⁴⁴ Tomoni 2004.

⁴⁵ Tomoni 2004.

Pronaosul are un plan rectangular. Tavanul pronaosului este drept și foarte jos, caracteristic tuturor bisericilor din lemn din zonă⁴⁶, înălțimea sa fiind de doar 2.06 m (**Fig. 18**). Pronaosul și naosul sunt despărțite de un perete realizat din lemn, care cuprinde un gol central de trecere și două goluri laterale cu parapet de aproximativ 1 m înălțime. Golurile de trecere sunt flancate de stâlpi groși peste care sprijină o grindă masivă cu secțiune pătrată. La partea superioară a peretelui dintre pronaos și naos, spațiul de peste pronaos din care se face accesul la turlă și zona boltită a naosului sunt delimitate printr-o închidere de scânduri traforate, la fel ca și parapetele golurilor laterale (**Fig. 19**).

Fig. 18. Vedere pronaos.

Fig. 19. Panou traforat între naos și turlă.

La biserica din Pietroasa, accesul bărbaților în naos se face separat de accesul în pronaos, pe latura sudică. Tavanul naosului este realizat sub forma unei bolți tronconice⁴⁷, având o secțiune tip fragment de arc de cerc și o secțiune longitudinală tronconică, cu înălțime mai mare către altar și mai mică către pronaos. Naosul este iluminat prin 4 ferestre și este separat de altar prin iconostas, care în principiu este un perete cu structură de lemn similar cu cel dintre naos și pronaos, realizat din stâlpi, talpă și grindă, cu trei goluri de trecere. Ca și în cazul bisericii din Coșevița, iconostasul nu prezintă decor sculptat, doar pictat.

Forma poligonală a absidei determină și în acest caz sistemul de configurare a tavanului. Tavanul altarului în zona centrală este realizat dintr-un segment de trunchi de con cu rază mai mică decât tavanul naosului, astfel încât secțiunea sa, intersectată cu iconostasul, dă naștere unui arc central peste iconostas (**Fig. 21**). Lateralele altarului sunt acoperite cu tavan drept, având cota planului inferior aproape de baza grinzii iconostasului. Către peretele central al altarului, tavanul tronconic se intersectează cu fața înclinată a învelitorii, rezultând un plan înclinat (**Fig. 20**).

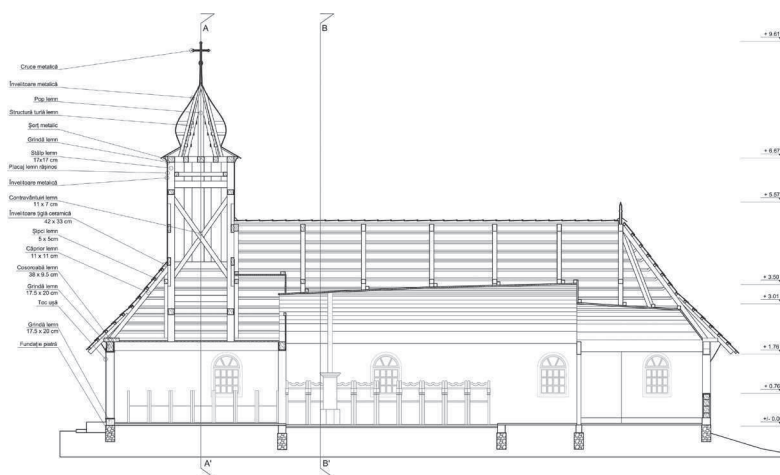

Fig. 20. Secțiune longitudinală.

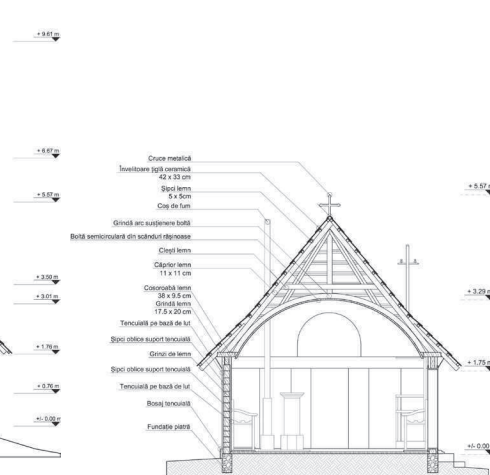

Fig. 21. Secțiune transversală.

---

⁴⁶ Godea 1996, 56.

⁴⁷ Săcară 2001, 92.

Tipul planimetric al bisericii „Adormirea Maicii Domnului” este identic cu cel al bisericii din Coșevița, de tip II.a, respectiv grupa bisericilor de lemn cu absidă nedecroșată, „cu navă dreptunghiulară și absidă poligonală, ale cărei laturi de nord și sud pornesc din extremitățile de nord-est și sud-est ale naosului”, conform clasificării tipologice realizate de Godea⁴⁸. Absida poligonală continuă pereții naosului. Conform clasificării lui Vătășianu, tipul planimetric este I.a, fiind o biserică cu navă dreptunghiulară și absidă poligonală, la care „laturile de nord și de sud ale absidei altarului continuă pe un traseu drept pereții corespunzători ai navei”⁴⁹.

4.4. Sistem constructiv

Clădirea are o formă relativ rectangulară în plan, cu o absidă teșită de formă poligonală. Conform lui Săcară, tradiția provenită pe cale orală indică faptul că biserica ar fi fost adusă la începutul secolului al XIX-lea din Valea „Slăvești”, „în momentul sistematizării satului de-a lungul văii”⁵⁰.

Structura principală a bisericii „Adormirea Maicii Domnului” din Pietroasa este realizată din bârne de lemn de gorun cioplite pe patru fețe⁵¹, folosind un sistem constructiv „în cheotori”, fiind tencuită ulterior la exterior și la interior, cel mai probabil, la o dată ulterioară construcției. În realitate, sistemul constructiv al structurii de lemn va putea fi verificat cu exactitate în momentul desfacerii tencuielilor, deoarece la momentul actual așezarea lemnului nu este evidentă, fiind vizibilă doar în zonele unde tencuiala exterioară este lacunară, iar descrieri mai ample privitoare la sistemul structural nu au fost găsite.

Sistemul constructiv „în cheotori” de la Pietroasa presupune faptul că pereții sunt alcătuiți din bârne de lemn cioplite pe patru fețe, sau „în patru dungi”, rezultând o secțiune pătrată. Legarea bârnelor atât între ele, la colțurile clădirii, cât și la intersecția cu un perete transversal despărțitor se realizează prin îmbinări populare, fie „în cheotori”, fie „în căței”. Tipul de cheotori la Pietroasa corespunde modelului „drept”, conform clasificării lui Ionescu, bârnele având patru fețe netede⁵². La partea superioară, pereții sunt încheiați cu un rând de grinzi masive așezate orizontal, unele principale și unele orizontale. Grinzile principale alcătuiesc „cununa”, acestea încheind la partea superioară pereții exteriori și interiori transversali. Capetele acestora sunt prelungite în exterior față de pereți pentru a susține o streșină (de obicei mai evazată decât corpul clădirii)⁵³, iar consolele din zona altarului sunt realizate din două bârne suprapuse, cioplite la partea inferioară și dispuse în retrageri succesive (sistem denumit multiconsole sau „aripi de fluture”)⁵⁴ (**Fig. 22; Fig. 23**). Din ilustrațiile realizate de Săcară asupra streșinii în 2001, streșina de după operația de schimbare țiglei era mai puțin evazată, evazarea actuală fiind probabil dictată de necesitatea de a realiza o protecție îmbunătățită la ploaie, datorită faptului că nu sunt folosite jgheaburi și burlane ca sisteme de preluare și scurgere a apelor pluviale, ceea ce justifică și capetele de câpriori parțial mai lungi decât linia streșinii care apar din loc în loc.

Fig. 22. Console de streșină evazate și cioplite.

Fig. 23. Consolă de streșină, vedere frontală.

⁴⁸ Godea 1996, 61.

⁴⁹ Săcară 2001, 18.

⁵⁰ Săcară 2001, 92.

⁵¹ Antoniu et alii 2006, 127.

⁵² Ionescu 1957, 126.

⁵³ Ionescu 1957, 131.

⁵⁴ Săcară 2001.

Pereții portanți sunt tencuiți, bârnele de lemn fiind acoperite cu un suport de schelet de nuiele (în zonele vizibile de la exterior) și din scânduri subțiri sau ramuri tinere despicate, dispuse oblic și fixate în cuie (în zonele vizibile de la interior), peste care s-a aplicat o tencuială de argilă combinată cu paie tocate și materii organice, atât la interior, cât și la exterior (ciamur). Este foarte probabil ca biserica, la origine, să nu fi fost tencuită, tencuielile fiind aplicate ulterior, această situație fiind întâlnită la mai multe biserici de lemn. În prezent, tencuiala originală nu mai este vizibilă, stratul exterior fiind realizat dintr-o zugrăveală de tip strop aplicată uniform, care în locurile unde este degradată lasă să se vadă o zugrăveală de var de culoare albastră și zone de tencuială suport (**Fig. 24; Fig. 25**). Parțial, tencuiala a fost completată cu tencuială de ciment.

Fundația este realizată din zidărie ciclopiană din piatră de carieră, cu liant argilos (ciamur), peste care sprijină talpa de lemn a bisericii.

Planșeul peste încăperile funcționale este de lemn, iar șarpanta acoperișului și structura turlei este de asemenea din lemn. Spațiile principale ale bisericii (naos și altar) sunt acoperite cu o boltă de lemn cu coaste din scândură sprijinite pe o grindă adiacentă cosoroabei, iar tavanul este realizat din grinzi din lemn, podit la partea inferioară cu scândură din lemn.

Fig. 24. Tencuială strop degradată.

Fig. 25. Tâmplărie fereastră și puncte de degradare ale tencuielii.

Turla are un plan rectangular simplu și este acoperită cu o învelitoare în patru ape, prezentând în zonă un bulb cu specific baroc. La partea superioară a turlei apar patru deschideri perimetrale de mici dimensiuni cu rol de aerisire, închise în prezent cu „obloane” realizate din același tip de tablă care învelește turla. Învelitoarea acoperișului are o structură de lemn în patru ape. Învelitoarea corpului principal al bisericii este acoperită cu țiglă profilată, Săcară indicând „o restaurare incisivă” la începutul secolului al XX-lea, care a cauzat atât schimbarea învelitorii, cât și alte intervenții⁵⁵. Apele învelitorii turlei, bulbul cât și fețele verticale ale turlei sunt acoperite cu tablă zincată fălțuită, intervenția fiind contemporană cu montarea învelitorii de țiglă (**Fig. 26; Fig. 27**).

Fig. 26. Fațada vestică.

Fig. 27. Fațadă sudică cu acces lateral.

⁵⁵ Săcară 2001, 92.

Tâmplăriile ferestrelor și ale ușilor nu mai păstrează detaliile originale, fiind schimbate tot la începutul secolului al XX-lea⁵⁶. Tâmplăriile ferestrelor sunt din lemn cu geam simplu, într-o singură foaie, iar forma lor este dreptunghiulară, cu o terminație superioară în formă de arc de cerc, specifică unei biserici de zid și nu de lemn (**Fig. 27**). Dimensiunile golurilor ferestrelor sunt vizibil mai mari decât cele ale unor biserici tradiționale similare, iar sursele indică o mărire a golurilor ferestrelor, petrecută la începutul secolului al XX-lea prin aceeași operație de restaurare care a adus și alte modificări edificiului. Tâmplăria ambelor uși de acces este din lemn plin, realizată din rame și tăblii de lemn, neconforme cu modelele istorice.

Pardoseala interioară din toate încăperile este realizată din dulapi lați de lemn, fiind o pardoseală dulgherească, posibil realizată ulterior construirii edificiului. Pardoseala de lemn este așezată cel mai probabil direct peste pământ. Treptele de acces de pe fațada vestică și sudică nu prezintă particularități istorice, treapta de acces pe fațada vestică fiind realizată din ciment iar cele două trepte de pe fațada sudică sunt realizate din piatră.

4.5. Stil arhitectural

Biserica din Pietroasa de Sus este un exemplu de arhitectură vernaculară populară, specific pentru arhitectura populară realizată din lemn. Bisericele sătești au fost realizate din lemn, în paralel cu dezvoltarea limbajului arhitecturii baroce în cadrul bisericilor orășenești de zidărie, iar dezvoltarea „bulbilor” de factură barocă la turnurile bisericilor de lemn este indicată de Godea ca fiind un rezultat al „contaminării” de factură barocă din mediul urban⁵⁷. Bisericile de lemn necesită intervenții regulate de întreținere datorită naturii perisabile a materialului din care sunt alcătuite, iar în mod tradițional aceste intervenții puteau presupune grade diferite de înlocuire a materialului original⁵⁸, chiar și înlocuirea unor soluții tehnice și constructive. N. Săcară certifică o lucrare amplă de reparație datând de la începutul secolului al XX-lea prin care o parte din soluțiile constructive ale bisericii au fost modificate: înlocuirea acoperișului de șindrilă cu țigla profilată la corpul principal și acoperirea cu tablă zincată fâltuită a turlei și a bulbului, modificarea dimensiunii și formei golurilor ferestrelor⁵⁹ și, cel mai probabil, înlocuirea ușilor, operație care a condus la pierderea datelor privitoare la modelul original al tâmplăriilor. Finisajul pereților, în special al celor exteriori, indică operații succesive de reparare și materiale de finisaj diferite (inclusiv ciment).

4.6. Particularități decorative

La exterior, biserica nu conține particularități decorative, cu excepția consolelor sculptate ale streșinii, specifice prelucrării cu barda.

La interior, biserica conține picturi pe bolta naosului și pe tavanul altarului, precum și pe pereții interiori ai altarului și pe catapeteasmă (**Fig. 28; Fig. 29**). Pictura bisericilor de lemn din Banat datează de la sfârșitul secolului al XVIII-lea sau cel mai târziu din secolul al XIX-lea⁶⁰. Sursele indică faptul că odată cu reparația de la începutul secolului al XX-lea, care a adus transformări soluțiilor tehnice inițiale, aceasta a adus și transformări ale picturii interioare, atât la boltă, cât și la pereții altarului. N. Săcară comentează pictura bolții ca fiind „de slabă calitate artistică, cu multe spații libere, acoperite de steluțe”⁶¹. Pe grinda orizontală a iconostasului către naos apare o pictură a unui vrej vegetal, probabil original după caracterul desenului (**Fig. 30**), iar pe timpanul iconostasului către naos de asemenea apar picturi cu o aparență mai mare de îmbătrânire a suprafeței și cu detalii de factură diferită de pictura tavanului. Iconostasul cuprinde uși împărătești pictate, iar pe suprafața către naos prezintă patru imagini încadrate în casete dreptunghiulare, al căror grad de degradare este destul de ridicat.

Tavanul pronaosului nu conține indicii ale unei picturi anterioare (**Fig. 18**). Tavanul boltit din scânduri al nasolului conține o serie de picturi încadrate într-un medalion circular bordat cu vopsea roșie, câte trei medalioane de-a lungul fiecărui perete longitudinal și un medalion central cu o inscripție de jur-împrejur, acest medalion fiind și cel mai degradat dintre toate picturile de la nivelul bolții (**Fig. 28**;

⁵⁶ Săcară 2001, 92.

⁵⁷ Godea 1996, 82.

⁵⁸ Godea 1996, 45.

⁵⁹ Săcară 2001.

⁶⁰ Pârvulescu 2012.

⁶¹ Săcară 2001, 94.

Fig. 29). Către pronaos apare un medalion central la marginea bolții care o înfățișează pe Maria cu Pruncul Isus. Acest sistem de medalioane se înscrie parțial în tradiția bizantină⁶², dar parțial iese din canoanele oficiale prin numărul mai mare de medalioane. După toate aparențele, pentru pictura inițială pe boltă, suportul de lemn a fost tratat în varianta cea mai simplă, respectiv a fost netezit cu var⁶³. Nu s-au găsit indicii asupra faptului că biserica din Pietroasa conținea sau nu anterior și alte detalii în pictura bolții, pierdute posibil prin degradare. La bolta absidei, pictura este mai degradată decât în naos și cuprinde un medalion circular central cu o inscripție, iar pe timpanul altarului, către est, este reprezentată divinitatea sub forma ochiului încadrat în triunghi cu raze radiale. Fundalul bolții este pictat în mod tradițional, cu stele galbene proiectate pe un fundal albastru reprezentând cerul.

Fig. 28. Vedere naos.

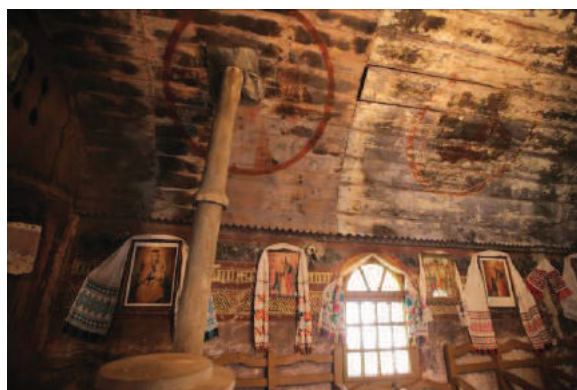

Fig. 29. Detaliu degradare pictură tavan prin străpungerea coșului de fum.

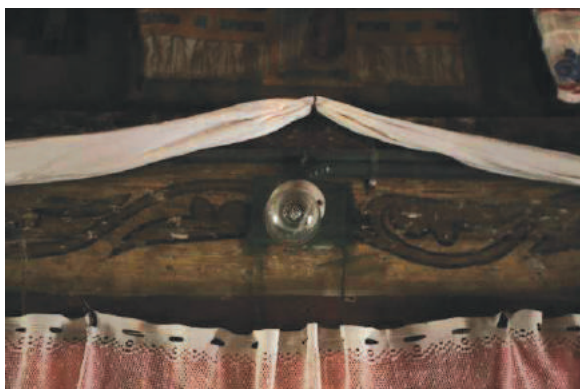

Fig. 30. Vrej pe grinda orizontală a iconostasului.

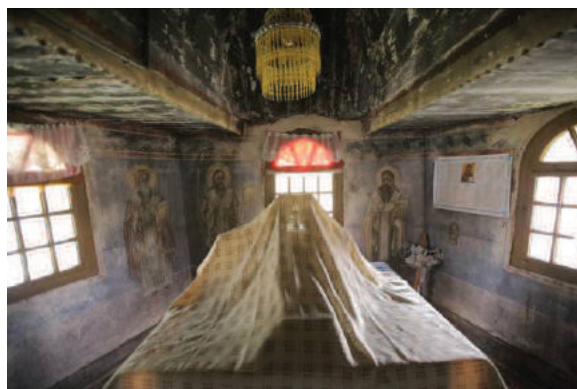

Fig. 31. Vedere absidă altar.

Pictura murală pe tencuială cuprinde imaginea Fecioarei Maria în pronaos (**Fig. 18**), încadrată într-un medalion delimitat cu o bandă roșie, precum și cele trei figuri de apostoli și sfinți de pe pereții laterali ai altarului (se disting numele Grigore și Ioan) (**Fig. 31**). Pereții laterali exteriori ai naosului și ai pronaosului, de la înălțimea bolții, respectiv tavanului în jos, sunt compartimentați în două registre, unul superior cu desene geometrice în bandă și unul inferior, lipsit de decorație. Registrul superior din naos conține desene geometrice și se divide în trei benzi, respectiv una cu o bandă continuă, una cu linii verticale și una cu triunghiuri, iar cel din altar conține doar banda superioară. Aceste decorații nu au o valoare excepțională în sine, reprezentând o decorație a unei etape intermediare în evoluția bisericii, dar totuși, la fel ca pictura interioară refăcută, ele preiau cel mai probabil grafica decorațiilor anterioare.

Decorul din lemn la interior este prezent, dar într-o măsură mică, deoarece biserica nu permitea reprezentări figurative sculptate, considerându-le de origine păgână⁶⁴. Golurile închise cu scânduri între spațiile principale (între pronaos și naos la parapetele de închidere a golurilor laterale, și între naos și podul pronaosului) prezintă decupaje simple de tip trafor (**Fig. 19**). De asemenea, la tavanul boltit al

⁶² Godea 1996, 90.

⁶³ Godea 1996, 95.

⁶⁴ Godea 1996, 87.

naosului, ultima scândură a bolții, cea care face racordul la perețele vertical și în același timp este detașată de acesta, are o prelucrare ornamentală realizată prin traforare, baza acesteia pe toată lungimea fiind decupată cu motive lobate ritmate (**Fig. 29**). În mod similar, la tavanul altarului, scândura verticală în care se termină curbura bolții și care punctează îmbinarea dintre tavanul plat și bolta centrală, are o prelucrare similară (**Fig. 31**).

4.7. Starea actuală a imobilului

Corpul bisericii prezintă numeroase fisuri în tencuielile pereților laterali, atât la interior cât și la exterior, precum și urme ale unor reparații succesive, unele dintre ele folosind materiale neconforme cu substanța monumentului. Întreaga structură este șubrezită de vreme și de acțiunea apelor pluviale.

Degradările principale constatate sunt:

a. acoperișul de țiglă profilată nu îndeplinește suficient de bine rolul de etanșeizare, determinând astfel degradarea unor elemente structurale și nestrukturale ale imobilului, nefiind conform cu imaginea imobilului. Același lucru este valabil și pentru părțile de învelitoare și turlă acoperite cu tablă zincată falțuită, întreaga învelitoare necesitând înlocuire;

b. structura acoperișului prezintă elemente lemnoase degradate care necesită înlocuire;

c. local, lemnul care alcătuiește structura este degradat, în principal prin acțiunea apelor pluviale și a insectelor (furnici și alte insecte xilofage), fiind necesare secționări și completări locale sau înlocuiri integrale în funcție de situație;

d. talpa fundației prezintă semne locale de degradare datorită infiltrațiilor și atacurilor de insecte;

e. pereții exteriori și interiori prezintă finisaje cu grad mare de degradare care necesită o strategie de reparare și de înlocuire parțială. Există inclusiv tentative de reparație cu tencuieli pe bază de mortar de ciment, care vor necesita o îndepărtare completă în procesul de restaurare;

f. tencuielile de pământ prezintă degradări masive și necesită refacere parțială;

g. tâmplăriile, atât la ferestre cât și la uși, sunt de dată mai recentă decât ușa pronaosului și nu au valoare în raport cu imobilul. Se propune proiectarea unor tâmplării noi, mai apropiate de modelele istorice și refacerea unui gol dreptunghiular pentru ferestre (golul cu terminație în arc de cerc fiind atipic);

h. montarea instalațiilor interioare (curent electric, sobă) face parte dintr-un proces normal de aducere la zi și îmbunătățire a condițiilor de folosință a bisericii, complet justificat. Cu toate acestea, instalațiile în forma actuală participă masiv la degradarea substanței originale și mai ales a suprafețelor pictate, referindu-se în special la soluția traseului coșului de fum al sobei care străpunge tocmai un medalion pictat de pe bolta naosului. Instalațiile interioare sunt improvizate și necesită reproiectare și schimbare integrală, pentru a se integra coerent în raport cu biserica;

i. picturile interioare pe lemn și pe tencuială degradate, având cauze și grade diferite de degradare.

5. Considerații asupra unor potențiale strategii de intervenție

Studiile arhitecturale realizate corespund unor cereri din partea proprietarilor de drept ale celor două biserici. Biserica din Coșevița este inclusă într-o strategie de intervenție a Mitropoliei Banatului de reabilitare a unor obiective similare, iar biserica din Pietroasa este încadrată într-o strategie mai amplă de investiții care vizează obiective similare, fiind inclusă într-un Program Național de Restaurare a bisericilor de lemn. În anul 2010, pentru acest program au fost nominalizate 11 biserici de lemn din județul Timiș. Dintre obiectivele selectate, 7 au primit fonduri alocate de Ministerul Culturii și Patrimoniului Național în anul 2011, respectiv bisericile din Poeni, Bătești, Bulza, Dubești, Groși, Margina și Zolt. Un număr de 4 biserici, printre care și cea din Pietroasa, urmează să primească fonduri ulterior, în funcție de priorități (celelalte biserici fiind Jupânești, Nemeșști și Homojdia). Concomitent însă, bisericile studiate nu fac parte dintr-o strategie coerentă de protecție, care să includă în mod organizat păstrarea și salvarea obiectivelor din grupul bisericilor de lemn din Făget din care cele două biserici fac parte.

5.1. Riscuri

Parcursul perioadei de tranziție de după Revoluție a demonstrat din plin faptul că modernitatea influențează negativ interesul față de lumea rurală, determinând o migrație masivă de la rural spre urban,

concomitent cu o pierdere a interesului față de valorile tradiționale ale acestei lumi. În mod esențial, bisericile de lemn sunt una dintre categoriile arhitecturale protejate cu risc extrem de mare la momentul actual, aflându-se în mare parte în pericol de dispariție datorită lipsei operațiilor (corecte) de întreținere, consolidare și restaurare. Păstrarea lor ca obiecte de patrimoniu face obiectul unei discuții importante cu privire la rațiunea pentru care ele ar trebui salvate, în spații în care ele devin treptat părăsite de comunitate și inclusiv de preoți, singura justificare concretă fiind nevoia de păstrare a lor pentru memoria colectivă a comunității și a unui areal geografic mai amplu. În acest sens, întreaga experiență recentă de restaurare arhitecturală a demonstrat faptul că restaurarea punctuală a unor obiective are un efect minor, comparativ cu înscrierea acestora într-o rețea culturală de obiective similare.

Stadiul existent al bisericilor demonstrează că principalul risc și principala formă de agresiune asupra acestui tip de fond construit o constituie intervențiile de tip ad-hoc, făcute în afara cadrului legal actual de protecție și realizate în majoritate de parohia sau de comunitatea locală. Acestea presupun de cele mai multe ori aplicarea soluțiilor tehnice și de finisaj neadecvate în acțiunile de reparare, care nu țin cont de valoarea și specificul imobilului, sau chiar alterări grave ale substanței construite sau a decorațiilor. Cauzele acestor demersuri se bazează în principal pe nevoia reală de a interveni asupra imobilului pentru a-l repara, dar forma intervenției este în principal ghidată de ignoranța față de valoarea edificiului.

Un alt risc important în procesul de restaurare și conservare al bisericilor de lemn îl constituie lipsa mărturiilor care să ateste operațiile anterioare de intervenție și reparații, precum și o documentare asupra imaginii istorice anterioare a bisericii. Imaginile accesate în urma studiului documentar prezintă bisericile în faze apropiate de momentul actual. În această situație, releveul realizat acurat, dublat de o urmărire minuțioasă a procesului de lucru pe șantier vor trebui să asigure păstrarea în măsură relevantă a autenticității obiectului. În special la obiective de arhitectură vernaculară, realizate aproape în întregime dintr-o substanță perisabilă precum lemnul, pierderea autenticității, mai ales datorate pierderii sau înlocuirii substanței istorice, este un subiect esențial de luat în considerare atunci când se stabilește strategia de intervenție fizică asupra obiectivului.

O problemă apărută în special după anii 1990, odată cu libera circulație, este dispariția obiectelor de cult mobile din patrimoniul lăcașelor de cult vechi, precum icoane, uși împărătești, etc., fie din neștiință fie din rea-voință. Pentru a evita acest risc se recomandă o inventariere și o datare completă a inventarului obiectelor de cult, precum și păstrarea în condiții optime a obiectelor celor mai valoroase ale bisericii.

5.2. Resurse

Bisericile de lemn păstrate reprezintă o resursă istorică și culturală de o valoare deosebită, indiferent de categoria de protecție a imobilelor în sine. Considerăm că obiective de tipul bisericii din Coșevița sau a celei din Pietroasa reprezintă elemente deosebit de valoroase, constituind repere identitare importante atât pentru cultura religioasă cât și pentru producția tradițională. În acest sens, simpla lor prezență ca obiecte păstrate este notabilă, iar relevanța lor pentru zonă depășește limitele teritoriului comunal al fiecăreia, stabilindu-se ca repere identitare și culturale relevante la nivelul județean și regional. Păstrarea *in situ* și caracterul de spațiu sacru funcțional (în cazul Coșevița) constituie de asemenea calități importante.

5.3. Recomandări de intervenție

Pentru cele două obiective studiate se recomandă întreprinderea unor măsuri de intervenție minime, care să respecte specificitatea monumentului istoric și care să păstreze în măsură relevantă materialul existent aflat în stare bună de conservare, pentru a menține cât mai mult din autenticitatea imobilelor. Ambele obiective necesită operații de consolidare minime, prin care să se realizeze stabilizarea fundației de piatră, înlocuiri ale materialului lemnos degradat, consolidarea suprastructurii și întărirea îmbinărilor. Este necesară refacerea finisajelor degradate și îndepărtarea tuturor materialelor neconforme folosite la reparațiile anterioare, precum și refacerea învelitorilor din șifă pentru a reda autenticitatea imaginii bisericilor.

Restaurarea picturilor interioare, a ușilor împărătești și a icoanelor ca piese decorative de dimensiuni reduse este o operație recomandabilă, în special în sensul integrării obiectivelor într-un circuit turistic coerent după operația de restaurare. În general, icoanele erau repictate odată cu îmbătrânirea pigmentilor și estomparea culorilor, iar restaurarea fondului de icoane vechi existente ar putea conduce la descoperirea

unor piese mult mai vechi, cu valoare documentar-istorică și artistică ridicată⁶⁵. Este recomandată inventarierea tuturor obiectelor de cult și realizarea unei datări a acestora, pentru a stabili în mod corect inventarul obiectelor de cult cu valoare istorică, de multe ori inestimabilă (icoane, sfeșnice, candelabre, policandre, litiere, farfurii, candelă, cădelnițe, antimise, etc). Considerăm că prin acest gen de acțiuni va crește implicit interesul general pentru vizitarea bisericii, ajutând într-un mod sustenabil la păstrarea acesteia.

5.4. Strategii existente

Arealul ocupat de obiectivele studiate se învecinează (îndeaproape) cu unul ocupat de obiective arhitecturale similare, care face obiectul unei strategii organizate de protecție. Este vorba despre proiectul „60 de biserici”, proiect care vizează salvagardarea a 60 de biserici de lemn din nordul Olteniei și sudul Transilvaniei, proiect a cărei arie de interes coincide cu limita dintre județul Timiș și Hunedoara, fiind situată chiar în vecinătatea obiectivului studiat.

Acest program, derulat în parteneriat între Ordinul Arhitecților din România și Fundația Pro Patrimonio, susținut aproape în exclusivitate prin acțiuni voluntare și donații, „are ca obiectiv salvarea și conservarea patrimoniului rural din nordul Olteniei și sudul Transilvaniei, reprezentat de bisericile de lemn de cimitir, parțial sau total abandonate, toate clasate ca monumente istorice, date în secolele XVII-XIX”⁶⁶. Unul dintre rezultatele concrete ale acestui program a fost editarea și publicarea unui ghid de intervenție pentru lucrările de reparație și întreținere pentru bisericile de lemn în anul 2016, cu scopul de a folosi drept material informativ pentru comunitățile locale și în special pentru preoți ca administratori direcți ai lăcașelor de cult⁶⁷.

Din acest program se pot extrage concluzii importante legate de dezvoltarea unei strategii coerente care să poată fi aplicată și pentru protejarea bisericilor de lemn din Banat.

Concluzii

Din perspectiva unei strategii de asigurare a existenței obiectivului pe termen lung, în mod ideal, bisericile ar trebui integrate unor circuite turistice specifice, relevante și coerente, cât și într-o strategie regională de implicare a unor actori din sfera locală (primărie, localnici, grupuri de acțiune, etc). Un minim pas recomandat a fi realizat în această direcție este cartarea și organizarea structurată a informațiilor privind bisericile de lemn din zonă și prezentarea lor într-un format interactiv și ușor de accesat atât pentru specialiști cât și pentru publicul larg.

Există posibilitatea reală de a încadra bisericile de lemn studiate și cele din zona Făgetului într-o rețea mai amplă de obiective similare, cu scopul promovării turismului cultural. În mod ideal, bisericile de lemn încadrate ca monument pot rămâne obiective de arhitectură populară active care au potențialul de a deveni puncte de interes local pentru comunitatea și zona mai amplă din care fac parte. Un argument pentru protecția și includerea acestor obiective într-o strategie pe termen lung îl constituie experiența și modelul de protecție aplicat prin proiectul „60 de biserici”⁶⁸, din care se pot extrage modele de implicare și strategii de acțiune cu privire la bisericile de lemn din județul Timiș.

Considerăm că pentru o protecție a acestui tip de arhitectură ecleziastică rurală *in situ*, în paralel cu fondurile alocate pentru reabilitare este nevoie de dezvoltarea unei strategii complexe de informare a comunității asupra valorii edificiilor, cât și de activare a obiectivului ca nod turistic, în cadrul unui circuit turistic activ de profil. Corecția mentalităților este esențială pentru asigurarea continuității protecției *in situ*. Dincolo de agenți instituționali, acest tip de operații ar putea beneficia de aportul unor asociații profesionale, non-profit sau ONG-uri precum și de resursele unor instituții de învățământ superior de profil precum facultățile de artă și de arhitectură.

⁶⁵ Godea 1996, 105.

⁶⁶ 60 de biserici de lemn 2016.

⁶⁷ Munteanu 2016.

⁶⁸ 60 de biserici de lemn 2016.

Listă figuri

- Fig. 1. Plan Biserica „Sfinții Apostoli Petru și Pavel” din Coșevița.
Autor: SC Vitamin Architects SRL, 2016.
- Fig. 2. Secțiune longitudinală.
Autor: SC Vitamin Architects SRL, 2016.
- Fig. 3. Secțiune transversală.
Autor: SC Vitamin Architects SRL, 2016.
- Fig. 4. Cheotoare în coadă de rândunică la absida poligonală.
Autor: Pataki Farkaș, 2015.
- Fig. 5. Cheotoare cu cep ascuns la pronaos.
Autor: Pataki Farkaș, 2015.
- Fig. 6. Structură suport tencuială.
Autor: Pataki Farkaș, 2015.
- Fig. 7. Vedere fațadă nordică cu acces lateral.
Autor: Pataki Farkaș, 2015.
- Fig. 8. Pridvor în dreptul accesului.
Autor: Pataki Farkaș, 2015.
- Fig. 9. Tâmplărie fereastră.
Autor: Pataki Farkaș, 2015.
- Fig. 10. Acces în pronaos.
Autor: Pataki Farkaș, 2015.
- Fig. 11. Cruce de tencuială pe fațada vestică.
Autor: Pataki Farkaș, 2015.
- Fig. 12. Detaliu naos.
Autor: Pataki Farkaș, 2015.
- Fig. 13. Vedere din naos.
Autor: Pataki Farkaș, 2015.
- Fig. 14. Vedere din altar.
Autor: Pataki Farkaș, 2015.
- Fig. 15. Vedere față interioară ușă acces pronaos.
Autor: Pataki Farkaș, 2015.
- Fig. 16. Vedere fațadă estică și jgheaburi de tablă degradate.
Autor: Pataki Farkaș, 2015.
- Fig. 17. Planul bisericii „Adormirea Maicii Domnului” din Pietroasa.
Autor: SC Vitamin Architects SRL, 2016.
- Fig. 18. Vedere pronaos.
Autor: Pataki Farkaș, 2015.
- Fig. 19. Panou traforat între naos și turlă.
Autor: Pataki Farkaș, 2015.
- Fig. 20. Secțiune longitudinală.
Autor: SC Vitamin Architects SRL, 2016.
- Fig. 21. Secțiune transversală.
Autor: SC Vitamin Architects SRL, 2016.
- Fig. 22. Console de streășină evazate și cioplite.
Autor: Pataki Farkaș, 2015.
- Fig. 23. Consolă de streășină, vedere frontală.
Autor: Pataki Farkaș, 2015.
- Fig. 24. Tencuială strop degradată.
Autor: Pataki Farkaș, 2015.
- Fig. 25. Tâmplărie fereastră și puncte de degradare ale tencuielii.
Autor: Pataki Farkaș, 2015.
- Fig. 26. Fațada vestică.

Autor: Pataki Farkaș, 2015.
 Fig. 27. Fațadă sudică cu acces lateral.
 Autor: Pataki Farkaș, 2015.
 Fig. 28. Vedere naos.
 Autor: Pataki Farkaș, 2015.
 Fig. 29. Detaliu degradare pictură tavan prin străpungerea coșului de fum.
 Autor: Pataki Farkaș, 2015.
 Fig. 30. Vrej pe grinda orizontală a iconostasului.
 Autor: Pataki Farkaș, 2015.
 Fig. 31. Vedere absidă altar.
 Autor: Pataki Farkaș, 2015.

Bibliografie

- 60 de biserici de lemn 2016 *Proiect de primă necesitate pentru 60 de biserici de lemn din nordul Olteniei și sudul Transilvaniei*. Sursa: <http://60bisericidelemn.ro/>, data accesării 23.03.2016.
- Antoniuc et alii 2006 Antoniuc, Doina; Ciobotaru, Dan Leopold; Medinski, Andrei; Oana, Iza-Maria; preot Pereș, Zaharia; Streian, Virgiliu; Zonte, Violeta, *Cărările credinței: Biserici de lemn monument-istoric din județul Timiș*, Timișoara, 2006.
- Bucșa, Bucșa 2015 Bucșa, Livia; Bucșa, Corneliu, *Expertiză biologică preliminară biserica de lemn din localitatea Coșevița, comuna Margina, județul Timiș*, 2015.
- Tomoni 2004 Tomoni, Dumitru, *Comuna Pietroasa de Sus. Scurt istoric*, vol. 1, Timisiensis, Timișoara, 2004.
- Gheorghiu 2002 Teodor, Octavian Gheorghiu, *Un program dificil—protecția arhitecturii sătești tradiționale din Banat-Crișana. Studiu de caz – biserica de lemn*. În: *Patrimonium Banaticum*, I, Timișoara, 2002, p. 269–282.
- Godea 1996 Godea, Ioan, *Biserici de lemn din România (nord-vestul Transilvaniei)*, București, 1996.
- Ionescu 1957 Ionescu, Grigore, *Arhitectura populară Românească*, București, 1957.
- Mitropolia Banatului 2016 *Bisericile de lemn din Arhiepiscopia Timișoarei | Mitropolia Banatului | Arhiepiscopia Timișoarei*. Sursa: <http://mitropolia-banatului.ro/bisericile-de-lemn-din-arhiepiscopia-timisoarei/>, data accesării: 19.03.2016.
- Munteanu 2009 Munteanu, Claudiu, *Monumente istorice din Banatul montan. Bisericile de lemn*, rezumat teză de doctorat, Universitatea din Oradea, 2009.
- Munteanu 2016 Munteanu, Raluca, *Biserici de lemn. Ghid pentru lucrări obișnuite de întreținere și reparații*, București, 2016.
- Părvulescu 2012 Părvulescu, Dorina, *Referiri la creația artistică ortodoxă din Banat până la sfârșitul secolului luminilor*. În: Medinski Andrei et alii. (Eds), *Tradiție și Postmodernitate: 200 de ani de artă plastică în Banat*, Timișoara, 2012, p. 9–16.
- Săcară 2001 Săcară, Nicolae, *Bisericile de lemn ale Banatului*, Timișoara, 2001.

ARHITECȚI CREATORI AI STILULUI NEOROMÂNESC ÎN ZONA BANATULUI

Gabriel Szekely*

Neo-Romanian style architects in the Banat

Abstract: The Romanian National Architectural Style, known as Neoromânesc (Neo-Romanian), appeared at the end of the 19th century in Romania, resulting from the endeavour of a number of young talented architects, led by the charismatic Ion Mincu. Inspired by the trend of Art Nouveau architecture, which created valuable national styles in many European countries, the new National Architecture became well known and much used in Romania, especially in the capital Bucharest. After 1918, in the new political context of Greater Romania, the state promotes the National Style that will be used to decorate the facades of new public buildings in Timișoara and many other towns. The present article is based on studies that used archives, literature and studies on existing buildings. The conclusion is that the main Neo-Romanian facades of Timișoara were designed by Bucharest based architects Ion Trajanescu – the author of the Orthodox cathedral, Duiliu Marcu, a major Romanian architect of the time, and Victor Vlad who was born in the Banat and lived in Timișoara. The new style had a major impact on the public buildings of Timișoara after 1918, especially on the important constructions of the time. It coexisted with other styles in the case of private buildings.

Keywords: *Architecture, Public buildings, Neo-Romanian, Timișoara, Banat*

Cuvinte cheie: *Arhitectură, Clădiri publice, Neoromânesc, Timișoara, Banat*

1. Introducere

România face parte din puținele cazuri în care un stil născut din căutarea inovației și a modernității a devenit parțial un instrument de propagandă a unui stat național. În Spania, Scoția, Germania, Finlanda, Ungaria, statul nu a comandat clădiri decorate în „stil național”, deși artiștii au creat în preajma anului 1900 clădiri valoroase, decorate cu elemente inspirate din folclorul culturii locale.

Stilul Național Român rămâne legat de complexa istorie a curentului Art Nouveau și de identitatea sa culturală diversă, izvorâtă din transformările spirituale ale statelor europene la sfârșitul secolului al XX-lea. Însă, mai mult ca oriunde, primește un caracter profund național și devine la un moment dat o artă promovată de stat, într-o perioadă în care identitatea națională devine o temă foarte importantă în România începutului secolului al XX-lea.

Dacă arta poate avea culoare politică, modernismul era legat de ideile progresiste ale unei arte de stânga (liberali, social democrați, socialiști), în timp ce arta în stil național era comandată de susținătorii ideilor de dreapta și a celor pentru care identitatea națională era foarte importantă. Este vorba despre antagonismele tipice Europei secolului al XX-lea: universalism și internaționalism versus naționalism, conservatorism versus democrație liberală.

„Ideea de a crea o arhitectură cu specific românesc a apărut odată cu apariția României moderne ca stat. Cu toate schimbările survenite în timpul evoluției sale și a aparentelor împotmoliri temporare, ea rămâne o constantă a secolului al XX-lea. Totuși, partea cea mai coerentă, în același timp cea mai pasionantă, prin însăși evoluția procesului identitar, va fi cea legată de motivul inițial: crearea unei imagini arhitecturale pentru poporul român.” Așa descrie arhitecta Carmen Popescu motivul apariției acestui stil în cartea sa valoroasă intitulată *Le Styl National Roumain*¹. Exprimarea identității și a culturii naționale, prin forme construite, părea o reală necesitate pentru intelectualitatea anilor 1900 și a perioadei

* Universitatea de Științe Agricole și Medicină Veterinară a Banatului “Regele Mihai I al României” din Timișoara, Calea Aradului, nr. 119, Timișoara, e-mail: gabi_szekely@yahoo.com

¹ Popescu 2004, 21.

interbelice care a urmat. În anii 1880–1890, pentru Mincu și colegii săi, folosirea neoromânescului era un frumos exercițiu de a crea un stil nou și de a decora casele în spiritul culturii naționale. În contextul de după 1918 și chiar înainte de această dată, pentru românii din Transilvania și Banat, în mod evident folosirea stilului național era un mod de exprimare a propriei identități, într-o zonă a Europei Centrale și a Balcanilor aflată într-o profundă transformare politică și culturală. Carmen Popescu distinge trei etape majore în evoluția stilului. Prima este cea care începe în anul 1880 și este legată de căutările lui Ion Mincu, Ion N. Socolescu, și chiar ale contestatului arhitect restaurator francez André-Émile Lecomte du Nouÿ. Toți încearcă reinterpretări ale unor motive, forme și simboluri ale arhitecturii tradiționale românești. Sursele sunt desigur diverse: arhitectură populară țărănească, arhitectura mănăstirilor și bisericilor muntenești sau moldovenești istorice, casele boierești, în special cele din zona de deal a Munteniei. Frumoase realizări a avut la începutul sec. al XX-lea arhitectul italian Giulio Magni, care s-a stabilit în România și a îmbrățișat stilul național. O a doua etapă, de maturitate a stilului începe în 1906, an marcat de marea expoziție internațională din București, din Parcul Carol, în cadrul căreia numeroase pavilioane poartă amprenta stilului național. Expoziția făcea parte din seria de festivități menite să marcheze 40 de ani de domnie a regelui Carol I. În această etapă de afirmare a stilului se realizează marile clădiri publice decorate în stil neoromânesc, proiectate de arhitecți ca Grigore Cerchez, Petre Antonescu, Victor Ștefănescu, Nicolae Ghika-Budești.

După 1918, în noul context al României Mari, stilul național primește noi semnificații. Carmen Popescu scrie: “România Mare face din stilul național simbolul său arhitectural, în același timp emblemă și mijloc de propagandă al statului. Este o arhitectură triumfantă care sărbătorește peste tot eroii neamului și comemorează sacrificiile lor; este în același timp o arhitectură menită să simbolizeze luarea în posesie a unor locuri, care exaltă valorile românismului în teritoriile alipite țării. După imaginea statului național, stilul național este unificator. Este instrument al centralizării, asigură unificarea tuturor teritoriilor prin vocabularul său, care se vrea o sinteză a tradiției. Dar această sinteză, ca toată politica unificării, nu se interesează de bogățiile culturale regionale: nu doar că privilegiază mereu puterea centrală, (ilustrată prin arta muntenească a secolului al XVIII-lea), dar impune de asemenea o estetică de stat care își ia modelele din arta țărănească, doar pentru a aduce pitoresc. După război, statul se angajează într-un proces de modernizare care are ca scop transformarea statului mărit, cu un potențial mare, într-o prezență importantă pe harta Europei. Dezvoltarea sectorului construcțiilor devine una dintre prioritățile economiei românești după 1918. Se creează chiar și o comisie pentru reconstrucția zonelor afectate de război, care mobilizează arhitecții, directorul său fiind Duiliu Marcu, secretarul său, Stefan Peternei și numără printre membri și pe Paul Smărăndescu. Nu se știe dacă, precum în cazul Franței, unde arhitectura regională a fost promovată ca doctrină oficială a reconstrucției, comisia a impus utilizarea limbajului stilului național; totuși, se poate presupune, analizând rezultatele sale, că ea a contribuit la difuziunea ei”².

Problema este că o arhitectură care ar fi încercat să folosească tradiția românească locală, din punct de vedere al românilor transilvăneni, ar fi trebuit să se folosească de elementele caracteristice ale arhitecturii locale. Astfel de elemente ar fi putut să fie silueta inconfundabilă a bisericilor de lemn maramureșene, sau elemente ale caselor din Țara Moșilor, ca să nu mai spunem că o arhitectură cu specific local ar fi putut împrumuta și elemente din arhitectura altor etnii din Transilvania. Românii care locuiesc în zona Sibiului au oricum tradițional case aproape identice cu cele ale vecinilor din satele săsești. Stilul național a folosit în schimb aproape exclusiv elemente din zona Munteniei și mai rar din zona Moldovei, așa cum a fost conceput inițial de creatorii stilului. În acest sens, nu va exista nici un fel de evoluție sau schimbare în timp. Totuși, neoromânescul va fi acceptat și promovat ca un stil național al tuturor românilor după 1918 și chiar înainte, în situația în care persoane sau instituții doreau să-și arate apartenența la identitatea națională. După 1918, stilul este promovat atât de către Statul Român, în cazul unor clădiri publice, cât și de biserica ortodoxă și de persoane particulare.

Stilul național va cunoaște o dezvoltare fără precedent după Primul Război Mondial și va fi folosit pentru programe de arhitectură foarte diverse. Nu doar statul, dar și mulți investitori privați vor îmbrățișa acest stil, pentru a ajuta la formarea unei coeziuni naționale cât mai mari³.

Dorința de exprimare a unei ideologii naționaliste are un rol important. Trajanescu scrie: “Acum,

² Popescu 2004, 206.

³ Enescu 1934, 17–18.

după victoria națională, se cere o victorie în domeniul artelor: sunt necesare case românești, mobile, picturi cu subiect românesc, covoare, sculpturi, muzică, teatru, literatură, tot ceea ce viața românească are nevoie. (...) Avem datoria să răspundem acestor nevoi (...) pentru ca această înclinație spirituală a marelui public spre arta românească să nu cadă în păcatul unei mode trecătoare”⁴.

Traianescu observă: „Parcurgând străzile Bucureștiului, putem simți o mare mulțumire de a vedea peste tot case noi, concepute toate în stilul național. Pe bulevarde, pe străzile principale sau secundare, de la centru până la periferia orașului, stilul neoromânesc este prezent în toate părțile, cu simplitatea și pitorescul său. Captează privirea prin decorațiile sale vesele de la ferestre, cornișe și timpane. Cu caracteristicile sale, acoperișuri înalte, colonade și portice de proporții monumentale, stilul neoromânesc ne dă satisfacția de a o ridica alături de alte stiluri străine, care au inundat țara și în special capitala (...)”⁵.

În anul 1911, înainte de construirea numeroaselor edificii în stil național, arhitectul Le Corbusier, în trecere prin București, observa: „L’architecture est futile comme la vie d’ici; de l’École des beaux-arts partous, car seuls les architectes diplômés de Paris travaillent ici”⁶.

Totuși și înainte de anul 1918 s-au construit numeroase clădiri în stil neoromânesc, deoarece capitala era cea mai receptivă la noul curent arhitectural. Vocabularul stilului național a devenit mai unitar și mai pur în această perioadă. Formele par mai clare, mai unitare, mai armonizate. Folosirea betonului armat după 1920 ajută și el la schimbări benefice în arhitectura timpului. Se realizează acum blocuri, case și numeroase clădiri de birouri.

2. Stilul Național în Banat

În perioada interbelică, la Timișoara s-a construit un număr de clădiri publice necesare dezvoltării orașului. Stilul neoromânesc a apărut la Timișoara după Primul Război Mondial. În primii ani de după 1918, stilul național a fost preferat de către autorități pentru clădirile publice importante. În acest sens trebuie amintită Catedrala din Timișoara și noua fațadă a Teatrului. În afară de Ion Traianescu, arhitectul Catedralei, clădirile publice în stil neoromânesc din Timișoara au fost proiectate de trei arhitecți, Duiliu Marcu, Victor Vlad și Adrian Suciu. Printre acestea se numără clădirile destinate noului Institut Politehnic, clădirea cinematografului Capitol, noua Prefectură, clădiri pentru unele regii autonome etc. Clădirile publice au de obicei un caracter monumental și fațade mai apropiate de arhitectura tradițională decât de modernism. La Arad, în perioada aceasta s-au construit clădiri publice în număr mai mic. În ceea ce privește comenzile particulare, stilul neoromânesc este prezent alături de alte stiluri istorice și alături de modernismul internațional.

Un caz interesant este Casa Ciobanu, proiectată de arhitectul Mathias Hubert. Clădirea aflată pe strada Proclamația de la Timișoara a fost construită în anul 1920 în spiritul palatelor de raport din perioada 1900–1918, ca o completare a unui front format din astfel de palate. Noutatea constă în faptul că beneficiarul i-a cerut arhitectului să folosească motive populare. Acesta, pornind de la numele proprietarului, a amplasat pe fațadă basoreliefurile care reprezintă un bărbat și o femeie în port popular.

De la sfârșitul anilor 1920, pe noile parcelări destinate pentru construcția de vile apar primele fațade în stil neoromânesc (**Fig. 1**). Cele mai frumoase clădiri în acest stil se găsesc pe bulevardul C. D. Loga. Coloanele brâncovenești decorează de obicei loggiile și dau un aer aparte acestor clădiri în contextul arhitectural al Timișoarei. Deși nu formează ansambluri unitare și nu reprezintă un stil dominant, pe străzile noilor cartiere interbelice se pot întâlni case de locuit decorate în stil neoromânesc. Este de remarcat faptul, că deși este vorba despre un stil importat dintr-o altă zonă a țării, totuși, arhitecți locali celebri au realizat fațade în acest stil la cererea beneficiarilor. Acesta este și cazul lui Székely László.

Opțiunile stilistice diferă într-adevăr mult de la comenzile beneficiarilor particulari la clădirile publice finanțate de stat. În cazul comenzilor de stat, fațadele moderniste nu erau acceptate. Se preferau stilurile istorice considerate reprezentative pentru autoritatea statului prin vechimea și conotațiile lor. Stilul oficial promovat de stat în prima perioadă este cel neoromânesc. Acestui stil îi aparțin noua Catedrală Ortodoxă din Timișoara și noua fațadă a Operei. Din a doua jumătate a anilor ‘30, în timpul dictaturii lui Carol

⁴ Traianescu 1923, 173–179.

⁵ Traianescu 1923, 174.

⁶ Le Corbusier 1966, 50 („Arhitectura este ușuratică, ca viața de aici; Școala de Arte Frumoase se vede peste tot, pentru că numai arhitecți cu diplome din Paris lucrează”).

al II-lea, autoritățile vor promova neoclasicul și neoromanicul, sub influența arhitecturii lui Mussolini din Italia fascistă. Pentru statul condus de Ion Antonescu, modelele arhitecturale italiene sunt potrivite pentru a exprima autoritatea statului totalitar. Pentru această categorie este reprezentativă Prefectura nouă din Timișoara, în stil neoclasic și căminul Liceului C.F.R. din Arad (astăzi clădirea Liceului de Artă Sabin Drăgoi) în stil neoromanic. În timpul războiului, pe plan teoretic G. M. Cantacuzino susținea clasicismul, ca un element important al culturii naționale: „Noi luptăm împotriva Orientului, urmând destinul nostru istoric. Dar purtăm acest război pentru a ne elibera de influențele nefaste. Astfel eliberați, privim cu mai multă atenție și serenitate civilizația occidentală, care este în spiritul trecutului nostru”⁷. Atunci când vorbeau despre Occident, intelectualii români se refereau în acea vreme de obicei la Italia cu care România era legată prin legături culturale și mai puțin la Franța cu care România era în război. O idee asemănătoare avea și Nichifor Crainic când pleda în timpul războiului pentru o cultură care să se debaraseze de elementele orientale ale ortodoxismului pentru a se apropia de cea latină. Regele Carol al II-lea susținea și el la sfârșitul anilor 1930 stilul clasicist: „Om cultivat, regele Carol acorda o mare importanță artelor. El vroia să-și lege numele de realizări culturale de mari dimensiuni, atât la propriu cât și la figurat. Încuraja dezvoltarea unei arhitecturi oficiale, care era așteptată deja de o vreme de către mulți. Patronează lucrări gigantice, șantiere noi, cât și restaurări a unor edificii vechi – ca de exemplu Palatul Regal. Scara arhitecturii este la fel ca ambițiile sale: monumentală. Pentru a demonstra că ține pasul cu timpul său, își îndreaptă privirea spre sistemele politice tari. Același lucru îl vor face și arhitecții săi. Astfel, arhitectura oficială românească primește o imagine clasicizantă, după modelul unei tendințe generale pe plan mondial”⁸.

O categorie aparte de clădiri o formează noile biserici construite la Timișoara și Arad în perioada interbelică. Cele mai multe biserici noi, construite la Arad, erau ortodoxe și decorate în stil național: în cartierul Grădiște, la Piața U.T.A., în Șega, în noua zonă parcelată spre Micalaca. Complexele sportive de pe malul Mureșului la Arad sunt de obicei moderniste, la fel și stadioanele U.T.A. și C.F.R. din același oraș.

Cele mai multe și cele mai importante comenzi publice le-a primit în anii 1920 la Timișoara arhitectul Duiliu Marcu care a remodelat fațada Teatrului din Timișoara (proiectată de renumiții Helmer și Fellner la sfârșitul secolului al XIX-lea). Proiectul a fost realizat în 1922, iar lucrările la Teatrul din Timișoara au început în anul 1923 și s-au terminat în anul 1927. Alături de noua Catedrală ortodoxă, noua fațadă a Teatrului trebuia să impună un nou stil dominant centrului Timișoarei. Acest lucru s-a reușit doar parțial prin fațadele noilor clădiri publice și prin remodelarea fațadei Teatrului.

O altă clădire importantă proiectată la Timișoara de Duiliu Marcu este Institutul Politehnic din oraș (Facultatea de Mecanică) și Căminul studențesc al aceluiași institut de pe bulevardul Mihai Viteazul, construite în perioada anilor 1922–1930. Beneficiar al lucrărilor a fost Ministerul Lucrărilor Publice, care a și realizat o primă variantă a proiectului, completată ulterior de Marcu. Alegerea sitului în centru, pe un teren mare, a favorizat conceperea unui proiect complex. Și de această dată autoritățile au impus stilul național pentru decorarea noii construcții. Fațadele cu cărămidă aparentă, cu elemente de simili-piatră, sunt decorate la nivelul ultimului etaj cu arce sprijinite pe coloane mici, inspirate din curentul neoromânesc. Acoperișurile înalte sunt acoperite cu țiglă. Se poate observa pe fațada acestei clădiri dorința arhitectului de a realiza o sinteză între arhitectura populară românească și cea cultă, după modelul unor maeștri ca Franck Lloyd Wright sau Mackintosh, care și ei la rândul lor s-au inspirat din arhitectura populară sau tradițională a țărilor lor. Cele patru cămine pentru studenți, grupate, au fiecare câte 250 de paturi. Complexul acesta din care mai face parte și cantina, cu fațade asemănătoare, are o unitate remarcabilă și se încadrează bine în imaginea urbană generală.

Într-un stil asemănător, dar fără decorații neoromânești, a fost realizată fațada sălii de cinema Capitol (**Fig. 2**) proiectată în anul 1930 de același arhitect care a câștigat concursul de arhitectură organizat de minister. Acoperișurile înalte cu țiglă și suprafețele de zid cu cărămidă aparentă se integrează bine în atmosfera generală a orașului. Sala are 1182 locuri, 13 loji oficiale și 9 laterale de fiecare parte.

Duiliu Marcu a încercat, după cum a declarat, să creeze o arhitectură în stil neoromânesc dar de factură modernă⁹. Cărămida aparentă care acoperă fațadele Politehnicii și ale sălii de cinema este inspirată

⁷ Popescu 2004, 305.

⁸ Popescu 2004, 339.

⁹ Marcu 1951.

de fragmentele rămase din vechile ziduri ale cetății, iar turnurile de pe colțuri, de Castelul Huniade. Cărămida aparentă, simili-piatra și acoperișurile cu țiglă se încadrează bine în atmosfera clădirilor din zonă. Încercarea de a folosi stilul național într-o abordare mai modernă și elemente din tradiția locală era o decizie firească din partea arhitectului.

Cea mai reprezentativă clădire publică construită în Timișoara în perioada interbelică a fost Catedrala Ortodoxă (**Fig. 3**) proiectată în 1934 de Ion D. Traianescu și terminată după zece ani. Clădirea de mari dimensiuni pare zveltă privită din piața centrală a orașului datorită proporțiilor sale frumoase. Fațadele îmbină în mod armonios arhitectura bisericilor muntenesti și a celor moldovenești. Deși stilurile din care s-a inspirat arhitectul provin dintr-o altă arie geografică decât cea a Banatului, clădirea catedralei nu intră în conflict cu clădirile din jur și cu atmosfera generală a centrului orașului. Șarpantele înalte acoperite cu țiglă sunt în concordanță cu tradiția locului. Volumetria clădirii, inspirată mai mult din arhitectura moldovenească, are o origine occidentală ca și limbajul arhitectural al tuturor clădirilor din orașul Timișoara.

Biserica ortodoxă din Piața Mocioni (Ștefan Furtună), proiectată între anii 1931 și 1936 de Victor Vlad are de asemenea fațadele inspirate din stilul național. Volumul masiv al clădirii cu un turn rotund lat este flancat de două clopotnițe.

Clădirea Primăriei din Timișoara (**Fig. 4**) a fost proiectată în anii 1910 de arhitectul Székely László. Construcția ar fi trebuit, conform proiectului inițial, să adăpostească o școală de arte și meserii, dar după 1918 clădirea încă neterminată a fost transformată în primărie. Fațadele realizate după 1918 de arhitectul Victor Vlad în colaborare cu inginerul Adrian Suciș au fost decorate în stil neoromânesc, precum toate celelalte clădiri publice din epocă. Se regăsesc pe fațadă elemente populare și neobranscovenesti bine armonizate și proporționate. Turnul monumental de pe colțul clădirii, gândit de Székely László ca un accent, a devenit un foisor de mari dimensiuni cu trei registre, având fiecare trei grupuri de ferestre. Registrul mijlociu are dimensiuni monumentale. Primăria din Timișoara este singura clădire publică importantă decorată în stil neobranscovenesc alături de Institutul de Igienă de pe bulevardul Victor Babeș, ambele proiectate de inginerul Adrian Suciș și profesorul arhitect Victor Vlad. Intrarea acestei clădiri este marcată printr-o compoziție monumentală în stil neobranscovenesc, cu coloane false având înălțimea a două etaje. Ca în cazul primăriei și aici compoziția centrală a clădirii folosește motivul foisorului din arhitectura muntească a secolului al XVIII-lea.

Stilul neoromânesc a ajuns la Timișoara în etapa lui târzie. Pentru fațada Operei, Marcu a folosit elemente neobizantine, în timp ce pentru Clădirea Politehnicii a utilizat motive populare.

Traianescu, la rândul său, a combinat în cazul Catedralei stilul moldovenesc cu cel muntenesc. În această fază târzie a stilului se utilizează decorații de proveniențe diferite. Clădirile promovate de stat sunt monumentale și de mari dimensiuni. Cu ajutorul lor noua putere de după 1918 dorește să pună bazele unui nou climat cultural.

3. Personalități

Menționăm mai jos cele mai importante personalități care și-au pus amprenta asupra arhitecturii în stil neoromânesc în Banat¹⁰:

Székely László – n. 1877 Salonta, d. 1934 Timișoara – a fost arhitect la Timișoara în perioada 1903 – 1934. Diploma de arhitect a obținut-o în 1900 la Facultatea de Arhitectură din Budapesta. A fost la universitate asistentul arhitectului Czigler Győző. S-a mutat la Timișoara în 1903, unde devine și arhitect șef al orașului până la sfârșitul Primului Război Mondial, dar avea și birou propriu de proiectare. Printre lucrările reprezentative se numără: Complexul Piaristilor – în 1908 (biserica s-a construit în 1912), clădirea Camerei de Comerț în 1913, Palatul de raport al Primăriei din Piața Traian în 1911, clădirea Turbinelor de pe râul Bega în 1906, clădirea Pompierilor din cartierul Iosefin în 1905, clădirea Abatorului în 1905, clădirea Clubului Regatta din Parcul Rozelor în 1910, Palatul Neptun în 1910, Palatul de raport al primăriei din Piața Traian în 1911, Palatul Lloyd în 1911, Palatul Dauerbach din Piața Revoluției în 1912, clădirea Fabricii de ciorapi în 1908 – pe str. Kogălniceanu, Casa minorității maghiare din Timișoara în 1930, pe Bd-ul Revoluției din 1989, Monumentul Fecioarei Maria din Piața Maria în 1906, Parcul

¹⁰ Notă: Datele referitoare la arhitecții menționați provin din cercetările personale ale autorului. Informațiile provin din Arhivele Naționale din orașele Timișoara, Arad și Caransebeș, din cercetări de teren, din interviuri realizate cu diverse persoane. Pe baza acestor informații diverse comparate, textele sunt scrise de autor.

Poporului în 1910, numeroase vile, remodelări de fațade ale unor clădiri din Piața Unirii etc. La Salonta a proiectat clădirea Primăriei și a Gimnaziului de Stat. În piața centrală a orașului Timișoara (Piața Revoluției), care s-a conturat în perioada când a fost arhitect șef, a proiectat cinci clădiri de mari dimensiuni. Nici un alt arhitect nu a proiectat în oraș în acea perioadă un număr atât de mare de clădiri de mari dimensiuni. A abordat stiluri arhitecturale numeroase: secesion, neoclasicism, diferite variante eclectice, neoromânesc, dar și clădiri aproape lipsite de decorații, probabil sub influența modernismului. În numeroase cazuri îmbină elemente caracteristice secesionului cu decorații din vocabularul tradițional al eclecticismului de secolul al XIX-lea, sau din alte stiluri istorice. Era proprietarul mai multor palate de raport proiectate de el.

Vlad Victor – n. 8 februarie 1889 Lugoj, d. 27 decembrie 1967 Timișoara. A fost absolvent al Liceului Andrei Șaguna din Brașov în anul 1908. A absolvit în 1917 Universitatea Politehnică din Budapesta la Facultatea de Poduri și Șosele, la specializarea arhitectură (în condițiile în care meseriile de arhitect și inginer constructor nu erau separate încă). La Școala Politehnică din Timișoara este profesor provizoriu din anul 1923, iar din anul 1926 profesor definitiv la materia geometrie descriptivă. A întocmit caietul de sarcini pe baza căruia Duiliu Marcu a proiectat Corpul principal al clădirii Politehnicii (astăzi Facultatea de Mecanică), căminul 1MV și cantina 1MV. A fost și diriginte de șantier la realizarea acestora. Cere în repetate rânduri înființarea unei Facultăți de Construcții în cadrul Politehnicii, ceea ce se va împlini în 1941. Va fi decanul noii facultăți între anii 1941–1948 și din nou între 1956 și 1961. Din anul 1948, până la pensionare în 1962, va fi șeful Catedrei de Construcții Civile. În 1957 a fost decorat cu Ordinul Muncii, cl. a II-a, iar în 1962 a primit titlul de profesor emerit. A fost timp de mulți ani președintele filialei Banat a Uniunii Arhitecților. A realizat proiectul pentru clădirea Prefecturii Timiș, transformând construcția proiectată inițial de arhitectul Mathias Hubert cu colaboratorii săi Cornel Liuba și Edmund Stanzel pentru Școala de Fete “Sofia Imbroane” în perioada interbelică. Transformarea clădirii a avut loc între anii 1938–1943. Victor Vlad a mai proiectat biserica ortodoxă din cartierul Iosefin Timișoara, biserica ortodoxă din cartierul Mehala Timișoara, Catedrala ortodoxă din Târgu Mureș, clădirea Institutului de Igienă de pe strada Victor Babeș din Timișoara (**Fig. 5**), a lucrat la transformarea fațadei Primăriei din Timișoara în colaborare cu inginerul Suciu.

Marcu Duiliu – n. 23 martie 1885 Calafat, d. 9 martie 1966 București. A absolvit Liceul Carol I din Craiova, a fost student la Școala Superioară de Arhitectură din București (1906). A absolvit Școala Națională de Arte Frumoase din Paris (1907–1912) sub îndrumarea profesorului Victor Laloux. La Universitatea de Arhitectură din București a fost profesor suplinitor între 1929–1931, profesor titular de Istoria Arhitecturii între 1931 și 1948, profesor la catedra de proiectare între 1948–1957. Alte funcții: Vicepreședinte al Consiliului Superior Tehnic și președinte al Comisiei de avizare a proiectelor de arhitectură (1944–1953), membru al comitetului de stat pentru arhitectură și construcții, director general al Direcției Monumentelor Istorice (1953–1965), membru al Academiei Române din 1955, președinte al Uniunii Arhitecților din România (1953–1965). A fost laureat al Premiului de Stat pe anul 1952 pentru Palatul (Victoria) Președinției Consiliului de Miniștri din București. La început a realizat lucrări în stil clasic academic francez: trei locuințe la Craiova (1913–1915), locuință pe strada Ana Ipătescu, nr. 52, la București în 1923, Pavilionul Artelor și restaurantul din Parcul Kiseleff (dispărute) – 1924–1927. Lucrări în stil neoromânesc: Bd.-ul Ana Ipătescu nr. 40, vile la Sinaia între 1923–1930, locuințe la Reșița (1928–1930), proiecte pentru Palatul Academiei Române (1927, 1928, 1931). La Timișoara a realizat clădirea Institutului Politehnic între anii 1929–1930, a proiectat noua fațadă a Teatrului Național (1923–1927) (**Fig. 6**), clădirea Cinematografului Capitol (1926–1930). Tot în stil național a mai proiectat Pavilionul României la expoziția Internațională de la Barcelona (1929). Alte clădiri publice în stil modernist – clasicizant: Institutul de Fizică și Chimie din Cluj Napoca (1937–1939), Palatul Guvernului (1937–1944, 1952), Comitetul de Stat al Planificării (1934–1941), Academia Militară (1937–1939), Palatul Ministerului Transporturilor (1937–1940, 1947), Biblioteca Academiei Române (1935). A proiectat blocuri pe Bd.-ul Magheru, nr. 14, între 1936–1938, str. Știrbei Vodă, nr. 18–20 în 1935, str. Dr. Sion, nr. 9 și nr. 92 în 1934–1935, str. Dionisie Lupu, nr. 2 în 1934–1935. A mai proiectat vile la Sinaia și Predeal (1934–1935), proiect modernizare și extindere Hotel Athenée Palace (1938–1939), București, proiecte de sistematizare București (1934–1936), Buzău (1936–1945), Brașov (1937–1942) și 1943–1945, stațiunile Timișul de Sus – 1937 și Agigea – 1936, lucrări teoretice: Estetica orașelor – 1927, Rev. Arhitectura – “20 travaux de 1930 a 1940, (Buc. 1946), Rev Arhitectura – Monografia lucrărilor realizate (Buc. 1960).

Trajanescu D. Ion – n. 30 mai 1875 București, d. februarie 1964 București. A obținut diploma de arhitect în 1903 la București. A fost student al lui Ion Mincu. Între 1909 și 1924 lucrează la Serviciul Tehnic al Comisiei Monumentelor. Între 1913–1920 este profesor onorific, între 1924–1940 este profesor universitar la Academia de Arhitectură din București. Publică articole în Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice, Revista Arhitectura, Artele Frumoase, Urbanismul. A realizat proiecte de restaurare la diverse mănăstiri: Hurezi, Bistrița, Govora, Dintr-un Lemn, Momu, Stănești, Brâncoveni. A proiectat Palatul Ligii Culturale (actual Teatrul Bulandra), Biserica Petru și Pavel Belvedere din cartierul Grant București, Biserica Colentina Sf. Dumitru, Biserica Spirea Veche, Biserica Sf. Elefterie (nou), Biserica Căramidarii de Jos (în colaborare cu Duiliu Marcu), Catedrala din Timișoara, Catedrala din Turda, Biserica Madona Dudu din Craiova, Catedrala din Tecuci.

Niga Ioan – arh. la Arad (n. 1877), a absolvit Universitatea Tehnică Regală maghiară din Budapesta – Secția Arhitectură între anii 1896–1903. La Arad a proiectat Palatul Suciu Maria, str. Blajului, nr. 3, (1906–1907). La Timișoara a proiectat, împreună cu arh. Székely László, Biserica Ortodoxă din Cartierul Fabric – str. Andrei Șaguna (1911–1912) (**Fig. 7**). Fiul său, Tiberiu Caius Mihai Niga, (născut în 1906) va fi și el arhitect la București și profesor la universitate. În 1919 Ioan Niga se mută la București unde obține postul de Arhitect al Direcției generale a căilor ferate.

Dintre arhitecții mai sus amintiți, Székely László era deja în 1920 la apogeul carierei. În perioada dintre anii 1903 și 1918 a construit aproape toate clădirile noi de mari dimensiuni din Timișoara, era arhitect șef, avea propria antrepriză de construcții și a devenit proprietarul mai multor case de raport din oraș. După anul 1918, în noul context politic pierde funcțiile publice. Va avea în schimb în continuare un birou de proiectare cu mai mulți angajați și va mai realiza clădiri importante cum ar fi noua clădire a Camerei de Comerț din piața centrală a orașului. În timpul carierei a abordat mai multe stiluri arhitecturale. Deși spunea că stilurile preferate erau cele istorice, la cererea beneficiarilor a decorat fațadele clădirilor sale în spiritul Art Nouveau. A creat un fel de stil propriu, în care principiile artei secesion se îmbină cu decorații din alte epoci. A acceptat să proiecteze clădiri de locuit și în stil neoromânesc după Primul Război Mondial, la cererea unor beneficiari. În anul 1911 Székely a colaborat cu tânărul arhitect arădean Ioan Niga la proiectarea noii biserici ortodoxe din cartierul Fabric din Timișoara. După 1920, locul deținut de Székely în rândul arhitecților locali este luat de Victor Vlad. Nu a fost arhitect șef ca Székely, dar a fost profesor universitar și a ajuns șef de catedră și decan la Facultatea de Construcții din oraș. A proiectat în perioada interbelică majoritatea clădirilor publice, bisericile noi de mari dimensiuni, noua fațadă a Primăriei, Institutul de Igienă etc. A rămas fidel în toată această perioadă stilului neoromânesc. Un lucru mai deosebit este faptul că Vlad a ales meseria de inginer constructor după 1945, în detrimentul carierei de arhitect. Este adevărat că în calitate de arhitect a avut deja multe împliniri, iar pregătirea dublă din timpul studiilor de la Budapesta i-a permis această opțiune. Până la apariția betonului armat în anii 1920 ca material acceptat, facultatea din Budapesta pregătea tinerii arhitecți și pentru calcularea structurilor de cărămidă portantă ale clădirilor. Cei doi bucureșteni, Duiliu Marcu și Ion D. Trajanescu au fost personalități marcante ale stilului în întreaga țară. Au realizat cele mai multe proiecte pentru București, dar și multe lucrări pentru orașele de provincie. S-au cunoscut și chiar au colaborat la proiectarea unor biserici din capitală. De altfel, Victor Vlad a și colaborat cu Duiliu Marcu cu ocazia construirii clădirii Politehnicii din Timișoara, și în cadrul Uniunii Arhitecților în care amândoi au avut funcții importante.

Un caz aparte reprezintă Clădirea Diecezanei din Arad, ridicată de Episcopia Ortodoxă în anul 1908 pe str. Mihai Eminescu la numărul 18. Este prima clădire publică în stil neoromânesc din oraș și a funcționat ca sediu al Episcopiei Ortodoxe. Aici a funcționat mulți ani tipografia și librăria Diecezană a Episcopiei. Fiind ridicată înainte de anul 1918, într-un oraș aflat sub administrație Austro-Ungară, clădirea decorată în stil național românesc a devenit foarte importantă pentru identitatea comunității românești locale.

La Arad și în orașele mai mici din Banat s-au construit după 1918 puține clădiri publice importante în stil neoromânesc. Au existat în schimb beneficiari care au comandat vile care purtau haina stilului național (**Fig. 8**). Stilul neoromânesc a fost folosit sporadic în Banat în cazul vilor pe tot parcursul anilor 1930 până la instaurarea regimului comunist.

Concluzii

Din studiile realizate, referitoare la arhitectii din zona Banatului în perioada interbelică, a rezultat că majoritatea clădirilor decorate în stil național sunt opera a numai șase arhitecți. În afară de Székely László și Ioan Niga, care au realizat înainte și după Primul Război Mondial un număr mic de astfel de imobile, un rol major au avut bucureștenii Duiliu Marcu și Ion Trajanescu, cât și timișorenii Victor Vlad și Adrian Suciu. Cei doi arhitecți timișoreni au colaborat de mai multe ori în timpul vieții, și același lucru se poate spune și despre cei doi bucureșteni. Dacă Trajanescu și Marcu au realizat cele mai importante clădiri construite la Timișoara în acea vreme, și construcțiile realizate de Victor Vlad și Suciu au marcat imaginea orașului. Stilul neoromânesc de după anul 1920 aparține etapei târzii a acestei orientări artistice, considerată de către unii autori ca fiind decadentă. Totuși, imobilele realizate în această perioadă în stil național la Timișoara și în alte orașe din zona Banatului, au marcat imaginea urbană a localităților. Autoritățile au încurajat de multe ori folosirea acestui stil în cazul clădirilor publice. Un rol aparte au avut bisericile ortodoxe construite în această perioadă, inspirate din arhitectura veche bizantină și din tradiția clădirilor de cult istorice din Muntenia și Moldova.

Listă figuri

Fig. 1. Vilă în stil Neoromânesc, str. Michelangelo – perioada interbelică.

Foto: Gabriel Szekely.

Fig. 2. Clădirea Cinema Capitol – arh. Duiliu Marcu.

Foto: Gabriel Szekely.

Fig. 3. Catedrala Ortodoxă din Timișoara – arh. Ion D. Trajanescu.

Foto: Gabriel Szekely.

Fig. 4. Primăria din Timișoara – finalizat arh. Adrian Suciu și arh. Victor Vlad.

Foto: Gabriel Szekely.

Fig. 5. Institutul de Igienă din Timișoara – arh. Adrian Suciu și arh. Victor Vlad.

Foto: Gabriel Szekely.

Fig. 6. Fațada Operei din Timișoara – arh. Duiliu Marcu.

Foto: Gabriel Szekely.

Fig. 7. Biserica Ortodoxă din cartierul Fabric Timișoara – arh. Ion Niga și arh. Székely László.

Foto: Gabriel Szekely.

Fig. 8. Vilă în stil Neoromânesc Timișoara, str. A. Mocioni – perioada interbelică.

Foto: Gabriel Szekely.

Bibliografie

Enescu 1934	Enescu, Ion D., <i>Arhitectura și economia națională</i> . În: <i>Arhitectura</i> , 1934, p. 29–36.
Le Corbusier 1966	Le Corbusier (Charles-Édouard Jeanneret), <i>Le "Voyage d'Orient"</i> , Paris, 1966.
Marcu 1951	Marcu, Duiliu, <i>Catalog lucrări</i> , București, 1951.
Popescu 2004	Popescu, Carmen, <i>Le Styl National Roumain, Construire une nation a travers l'architecture 1881–1945</i> , București, 2004.
Trajanescu 1923	Trajanescu, Ioan, <i>Arhitectura noastră de azi</i> . În: <i>Artele Frumoase</i> , 1923, p. 173–179.

Fig. 1. Vilă în stil Neoromâneșc, str. Michelangelo – perioada interbelică.

Fig. 2. Clădirea Cinema Capitol – arh. Duiliu Marcu.

Fig. 3. Catedrala Ortodoxă din Timișoara – arh. Ion D. Traianescu.

Fig. 4. Primăria din Timișoara – finalizat arh. Adrian Suciș și arh. Victor Vlad.

Fig. 5. Institutul de Igienă din Timișoara – arh. Adrian Suciu și arh. Victor Vlad.

Fig. 6. Fațada Operei din Timișoara – arh. Duiliu Marcu.

Fig. 7. Biserica Ortodoxă din cartierul Fabric Timișoara – arh. Ioan Niga și arh. Székely László.

Fig. 8. Vilă în stil Neoromânesc Timișoara, str. A. Mocioni – perioada interbelică.

PATRIMONIUL MOBIL

ICOANE BĂNĂȚENE PE STICLĂ

Andreea Foanene*

Banat icons on glass

Abstract: Romanian iconographic reverse painting on glass can be considered a particular phenomenon, an artistic technique that shifts into a cultural aspect of identity. An expression of cultural interference, icons on glass from Romania express a number of elements specific to the imagological Eastern European Orthodox tradition that meets some technical characteristic that came from western European 17th–18th century art workshops.

Romanian icons on glass are considered one of the folk art categories practiced in our country, especially in Transylvania and Banat. A cultural result of geopolitical tensions that marked Romanian territory during the 18th century, this artistic genre is based on a variety of technical influences characteristic to Central Europe: Bavaria – Austria – Bohemia. Reverse painting on glass, a specific art technique of the Germanic countries that take over the political and economic control of Transylvania and Banat, is imported into those territories and becomes an inspiration for Romanian peasants.

This technique had many advantages: it could be practiced either in small workshops or at home after the agricultural seasons, low material costs, all the raw materials were easy to find, the final object satisfied the iconographic needs of the community and the icons had a well established public. Maybe the most important argument of those flourishing workshops was the intertwining of religious elements with characteristics of naive art, a combination that generated a platform for artistic freedom, seductive creativity and refreshing comfort.

The aestheticism of these works is strongly influenced by the narrative dimension of the images, specific to the naive art structures and to iconographic mechanisms. In their works, icon painters imagined details of local architecture, dendrologic elements, flora, local fauna (a trend of the period), or of the socio-political relations inside their community.

Subjects like: The Resurrection, The Mystical Winepress, saints as: Saint Nicholas, Saint Haralambos, Saint George, Saint Elias, Saint Paraskevi and, of course, different variants of the iconographical postures of the Mother of God figure between the most important themes.

We can observe, in this case, the transformation of artistic techniques into a dynamic expression of the local identity. Those are the reasons for which we developed this study on the narrative dimension of Romanian icons on glass.

Keywords: *identity, art technique, icon on glass, narrative*

Cuvinte cheie: *identitate, tehnică, icoană pe sticlă, narativ*

1. Introducere

Pictura iconografică românească pe sticlă poate fi considerată un fenomen particular, ce transformă o tehnică artistică într-un aspect cultural identitar. Expresie a interferențelor culturale, icoanele pe sticlă din România prezintă o serie de elemente imagologice specifice tradiției est-europene ortodoxe ce întâlnesc principii tehnice caracteristice atelierelor vest europene din secolele XVII-XVIII.

Icoana pe sticlă, categorie a artei populare românești, este catalogată drept gen al artei populare, practicat în țara noastră în special în Transilvania și Banat. Rezultat cultural al tensiunilor geopolitice care au marcat în secolul al XVIII-lea teritoriul României de azi, acest gen artistic figurativ are la bază o multitudine de influențe tehnice caracteristice zonei central-europene care au migrat către teritoriile cucerite pe filiera Bavaria – Austria – Boemia. Pictura pe sticlă, tehnică practică în țările vest europene care preiau controlul politic și economic al Transilvaniei și Banatului la sfârșitul secolului al XVII-lea este importată în spațiul românesc și devine motiv de inspirație pentru țărani români.

* Universitatea de Vest Timișoara, Facultatea de Arte și Design, str. Oituz, nr. 4, Timișoara, e-mail: andreea_foanene@yahoo.com

2. Proveniența icoanelor din colecțiile bănățene

Primele icoane pe sticlă din colecția Muzeului Banatului provin din centre ardelenesti și din surse aflate în sudul Banatului¹. Încă de la momentul achizițiilor inițiale, sunt observate diferențele dintre icoanele ardelenice și cele bănățene, dar și existența picturii iconografice pe sticlă atât în Ardeal, cât și în Banat.

După Nicolae Săcară, icoanele bănățene au fost colectate de pe „un teritoriu cuprins între Dunăre la Sud și Mureș la Nord”². Conform informațiilor arhivei științifice a secției etnografice a Muzeului Banatului, printre posibilele zone de proveniență putem lua în considerare localitatea românească Srediștea-Mică din Voivodina, unde pe lângă mănăstire ar fi existat o școală de pictură. În monografia așezământului monahal Srediștea Mică, autorul consemnează o legendă redată în 1927 de preotul srediștean Alexandru Vărgăean, care duce mai departe, ca izvod viu, istoria formării mănăstirii de la Srediștea-Mică într-un spațiu împădurit și misterios³. Aurel Cosma leagă tradiția picturii bănățene de școala de pictură de la Srediștea, menționând rolul primelor școli de pictură în introducerea dedicată școlilor primitive și iconarilor. „Cea dintâi amintire istorică despre pictura românească din Banat o găsim în secolul al XVIII-lea, după retragerea turcilor, când se fondează în diversele părți ale provinciei școli de zugrăvi români cu menirea ca să-i pregătească pentru pictarea noilor biserici ce se ridicau în locul celor distruse de năvălirea semilunei. Școlile acestea erau inițiate și susținute de vechile mănăstiri românești, ba chiar și de particulari. Cronicile ne pomenesc despre vestita școală de pictură religioasă a lui *Vasile Diaconovici Loga*, bunicul marelui pedagog bănățean de mai târziu. Această școală funcționa în comuna Srediștea de lângă Vârșeț, deja de la 1736 încoace și a dat pictori renumiți, ca pe *Raicu* din Vârșeț, pe *Petruși* din Timișoara și pe *George*, fiul lui Vasile Diaconovici Loga. Ei au fondat la rândul lor alte școli. Cu ei începe șirul de artiști bănățeni cari au format școala primitivă a picturii românești din această provincie. Cea mai mare parte a lor erau iconari, zugrăvind pe sticlă sau pe lemn diverse imagini de sfinți, pe cari le vândeau apoi la târguri, dar fără îndoială mulți dintre ei au ajuns la o manieră mai perfectă de a lucra cu penelul”⁴.

În cadrul cercetării de teren, Nicolae Săcară a avut ocazia să discute cu bătrâni care depăneau amintiri de la începutul secolului al XX-lea. Aceștia au povestit despre prezența iconarilor la târgurile anuale de la Arad, Bocșa, Ciocova, Deta, Ineu, Lugoj, Sânnicolau Mare, Timișoara. Mărturiile despre oamenii care realizau aceste picturi pe sticlă se referă la faptul că aceștia ar fi fost tot din Banatul sârbesc „de prin jurul Vârșetului” sau „de pe lângă Biserica Albă”⁵. De asemenea, atât Nicolae Săcară cât și Iuliana și Dumitru Dancu preiau o informație care subliniază faptul că tatăl pictorului Nicolae Popescu, pe nume Gheorghe Popescu, picta icoane pe sticlă la Zorlențul Mare⁶.

Savantul italian Francesco Grisellini, în călătoria începută pe la 1774 pentru descoperirea Banatului și a locuitorilor săi, dedică în 1780 o istorie politică și naturală a ținutului pe care îl studiază timp de doi ani. În cartea sa, Grisellini prezintă Banatul ca pe „o provincie însemnată (...) al cărei teritoriu întins se mărginește spre soare-răsare cu Ardealul și Țara Românească. Mai bine zis, cu Banatul de odinioară al Severinului spre miază-noapte și soare-apune ea se învecinează cu Ungaria de jos și Slavonia, iar spre miazăzi cu Serbia”⁷.

Alături de bogăția și diversitatea Banatului, este de observat poziția sa strategică, aceasta din urmă fiind o calitate cumulativă a perspectivei geografice, politice și multietnice.

Vintilă Mihăilescu compară regiunea banatică dunăreană cu o placă turnantă care, prin poziția sa geografică, a reprezentat o punte de legătură între Câmpia Panonică și spațiul sud-est european, peste vadurile fluviului. Dacă Dunărea e considerată un coridor european ce unește două mari spații geografice: bazinul panonic de cel pontic, Munții Banatului, aparținând lanțului nord dunărean al Carpaților, închid, asemenea unui arc, frontiera estică a Banatului. Mai moi și mai blânde, dealurile piemontane, câmpia Mureșului și a Timișului, cu desfășurare treptată spre vest, accentuează aspectul de amfiteatru al reliefului regiunii bănățene. Formă naturală ce amintește de structurile arhitectonice teatrale ale antichității,

¹ Miloia 1929, 58-75.

² Săcară 2005, 10.

³ Stan 2016, 6.

⁴ Cosma 1940, 9.

⁵ Săcară 2005, 9-11.

⁶ Meteș 1964, 754.

⁷ Grisellini 1984, 22.

cu o amplă deschidere către vest, acest „amfiteatru” este similar, la scară redusă, amfiteatrului natural al Ardealului⁸.

Pe acest fond al unei structuri geospațiale propice dezvoltării cumulative și deschisă dinamicii schimbării, pictura populară iconografică pe sticlă are să manifeste particularități deosebite.

3. Geografia colecțiilor de icoane bănățene pe sticlă

Cu ocazia „deselor periopluri și ieșiri la teren cu scopul studierii monumentelor ecleziastice românești, sau pentru augmentarea colecțiilor muzeale”,⁹ istoricul de artă Ioachim Miloia inaugurează primele colecte și achiziții în materie de icoane pe sticlă. El achiziționează 12 asemenea artefacte, care sunt cuprinse în raportul muzeal asupra cercetărilor specifice din 1929¹⁰.

Primele icoane pe sticlă din colecția Muzeului Banatului provin din centre ardelenesti și din surse aflate în sudul Banatului¹¹. Încă de la momentul achizițiilor inițiale, sunt observate diferențele dintre icoanele ardelenesti și cele bănățene iar realitatea comună a iconografiei pe sticlă atât în Ardeal și în Banat stă semn al istoriei și gusturilor estetice comune.

După o statistică publicată în 2005 de N. Săcară, evidența colecțiilor în care apăreau icoane bănățene pe sticlă se structura astfel (Tab.1.)¹²:

Nr. de piese	Tehnică și proveniență	Colecția
51	Icoane bănățene pe sticlă	Muzeul Banatului
20	Icoane de factură catolică realizate pe oglindă și sticlă	Muzeul Banatului
18	Iconițe de comuniune pe sticlă (catolice)	Muzeul Banatului
3	Icoane bănățene pe sticlă	Muzeul de la Lugoj
4	Icoane bănățene pe sticlă	Muzeul de etnografie și al Regimentului de graniță din Caransebeș.
12	Icoane bănățene pe sticlă	Colecția Arhiepiscopiei Timișoarei
Aprox. 30	Icoane bănățene pe sticlă	Colecții particulare din Timișoara

Tab.1. Evidența colecțiilor.

Pe lângă acestea, este menționat un număr mai mare de icoane pe sticlă provenite din centre ardelenesti. În contextul unei discuții despre icoanele pe sticlă din Banat este relevant să subliniem existența abundentă a picturilor ardelenesti în spațiul bănățean. Aproximativ 221 de icoane pe sticlă provenite din centre transilvănene, majoritatea de la Nicula, există numai în colecția Muzeului Banatului¹³.

4. Particularități tehnice și tematice

Din punct de vedere tehnic, materialele indispensabile acestui gen de artă sunt sticla și lemnul. Pictura pe sticlă ne duce cu gândul la maiestruoasele vitralii ale catedralelor gotice din vestul Europei, la filosofia luminii divine care se așternea peste lumea materială odată cu filtrarea luminii solare prin suprafețele de sticlă pictată. Deși tehnic este înrudită cu arta decorării catedralelor, pictura est-europeană pe sticlă se naște ca expresie intimistă a relației omului simplu cu divinitatea. Primele icoane pe sticlă sunt de dimensiuni reduse. Fiind o artă practică de țărani, pictura românească pe sticlă nu beneficiază de ingineria sofisticată a montării materiei transparente pe structură metalică. Bucățile de sticlă sunt încadrate de rame simple, din lemn de conifere. Atât sticla de gală cât și cadrele din lemn erau realizate din materiale locale, în atelierele din apropierea centrelor de pictură pe sticlă. Asemenea picturii pe sticlă din Transilvania, icoanele pe sticlă din Banat sunt realizate de *molări*¹⁴ pe bucăți de materie transparentă

⁸ Mihăilescu 1978, 22–23, 28.

⁹ Săcară 2005, 9.

¹⁰ Miloia 1929, 58–75.

¹¹ Miloia 1929, 58–75.

¹² Săcară 2005, 9–11.

¹³ Săcară 2005, 10.

¹⁴ În Banat pictorii se numesc *molări* ca adaptare a terminologiei germane *maler/malerai*- pictor, pictură.

subțire și fragilă (cca. 1–1,5 mm). Așadar, realizarea picturilor pe sticlă e direct legată de existența glăjăriilor, a atelierelor de prelucrat sticla.

Francesco Grisellini notează în legătură cu acest subiect că „...valahii au învățat imediat fabricarea sticlei...”¹⁵. Eliberarea Banatului de sub turci în 1716 determină, alături de schimbarea politică, apariția și înflorirea unor meșteșuguri importate din vestul Europei. Printre glăjăriile bănățene cunoscute până astăzi se numără manufacturile de sticlă de la Oravița și Calina, Slatina și apoi Tomești. Aceste ateliere, la puțin timp după instalare, oferă rezultate remarcabile¹⁶.

În afara sticlei, materialele necesare picturilor sus menționate, proveneau din gospodăriile țăranilor. Contururile desenelor se trasau cu o pană de gâscă tăiată în unghi drept, pentru o mai mare exactitate a liniei. Pictorii au învățat să-și confecționeze pensule din păr de animale și, mai târziu, materialele necesare au devenit accesibile în magazinele de profil. Culorile folosite în vechile icoane pe sticlă sunt expresia unei bune cunoașteri a întrebuințării pigmenților naturali. Cornel Irimie și Marcela Focșa vorbesc pe scurt despre soluțiile cromatice utilizate de meșterii populari români din Transilvania¹⁷.

Pictura pe sticlă prezintă o multitudine de avantaje: putea fi practică în ateliere mici sau acasă, după sezoanele dedicate agriculturii, costurile de producție nu erau mari, materia primă era ușor de găsit, îndeplinea nevoile iconografice ale comunității, obiectele se puteau vinde în târguri și aveau un public bine determinat.

Poate cel mai important argument al înfloririi atelierelor de pictură pe sticlă este împletirea elementelor religioase cu caracteristicile artei naive, combinație care a determinat o platformă de libertate artistică, o creativitate seducătoare și reconfortantă.

Estetismul icoanelor pe sticlă românești este puternic marcat de dimensiunea narativă a imaginilor, specifică atât structurilor imagologice ale artei naive, cât și mecanismelor iconografice. În operele lor, iconarii imaginau detalii ale arhitecturii locale, elemente dendrologice, flora, fauna locală, aspecte legate de moda timpului, sau de relațiile socio-politice.

Teme preferate, precum Masa Raiului, Răstignirea, Nașterea, Iisus cu vița de vie, sau icoane ale sfinților, precum Sfântul Nicolae, Sfântul Ilie, Sfântul Gheorghe, Sfântul Haralambie, Sfânta Parascheva sau diferite abordări iconografice ale Fecioarei Maria, sunt alcătuite prin adoptarea unor imagini teologico-metaforice deosebit de particulare și valoroase atât prin cromatica acestora, cât și prin caracterul lor narativ. Dincolo de strălucirea suprafeței de glajă, picturile transpau poveștile care le-au născut.

Concluzii

„Dacă icoanele pe sticlă ardelenesti s-au bucurat de o binemeritată atenție în literatura de specialitate consacrată artei populare românești, iar cele catolice au fost pe larg tratate în lucrări de specialitate apărute în străinătate (mai ales în Germania și Austria), icoanele bănățene – asupra cărora s-a concentrat îndeosebi cercetarea noastră – au rămas cvasinecunoscute”¹⁸.

Apreciate în colecții de specialiști, icoanele pe sticlă au devenit subiect al studiilor de profil. Cu toate acestea, funcția lor de obiect religios, cultic, apotropaic este exprimată în ideea că acea imagine reprezintă o fereastră către sfântul pe care îl reprezintă. „Noul mod de viață, cu avantajele și dezavantajele sale, a exilat icoana mai întâi în spatele mobilierului modern, apoi în depozitele muzeelor sau ale colecționarilor, transformând rapid o imagine cotidiană într-o raritate extremă. Acest context istoric a favorizat dezvoltarea colecțiilor dar a avut o contribuție și mai mare la distrugerea fizică a obiectelor vechi, care, odată stabilit că nu mai erau folosite, au fost, la propriu, aruncate la gunoi”¹⁹.

Tocmai de aceea, realitatea utilă a timpului nostru ar trebui să coincidă unei etape a conștientizării și a restaurării valorilor identitare.

¹⁵ Grisellini 1984, 181.

¹⁶ Simu 1939, 74.

¹⁷ Irimie, Focșa 1971, 24.

¹⁸ Săcară 2005, 9–10.

¹⁹ Dumitran *et alii* 2012, 7.

Bibliografie

- Cosma 1940   Cosma, Aurel, *Pictura românească din Banat dela origine până azi*, Timișoara, 1940.
- Dumitran *et alii* 2012   Dumitran, Ana; Fülöp, Károly, Szöcs; Băjenaru, Elena, *Icoane pe sticlă din Transilvania – Colecția Szöcs*, Alba Iulia, 2012.
- Griselini 1984   Griselini, Francesco, *Încercare de istorie politică și naturală a Banatului Timișoarei*, Timișoara, 1984.
- Irimie, Focșa 1971   Irimie, Cornel; Focșa, Marcela, *Icoane pe sticlă*, București, 1971.
- Meteș 1964   Meteș, Ștefan, *Zugravii și icoanele pe hârtie și sticlă din Transilvania*. În: *Biserica Ortodoxă Română*, XXXII, București, 1964.
- Mihăilescu 1978   Mihăilescu, Vintilă, *Structura geografică a Munceilor Banatului*. În: *Studii și cercetări de Geologie, Geografie și Biologie*, Reșița, 1978.
- Miloia 1929   Miloia, Ioachim, *Din activitatea Muzeului Bănățean*. În: *Analele Banatului*, II, Timișoara, 1929.
- Pârvulescu 1997   Pârvulescu, Dorina Sabina, *Icoane din Banat*, Timișoara, 1997.
- Săcară 2005   Săcară, Nicolae, *Icoane pe sticlă din Banat*, Timișoara, 2005.
- Simu 1939   Simu, Traian, *Originea Carașovenilor, studiu istoric și etnografic*, Lugoj, 1939.
- Stan 2016   Stan, Dorinel, *Așezământul Monahal Srediștea Mică*, Vârșeș, 2016.

CONSERVARE-RESTAURARE PATRIMONIU

OPINII PRIVIND MEDALIONUL FRONTONULUI CASEI DE PE STR. EUGENIU DE SAVOYA NR. 24

Dana Stancovici*

Opinions regarding the entrance fronton medallion of the Eugene of Savoy nr. 24 house

Abstract: The entrance fronton of the current Eugene of Savoy nr. 24 house from Timișoara is decorated with a baroque medallion which shows the image of a fortified city gate. The historical tradition considers this gate to be the Rooster Gate (Horros Kapi), later named Forforosa Gate, the spot through which Eugene of Savoy chose to enter the freshly conquered city of Timișoara in 1716. Because this medallion was intended for a restoration project, this study will present a brief history of the Forforosa Gate, of this gate's tower and also of the houses built later in its place. The description and preservation status of this medallion are also detailed here.

Keywords: *The Rooster Gate (Horros Kapi), Forforosa Gate, Eugene of Savoy, baroque medallion*

Cuvinte cheie: *Poarta Cocoșului (Horros Kapi), Poarta Forforosa, Eugeniu de Savoya, medalion baroc*

1. Introducere

Anniversarea a 300 de ani de la cucerirea Timișoarei a redeschis problema stării de conservare a casei situate pe str. Eugeniu de Savoya nr. 24, numită *Prințul Eugeniu de Savoya* precum și a medalionului care împodobește frontonul intrării ei care înfățișă aspectul Porții Forforosa. Reabilitarea medalionului a fost pusă în discuție și în urmă cu câțiva ani. Lipsa banilor și a unei implicări ferme din partea autorităților a dus la amânarea lucrărilor de restaurare a frontonului.

Inițiativa HILFSWERK DER BANATER SCHWABEN, prin președintele său Peter Krier, împreună cu Muzeul Național al Banatului, cu sprijinul Direcției Județene pentru Cultură Timiș și al Primăriei Municipiului Timișoara, a făcut posibilă demararea lucrărilor de conservare-restaurare a medalionului și, în viitor, reabilitarea fațadei imobilului care-l adăpostește.

Acest imobil poartă numele de *Casa Prințul Eugeniu* pentru că se află situată aproximativ pe locul turnului porții cetății turcești, pe unde tradiția istorică menționează că Eugeniu de Savoya a intrat în cetatea Timișoarei și anume Poarta Cocoșului (Poarta Seghedinului), numită și Poarta Forforosa sau ulterior Poarta Prințului Eugen.

Strada actuală Eugeniu de Savoya a purtat de-a lungul timpului următoarele denumiri: în 1758 se numea Eugen Gasse¹; în 1876 Prinz Eugen Gasse²; 1889 – Prinz Eugen Gasse³; între 1891 și 1903, în funcție de editorii hărților, Prinz Eugen Gasse sau Jenő Herczeg utca⁴. Din 1903 până în 1914 numele a fost doar Jenő Herczeg utca⁵, din 1921 până în 1948 fiind cunoscută sub numele de Eugeniu de Savoya⁶. Din 1948 denumirea a fost schimbată în Gheorghe Dimitrov⁷, denominativ folosit și în 1959⁸.

* Direcția Județeană pentru Cultură, str. Episcop Augustin Pacha, nr. 8, e-mail: danastancovici@yahoo.com

¹ Vărtaciu-Medelet 2015, 44, fig. 5.

² Jancsó 2011, 41. Aici există o situație relativ inedită, ductul actual al străzii Eugeniu de Savoya fiind împărțit în 6 tronsoane, date de intersecțiile cu străzile perpendiculare (de la vest la est actualele Mărășești, Emanoil Ungureanu, Vasile Alecsandri, Florimund Mercy, Episcop Augustin Pacha, General Traian Doda, Martin Luther), tronsoane numite de la vest la est după cum urmează: Prinz Eugen Gasse, Kron Gasse, Einhorn Gasse, Schlüssel Gasse, Trompeter Gasse, Proviant Gasse. Imobilul de la actualul nr. 24 de pe strada Eugeniu de Savoya era situat pe tronsonul Prinz Eugen Gasse.

³ Jancsó 2011, 49.

⁴ Jancsó 2011, 51, 56, 58, 66, 69, 73, 75, 76.

⁵ Jancsó 2011, 81, 83, 86, 88, 89, 93, 99, 103.

⁶ Jancsó 2011, 110, 112, 116, 108, 119, 121, 123, 124; Leșcu 2011, 22.

⁷ Jancsó 2011, 127; Leșcu 2011, 22.

⁸ Leșcu 2011, 22.

Din 1964 strada apare sub numele de Ceahlău, denumire ce se perpetuează până în 1991⁹. Numele actual apare menționat pentru prima oară în 1993¹⁰.

2. Scurt istoric al Porții Cocoșului prin descrieri cronicărești

După cucerirea cetății Timișoarei de către otomani, în 1552, orașul a devenit în următorii 164 de ani centrul unui vilayet (provincie turcească). Timișoara turcească beneficiază de mai multe descrieri contemporane.

Prima dintre ele, cea mai veche, datând din 1595, vede orașul Timișoara ca fiind „un oraș mic, în afară de orice închipuire pentru că nu are de jur împrejur mai mult de o jumătate de milă...”¹¹.

O a doua descriere, mult mai detaliată, vine din partea unui osman, celebrul călător Evliya Çelebi, care o vede astfel: „Această cetate e astfel așezată în mlaștinile râului Timiș încât seamănă cu o broască țestoasă culcată în apă; cele patru turnuri stau ca cele patru picioare <ale broaștei>, cetatea interioară i-ar fi capul, iar corpul îl formează cetatea în totalitatea ei. Are formă pentagonală. Nu e <construită> nici din cărămidă și nici din piatră, ci e o fortificație făcută în întregime din lemn gros de stejar și de ulmi. Împrejmuirea este făcută din împletituri de nuiele și pare un zid subțire și lustruit. Meșterul constructor a împletit această împrejmuire din viță sălbatică, pe care a tencuit-o apoi cu argilă și cu var alb, construind astfel o cetate albă de tot”¹². Tot el continuă: „Cetatea are cinci porți; acestea sunt niște porți de fier fixate în lemn, boltite, duble, puternice, înalte și late. În fața fiecărei porți se află un pod de lemn, atârnat cu macara. Porțile se închid în fiecare noapte, iar podurile sunt și ele trase cu macarale și așezate înaintea porților pentru apărare”¹³. În pofida detaliilor oferite de cronicarul turc, totuși el oferă numele doar a trei dintre aceste cinci porți: Poarta Azapilor spre răsărit, Poarta Cocoșului spre miazănoapte și Poarta Malului sau poarta dinspre apă¹⁴. Dar pentru prima dată este oferită o descriere a Porții Cocoșului: „Această poartă mare, fiind dublă, dă spre miazănoapte. Deasupra ei se află o clădire înaltă și deschisă în toate părțile; deși e construită numai din lemn, totuși este lucrată cu multă măiestrie..... Tot acolo e și turnul cu orologiu, iar deasupra lui se află un cocoș din fier”¹⁵.

La trei ani distanță, vizita unui alt cronicar, de data asta european¹⁶, ne oferă descrieri ale Timișoarei turcești: „Pe bună dreptate Timișoara este împărțită în trei părți: cetatea, orașul și suburbiile...”¹⁷. Numărul de porți este același ca și la Evliya Çelebi, dar sunt numite toate de această dată¹⁸:

- 1) Poarta Mică a Castelului sau Kuciuk Kalle Kapi, aflată în partea de sud a cetății și conectată printr-un pod mobil cu cetatea interioară (Castelul Huniade);
- 2) Poarta Apei sau Soukapi, aflată în partea de est;
- 3) Poarta Azapilor sau Azab Kapi – cunoscută și ca Poarta Aradului sau poarta Mortoros, în nord-est¹⁹;
- 4) Poarta Cocoșului sau Horros Kapi – cunoscută și ca Poarta Seghedinului sau poarta Forforos, în nord-vest²⁰;

- 5) Poarta Sângelui sau Kana Kapi sau poarta mică, în partea de sud-vest a orașului fortificat Timișoara.

Poarta Cocoșului beneficiază de o descriere mult mai precisă decât cea deja prezentată: „A patra poartă se numește *Horros Kapi*, care este de asemenea un turn frumos făcut din piatră de talie, sus cu un foișor acoperit, construit tot de Castaldo. Pe acesta se află și un orologiu mare care bate orele și le arată și pe cadran. Dar pentru că turcii nu se prea pricepe să-l mănuiască, rareori merge bine...”²¹.

⁹ Leșcu 2011, 22; Jancsó 2011, 137, 138, 140, 142, 143, 144, 145, 148, 149, 152, 153, 154, 157, 158, 159.

¹⁰ Jancsó 2011, 163.

¹¹ Bulgaru 1971, 557.

¹² Mehmet 1976, 496–497.

¹³ Mehmet 1976, 498.

¹⁴ Mehmet 1976, 498–499.

¹⁵ Mehmet 1976, 499.

¹⁶ Rolul lui Henrik Ottendorf în vizita din 1663 a fost mai degrabă de spion decât de cronicar (conform Hațegan 2006, 7 și Opriș 2007, 28) dar timpul a netezit aceste detalii lăsându-ne la îndemână observații extrem de importante referitoare la istoria turcească a Timișoarei.

¹⁷ Ottendorf 2006, 11.

¹⁸ Ottendorf 2006, 11–13.

¹⁹ Feneșan 2014, 296.

²⁰ Feneșan 2014, 296.

²¹ Ottendorf 2006, 13. Practic H. Ottendorf afirmă că turnurile porților Azapilor și Cocoșului sunt construite de generalul

Luna august a anului 1716 ne aduce o ultimă descriere a cetății otomane a Timișoarei, demers efectuat tot în cadrul unei activități de spionaj și atribuită lui Tutovicz János²². Raportul efectuat de judele orășenesc din Szeged conține în principal o descriere detaliată a celor cinci porți ale orașului, de unde preluăm prezentarea Porții Cocoșului: „*Poarta Seghedinului* se află la turnul rotund nr. 1. Ea trece prin acesta și are drept acoperire o întăritură în formă de semilună. Această poartă, în întregime zidită, are ziduri groase și este prevăzută cu o boltă veche, făcută încă de creștini. Nu are nici o umplutură de pământ, ci doar zidul. Turnul este acoperit, iar acoperișul este pus de-a dreptul pe turn. De aceea, pe turn nu pot fi așezate tunuri. Privită la orizontală, întăritura în formă de semilună nu este mai înaltă decât un stat de om”²³.

Orașul turcesc al Timișoarei era străbătut și împărțit în patru părți aproximativ egale de arterele sale principale, care legau Poarta Apei de Poarta Cocoșului și Poarta Mică a Castelului de Poarta Azapilor. La intersecția străzilor menționate mai sus s-a aflat bazarul cu acoperiș de lemn, o construcție specifică și reprezentativă pentru orice oraș de factură orientală.

La scurt timp după cucerirea Timișoarei de către armatele habsburgice în octombrie 1716 s-a ridicat problema construirii unei noi fortificații bastionare, care urma să ia locul fortificațiilor turcești. În lumina ultimelor cercetări în domeniu, anul 1732²⁴ se impune ca dată de început a construcției noii cetăți.

Atunci când lucrările o cereau, se lua măsura dărâmării unor clădiri care împiedicau construcția fortificațiilor sau se aflau în zona cu interdicție de construcție. În astfel de cazuri, clădirile dărâmate erau evaluate, iar proprietarii de case erau despăgubiți.

Turnul Porții Cocoșului, după cucerire a fost păstrat în interiorul noii cetăți, motivul cel mai probabil fiind unul de aducere aminte²⁵. Această construcție efectuată din materiale de calitate, conform descrierilor de mai sus, este menționată din nou, în 1755 când este dată Uniunii germano-spaniole a evreilor ca o casă de rugăciuni, până la construirea în 1760 a unei sinagogi²⁶.

În anul 1767 terenul de lângă turnul porții a fost cedat pentru construirea unei case (cu numărul 75 la momentul relatării)²⁷. În 1817 turnul este dărâmat și din materialul rezultat este construită casa cu numărul 76 din respectivul amplasament²⁸. Studiind planul publicat de Johannes Nepomuk Preyer în 1853²⁹, se poate observa că imobilul cu nr. 75 corespunde casei cu nr. 24 de pe actuala stradă Eugeniu de Savoya³⁰, iar cea cu nr. 76 corespunde actualului nr. 8 de pe strada Mărășesti, ambele făcând parte din cartierul evreiesc.

3. Studiu cartografic

Poarta Cocoșului apare reprezentată prima dată pe planul lui Ottendorf din anul 1667³¹ (**Plan 1**), executat practic la 7 ani după vizita lui Çelebi în Timișoara, precum și pe planul lui Radogna din 1699³² (**Plan 2**).

Planul Perrette 1716

Un plan extrem de detaliat și de bine documentat este cel realizat de căpitanul Perrette imediat după asediul cetății de către trupele lui Eugeniu de Savoya. Pe acest plan, Poarta Cocoșului apare de asemenea reprezentată³³ (**Plan 3**).

Castaldo, datându-le astfel înaintea debutului ocupației turcești.

²² Feneșan 2014.

²³ Feneșan 2014, 298.

²⁴ Vezi Opreș 2007, 54.

²⁵ Preyer 1853, 57.

²⁶ Preyer 1853, 57; Opreș 2007, 66.

²⁷ Preyer 1853, 57 oferă anul 1777; o altă opinie oferă anul 1767 ca și moment de construire al acestei case (conform Schiff 1937, 18). Conform aceleiași surse proprietarul casei a trebuit să își numească imobilul construit *La Poarta lui Eugen*. Anul 1767 pentru demolarea porții este confirmat și de Opreș 1987, 229 și de Volkmann 2001, 85 și n. 237. Ultimul autor oferă ca sursă un document din Arhivele Hofkammer din Viena datat în 1767, oferind detalii legate un angajament al proprietarului viitoarei case, conform căreia meșterul tâmplar Anton Müller să plaseze deasupra intrării casei construite pe terenul ocupat de poartă un relief cu imaginea porții Forforosa.

²⁸ Preyer 1853, 57.

²⁹ Și considerat a reprezenta situația din 1849 (conform Opreș 1987, 89). Trebuie menționat că această situație e vizibilă deja din 1828, conform Opreș 1987, 86–87, fig. 116.

³⁰ Casă care a și fost numită *La Poarta lui Eugen* (conform Preyer 1853, 57).

³¹ Vezi Opreș 2007, fig. 11, poz. e.

³² Vezi Opreș 2007, fig. 13, poz. 8.

³³ Opreș 2007, fig. 8, poz. O.

Harta anului 1727

Poarta Cocoşului, redenumită ca şi Poarta Prinţului Eugen, este figurată în imediata vecinătate a turnului semi-circular al liniei principale de fortificaţie, turn plasat în spatele Bastionului Tăbăcăriei, de pe linia exterioară de fortificaţie³⁴. Nu se începuseră construcţii decât în interiorul cetăţii turceşti (**Plan 4**).

Harta anului 1747

Poarta Prinţului Eugen³⁵ e indicată ca fiind fosta Poartă a Cocoşului. Încă sunt vizibile urmele celor două turnuri de apărare ale cetăţii turceşti din imediata vecinătate (Bastionul Tăbăcăriei pe linia exterioară de fortificaţie). Linia principală a fortificaţiei austriece fusese deja construită, din cetatea turcească rămânând doar urme (**Plan 5**).

Harta anului 1752

Turnul Porţii Prinţului Eugen este prezent pe acest plan³⁶. Încă este vizibilă urma Bastionului Tăbăcăriei Cocoşului de pe linia exterioară de fortificaţie (**Plan 6**).

Turnul porţii este vizibil şi pe planurile elaborate în anii 1754³⁷, precum şi 1758³⁸.

Pe *Planul zonei spitalului militar, la 14 septembrie 1776*³⁹, turnul porţii mai este vizibil, la nord de frontul stradal deja creat la acea dată, al actualei străzi Eugeniu de Savoya, spaţiu ce făcea parte din cartierul evreiesc (**Plan 7**).

4. Observaţii de natură arheologică

O acţiune de identificare a stabilităţii fundaţiilor efectuată în colţul de nord-est al curţii interioare a imobilului de pe strada Eugeniu de Savoya nr. 24 a permis observarea, la adâncimea de 0,40 m faţă de partea superioară a pavajului actual, a părţii inferioare a unui zid construit din piatră de talie (vezi **Foto 1**), zid ce avea ductul pe direcţia sud-vest/nord-est fiind suprapus de zidul intermediar dintre imobilele de la nr. 24 strada Eugeniu de Savoya şi nr. 8 strada Mărăşeşti⁴⁰. Suprapunerea construcţiilor actuale pe amplasamentul turnului Porţii Cocoşului⁴¹, ductul zidului din piatră precum şi detaliile constructive ale acestuia (coroborate cu informaţiile istorice despre subiect) sunt argumente solide că avem de-a face cu substrucţiunile turnului Porţii Cocoşului.

5. Descrierea medalionului (Foto 2)

Medalionul are o profilatură cu un traseu specific stilului baroc târziu, desenat printr-o bordură de volute simple care se închid în partea superioară cu un ornament în formă de cochilie.

Bordura a suferit de-a lungul timpului o serie de intervenţii neadecvate care au dus la pierderea conturului iniţial, în special în partea inferioară.

În centrul medalionului apare reprezentat un turn de poartă (reprezentare asemănătoare cu cea care apare în detaliul medalionului hărţii Banatului efectuată de Francesco Grisellini⁴² – vezi **Imaginea 1**) care, conform detaliilor picturale, este construit din piatră, având un acoperiş în patru ape. Corpul turnului este prevăzut cu o galerie boltită, închisă cu o poartă de lemn dublă. În dreapta şi în stânga turnului este redat un tronson de zid realizat din pari de lemn dispuşi vertical⁴³. Registrul cromatic balansează între ocră şi brun închis. Unele zone păstrează urme de pigment ocră, verde şi brun.

Pe suprafaţa medalionului în partea superioară, în dreapta şi stânga turnului precum şi în partea inferioară a zonei pictate urmând forma bordurii de jos, se distinge o primă etapă de scriere, cu caractere

³⁴ Oprea 2007, p. 44, fig. 20.

³⁵ Oprea 2007, 60, fig. 29, poziţia C.

³⁶ Oprea 2007, 65, fig. 30a, poz. 29.

³⁷ Oprea 1987, fig. 47.

³⁸ Oprea 1987, fig. 48; Vărtaciu-Medeleţ 2015, 44, fig. 5.

³⁹ Oprea 1987, 52, fig. 52.

⁴⁰ Mulţumim domnului dr. Victor Bunoiu (Direcţia Judeţeană pentru Cultură Timiş) pentru informaţiile oferite cu amabilitate.

⁴¹ Vezi la http://www.primariam.ro/uploads/files/cartare_cetate/25%20-%20Cvartal%2014.pdf imaginile corespunzătoare anilor 1746/1747 şi 1756.

⁴² http://digitool.is.cuni.cz:1801/view/action/nmets.do?DOCCHOICE=1053101.xml&dvs=1476959856020-801&locale=en_GB&search_terms=&adjacency=&VIEWER_URL=/view/action/nmets.do?&DELIVERY_RULE_ID=3&divType=&COPYRIGHTS_DISPLAY_FILE=licence_mapy (accesat 20.10.2016).

⁴³ Această reprezentare este conformă descrierii făcute de Evliya Çelebi, descriere prezentată mai sus.

gotice, realizată cu pigment negru. În partea de sus stânga se poate distinge? *robert* (*Erobert* n.n) iar în partea dreaptă *171?* (*1716* n.n). În partea inferioară, același tip de scriere afectat și de suprapunerea unei etape mai recente de inscripționare dar în primul rând de ruperea bordurii inferioare a medalionului mai este lizibil un alt rând, scris cu același tip de caractere din care se mai poate citi *Dieses D???? br???? des* .....⁴⁴.

Suprapunând parțial această primă etapă de scriere, se poate vedea mult mai bine un episod mai recent de marcare a acestui medalion, scris cu litere latine, efectuate cu un șablon, tot cu pigment negru. Și această nouă etapă de scriere este dispusă tot în două câmpuri, cel superior format din două cuvinte (*Prinz Eugen*) încadrând partea superioară a turnului. Din rândul inferior, afectat puternic de ruperea bordurii inferioare se mai poate citi *erobert Jaho(a?)r 1716*⁴⁵.

6. Starea de conservare a medalionului

Având în vedere demararea proiectului de conservare–restaurare a medalionului și luând în considerare modalitatea actuală de protejare a acestui element arhitectonic, printr-o copertină din platbandă și sticlă⁴⁶, s-a solicitat Direcției Județene pentru Cultură Timiș aprobarea demontării acesteia. Acest demers a fost important pentru a constata starea de conservare a medalionului, pentru realizarea relevului de situație precum și pentru prelevarea de mostre necesare determinării materialului suport și a pigmentilor folosiți.

După înlăturarea vechii copertine de protecție (vezi **Foto 3** pentru aspectul medalionului după demontarea copertinei în cauză) s-au constatat următoarele:

- pe toată suprafața medalionului sunt depuneri de praf și alte tipuri de impurități care vor fi determinate prin analize de laborator;
- stratul pictural prezintă cracluri cu tendințe de exfoliere; acestea sunt rezultatul expunerii în timp la radiațiile ultraviolete, protecției sub caseta de sticlă și metal care determină un efect de seră, dar și a folosirii pigmentilor pe bază de ulei cu contracție mare la expunerea îndelungată în condițiile menționate;
- suportul medalionului este un stuc pe bază de nisip și var care, datorită vechimii și a tipului de protecție neadecvat, și-a pierdut din calitate și nu își mai îndeplinește funcția de liant; din această cauză, aderența la suportul de bază din cărămidă este mică și medalionul se află în pericol de desprindere;
- la o primă analiză s-au constatat mai multe intervenții neadecvate la suportul/bordura medalionului, cu materiale neadecvate, ceea ce a dus la pierderea în mare parte a inscripției din partea de jos. Aceste intervenții urmează să fie înlăturate în timpul restaurării.

Este de menționat faptul că multiplele intervenții neadecvate asupra reprezentării picturale au dus la dispariția pigmentului inițial, probabil ultima intervenție a fost făcută cu culori pe bază de ulei.

Propunem o intervenție de urgență pentru salvarea în primă fază a medalionului prin demontarea lui de pe fațadă și transportul în laboratorul de restaurare, unde se vor executa intervențiile specifice și în condiții optime.

Concluzii

Finalul acestui studiu ne conduce către o întrebare firească: care este momentul în care medalionul ce face subiectul acestor rânduri a fost amplasat pe frontonul casei de la nr. 24?

Conform opiniei lui A. Volkmann, bazată pe documente de arhivă, deja din prima fază a clădirii din acest amplasament (imediat post 1767) deasupra intrării trebuia să existe un relief care să prezinte imaginea Porții Forforosa.

După demontarea medalionului actual, plasat sub acesta, în zona ornamentului în formă de cochilie, a fost identificat un element de decor al frontonului intrării (**Foto 4**), componentă anterioară piesei demontate. Astfel, medalionul în forma sa actuală nu putea fi montat în preajma anului 1767, constituindu-se în cel mai bun caz în a doua etapă de amenajare a fațadei imobilului de pe actuala stradă Eugeniu de Savoya nr. 24. Anul 1817, moment în care turnul Porții Cocoșului a fost și el demontat, poate să

⁴⁴ Cu semne de întrebare au fost marcate literele care nu sunt lizibile, dar a căror poziție este certă. Cu puncte de suspensie am marcat ultima parte a inscripției din partea inferioară din care nu se mai poate estima nici măcar numărul de litere.

⁴⁵ Această inscripție este vizibilă deja în Schiff 1937, 2. O transcriere a acestei inscripții poate fi găsită la Ilieșiu 1943, 348.

⁴⁶ Această copertină era prezentă în anul 1972 (conform Liebhard 1972).

coincidă cu montarea medalionului discutat aici, dar trebuie să păstrăm anumite rezerve legate de această datare în lipsa unor argumente directe.

Aspectul actual al medalionului era vizibil în anul 1937⁴⁷, singura modificare adusă în timp fiind construirea casetei de protecție din cornier metalic și sticlă, cândva ante 1972.

Tot aici trebuie discutate și etapele de marcare prin scriere, existând în mod evident două momente de acest gen. Ambele marcaje sunt de natură aniversară, neoferind nici un indiciu solid de datare. Este cert că în 1937 a doua marcare era deja făcută. Ea poate fi pusă în legătură, pe baza caracterului literelor, cu perioada post 1919, momentul alipirii Banatului de est la România.

Lista ilustrațiilor

- Foto 1 Baza zidului turnului Porții Cocoșului identificată în sondajul geotehnic efectuat pentru evaluarea stabilității fundației, sondaj efectuat în colțul de nord-est al curții interioare a imobilului de pe strada Eugeniu de Savoya nr. 24.
- Foto 2 Fotografia medalionului de pe frontonul intrării imobilului de pe strada Eugeniu de Savoya nr. 24.
- Foto 3 Aspectul medalionului după demontarea copertinei de protecție.
- Foto 4 Element de decor al frontonului intrării imobilului de pe strada Eugeniu de Savoya nr. 24, componentă identificată după demontarea medalionului.
- Imaginea 1 Detaliu din medalionul aflat pe harta Banatului efectuată de Francesco Grisellini (prelucrat după http://digitoool.is.cuni.cz:1801/view/action/nmets.do?DOCCHOICE=1053101.xml&dvs=1476959856020~801&locale=en_GB&search_terms=&adjacency=&VIEWER_URL=/view/action/nmets.do?&DELIVERY_RULE_ID=3&divType=&COPYRIGHTS_DISPLAY_FILE=licence_mapy, accesat 20.10.2016).
- Plan 1 Planul cetății Timișoara realizat de H. Ottendorf la 1667 (prelucrat după Opreș 2007, fig. 11).
- Plan 2 Planul cetății Timișoara realizat de Radogna la 1699 (prelucrat după Opreș 2007, fig. 13).
- Plan 3 Planul cetății Timișoara realizat de căpitanul Perrette la 1716 (prelucrat după Opreș 2007, fig. 8).
- Plan 4 Harta cetății Timișoara la 1727 (prelucrat după Opreș 2007, fig. 20).
- Plan 5 Harta cetății Timișoara la 1747 (prelucrat Opreș 2007, fig. 29).
- Plan 6 Harta cetății Timișoara la 1752 (prelucrat după Opreș 2007, fig. 30a).
- Plan 7 Planul zonei spitalului militar din cadrul cetății Timișoara, la 14 septembrie 1776 (prelucrat după Opreș 1987, fig. 52).

Bibliografie

- Bulgaru 1971 Bulgaru, M. M., *Filippo Pigafetta (1533–1604)*. În: Holban, M.; Alexandrescu-Dersca Bulgaru, M. M.; Cernovodeanu, P. (eds), *Călători străini despre Țările Române*, vol. III, București, 1971, p. 540–562.
- Feneșan 2014 Feneșan, C., *O descriere a cetății Timișoara din August 1716*. În: *Analele Banatului*, XXII, 2014, p. 295–299.
- Hațegan 2006 Hațegan, I., *Introducere*. În: Ottendorf, H., *De la Viena la Timișoara, 1663. Von Wien auff Temeswar, 1663. Bécsről Temesvárig, 1663. Od Beča do Temišvara, 1663*, (ed. I. Hațegan), Timișoara, 2006, p. 6–9.
- Ilieșiu 1943 Ilieșiu, N., *Timișoara. Monografie istorică, vol. I*, Timișoara, 1943.
- Jancsó 2011 Jancsó, A., *Hărțile tipărite ale Timișoarei 1850–2010. Temesvár nyomtatott térképei 1850–2010*, Timișoara, 2011.
- Leșcu 2011 Leșcu, O., *Ghidul orașului Timișoara de-a lungul timpului, 1900–2000*, Timișoara, 2001.
- Liebhart 1972 Liebhart, F., *Chronisch*, în *Neue Banater Zeitung*, 22.12.1972.
- Mehmet 1976 Mehmet, M.A., *Evlîya Çelebi (1611–1684?)*. În: *Călători străini despre Țările Române*, vol. VI, București, p. 311–753.
- Opreș 1987 Opreș, M., *Timișoara. Mică monografie urbanistică*, București, 1987.

⁴⁷ Schiff 1937, 2.

- Opriș 2007   Opriș, M., *Timișoara. Monografie urbanistică. Volumul I. Descoperiri recente care au impus corectarea istoriei urbanistice a Timișoarei*, Timișoara, 2007.
- Ottendorf 2006   Ottendorf, H., *De la Viena la Timișoara, 1663. Von Wien auff Temeswar, 1663. Bécsről Temesvárig, 1663. Od Beča do Temišvara, 1663*, (ed. I. Hațegan), Timișoara, 2006.
- Preyer 1853   Preyer, J.N., *Der königlichen Freistadt Temesvár*, Timișoara, 1853.
- Schiff 1937   Schiff, B., *Unser "Alt- Temesvar"*, Timișoara, 1937.
- Vărtaciu-Medeleț 2015   Vărtaciu-Medeleț, R., *Valori de artă barocă în Banat*, Timișoara, 2015.
- Volkmann 2001   Volkmann, S., *Die Architektur des 18. Jahrhunderts im Temescher Banat*, Heidelberg, 2001, manuscris teză de doctorat. Sursa: <http://archiv.ub.uni-heidelberg.de/artdok/13/1/Dissertation.pdf>, dată accesare 01.11.2016.

Foto 1. Baza zidului turnului Porții Cocoșului identificată în sondajul geotehnic efectuat pentru evaluarea stabilității fundației, sondaj efectuat în colțul de nord-est al curții interioare a imobilului de pe strada Eugeniu de Savoya nr. 24.

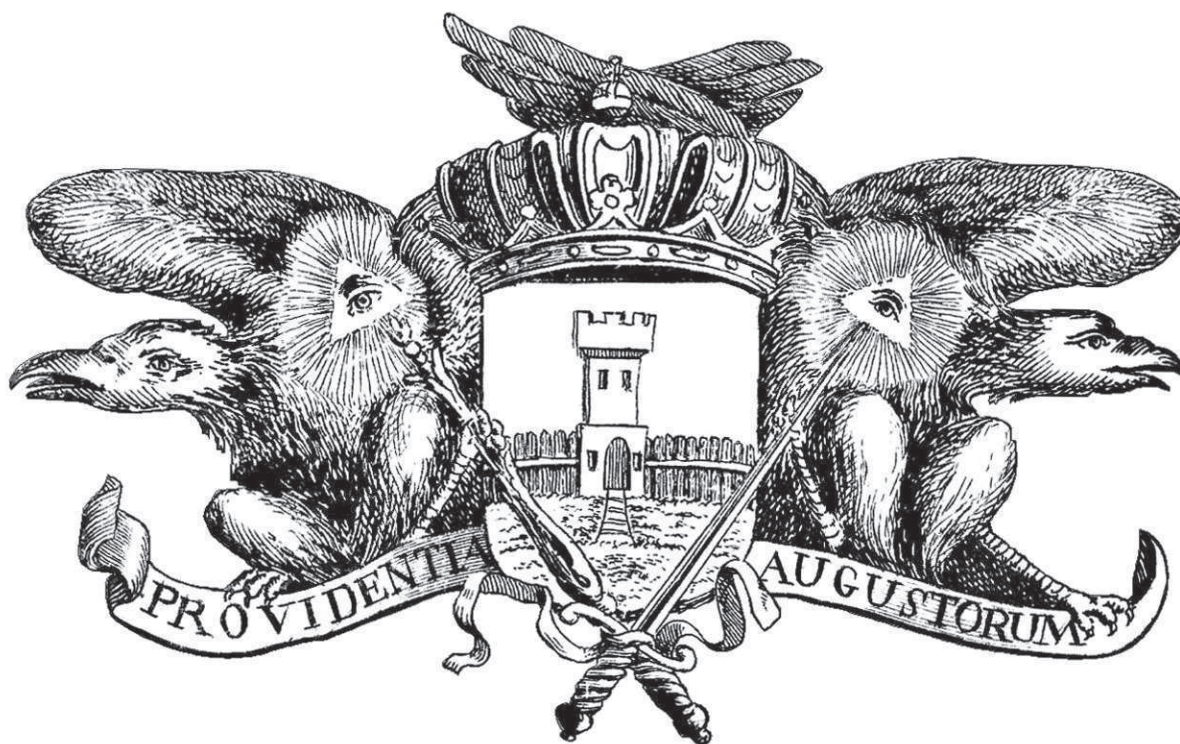
Foto 2. Fotografia medalionului de pe frontonul intrării imobilului de pe strada Eugeniu de Savoya nr. 24.

Foto 3. Aspectul medalionului după demontarea copertinei de protecție.

Foto 4. Element de decor al frontonului intrării imobilului de pe strada Eugeniu de Savoya nr. 24, componentă identificată după demontarea medalionului.

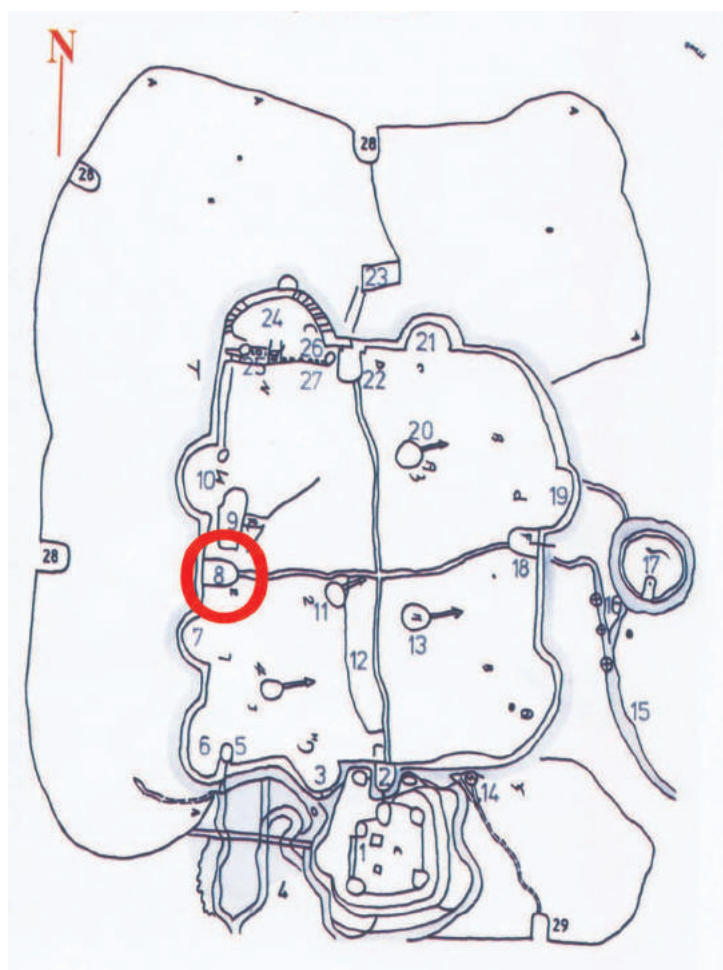

Imaginea 1. Detaliu din medalionul aflat pe harta Banatului efectuată de Francesco Grisellini (prelucrat după http://digitool.is.cuni.cz:1801/view/action/nmets.do?DOCCHOICE=1053101.xml&cdvs=1476959856020~801&locale=en_GB&search_terms=&adjacency=&VIEWER_URL=/view/action/nmets.do?&DELIVERY_RULE_ID=3&divType=&COPYRIGHTS_DISPLAY_FILE=licence_mapy, accesat 20.10.2016).

Plan 1. Planul cetății Timișoara realizat de H. Ottendorf la 1667 (prelucrat după Opreș 2007, fig. 11).

Plan 2. Planul cetății Timișoara realizat de Radogna la 1699 (prelucrat după Opreș 2007, fig. 13).

Plan 3. Planul cetății Timișoara realizat de căpitanul Perrette la 1716 (prelucrat după Opreș 2007, fig. 8).

Plan 4. Harta cetății Timișoara la 1727 (prelucrat după Opreș 2007, fig. 20).

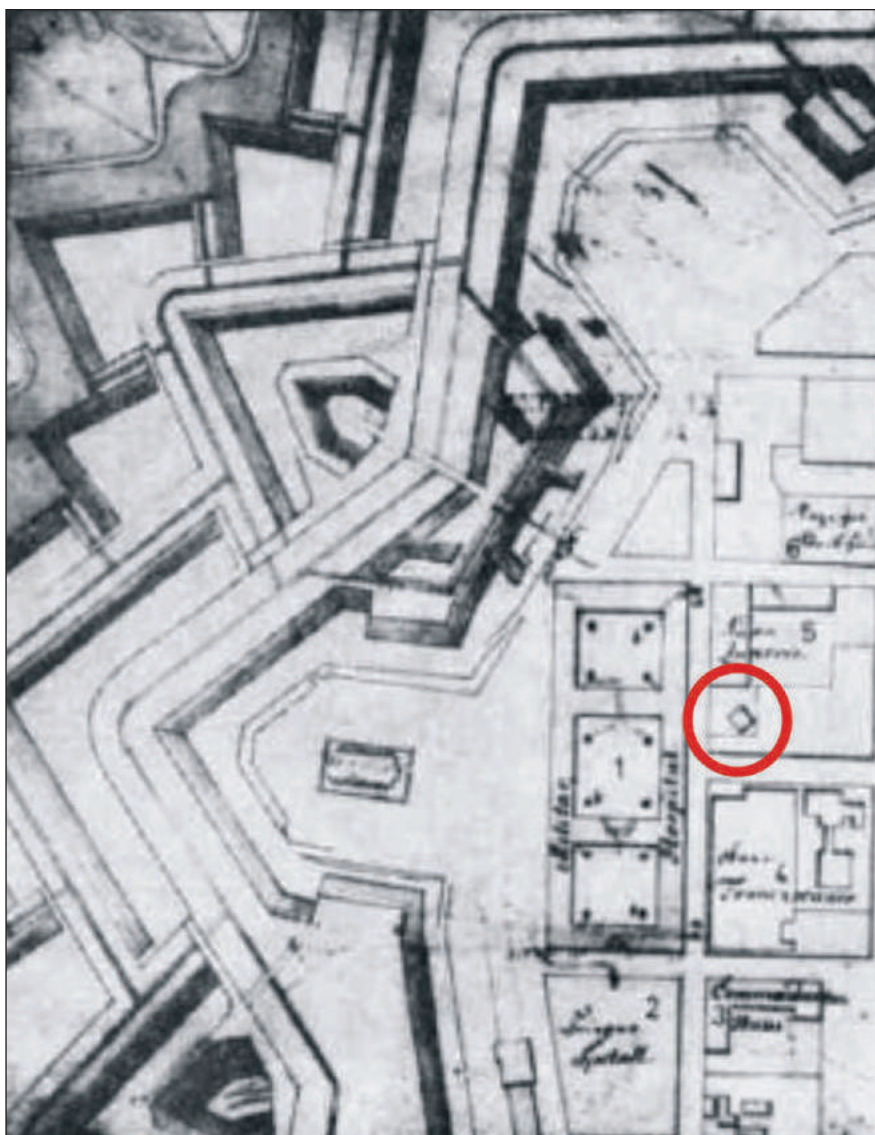

Plan 5. Harta cetății Timișoara la 1747 (prelucrat Opreș 2007, fig. 29).

Plan 7. Planul zonei spitalului militar din cadrul cetății Timișoara, la 14 septembrie 1776 (prelucrat după Opreș 1987, fig. 52).

STEAGUL ANIVERSAR AL REUNIUNII DE CÂNTĂRI A MESERIAȘILOR DIN JIMBOLIA, 1893–1910

Hedy M-Kiss*

The Jimbolia Craftsmen's Hymn Assembly's anniversary flag, 1893–1910

Abstract: The author depicts the Jimbolia Craftsmen's Hymn Assembly's flag from 1893–1910 (Zsombolyai Iparos Dalegylet 1893–1910), as well as the accessories found at the Craftsmen's Cooperative from Jimbolia. Also described is the items' preservation status, two anniversary ribbons (Kikinda and Caransebeș) and two prizes (metal garlands won in Lugoj) of the Jimbolia Craftsmen's Hymn Assembly and the Men's Choir from Apatin, alongside proposals for an adequate preservation. Today the flag is part of the Stefan Jäger Museum of Jimbolia's collection. This historical proof for the choir movement in the Banat represents a unique textile item.

Keywords: *historical banner, Jimbolia Craftsmen's Hymn Assembly, 1893–1910, preservation status, Jimbolia*

Cuvinte cheie: *steag istoric, Reuniunea de Cântări a Meseriașilor din Jimbolia 1893–1910, stare de conservare, Jimbolia*

1. Introducere

Steagul aparține Muzeului Ștefan Jäger din Jimbolia și este o relictă istorică a activității corale, piesă textilă unicat a istoriei muzicii din Banat. A fost recuperat, împreună cu accesoriile, de la fosta Cooperatie Meșteșugărească din Jimbolia. Număr de inventar nu are. Datează din 1910, fiind confecționat de o manufactură necunoscută.

Deși se prezintă ca o structură patrimonială complexă, credem că majoritatea accesoriilor, cele două panglici și o cunună metalică, nu au aparținut acestui steag. Printr-o împrejurare fericită, necunoscută de noi, s-au păstrat la Jimbolia.

2. Steagul

Steagul, în formă de dreptunghi, are dimensiunile de 165 × 123 cm și este realizat din două foi de material textil, din țesătură de mătase. Cele două fețe sunt asamblate din câte trei fâșii colorate, de 41 cm fiecare, așezate perpendicular pe hampă.

2.1. Aversul

Culoarea fâșiilor este roșu-alb-roșu. Compoziția centrală, o liră flancată de o ramură de stejar (*Quercus robur*) și de laur (*Laurus nobilis*), ocupă o suprafață de 54 × 54 cm. Inscripția, broderie în altorelief, este în limba maghiară: CSAK AZ A NÉP ERŐS, SZABAD / HOL A MUNKA MELLETT DAL FAKAD (Fig. 1). În traducere: *Numai acel popor este puternic și liber / unde alături de muncă răsare și cântecul*. Înălțimea literelor este de 6 cm. În două colțuri, pe fâșia roșie din stânga, sunt emblemele meseriilor, respectiv instrumentarul de lucru al pielarilor (sus) și al tâmplarilor (jos).

2.2. Reversul

Culoarea fâșiilor este verde-alb-verde. Compoziția centrală, în formă de cerc, ocupă un spațiu de 88 × 88 cm și este înconjurată de o ramură de stejar și de laur. Inscripția este în limba germană: * NUR JENES VOLK IST STARK UND FREI * DAS STETS DEM FLEISS UND LIEDETREU (Fig. 1).

* Universitatea de Vest Timișoara, Facultatea de Artă și Design, Dep. Artă Vizuală, Specializare Conservare-Restaurare, Bd. Vasile Pârvan nr. 4, Timișoara, e-mail: hedy.m@e-uvt.ro

În traducere: *Numai acel popor este puternic și liber / unde alături de muncă răsare și cântecul*. Înălțimea literelor este de 4 cm. În interiorul inscripției sunt patru litere majuscule: G, C (stânga, dreapta) și H, V (sus, jos). Dimensiunea acestora variază între 14 – 17 cm. Deasupra compoziției centrale se mai află o inscripție, în limba maghiară: ZSOMBOLYAI IPAROS DALEGYLET / 1893–1910, în traducere: *Reuniune de Cântări a Meseriașilor din Jimbolia / 1893–1910. (Hatzfelder Gewerbebesangverein)*. Aici literele, brodate în altorelief, sunt de 6,5 cm. În două colțuri, pe fâșia verde din dreapta, sunt emblemele meseriilor, pe o suprafață de 17 × 17 cm, respectiv instrumentarul de lucru al tapițerilor (sus) și al fierarilor (jos). Colțurile libere sunt ornamentate de două ramuri cu frunze de stejar, de 71 cm, respectiv de laur, de 57 cm lungime.

2.3. Ornamentele steagului

Steagul este ornamentat cu franjuri aurii de 7 cm lungime, împlețiți la bază, iar în colțurile libere sunt ciucurii, tot din ață aurie, ce acoperă 4 forme geometrice strunjite. Franjurii din interiorul ciucurelui sunt din fire de bumbac răsucite, de culoare galbenă.

Hampa este din lemn vopsit în alb, fiind compusă din două părți care sunt montate prin înșurubare. Partea superioară are lungimea de 203 cm, Ø 4 cm. La capătul distal este fixat, printr-un șurub transversal din alamă, vârful hampei, iar capătul proximal este prevăzut cu un manșon din fier forjat, de 12 cm lungime, care se termină cu o tijă filetată de 2,5 cm. Pe această parte se află montată vergeaua metalică, având lungimea de 143 cm, prevăzută cu un cap ornamentat de 3 cm. Ea se termină cu un filet și este fixată prin 7 inele înșurubate în lemnul hampei. Partea superioară este ornamentată cu 6 șanțuri longitudinale, aurite, iar în porțiunile delimitate de acestea se află plăcuțele de hampă alămite, având formă de liră, de dimensiune 3 × 2 cm fiecare. Plăcuțele personalizate au fost inscripționate prin gravare, cu numele acelor persoane și asociații civile care au participat la ceremonia sfințirii steagului.

Numele de pe plăcuțe, începând din dreapta vergelei. Rândul 1 (57 plăcuțe, 1 lipsește): Siroay / János, 1 lipsește, Reichrát Antal / ügyv. alelnök, Zsombolyai / Ipartestület, Dr. Ferch Ödön / tb. tag, Váczy Antal / tb. tag, Vértess / Mór, Hengerm. / tisztik. Zsombolya, Lugosi / iparosok dalk., Gyertyámosi / férfi dalegyl., Porse Vilma / tb. tag, Zsombolyai / Athletikai Club, Ladányi / János pénzt., Kir. Járásbírás. / tisztik. Zsombolya, Keppinger / János tb. tag, Babcsányi / Bertalan, Schumacher / János, Temesvári / dalkör, Ganz-Gyár / r. t. Bpest, Keresk. és / iparkaszinó, Füg. és 48-as (?) / Zsombolya, Zsombolyai / olvasókör, Dr. Bodócsi / Antal, Deckert félé / kalapgyár r. t., Treisz / Béla, Keszler / József, Reform. gözm. / Zsombolya, Reitter / László, Pápe / János, ifj. Freisz / Márton, Schmidt / Péter, Beck / Jakab, Eger / Sándor, Szegedi / polgári dalk., Jemelka / Ferencz, Dr. Seemayer Károly / ügyv. Versecz, Gyártelep serf. / Temesvár, Mátyás kir. / asztaltársaság, Zsombolyai / Casino egyll., Gr. Almássy Dénes / Kétegyháza, Matyé / Miklós, Staffel János / jegyz. Csősztelek, Walzl / Herbert, Ferenczy Viktor / műv. főnök, Jordán / Márton, Hungária téglagy. / r. t. Zsombolya, Wenczel / Péter, Dr. Reitter Imre / ügyv. Lovrin, Konrád / Péter, Hübner / Antal, Uitz Miklós / Kis Jécsa, Woyand / Miklós, Treisz / József, Schütz József / Lovrin, Munk Mór / és fia Bpest, Hepp / Mátyás, Konrad / János, Treymann / József.

Rândul 2 (58 plăcuțe, 1 lipsește): 1 lipsește, Baár / József, Javorszky / Antal alelnök, Revfy Géza / díszkarnagy, Temesvári / magy. dalárda, Keresk. és ipar. / egyll. Zsombolya, Göztéglagyár / r. t. Zsombolya, Stájerlaci / férfi dalegyl., Almbrüder dale. / Anina Cselnik, Offszenicai / rom. kath. dalegy., Zsombolyai / Adóhív. tisztik., Hum / József, Mausz / Péter, Németsztamori / férfi dalegyl., Exner / János, Dentler / Ferencz, Schäfer / Ferencz, Bérczy / Sándor, Pauly / József, Marschall / Miklós, ifj. Zeme / Antal, Tocht / József, Reiter / Miklós, Dulácska / Andrásné, Kern / Mátyás, Kommesz / Péter, Bäcker / János, Matrisottó / Péter, Schwarz / Péter, Herner / István, Morky / János, Wild / Hugó, Bayer / Sándor, Wäill / Emmánuel, Krachtusz / Ferencz, Heiffénusz / Péter, Petri / Miklós, Petz / Rajmund, Gerő / Dávid, ifj. Schlesinger / David, Schwarz / János, Reiff / János, ifj. Ollinger / János, Auszterlitz / Ede, Reiter / Rezső, Újvidéki / Liederkrantz. Freilen.(?), Gr. Széchényi A. P. / né sz. gr. Csekolics A., Sztehlík / József tb. tag, Schütz / Lajos, Reitter Ede / gyógyász. Lovrin, Keresk. és iparb. / Zsombolya, Győri vagon / és gép. gy. egyet. dalk., Manrin / Róbert, Losch / Antal, Németh József / lel. püsp. Temesvár, Konrád / Mátyás, Apatini / férfdalárda, Neudenbách / Ferencz.

Rândul 3 (57 plăcuțe, 1 lipsește): 1 lipsește, Dr. Dellimanics / Lajos főispán, Zsombolya / községe, Márton / Mihály, Egyens. lövészegyl. / Zsombolya, Önk. tűzoltóegyl. / Zsombolya, Kistószegi / dalegylet,

Lambert József / Anina – Cselnik, Dr. Bayer / Lipót, Dr. Stocker / József, Hengergözm. / Zsombolya, Pick / Rezső, Ferch / József, Dr. Hoffmann / Károlyné, Engelmann / és Wéber, Dr. Strósz / Ernő, Jonaszik / Emil, Kovács / Venczel, Diel / Nándor, ifj. Kolbusz / Mátyás, Aubert / János, Messini / Imre, Schnur / György, Stuprich / Ferencz, Rintye / Mátyás, Anton / Mihály, Schnur / Pál, Merky / Sándor, Búrok / asztaltársaság, Thierjung / József, Thierjung / Miklós, Neurohr / Antal, Willing / József, Geiger Alajos / pléb. N. Csernya, Buding E. / Nagyősz, Walczér / Lénárd, Anton / Péter, Merkler / Gyula, Dr. Schira / Endre, Wagner / János, Bäcker / Pál, Bohn M. téglagy. / Zsombolya, Anton Antal / Budapest, Rezy Vilmos / pléb. Lovrin, Ganzgyár / dalkör, Budafoki / dalárda, Máriaföldi / dalárda, Bpesti dohánygy. / munk. kitart. dalk., Lierban Miklós, Danubius / dalkör, Schütz / György, Schmidt / Ernő, Bortermelők / dalegylete / FEHÉRTELEP, Toszt / Péter, Bundák / Ferencz, Horváth / Árpád, Diósgyőri jó / szerencse dalkör.

Rándul 4 (58 plăcuțe, 1 lipsește): 1 lipsește, Fóris / József, Spuhler / Ferencz, Resiczai / (Sängerbund) dalkör, Temesmoraviczai / férfi dalegyes., Munkások / rokk. Egylete, Nagyzsámi / dalegylet, Bortermelők / dalegy. Temeskutas, Aradi / vagongy. dalk., Arad Csanádi / szárnyask. dalk., Zsombolyai / Józsefkör, Zsombolyai / gazdakör, Schuld / Mátyás, Nagyteremiai / zene és dalegyes., Lippai / dalkör, Dr. Póth / János, Zsombolyai / ált. szakegyl., Jänner / Jakab, Serf. és malátagyár. / N. szt. Miklós, Ladányi / Sándor, Thabár János / arany., Merky / Mihály, Havranek / János, Weider / Miklós, Auer / Miklós, Marton András / N. Becskerek, Marky / Ferencz, Dr. Hrusztek / Andor, Geröffy / Miklós, Gerhardt / János, ifj. Jung / Antal, Feistl / György, Stertz / János, Kohl / József, Bandenburg / Henrik, Pick / Jakab, Titz János / Tor. Topolya, Stoffel / János, Schlesinger / Dezső, Keller / Nándor, Humania / Asztaltársaság, Poledna / Rezső, Dr. Reichrath / Miklós, Heinrich / Antal, Hentzi / József, Horváth / Lukács, Wájand / Pál, Stein / Jakab, Oberding / István, Feitz / Péter, Wéner / József keresk., Heinrich / Antal mészáros, Schaeffler / Emil, Bervanger / Henrik, Merky / Antal, Kaufmann / Károly, Dörfler / Viktor, Dohányb. hiv. / tisztik. Zsombolya, Hirt / Márton.

Rándul 5 (56 plăcuțe, 3 lipseșc): id. Reitter József / Lovrin, Schummer / Miklós, ifj. Kock / János, Takarék és / hitelegylet, id. Kock / János, Vihely Géza / Grabäcz, Dr. Schwartz József / ügyv. N. Kikinda, Verseczi / bortermelők dalegy., Verseczi ip. / dalegylete, Reichrath / János alap. t., Bänerle / Péter, Munkás / dalkoszorú / VERSECZ, Lenau férfi / dalegyl. Csátad, Halm / Antal, Jótékonycélú / asztaltársaság, Fazekas / Ernő, Wágner / Péter, Schossberger / Vilma, Busch / Antal, Bandenburg / Miklós, Erzsébet kir. / asztaltársaság, Kek / Sebestyén, Weisenmayer / Ferencz, ifj. Hepp / Mihály, Michelsz / Miklós, Frank / Péter, Schwartz / József, Krämer / János, Kohl / János, Hummel / Albert, Bock / Jenő, Decker Rezső / igazg., Fendt / József, Bernauer / József, Handel / Márton, Zappe / József, Mergl / Mihály, id. Zeme / Antal, N. Komlósi tak. / egy. dalárda, Holcz / Mátyás, Reitter / Viktor, Pannonia / gőzm. Zsombolya, Bezuk / Lajos, Bezuk / István, Babosányi / Mátyás, Perlstein / Mark, Buchner / János, Szimberger / Lajos, Dr. Diel / Károly, 3 lipseșc, Dr. Alt / Alfred, Pirkner János / országgy. képv., Babics / József, Lauter / Miklós, Malek / Vendel.

Partea inferioară are lungimea totală de 146 cm, din care 120 cm este din lemn strunjit, iar o porțiune de 26 cm este ocupat de un ornament strunjit, reliefat, aurit, cu Ø 12 cm, care servește la mascarea îmbinării celor două părți.

Vârful hampei reprezintă o liră. Este din tablă groasă traforată și alămită, având 20 cm lungime, care este susținută de un ornament sferic, ușor turtit, de 12 cm lungime și în final un manșon, de 10 cm lungime (Fig. 1).

3. Stare de conservare

Starea de conservare este bună. În timp de 101 ani, materialul textil s-a decolorat, unele porțiuni au devenit fragile, în altele se observă o uzură mică din cauza frecării materialului textil de hampa cu plăcuțele metalice. Existența rupturilor mici ale materialului textil, în special în partea superioară, în zona inelelor de fixare de hampă, crăpăturile mărunte, ruperea aței de brodat, în câteva locuri, se datorează tensiunilor din timpul etalării steagului. Firele aței metalice sunt oxidate, vopseaua hampei s-a șters, în unele locuri, prin uzură. Șapte plăcuțe inscripționate precum și carabinele de fixare lipsesc.

Se propune remedierea tuturor deficiențelor semnalate: curățare generală, consolidare cu integrare cromatică și completarea zonelor lacunare și a părților metalice lipsă. După restaurare și conservare, obiectul va fi expus într-un mod adecvat etalării și păstrării obiectelor textile istorice.

Fig. 1. Aversul steagului Reuniunii de Cântări a Meseriașilor din Jimbolia 1893–1910. Reversul steagului Reuniunii de Cântări a Meseriașilor din Jimbolia 1893–1910. Vârful hampei, detaliu. Partea proximală a hampei, cu plăcuțe nominalizate și vergea, detaliu. Partea distală a hampei, detaliu.

4. Panglicile

Panglica 1 nu aparține steagului jimbolian. Atestă legătura între cele două coruri din două localități, geografic apropiate, Jimbolia și Kikinda¹ (Serbia), care au participat împreună la diferite întruniri culturale și concursuri corale.

¹ Halmay Károly, 1884, *Egyházi alkalmi beszéd, Melyet a nagykikindai dalárda zászlajának ünnepélyes felszentelése alkalmával*

Panglica este de culoare roșu închis, materialul textil atlas având lungimea totală de 185 cm. Funda are lungimea de 38 cm, fiind ornamentat la îmbinare cu un medalion stelat, broderie altorelief cu ață metalică aurie, cu Ø 6 cm. Lățimea panglicii este de 22 cm, cu o lezardă aurie la margini de 2 cm lățime. Franjurii sunt simpli, aurii, de 14 cm lungime. Inscripția panglicii 1a, în limba maghiară: Nagyikindai Hölgyek / inscripția panglicii 1b: Versenydíja 1884. Jun. 29 (**Fig. 2**). În traducere: *Premiul de Concurs al Doamnelor din Kikinda din 29 Iunie 1884*. Literele mari, brodate cu ață aurie, au dimensiunea de 15 cm, iar cele mici de 6 cm. Înaintea inscripțiilor sunt plasate, pe fiecare braț al panglicii, câte 3 trandafiri, de 10 cm lungime.

Starea de conservare a panglicii este bună. Trecerea timpului însă a lăsat urme vizibile: uzură specifică, datorită frecării materialului textil de hampă cu plăcuțe metalice, decolorare oxidativă, datorită expunerii îndelungate la lumină și intemperii, sfâșieri discrete și tensionarea materialului textil, în special în jurul literelor brodate cu fire metalice, în locurile de pliere. Zone lacunare și rupturi se observă în zona fundei.

Se propune restaurare și conservare integrală: curățare, consolidare, completare precum și etalare, sau depozitare, după caz, în modul corespunzător.

Panglica 2, de asemenea, nu aparține acestui steag. Posibil să fie o dovadă a participării Corului Meseriașilor din Jimbolia la evenimentul de sfințire al steagului Reuniunii de Cântări din Caransebeș (Karánsebesi Dal- és Zeneegylet). Aversul panglicii este din material textil legătură rips de culoare albastră, având lungimea de 99 cm și lățimea de 12 cm. Reversul este din pânză de bumbac de culoare bej. Căptușeala este bumbac alb.

Panglica se termină cu franjuri argintii răsucite, de 12 cm lungime. Partea opusă franjurilor este prevăzută cu o tijă metalică, ornamentată la capete, de 30 cm lungime, aceasta fiind prevăzută cu o sfoară de etalare. Inscripția este în limba maghiară: Karánsebesi dal- és zeneegylet / zászlószentelése 1886 július 4-én (**Fig. 2**). În traducere: *Sfințirea steagului Reuniunii de Cântări și Muzică din Caransebeș la data de 4 iunie 1886*. Inscripția ocupă un spațiu de 76 × 10 cm, literele fiind de culoare argintie și sunt încadrate într-o împletitură filigranată de argint. Literele mari au dimensiunea de 8 cm, iar cele mici de 3 cm.

Deși, la prima vedere, starea de conservare se arată bună, s-a constatat uzura și decolorarea generală a materialului textil, rupturi și mici sfâșieri, desirarea de pe miezul textil și oxidarea puternică a franjurilor metalice.

Se propune restaurare și conservare integrală: curățare, consolidare, completare precum și etalare în modul corespunzător.

5. Cununile de laur

Cele două cununi din metal, reprezentând două ramuri de laur, au fost confecționate din tablă de alamă prin decupare și ștanțare. Au fost împreunate la bază cu o panglică metalică. Fructele au fost realizate prin turnare. Inițial, întreaga structură fost argintată. Ele reprezintă premiile obținute la participări corale omagiale din Lugoj.

Cununa 1 ocupă o suprafață de 40 × 30 cm, structura metalică este fixată de o sârmă de oțel cu Ø 0,5 cm. Lățimea panglicii metalice este 2,5 cm, iar lățimea fundei este de 14 cm, înălțimea este de 10 cm. Inscripția panglicii metalice, realizată prin gravare, este în limba maghiară: (partea stângă) A lugosi iparosok dalköre fennállásának / 30-ik évfordulója alkalmából / (partea dreaptă) Lugos 1909 VII. 11-én / tartott díjhangversenyén (**Fig. 2**). În traducere: *Cu ocazia serbării a 30 de ani de existență a cercului de cântări a meseriașilor din Lugoj, la concertul omagial din 11 iunie 1909*. Inscripția fundei: (în stânga) A győztes jutalma!, Részlete a győztes jutalmának, (la mijloc) felajánlva, oferit, (în dreapta) a lugosi pénzintézetek, gyárosok és / magánvállalkozók által., de către instituțiile financiare, fabricanților și întreprinzătorilor din Lugoj².

mondott Halmay Károly csanád egyházmegyei áldozás, gymnásiumi hittanár nagyikikindai segédlelkész és a nagyikikindai dalárdának rendes tagja, Nagy-Kikinda.

² În viața culturală a orașului Lugoj muzica ocupa un loc de frunte. În 25 iulie 1852 a fost înființată prima asociație tematică în acest sens: Reuniunea de Cântări și Muzică (*Lugosi Dal- és Zeneegylet*), care la început a promovat cultivarea și răspândirea cântecului maghiar și german. Începând din 1902 fuzionează cu Corul Maghiar din Lugoj (*Lugosi Magyar Dalárda*), înființat cu câțiva ani înainte, după care își schimbă numele în Reuniunea Maghiară de Cântări și Muzică din Lugoj (*Lugosi Magyar Dal- és Zeneegylet*). Activitatea noii asociații a fost dedicată exclusiv cultivării cântecului maghiar, în special în perioada premergătoare Primului Război Mondial, în timpul președintelui Issekutz Aurél, subprefect și a dirijorului Willer József, când au fost

Fig. 2. Emblemele meseriilor de pe steagul Reuniunii de Cântări a Meseriaşilor din Jimbolia, detaliu. Cununa metalică 1. a Reuniunii de Cântări a Meseriaşilor din Jimbolia. Cununa metalică 2. a Corului de Bărbaţi din Apatin. Panglica Reuniunii de Cântări şi Muzică din Caransebeş 1886. Panglica Corului din Kikinda

Cununa câștigată de Reuniunea de Cântări a Meseriașilor din Jimbolia, este compusă din două ramuri de laur cu câte 8 frunze pe care sunt gravate numele și funcția participanților. Între frunze sunt plasate grupuri de fructe mici rotunde cu pețiol, în total 9 bucăți.

Ramura din stânga, de jos în sus, se compune din 3 fructe, grup de 3 frunze (inscripția: Ladányi J. / péntztáros, Fazekas E. / ellenőr, Javorszky A. / alelnök), 3 fructe, grup de 2 frunze (inscripția: Wayand J. / Frey J., Reichrath J. / Steiner M), 3 fructe, grup de 2 frunze (inscripția: Francen M. / Heizler P., Dörfler N. / Löwenschen V), ultima frunză.

Ramura din dreapta, de jos în sus, se compune din 3 fructe, grup de 3 frunze, din care 1 lipsește (inscripția: Wéber J. / titkár, Reichrath A. / ügyv. alelnök), 3 fructe, grup de 2 frunze (inscripția: Csubinszky M. / Krisz P., Schnur M. / Kühn M), 3 fructe, grup de 2 frunze (inscripția: Mechel A. / Szalay N., Majoros A. / Csura J), ultima frunză.

Cununa 2 este o structură metalică identică în formă și material cu cea precedentă. Ocupă o suprafață de 43 × 33 cm. Inscriptia panglicii metalice, realizată prin gravare, este în limba maghiară: (partea stângă) 1910 augusztus hó 20. és 21-én megtartott 50 éves jubileumi / (partea dreaptă) Dalverseny „A” csoportjának I. díja (**Fig. 2**). În traducere: Premiul I al grupei „A” al concursului de cor jubilar, de 50 de ani, susținut la data de 20 și 21 august 1910. Inscriptia fundei: (în stânga) 1859–1910, (în dreapta) Az Apatini Férfi Dalárda, adică: 1859–1910, Corul de Bărbați din Apatin³.

Cununa este compusă din două ramuri de laur cu câte 12 frunze pe care sunt gravate numele și funcția participanților. Între frunze sunt plasate grupuri de fructe mici rotunde cu pețiol, în total 8 bucăți.

Ramura din stânga, de jos în sus, se compune din grup de 3 frunze (inscripția: Fazekas E. / ellenőr, Ladányi J. / péntztáros, Javorszky A. / alelnök), 3 fructe, grup de 3 frunze (inscripția: Heinrich F., Timár J. / Wayand J., Steiner M), 3 fructe, grup de 3 frunze (inscripția: Schumacher J., Francen M. / Heizler P., Dörfler N), 2 fructe, grup de 2 frunze (inscripția: Wéber A., Konrad M., Neuner J), ultima frunză.

Ramura din dreapta, de jos în sus, se compune din grup de 3 frunze (inscripția: Ankner M. / háznagy, Reichrath A. / ügyv. alelnök, Dr. Reinhardt P. / elnök), 3 fructe, grup de 3 frunze (inscripția: Csubinszky M., Dentler J. / Krier P., Schnur M), 3 fructe, grup de 3 frunze (inscripția: Majoros A., Mílesz J. / Mechel A., Baumann K), 2 fructe, grup de 2 frunze (inscripția: Kuzen M. / Csura J., Szalay N. / Fidler M., Schmidt M), ultima frunză.

Starea de conservare a cununelor metalice este bună. În general, metalul este oxidat, stratul de argint a dispărut, cu precădere în zona panglicii metalice. Prin restaurare se propune curățarea metalului și conservarea stării obținute alături de completarea părților lipsă.

Concluzii

Dintre bunurile de patrimoniu mobil textil, steagurile istorice, fiind extrem de rare, au avut cel mai mult de suferit pe parcursul timpului. Rolul lor a fost unul de coeziune socială, imbold la activitate specifică a unei grupări de meseriași, precum în Jimbolia. Modelul de față este considerat un caz fericit privind

---

obținute succese de răsunet național. Activitatea corală de succes s-a continuat și după 1918, în ciuda faptului că membrii de etnie germană au părăsit asociația. Un moment remarcabil a fost în august 1921, cu ocazia vizitei la Lugoj a nunțiului papal Marmaggio, când corul format din 120 de membri a prezentat piesa muzicală „*Christophorus oratorium*”, sub bagheta dirijorului dr. Willer József. După retragerea sa, nivelul artistic al asociației culturale a decăzut, dar sub conducerea președinților Rieger Nándor, Schieszler Zsigmond, Nikolics Dániel și dr. Vincze Aladár, precum și datorită strădaniei și aptitudinii organizatorice a dirijorului Arató Andor (1887–1964), se poate considera importantă în viața culturală a comunității maghiare din Lugoj. Activitatea Reuniunii Maghiare de Cântări și Muzică din Lugoj a fost neîntreruptă până în 1948, când a fost comasat cu Corul Ion Vidu. Acest cor ființează la Lugoj încă din 1810 (dacă nu chiar din 1808), fiind un cor al bisericii ortodoxe care, extinzându-și activitatea și în sfera muzicii laice, se instituționalizează și obține un statut oficial sub denumirea Reuniunea de Cântări și Muzică. Venirea în fruntea formației, în 1889, a unei personalități de talia lui Ion Vidu a însemnat propulsarea pe plan național a corului lugoian. În Banat, timp de decenii, „Corul lui Vidu”, considerat simbolul Lugojuului, era unanim recunoscut, ca o adevărată instituție-pilot pentru mișcarea corală din acest colț de țară. Alături de Reuniunea Maghiară de Cântări și Muzică în mișcarea corală din Lugoj un loc însemnat a ocupat și Cercul de Cântări a Meseriașilor din Lugoj (*Lugosi Iparosok Dalköre*). A fost înființat în 1879. Sfințirea steagului a fost în data de 2 august 1900. Panglica omagială se păstrează la Muzeul Banatului Timișoara. Organizarea concursurilor corale, de cântări, la Lugoj au fost tot atâtea excepții și erau onorate de numeroase formații corale și asociații culturale din întreaga țară și din străinătate. Vezi: Rosenzweig 1902, 152; Stratan 1970; Metz 1981; Băcilă 2009; M-Kiss 2007; M-Kiss Hedy 2010, 121.

³ Corul de Bărbați din Apatin (Apatini Férfi Dalárda) a fost înființat în 1859.

păstrarea stării de conservare datorită unei conjuncturi întâmplătoare de a păstra flamura steagului într-o vitrină de sticlă, ferită de praf, departe de lumina naturală, în cadrul Muzeului Ștefan Jäger din Jimbolia.

Listă Figuri

Fig. 1. Aversul steagului Reuniunii de Cântări a Meseriașilor din Jimbolia 1893–1910. Reversul steagului Reuniunii de Cântări a Meseriașilor din Jimbolia 1893–1910. Vârful hampei, detaliu. Partea proximală a hampei, cu plăcuțe nominalizate și vergea, detaliu. Partea distală a hampei, detaliu

Foto: Hedy M-Kiss

Fig. 2. Emblemele meseriilor de pe steagul Reuniunii de Cântări a Meseriașilor din Jimbolia, detaliu. Cununa metalică 1. a Reuniunii de Cântări a Meseriașilor din Jimbolia. Cununa metalică 2. a Corului de Bărbați din Apatin. Panglica Reuniunii de Cântări și Muzică din Caransebeș 1886. Panglica Corului din Kikinda

Foto: Hedy M-Kiss

Bibliografie

- Băcilă 2009 Băcilă, Daniela, *Mișcarea corală țărănească în Banat*. În: Băcilă Daniela, *Istoria vieții folclorice în Banat de la începutul secolului al XX-lea până în prezent*, Universitatea Oradea, Oradea, 2009, teză doctorat (Ph.D).
- Metz 1981 Metz, Franz, *Tē Deum laudamus, Contribuții la istoria muzicii bisericești din Banat*, București, 1981.
- M-Kiss 2005 M-Kiss, Hedy, *Conservarea steagului Reuniunii de cântări „DOINA”, 1920, din Sănnicolau Mare*. În: *Restaurarea, știință și artă*, 2005, Muz. Brașov, Brașov, p. 194–201.
- M-Kiss 2007 M-Kiss, Hedy, *Steagul Reuniunii de cântări (1882) și steagul Asociației Iubitorilor de Muzică (1871–1891), două mărturii deosebite ale vieții muzicale din Timișoara*. În: *Analele Banatului*, Serie Nouă, Arheologie-Istorie, XV, 2007, p. 321–335.
- M-Kiss 2010 M-Kiss, Hedy, *Textile istorice din colecția Muzeului Banatului Timișoara secolele XVIII–XX*, Timișoara, 2010.
- Rosenzweig 1902 Rosenzweig, Mór, *Emlékkönyv a Lugosi Dal- és Zene-Egylet ötven éves fennállásának emlékére, Lugos; Lugosi Magyar Dal- és Zeneegylet*. În: *Közművelődési, társadalmi, jótekonysági és hitbuzgalmi szervezetek*, 1902. Sursa: www.adatbank.transindex.ro, data accesare ianuarie 2016.
- Stratan 1970 Stratan, Ioan, *Corul Ion Vidu din Lugoj (1810 – 1970) – contribuție la istoria corurilor din Banat*, Lugoj, 1970.

LEGISLAȚIE PATRIMONIU,
MANAGEMENT CULTURAL,
EDUCAȚIE CULTURALĂ

REPERTORIUL ARHEOLOGIC AL ROMÂNIEI. ISTORIE, EVOLUȚIE, REZULTATE

Bogdan Șandric*

Romania's National Archaeological Repertoire. History, evolution, results.

Abstract: This article presents the history and evolution of the national records on archaeological sites, starting from the end of the 19th century until the present day. The first attempts were led by Alexandru Odobescu, and later by Grigore Tocilescu, who felt that the protection of these cultural sites can be ensured through their identification and classification in an official list, are reviewed and commented. Later, with the establishment of the Archaeological Institute in Bucharest, subordinated to the SRR Academy, the goal was resumed as one of the priorities of the Institute as The Romanian Archaeological Repertory. Unfortunately the project was not completed and the archive, which took 23 years to create, was only partially published in 2007 by CIMEC – the Cultural Memory Institute as an on-line database, indexing both archaeological information and the original analytical files. Since the year 2000, through the Government Order no. 43, issued by the Ministry of Culture, the National Archaeological Repertory (RAN) is established as the main and official recording of all the sites, areas, and archaeological findings and it also regulates the research means and protection of archaeological monuments. CIMEC – the Cultural Memory Institute is officially appointed to manage the RAN database and since 2011, after CIMEC was abolished, the task has been taken over by the National Heritage Institute. The RAN is a database that contains, at the present time, approximately 16,000 records and it's based on the minimal data standard for archaeological sites and monuments developed under the Council of Europe (1993–1995), by the Archaeological Sites Working Group of the International Committee for Documentation of the International Council of Museums (CIDOC/ICOM). Adding new information to RAN is unfortunately not done as a legal obligation of the Romanian professionals, but generally done through punctual research projects or through direct cooperation with several County Cultural Directorates and very few archeologists. A large amount of information is extracted from the county repertoires, published in the last 50 years, though the information is only partially reliable and only a small group of archaeological sites is mapped. For that matter, the RAN's biggest problem is the small number of archaeological sites mapped and delimited correctly. To solve this problem, we implemented a GIS project which aims to localize as many sites as possible using various cartographic sources and field-collected spatial data. Another equally important issue that affects the RAN's development is the very low number of staff assigned for its activity.

Keywords: *National Archaeological Repertoire, Archaeological Repertory of Romania, CIMEC- Institute for Cultural Memory, National Heritage Institute, Institute of Archaeology from Bucharest, database, GIS, archaeological sites, record, conservation*

Cuvinte cheie: *Repertoriu Arheologic Național (RAN), Repertoriu Arheologic al României, CIMEC-Institutul pentru Memorie Culturală, Institutul Național al Patrimoniului, Institutul de Arheologie București, baze de date, GIS, situri arheologice, evidență, protecție*

1. Introducere

Orice program de cercetare, protecție și conservare a patrimoniului cultural necesită, înainte de toate, o bună cunoaștere a elementelor componente. Indiferent de natura și funcția lor, situri arheologice, edificii civile și religioase, sărbători și obiceiuri populare sau bunuri mobile, toate trebuie mai întâi inventariate, evaluate și înscrise în evidențe publice și deschise unei actualizări permanente. Un astfel de deziderat ar atrage după sine, în mod direct, încorporarea în strategii naționale sau regionale de cercetare (care ar garanta salvarea și conservarea) și turistice (care ar permite restaurarea și promovarea), ceea ce ar genera beneficii atât pentru obiectivele culturale în sine, cât și pentru comunitățile umane în care se regăsesc.

Siturile arheologice sunt indubitabil parte componentă a patrimoniului cultural și, ca urmare,

* Institutul Național al Patrimoniului, str. Ienăchiș Văcărescu 16, București, e-mail: bogdan.sandric@cimec.ro

realizarea unui repertoriu arheologic este și ea subordonată unei nevoi acute de cunoaștere sistematizată. Deși în România o astfel de necesitate a fost definită încă din zorii arheologiei instituționale, nici până azi nu există o evidență unitară și completă a siturilor arheologice descoperite pe teritoriul României.

1.1. Primele preocupări pentru un repertoriu arheologic național

Nevoile de management și conservare a patrimoniului arheologic sunt contemporane cu etapele de început ale arheologiei științifice în România, petrecute în ultima parte a secolului al XIX-lea. O cunoaștere sistematică a siturilor arheologice, care să fie clasificate și atribuite etnic, pare însă mai degrabă un deziderat al unei preocupări etnologice, în care arheologia nu joacă decât un rol de documentare¹, după cum proclamă Alexandru Odobescu, considerat pe bună dreptate, întemeietorul studiilor arheologice în România. În calitate de prim profesor de arheologie al Universității din București (1874), dar mai ales de membru al Comitetului Arheologic din România (înființat de Al. I. Cuza în 1864), joacă un rol important, alături de alți oameni de cultură ai vremii, în organizarea Muzeului Național de Antichități și îmbogățirea patrimoniului acestei tinere instituții². Preocuparea sa cea mai importantă pentru evidența și ordonarea siturilor arheologice ia forma unui demers cunoscut drept *Cestionarul arheologic* sau *Izvodul*, difuzat de către Ministerul Cultelor și Instrucțiunii Publice în mediul rural, în perioada 1870–1871³. Structurat sub forma a șase întrebări, Cestionarul se dorea un instrument de documentare și înregistrare a descoperirilor arheologice din satele românești. Învățătorilor din școlile sătești li se cerea să consemneze diverse informații precum tipologia, descrierea, toponimia, dar și legendele privitoare la *locurilor însemnate din vechime* sau descoperirea de obiecte în cadrul siturilor amintite.

În urma expedierii Cestionarului au fost primite doar puțin peste 1.600 de răspunsuri, mulți dintre învățători declarând fie că nu știu de existența unor situri, fie trimițând doar informații parțiale. Odobescu a reușit totuși să redacteze un prim raport adresat Ministerului Cultelor și Instrucțiunii Publice cu titlul *Notițe despre localitățile însemnate prin rămășițe antice în județul Dorohoi*⁴ chiar în anul 1871. În 1878 a fost publicat un al doilea raport mult mai amplu, intitulat *Antichitățile județului Roman*⁵, ce poate fi considerat chiar și astăzi un instrument valid de lucru⁶.

În anul 2015 au fost publicate, într-un volum îngrijit de Ionel Cândea și Costin Croitoru, răspunsurile la chestionarele lui Alexandru Odobescu și Bogdan Petriceicu Hașdeu primite din județul Brăila⁷. Cele mai importante dintre cele 22 de obiective arheologice, răspândite în 22 de comune sunt prezentate critic de către Costin Croitoru, trecând în revistă istoricul cercetărilor și citând bibliografia esențială⁸.

Grigore Tocilescu, continuator al cursurilor de arheologie la Universitatea București, director al Muzeului de Antichități și membru al Comisiunii Monumentelor Publice este preocupat și el de evidența siturilor arheologice. *Legea pentru conservarea și restaurarea monumentelor publice* adoptată în 1892 și mai ales *Regulamentul* acestei legi⁹, prin articolele 1 și 2, stabilește obligativitatea inventarierii monumentelor istorice, înțelese ca edificii, situri și obiecte datate din preistorie până la sfârșitul secolului al XVIII-lea. Evidența acestora urma să se facă prin chestionare trimise spre completare învățătorilor și preoților din sate. Răspunsurile primite urmau să fie triate de către membrii Comisiunii, care eventual puteau propune clasarea unora dintre obiectivele consemnate.

În urma acestor acțiuni se publică o primă listă oficială a monumentelor istorice la data de 1 iunie 1897, denumită *Inventarul monumentelor publice și istorice din România*. Lista cuprinde 534 monumente publice și 63 monumente istorice¹⁰. Din păcate această evidență nu a fost deloc cunoscută din cauza circulației restrânse a publicației în care a apărut¹¹. Ulterior, în 1904, Lista este republicată de către Petre

¹ Odobescu 1887, vol. 2, 273; Babeș 1992, 123.

² Păunescu 2003, 51.

³ Dobre 1986, 46–52; Odobescu 1989, I, 96–99, 374–375.

⁴ Odobescu 1871, 825–827; Odobescu 1887, II, 157–232; Odobescu 1908, 118–166.

⁵ Odobescu 1878, 407–482.

⁶ Babeș 1992, 123.

⁷ Cândea, Croitoru 2015, 11–71, 121–193.

⁸ Cândea, Croitoru 2015, 21–69.

⁹ Monitorul Oficial, nr. 239 din 28 ianuarie 1893, 6851–585.

¹⁰ Urechia et alii 1897, 878–898.

¹¹ Velescu 2012, 97, n. 61.

Gârboviceanu, administratorul Casei Bisericii¹². Printre monumentele istorice și publice se găsesc și situri arheologice, precum așezări și cetăți romane, introduse cu precădere de către Grigore Tocilescu.

2. Repertoriul Arheologic al României – un proiect eșuat al Institutului de Arheologie București

2.1. Istoric

În anul 1949, Institutul de Istorie și Filozofie al Academiei, în care prin decretul 301 din 15 iulie 1949 este inclus Muzeul Național de Antichități¹³, își propune în planul de lucru realizarea unui repertoriu arheologic, care să cuprindă toate datele despre descoperirile arheologice din România din paleolitic până la întemeierea Țărilor Române¹⁴. O astfel de lucrare de amploare fusese propusă încă de la începutul anului de către Consiliul Științific al MNA¹⁵.

Scopurile Repertoriului Arheologic al României erau de a realiza un instrument științific care să sprijine strategia viitoare de cercetare arheologică de teren, să ajute proiectele de studii arheologice și să pună bazele viitoarei hărți arheologice a țării¹⁶. Proiectul urma să fie pus în practică pe parcursul a doi ani, de către un colectiv de cercetători împărțit în două grupuri care trebuiau să lucreze atât în București, cât și în Cluj, urmând trei etape distincte: culegerea datelor, redactarea vocilor și realizarea corecțiilor finale¹⁷. Repertoriul trebuia să funcționeze ca un dicționar topografic (sau mai degrabă geografic), unde informațiile să fie prezentate cronologic și organizate în jurul localităților. De asemenea, autorii își propuseseră să redacteze și o introducere în care să se analizeze evoluția “societăților omenești de pe teritoriul țării noastre”, indici, hărți tematice și analitice, precum și ilustrare selectivă a diverselor obiecte sau situri arheologice¹⁸.

Prima etapă, care o vreme s-a desfășurat în paralel cu celelalte, a constat în culegerea datelor prin întocmirea de fișe cu informații selectate din literatură română și străină, publicată în secolele XIX-XX, din manuscrisele arheologice inedite, dar și prin studierea colecțiilor muzeale sau private. Inițial s-a dorit ca o contribuție însemnată să fie adusă prin cercetări și verificări de teren, dar din păcate acest deziderat nu s-a realizat¹⁹. O astfel de activitate ar fi fost mai mult decât necesară deoarece informațiile excerptate în fișe proveneau din surse diferite din punct de vedere calitativ, unele fiind lacunare și nesigure, altele detaliate și verificate prin cercetări arheologice²⁰.

A doua etapă s-a concretizat în redactarea articolelor prin gruparea pe localități, în ordine cronologică, a informațiilor referitoare la descoperirile arheologice documentate. Astfel, fiecare voce din viitorul Repertoriu era reprezentată de o localitate, în totalitate redactându-se până la sfârșitul anului 1953 cca. 5500 de articole și aproximativ 30.000 de fișe²¹.

Etapă a treia a fost doar parțial îndeplinită. În principiu, colectivul însărcinat cu realizarea Repertoriului ar fi trebuit să asigure corectarea articolelor, redactarea capitolelor introductive, a indicelui bibliografic, a hărților și ilustrațiilor²². Din păcate, diverse motive, precum lipsa personalului și a fondurilor insuficiente, au împiedicat îndeplinirea sarcinilor asumate. Ca urmare, MNA solicită Academiei RPR o prelungire a termenului de finalizare a proiectului până la 1 iunie 1954. Totodată, în vederea publicării Repertoriului, se face o machetă a acestei lucrări, care urma să fie prezentată public printr-o dezbateră organizată de Academie. Se spera ca în urma evenimentului să se obțină sprijin în vederea îmbunătățirii proiectului și tipăririi lucrării²³. Deși solicitată Academiei să se desfășoare în 15 iunie 1955, dezbateră nu a mai avut loc niciodată²⁴. În cuvântul introductiv al machetei din 1953 se făcea și o prezentare a scopului

¹² Gârboviceanu 1904, 118–132.

¹³ Comșa 1984, 211.

¹⁴ Comșa 1984, 215.

¹⁵ Păunescu 2003, 109.

¹⁶ Păunescu 2003, 109.

¹⁷ Păunescu 2003, 110–111.

¹⁸ Păunescu 2003, 109.

¹⁹ Păunescu 2003, 110; Comșa 1984, 215.

²⁰ Păunescu 2003, 110.

²¹ Păunescu 2003, 110–111, 114; Comșa 1984, 215.

²² Păunescu 2003, 110–111.

²³ Păunescu 2003, 114.

²⁴ Păunescu 2003, 114.

și a conținutului repertoriului, ceea ce ar fi trebuit să-i ajute pe cititori să înțeleagă cât mai bine macheta. Astfel, scopul Repertoriului Arheologic era stabilit ca fiind un instrument științific util oferit cercetătorilor pentru cunoașterea „celor mai îndepărtate epoci din istoria României”. Lucrarea ar fi trebuit să cuprindă patru părți:

1. Introducerea;
2. Un scurt istoric al evoluției societății de pe teritoriul României din preistorie până la întemeierea Țărilor Române în sec. al XIV-lea;
3. Repertoriul propriu-zis, întocmit prin înșiruirea localităților unde s-au făcut descoperiri arheologice, în cadrul cărora informațiile erau ordonate cronologic și topografic. Unitatea de bază era localitatea, urmată de mențiunea comunei, a raionului și regiunii. În mod deosebit se urmărea și menționarea diferitelor denumiri vechi ale localităților, precum și cele în limbile minorităților etnice.
4. Hărți tematice ale descoperirilor arheologice grupate pe epoci și culturi arheologice și însoțite de indici.

Secțiunea “Introducere” ar fi fost împărțită în:

1. Tabele cronologice constând din:
  - a. Liste cronologice ale conducătorilor de formațiuni statale de pe teritoriul României sau ale celor care au avut legături cu regiunile României;
  - b. Un scurt istoric al arheologiei din România.
2. Explicarea unor termeni tehnici de bază și a unor noțiuni arheologice mai puțin cunoscute.
3. Lista prescurtărilor utilizate în Repertoriu (muzee, instituții etc).
4. Lista Muzeelor (cu prescurtările folosite în Repertoriu).
5. Bibliografia împărțită în două capitole:
  - a. periodicele cu prescurtările folosite în text;
  - b. lucrările individuale cu prescurtările utilizate²⁵.

Între 1954 și 1955 ritmul de lucru al colectivului însărcinat cu realizarea Repertoriului scade foarte mult, iar în ședința din 13 noiembrie 1956 se hotărăște să se publice toate vocile-articole redactate până în acel moment²⁶. Această decizie nu este însă pusă în practică și pentru șase ani proiectul Repertoriului nu mai apare între prioritățile Institutului de Arheologie²⁷. În anul 1962, un raport al colectivului Repertoriului anunța că s-a finalizat excerptarea informațiilor din publicațiile apărute până în anul 1960, precum și redactarea articolelor, fiind în curs doar activitățile de corectare a vocilor deja realizate. Ca urmare, Consiliul Științific al Institutului de Arheologie fixează, în urma discutării raportului amintit, ca la sfârșitul anului 1963 Repertoriul să fie finalizat²⁸. Din păcate și acest deziderat a rămas nerealizat.

În 1973 s-a reluat ultima dată problema publicării Repertoriului Arheologic al României. Consiliul Științific a hotărât corectarea articolelor redactate prin aducerea la zi a informațiilor administrative, în urma noii organizări teritoriale a României petrecută în februarie 1968²⁹. Deși acest obiectiv a fost atins și fiecare voce-articol a fost revăzut, publicarea Repertoriului în forma preconizată nu s-a mai realizat niciodată. Cu toate acestea, o mare parte din articolele create în cei 24 de ani, cât a durat proiectul Repertoriului Arheologic al României, au fost valorificate ulterior sub forma unor repertorii județene sau regionale, publicate sub egida muzeelor locale. Repertoriile, construite ca lucrări de autor sau colective, au păstrat majoritar structura inițială gândită pentru RAR, ce urmărea o împărțire cronologică a informației în funcție de localități, redate alfabetic în cadrul fiecărei comune. De asemenea, autorii au actualizat conținutul prin excerptarea literaturii arheologice și istorice, publicate după 1960 și au adăugat introduceri, precum și anexe: hărți generale sau mai detaliate (comunale), ilustrații și indici³⁰. Nu este însă foarte clar cum fișele redactate de colectivul Institutului de Arheologie au ajuns în posesia arheologilor de la muzeele județene, iar autorii repertoriilor în discuție nu amintesc decât arareori că ar fi folosit arhiva RAR.

²⁵ Pănescu 2003, 114; Păunescu a. n., <http://www.cimec.ro/Arheologie/Arhiva-Digitala/1Arhiva%20RAR/Istoric.htm>.

²⁶ Păunescu 2003, 114.

²⁷ MNA este transformat în Institutul de Arheologie al Academiei RPR prin hotărârea 1048 din 5 iunie 1956, cf. Preda 1984, 222.

²⁸ Păunescu 2003, 115.

²⁹ Legea nr. 2 din 16 februarie 1968, privind organizarea administrativă a teritoriului Republicii Socialiste România, publicată în Buletinul Oficial nr. 17/17 februarie 1968, a prevăzut trecerea de la regiuni și raioane la județe și comune.

³⁰ Al. Păunescu oferă o listă de 17 repertorii județene care s-au publicat între 1973 și 2003, lăsând să se înțeleagă că s-au întocmit pe baza articolelor-voci realizate prin proiectul Institutului de Arheologie; v. Păunescu 2003, 117, n. 10.

2.2. Publicarea parțială on-line

Deși soarta Repertoriului Arheologic al României părea pecetluită, în anul 2001 s-a creat posibilitatea valorificării rezultatelor a 24 de ani de muncă, prestate de două generații de cercetători. Fostul Institut de Memorie Culturală – CIMEC, care avea ca sarcină principală realizarea de evidențe electronice ale patrimoniului cultural și partajarea lor online, printre care se remarcă Baza de date a Repertoriului Arheologic Național (RAN)³¹, solicită Institutului de Arheologie acordul pentru digitizarea arhivei Repertoriului și expunerea on-line, cu scopul accesibilizării și utilizării pentru completarea RAN-ului. Surprinzător, conducerea Institutului din acea vreme acceptă propunerea și decide să permită publicarea articolelor-voce în forma propusă de CIMEC. În același an, CIMEC devine partener în proiectul european Archaeological Records of Europe – Networked Access (ARENA), finanțat prin programul Culture 2000, beneficiind astfel de susținere și finanțare europeană³². Obiectivele ARENA veneau în întâmpinarea preocupărilor CIMEC și parțial erau identice cu cele ale înțelegerii CIMEC – Institut³³:

- să publice online arhive europene de arheologie;
- să creeze un portal web care să permită accesul la datele despre situri și monumente furnizate de parteneri;
- să organizeze un atelier în care să se discute practic problemele legate de preservarea digitală și expunerea on-line;
- să stabilească o rețea europeană a arhivelor arheologice.

Proiectul ARENA reprezenta în fapt o preocupare europeană, devenită acută în ultimii ani, pentru preservarea digitală și accesibilizarea on-line a unor colecții și arhive de documente, aparținând domeniului disciplinelor socio-umane, arheologia ocupând un loc prioritar³⁴.

Proiectul de digitizare a Repertoriului Arheologic al României a început prin semnarea unui parteneriat între CIMEC și Institutul de Arheologie, sub umbrela ARENA. Obiectivul central stabilit a fost de a indexa informațiile din articolele-voce într-o bază de date și scanarea fișelor originale pentru arhivare digitală și expunere on-line. Conținutul bazei de date a fost hotărât de un grup de lucru comun al celor

³¹ CIMEC a fost desființat și comasat cu Institutul Național al Patrimoniului în 2011; pentru o istorie a CIMEC v. www.cimec.ro/DespreCIMEC/Scurta-Prezentare.html; bazele de date pentru patrimoniu cultural pot fi accesate aici www.cimec.ro/Baze-date-online.html

³² Oberländer-Târnoaveanu 2002, 208–209; Oberländer-Târnoaveanu 2004, http://ads.ahds.ac.uk/newsletter/issue_15/romanian.html.

³³ Detalii despre rețeaua ARENA pot fi consultate aici: <http://ads.ahds.ac.uk/arena>.

³⁴ Concomitent cu proiectul ARENA s-a desfășurat faza a treia a proiectului european AREA-Archives of European Archaeology, care va fi continuată de faza a patra, implementată între 2005 și 2008. Obiectivele AREA erau foarte asemănătoare cu cele ale proiectul ARENA: să promoveze cercetarea istoriei arheologiei europene, să studieze, să catalogheze și să păstreze principalele arhive care poartă realizările și moștenirea disciplinei, să investigheze interdependența între dezvoltarea arheologiei și formarea identităților culturale și politice. Singura diferență majoră între cele două proiecte era reprezentată doar de ultimul obiectiv ce nu se regăsește între cele asumate de ARENA, ce dorea mai degrabă să dezvolte soluții tehnice de arhivare digitală și partajare on-line decât să studieze efectele arheologiei asupra societăților moderne. Detalii despre AREA pot fi consultate aici: www.area-archives.org/aims.html.

Proiectul european ERPANET-Electronic Resource Preservation and Access Network, finanțat de Comisia Europeană prin IST Programme și-a propus ca între 2002 și 2004 să construiască o comunitate activă pentru a spori preservarea obiectelor culturale și științifice digitale, prin creșterea gradului de conștientizare, a schimbului de experiență, politici și strategii și prin îmbunătățirea practicilor. Rezultatele proiectului pot fi consultate aici: www.erpanet.org.

Între 2013 și 2015 s-a desfășurat proiectul ARIADNE-Advanced Research Infrastructure for Archaeological Data Networking in Europe. Scopul declarat al partenerilor a fost de a integra diversele infrastructuri europene ce conțineau seturi de date arheologice pentru a depăși fragmentarea informațiilor în diverse repozite arheologice și pentru a promova partajarea și reutilizarea datelor arheologice. Proiectul poate fi consultat aici: www.ariadne-infrastructure.eu.

După lansarea bibliotecii digitale europene, Europeana (www.europeana.eu), cel mai mare proiect cultural al Comisiei Europene, interesul pentru recuperarea și publicarea digitală de arhive arheologice s-a amplificat. În 2011, Comisia Europeană a publicat Recomandarea C (2011) 7579 privind digitizarea și accesibilitatea online a materialului cultural și conservarea digitală prin care cere înlesnirea accesului cetățenilor la resurse culturale digitale (Matei, 2009, 57–68). Ca urmare, între 2008 și 2014 se desfășoară 3 proiecte europene: ATHENA, ATHENA PLUS (www.athenaplus.eu) și CARARE (www.carare.eu) care au avut drept obiectiv principal furnizarea de conținut “arheologic” la Europeana. Primele două proiecte s-au concentrat asupra imaginilor de obiecte arheologice iar ultimul, asupra reprezentărilor de situri și monumente.

Importanța arhivelor arheologice în Europa reiese și din existența unei instituții care are drept misiune crearea și administrarea unor astfel de repozite digitale: The Archaeology Data Service, care funcționează pe lângă Universitatea din York, Marea Britanie. Pentru detalii referitoare la activitatea și serviciile ADS se poate consulta: <http://archaeologydataservice.ac.uk>.

două instituții, folosindu-se ca model standardul de date Dublin Core³⁵, grup de lucru care a hotărât că este vital ca descriptorii vizați să fie: *localizarea administrativă, toponimul, tipul de sit arheologic, perioada/epoca arheologică sau istorică și bibliografia*, ca ulterior să se poată executa o căutare și o regăsire rapidă a datelor. Catalogarea a fost asigurată de un colectiv al Institutului de Arheologie, condus de regretatul Alexandru Păunescu, în vreme ce CIMEC s-a ocupat de programarea bazei de date, mentenanță, crearea indexului on-line și digitizarea fișelor³⁶. În primele două luni de proiect s-a finalizat inventarierea fișelor, numărându-se 32.000 de documente, acoperind 4.600 de localități, ce au fost de asemenea identificate în lista oficială de înregistrare a unităților administrativ-teritoriale din România, abreviată SIRUTA (Sistem Informatic al Registrului Unităților Teritorial-Administrative)³⁷. Ulterior a început catalogarea informațiilor din fișele Repertoriului de către un grup de tineri cercetători ai Institutului. La sfârșitul anului 2002, baza de date conținea 5.522 de înregistrări, împărțite în 4.621 de localități, 1.769 de ansambluri, 831 de complexe, 6.970 obiecte și 14.954 referințe bibliografice. 3.000 de fișe au fost scanate, reprezentând cca. 40% din toată arhiva³⁸ (**Fig. 1**).

În ianuarie 2005, la un an după ce proiectul ARENA se încheiase oficial, am început să lucrez pentru CIMEC. Prima lucrare pe care am primit-o în grijă a fost finalizarea bazei de date a Repertoriului Arheologic al României și digitizarea arhivei, obiective care nu fuseseră realizate pe deplin pe durata proiectului. Din păcate, după o evaluare atentă, am remarcat că nici unul din obiectivele inițiale nu fusese atins: baza de date funcționa prost, iar pentru a da șansa fiecărui membru al colectivului de a lucra independent, fusese “spartă” în baze de date județene. Multe dintre ele nu fuseseră însă reunificate și erau împrăștiate în diverse dosare de lucru, inclusiv pe cd-rom-uri prin care fuseseră predate de către membrii echipei Institutului. De asemenea, baza de date nu avea instrumente valide pentru realizarea de statistici și rapoarte, neputându-se astfel estima corect numărul și tipurile de înregistrări. Cea mai mare problemă o reprezenta însă absența unor vocabulare controlate de termeni³⁹, atât pentru indexul *tip de sit*, cât și pentru indexul *cronologie*, care să permită o înregistrare corectă, unitară a acestor date. Astfel, realități identice erau descrise prin concepte diferite sau redactate greșit, iar sortarea înregistrărilor după un anumit termen oferea o falsă listă de rezultate: spre exemplu realitatea *așezare deschisă* era descrisă alternativ cu termene precum *așezare*, *așezare deschisă*, *așezare nefortificată* sau *așezare rurală*, iar *epoca romană* cu concepte precum *epoca romană*, *epoca romană imperială* sau *epoca romană târzie*.

La fel de gravă era situația nerespectării ierarhiilor înregistrărilor în baza de date, deși o astfel de condiție fusese impusă de Institut, care considera că este cea mai potrivită soluție pentru a reda sub formă indexată interdependențele dintre diverse entități arheologice, descrise în vocile-articol. Designul bazei de date cuprindea 5 părți componente, sub formă tabelară: *Sit*, *Ansamblu*, *Complex*, *Inventar* și *Bibliografie*. Tabela *Sit* trebuia să descrie amplasarea administrativă și geografică a entității arheologice (atât cea consemnată în repertoriu cât și cea actuală), tipul sitului, anul descoperirii, descrierea generală etc. Tabela *Ansamblu* consemna entitățile generale, precum o așezare, o necropolă sau o mănăstire prin descriptorii precum tip, nume, epocă/perioadă (consemnată în fișa de repertoriu cât și cea folosită azi; ex. feudalism=ev mediu), an săpătură, descoperitor, observații etc. Tabela *Complex* era dedicată unor entități arheologice subordonate entității *Ansamblu*, precum o locuință, un mormânt sau o biserică și conținea aceleași date ca și precedenta la care se adaugă indexul *Loc de conservare*. În cea de-a patra tabelă, intitulată *Inventar*, se menționau obiectele, fie parte din entități superioare (ansamblu, complex), fie descoperiri izolate. Descriptorii folosiți erau identici cu cei utilizați pentru *complex* dar în listă se mai regăseau și descrierea, numărul de inventar și tipul de descoperire (întâmplătoare, izolată sau sistematică). Ultima

³⁵ Dublin Core este un standard minimal de metadata destinat proiectării de baze de date și regăsirii resurselor în mediul on-line; pentru detalii a se vedea Oberländer-Târnoveanu, Matei 2009, 62–63 și <http://dublincore.org>.

³⁶ Oberländer-Târnoveanu 2002, 208.

³⁷ SIRUTA este utilizat de Institutul Național de Statistică, v. www.insse.ro.

³⁸ Oberländer-Târnoveanu 2002, 209.

³⁹ Vocabularele controlate de termeni sunt folosite pentru organizarea informațiilor, astfel încât să permită recuperarea și interogarea eficientă ulterioară. Cel mai adesea, vocabularele controlate își găsesc întrebuințarea în indexarea subiectelor, unde se impune utilizarea unor termeni predefiniți, preselecți de autorii vocabulelor. Termenii din cadrul unui vocabular controlat pot fi organizați ierarhic (categorie, tip, subtip) pentru a facilita o regăsire mai fină a informațiilor (ex. locuire, așezare, așezare deschisă, sat etc). Vocabularele controlate fac parte din standarde și reguli de partajare a datelor. Pentru a prezenta a standardelor utilizate pentru evidența și documentarea patrimoniului cultural a se vedea, Oberländer-Târnoveanu, Matei 2009 și Harpring 2013.

tabelă, *Bibliografia*, înregistra datele cu caracter bibliografic, așa cum erau menționate și în Repertoriu. Relațiile dintre primele patru tabele ar fi trebuit să fie de subordonare și să reflecte fidel relația dintre entitățile arheologice. Ca urmare, într-o situație ideală, în cadrul unui *Sit* se puteau înregistra unul sau mai multe *Ansambluri*, care puteau avea subordonate unul sau mai multe *Complexe*, care la rândul lor erau tutelare unuia sau mai multor *Inventare*. Dar situațiile cele mai întâlnite erau cele atipice, unde nu toate elementele suitei se regăsesc. Astfel un *Sit* putea avea în subordine doar un *Ansamblu* sau doar un *Complex*, sau cel mai adesea doar un *Inventar*.

Exemplu 1

<i>Sit I:</i>	ășezare
<i>AnsambluI.1:</i>	ășezare deschisă
<i>Complex1.1:</i>	locuință
<i>Inventar1.1.a:</i>	fragmente ceramice
Bibliografie	
<i>AnsambluI.2:</i>	necropolă

Exemplu 2

<i>Sit I:</i>	locuire
<i>Complex1.1:</i>	locuință
<i>Inventar1.1.a:</i>	fragmente ceramice
<i>Inventar1.2.b:</i>	râșniță de piatră
Bibliografie	

Exemplu 3

<i>Sit I:</i>	descoperire izolată
<i>Inventar1.1.a:</i>	Monedă
Bibliografie	

Din păcate, redarea acestor corespondențe dintre entitățile arheologice, respectiv între tabelele bazei de date, se făcea de către documentarist printr-o serie de coduri ce trebuiau construite logic și înscrise manual în câmpurile specifice. Ca urmare, rata de eroare era foarte mare. Totodată, deși acest concept ierarhic fusese elaborat de către colectivul Institutului, o parte din membrii echipei care indexau informațiile din fișele Repertoriului nu-l înțeleseră foarte bine. Existau astfel foarte multe situații în care entitățile nu fuseseră înregistrate ierarhic în baza de date ci doar înseriate, fiecare entitate devenind o înregistrare unică de tip *Sit* sau situații în care codurile prin care se stabileau relațiile fuseseră greșit compuse sau omise voit. La toate aceste probleme amintite mai sus se mai adăugau numărul mare de fișe originale ce încă nu au fost scanate și procesate, refacerea aplicației indexului on-line care partaja conținutul bazei de date locale și numărul mult mai mic decât cel declarat, de articole-voci înregistrate în baza de date. Multe dintre articole fuseseră doar parțial introduse iar altele fuseseră ignorate în întregime deși în rapoartele de activitate se menționa că fuseseră finalizate.

Luând în considerare toate aceste neajunsuri am estimat că pentru încheierea proiectului prin atingerea tuturor obiectivelor inițiale, ar fi fost nevoie de doi ani pentru o echipă formată din minimum 3 oameni, între care și un programator. Deoarece estimarea era prea costisitoare pentru CIMEC, care era implicat și în alte activități și proiecte,⁴⁰ am hotărât să renunț la unele dintre obiective, pentru a diminua proporțional și resursele necesare, dar acceptând o prelungire a termenului până la patru ani. Astfel, am abandonat tacit integrarea datelor furnizate de RAR în Repertoriul Arheologic Național, care ar fi implicat un efort imens de sincronizare a celor două evidențe și am hotărât să nu mai completăm câmpurile referitoare la cronologia actuală a entităților arheologice⁴¹. Ne-am propus însă să parcurgem toate fișele și să nu ignorăm nici o descoperire consemnată în articolele-voce. Ca urmare, am înregistrat doar epoca/perioada istorică consemnată în Repertoriu, echivalându-le doar acolo unde se foloseau realități desuete

⁴⁰ CIMEC – Institutul de Memorie Culturală a fost o instituție extrabugetară ceea ce îl obliga să încerce accesarea a cât mai multor surse de finanțare pentru asigurarea salariilor angajaților și, în consecință, implicarea în cât mai multe proiecte.

⁴¹ Utilizarea RAR-ului pentru completarea RAN o vom discuta în secțiunea dedicată acestei ultime evidențe naționale.

sau specifice ideologiei marxiste din anii '50 ai secolului al XX-lea, precum *comuna primitivă* echivalată cu *preistorie* sau *epoca pietrei*, *barbarism*, *feudalism*, etc, echivalate cu concepte actuale în funcție de alte informații furnizate de articolele-voce: culturi, numele antice ale siturilor sau descrierea inventarelor arheologice⁴². Cu toate acestea, în *Instrucțiunile* de realizare a Repertoriului, redactate probabil ulterior, la o dată necunoscută, epocile și perioadele arheologice și istorice sunt denumite prin concepte actuale: preistorie (paleolitic, mezolitic, neolitic, bronz, Hallstatt), antichitate clasică (La Tène, epoca greco-romană), evul mediu (epoca migrațiilor, Bizantin, Slav), probabil cu intenția de a corecta vechile concepte⁴³. Eforturi susținute au fost depuse și pentru corectarea termenilor din vocabularul controlat ce descriau tipurile de sit, epocă, tipul de complex și inventar. Procesul a fost dificil deoarece, neexistând o listă predefinită, corecțiile se făceau pe măsură ce se parcurgeau articolele-voce, de multe ori fiind nevoie de mai multe iterații pentru stabilirea unei variante finale.

Din păcate, după primii doi ani de la reluarea proiectului, Institutul de Arheologie a refuzat să ne mai împrumute dosarele ce conțineau fișele articolelor-voce pentru a fi scanate, procesate și indexate în baza de date⁴⁴, iar înțelegerea inițială din anul 2001 nu s-a mai respectat. Astfel, din cele 57 de județe-dosar ce constituiau repertoriul original⁴⁵, doar 25 au fost analizate iar conținutul lor indexat în baza de date⁴⁶, reprezentând 44% din total. Ca urmare, doar 2.372 de fișe au fost scanate și se regăsesc on-line, reprezentând 7,6% dintr-un număr total de 31.053, înregistrate prin inventarul făcut în parteneriat cu CIMEC în anul 2001⁴⁷.

Concomitent cu crearea de noi înregistrări sau corectarea celor deja existente, am realizat și modificarea bazei de date astfel încât să poată funcționa optim: s-au eliminat toate erorile, s-au construit instrumente statistice și s-a proiectat și programat un model de raport ce permitea extragerea informației în diverse formate de tip text. Raportul reda ierarhia înregistrărilor și afișa informațiile grupate alfabetic în funcție de județ, unitate administrativ-teritorială și localitate, iar în cadrul localității se păstra expunerea cronologică aleasă de autorii Repertoriului. Modelul conceptual folosit pentru raport a fost reutilizat pentru aplicația de partajare on-line a conținutului. În fapt, raportul care expunea informația din cadrul unui județ se transpunea și în mediul on-line⁴⁸ printr-o aplicație ce utilizează trei criterii de căutare: *localitate*, *județ* și *epocă*, ce pot fi combinate pentru a obține două liste de rezultate, care la rândul lor pot fi folosite împreună sau separat pentru o căutare mai fină a informațiilor. Fiecare rezultat final are atașat imaginile fișelor scanate ce pot fi citite și descărcate, atingând astfel primul deziderat al colectivelor de autori ce lucraseră la redactarea Repertoriului, chiar dacă doar parțial: publicarea integrală în versiunea originală. Prin indexul on-line nu pot fi însă accesate decât înregistrările create prin extragerea informațiilor din fișele scanate, în număr de 6.391 deși în baza de date se regăsește un număr de 8.887. Am luat această decizie deoarece am considerat că nu putem publica înregistrări necorectate, incomplete și care nu pot fi verificate prin comparație cu articolele-voce originale. Din păcate, o parte a efortului depus sub egida proiectului ARENA, între anii 2001 și 2003 nu a mai putut fi valorificat din cauza refuzului de a ni se mai permite accesul la dosarele Repertoriului. Sperăm ca pe viitor această atitudine să se schimbe și să

⁴² Am folosit în general lucrările cele mai recente cu caracter sintetic și enciclopedic: Petrescu-Dîmbovița, Vulpe (coord), 2001; Protase, Suceveanu (coord) 2001; Pascu, Theodorescu (coord) 2001 și Preda (coord), 1994; Preda (coord) 1996; Preda (coord), 2000.

⁴³ Păunescu 2003, 112–113.

⁴⁴ Nu am primit niciodată un motiv întemeiat pentru care Institutul nu a dorit să finalizeze publicarea întregului Repertoriu în această formă modernă și eficientă. Singura explicație care ni s-a acordat a invocat încheierea proiectului ARENA și sistarea finanțării, ceea ce nu ar mai fi permis susținerea unui echipe de lucru. Dar ținând cont că începând din anul 2005 toate activitățile se derulau la CIMEC, iar costurile erau asigurate prin salariile curente, datoria Institutului rezumându-se doar la a ne înmâna dosarele cu fișe ce urmau a fi scanate, explicația nu poate fi considerată nici pe departe satisfăcătoare.

⁴⁵ Alba, Arad, Argeș, Baia (Bucovina), Bacău, Bihor, Botoșani, Brașov, Brăila, Buzău, Caraș, Severin, Câmpulung, Ciuc, Cluj, Constanța, Covurlui, Dâmbovița, Dobrogea, Dolj, Făgăraș, Fălciu, Gorj, Hunedoara, Ialomița, Iași, Ilfov, Maramureș, Mehedinți, Mureș, Muscel, Năsăud, Neamț, Odorhei, Olt, Prahova, Putna, Rădăuți, Râmnicu Sărat, Roman, Romanați, Satu Mare, Sălaj, Sibiu, Someș, Suceava, Târnava Mare, Târnava Mică, Tecuci, Teleorman, Timiș, Trei Scaune, Tulcea, Turda, Tutova, Vâlcea, Vaslui, Vâlșca.

⁴⁶ Alba, Arad, Bihor, Brașov, Caraș, Caraș-Severin, Ciuc, Cluj, Covurlui, Făgăraș, Hunedoara, Maramureș, Mureș, Năsăud, Odorhei, Satu Mare, Sălaj, Sibiu, Someș, Târnava Mare, Târnava Mică, Tecuci, Timiș, Trei Scaune, Turda.

⁴⁷ Oberländer-Târnoveanu 2002, 209.

⁴⁸ Indexul on-line al RAR se poate consulta aici: www.cimec.ro/scripts/ARH/RAR-Index/sel.asp cu începere de la sfârșitul anului 2006.

reușim publicarea integrală a Repertoriului, care a devenit între timp un document relevant pentru istoria arheologiei științifice din România⁴⁹ (Fig. 2).

2.3. Localizarea geografică a siturilor arheologice

Ultimă contribuție la îndeplinirea obiectivelor inițiale ale Repertoriului Arheologic al României a fost realizată în anul 2007, odată cu dezvoltarea Serverului cartografic pentru patrimoniul cultural național⁵⁰. Prin intermediul acestei aplicații, asupra căreia vom reveni, descoperirile arheologice consemnate în Repertoriu au căpătat o dimensiune spațială prin afișarea în format cartografic. Deoarece amplasarea reală a siturilor era foarte greu de apreciat am hotărât să le situăm în limita localităților cu care erau asociate în Repertoriu. Astfel, folosind drept element de legătură codul SIRUTA, am conectat baza de date spațială a localităților din România cu baza de date a Repertoriului. Ca urmare, un utilizator al aplicației cartografice poate afișa toate descoperirile arheologice pe un fundal spațial, iar ulterior poate interoga fiecare descoperire în parte, accesând indexul Repertoriului. În egală măsură, afișarea spațială a entităților arheologice se poate face și prin intermediul indexului on-line. De asemenea, datele din RAR se pot încărca în Serverul Cartografic simultan cu cele din RAN obținându-se o hartă comună ceea ce permite o comparație între cele două resurse și observații referitoare la evoluția cercetărilor arheologice în ultimii 25 de ani (Fig. 3).

În anul 2012 s-a petrecut o ultimă intervenție asupra bazei de date a Repertoriului Arheologic al României, când ultimele modificări administrative consemnate în SIRUTA, începând cu anul 2007 au fost implementate și în lista de localități și unități administrative din indexul electronic.

O situație statistică a conținutului bazei de date poate fi consultată în tabelul sinoptic din tabelul 1.

3. Repertoriul Arheologic Național (RAN)⁵¹

3.1. Istoric și legislație

Repertoriul Arheologic Național s-a constituit de la început ca un proiect informatic, ceea ce i-a marcat întreaga evoluție. Originile sale se regăsesc în Lista Monumentelor Istorice finalizată în anul 1992 de către Comisia Națională a Monumentelor, Ansamblurilor și Siturilor Istorice prin organul său operativ, Direcția Monumentelor, Ansamblurilor și Siturilor Istorice⁵², care a compilat diverse evidențe locale, furnizate de către fostele Inspectorate Județene pentru Cultură. Acestea conțineau mențiuni foarte sumare de imobile, situri arheologice, obiective funerare și comemorative realizate de către Oficiile Județene pentru Cultură⁵³ încă din anii '70–'80 ai sec. al XX-lea⁵⁴. Lista⁵⁵ a fost dactilografiată și organizată ca un repertoriu administrativ, fiind însă foarte greu de consultat din cauza dimensiunii foarte mari, a uzurii acumulate și a slabei calități a redactării. Pentru rezolvarea acestei probleme, la inițiativa Ministerului Culturii, CIMEC – Institutul de Memorie Culturală începe înregistrarea Listei într-o bază de date care să permită, pe de o parte, o regăsire rapidă a informațiilor căutate, iar pe de alta o actualizare eficientă⁵⁶. Între 1993 și 1999 au fost introduse în baza de date a monumentelor istorice doar cele 4000 de înregistrări de situri arheologice ce se regăseau în Listă⁵⁷. Acest corp de înregistrări reprezintă în fapt nucleul

⁴⁹ Din păcate d-na Corina Borș, într-o lucrare foarte importantă pentru prezentarea critică a legislației românești referitoare la protejarea patrimoniului arheologic din România, nu amintește de publicarea on-line, chiar dacă fragmentară, a Repertoriului Arheologic al României, v. Borș 2014, 80–82.

⁵⁰ Serverul cartografic este o aplicație de tip webGIS care permite realizarea de hărți tematice prin combinarea de elemente geografice, de tip vector sau imagine, cu elemente „culturale”: situri arheologice, lăcașe de cult, muzee etc; ultima ediție poate fi consultată aici: <http://map.cimec.ro/Mapserver>.

⁵¹ După finalizarea proiectului de indexare și publicare on-line a Repertoriului Arheologic al României m-am alăturat, începând cu anul 2007, colegilor care în cadrul CIMEC administrau baza de date a Repertoriului Arheologic Național. Din 2010 am devenit coordonatorul acestui proiect de importanță națională, calitate în care am reușit modificări substanțiale ale structurii bazei de date, dar mai ales îmbunătățiri cantitative și calitative ale conținutului arheologic.

⁵² Comisia și Direcția sunt înființate prin Decretul nr. 91 din 5 februarie 1990 emis de Consiliul Frontului Salvării Naționale, v. Monitorul Oficial nr. 20 din 6 februarie 1990.

⁵³ Oficiile Județene pentru Cultură au fost instituite prin Legea 63 din 1974.

⁵⁴ Oberländer-Târnoveanu 2014, 21.

⁵⁵ Singura copie publică a Listei Monumentelor Istorice din 1991–1992 a fost publicată de CIMEC on-line: www.cimec.ro/Monumente/Lista-Monumentelor-Istorice.htm.

⁵⁶ Oberländer-Târnoveanu 2014, 21.

⁵⁷ Oberländer-Târnoveanu 1996, 47; Oberländer-Târnoveanu 2014, 22.

viitoare baze de date a Repertoriului Arheologic Național, care va începe să funcționeze după publicarea Ordonanței 43 privind protecția patrimoniului arheologic și declararea unor situri arheologice ca zone de interes național, la 30 ianuarie 2000⁵⁸. Finanțatorul și comanditarul acestei lucrări a fost Ministerul Culturii, care încă din 1993 și până în anul 2011, când CIMEC este comasat cu Institutul Național al Patrimoniului, a asigurat suportul financiar pentru realizarea acestui proiect.

Ordonanța nr. 43/2000 este prima prevedere juridică care definește patrimoniul arheologic și încearcă să impună un regim de protecție asupra siturilor și artefactelor arheologice, reglementând atât obligațiile profesioniștilor, ale autorităților publice centrale și locale cât și ale cetățenilor. Conform articolului 2, alineat 1, litera b1, respectiv b2, patrimoniul arheologic este format din siturile arheologice înscrise în Repertoriul Arheologic Național, cu excepția celor distruse ori dispărute și bunurile mobile descoperite în cuprinsul lor. Ca urmare, aceeași Ordonanță (articolul 17, alineatul 4, literele a, b, c, d, respectiv articolul 18, descrie RAN-ul ca fiind format din:

a) zonele cu potențial arheologic cunoscut și cercetat, zonele cu potențial arheologic cunoscut și necercetat, precum și zonele al căror potențial arheologic devine cunoscut întâmplător sau ca urmare a cercetărilor arheologice preventive;

b) monumentele, ansamblurile și siturile istorice în care s-au efectuat sau sunt în curs de desfășurare cercetări arheologice;

c) informații științifice privind bunurile mobile descoperite în zonele arheologice sau la monumentele istorice prevăzute la lit. a) și b);

d) situri arheologice distruse sau dispărute.

Se fixează astfel relația indisolubilă dintre RAN și cercetarea arheologică (art. 2, alin. 1, lit. a și b), amândouă conlucrend pentru punerea în practică a aceluiași obiectiv: cunoașterea, protejarea și conservarea patrimoniului arheologic.

Ulterior, în anul 2004, Ministerul Culturii și Cultelor, prin Ordinul nr. 2458, instituie Regulamentul privind administrarea Repertoriului Arheologic Național, fixând atât misiunea cât și structura și gestiunea RAN. Evidența este înțeleasă:

– ca o modalitate științifică de gestiune, protecție și punere în valoare a patrimoniului arheologic realizată prin inventariere și cartare (art. 1):

– care are drept scop evaluarea factorilor de risc și reperarea de noi situri arheologice (art. 2);

– care cuprinde date științifice, topografice, imagini, etc, ale patrimoniului arheologic (art. 3);

– formată din zone cu potențial arheologic (aceleași stabilite prin OG nr. 43/2000), monumente, situri istorice și bunuri mobile descoperite în cuprinsul zonelor arheologice (art. 7, alineatul 1, literele a-f).

De asemenea, Ordinul nr. 2458/2004 mai fixează că CIMEC – Institutul de Memorie Culturală este administratorul bazei de date a RAN, iar completarea și actualizarea RAN-ului se face prin utilizarea de informații din diverse resurse documentare precum: solicitările de autorizare a cercetărilor arheologice, rapoartele de cercetare arheologică, repertoriile arheologice publicate, documentele din arhivele instituțiilor deținătoare de patrimoniu arheologic.

Cele două legi construiesc împreună un statut atât administrativ cât și științific al RAN-ului, ceea ce ar fi trebuit să-i asigure o dublă percepție în rândul profesioniștilor: de instrument de protecție și de resursă științifică. Ultima valoare este asigurată prin conținutul relativ detaliat de informații care trebuie să fie înregistrat în baza de date pentru fiecare sit arheologic.

Instituirea legislativă a Repertoriului Arheologic Național este în mod sigur ecoul ratificării în România a Convenției europene pentru protecția patrimoniului arheologic, adoptată la La Valetta la 16 ianuarie 1992⁵⁹. Convenția stabilește că fiecare semnatar să pună în practică un regim de protecție a patrimoniului arheologic sprijinit între altele pe realizarea unei evidențe a patrimoniului arheologic și clasarea unor monumente sau zone protejate. De altfel, o mare parte din prevederile Convenției de la La Valeta se regăsesc în cuprinsul Ordonanței nr. 43/2000.

⁵⁸ Monitorul Oficial al României, Partea I, nr. 603 din 12 iulie 2006.

⁵⁹ Ratificarea s-a făcut prin Legea nr. 150/1997, publicată în Monitorul Oficial nr. 175 din 29 iulie 1997.

3.2. Baza de date RAN

Modelul de date al RAN⁶⁰ a fost stabilit de un grup de lucru format din reprezentanți ai CIMEC și ai Institutului de Arheologie “Vasile Pârvan”⁶¹. Structura bazei de date a fost împărțită în patru unități (tabele) generale, care descriu realități arheologice: *sit*, *ansamblu*, *complex* și *obiect*, aflate în relații de subordonare una față de cealaltă⁶². Cele patru concepte structurante se pot descrie astfel:

SIT = orice loc cu urme sau dovezi ale unei culturi antropice;

ANSAMBLU = o structură mare de locuire, bine articulată, precum o așezare, necropolă, oraș antic, cetate, mănăstire etc;

COMPLEX = o entitate arheologică de tip complex închis, precum o locuință, mormânt, cuptor, groapă, izolată sau parte a unui ansamblu;

OBIECT = un artefact sau o colecție de obiecte, descoperite izolat sau aparținând unui ansamblu.

La cele patru tabele s-au adăugat altele două care înregistrează informațiile bibliografice, respectiv pe cele privitoare la cercetarea arheologică întreprinsă asupra siturilor. Listele de câmpuri din fiecare tabelă s-au întocmit pe baza standardului minimal de date pentru situri și monumente arheologice elaborat sub egida Consiliului Europei (1993–1995) de Grupul de lucru pentru situri arheologice al Comitetului Internațional de Documentare al Consiliului Internațional al Muzeelor (CIDOC/ICOM)⁶³ precum și a unei serii de specificații ale bazelor naționale de date pentru evidența siturilor și monumentelor arheologice utilizate în Danemarca (Det kulturhistoriske Centralregister – DKC), Franța (DRACAR), Marea Britanie (MONARCH Heritage Database Management System) și Olanda (ARCHIS)⁶⁴.

Tabela SIT cuprindea, în esență, un identificator denumit *cod de sit*, localizarea administrativă și geografică (localitate, unitate administrativ superioară, județ, toponim, reper, coordonate geografice etc), tipul și categoria de sit, precum și alte informații referitoare la numele antice ale siturilor, la regimul de proprietate și proprietari. Ulterior am adăugat și alte câmpuri pentru consemnarea stării de conservare și a riscurilor, conform cu fișa analitică de inventariere a siturilor arheologice din Norma metodologică din 18/04/2008 de clasare și inventariere a monumentelor istorice, aprobată prin Ordinul Ministerului Culturii și Cultelor nr. 2260 din 18/04/2008.⁶⁵ Pentru o standardizare a localizării acestor descoperiri, înregistrarea de sit conține și o tabelă de localități obținută din SIRUTA.

Tabela ANSAMBLU permite înregistrarea informațiilor despre încadrarea tipologică și funcțională, datarea și atribuirea culturală, respectiv amplasarea unei astfel de entități arheologice în cadrul unui sit.

Tabela COMPLEX cuprinde încadrarea tipologică și funcțională, datele de localizare în cadrul ansamblului sau sitului, precum și datarea relativă și absolută a descoperirilor.

Tabela OBIECT se referă la încadrarea tipologică, cronologică, funcțională și culturală a obiectelor provenite dintr-un sit arheologic, parte a unui complex, respectiv a unui ansamblu (Fig. 4).

Baza de date a Repertoriului Arheologic Național (Fig. 5) a suferit în ultimii ani câteva actualizări substanțiale de conținut și îmbunătățiri ale formei și funcționării. Primele dintre ele au fost realizate în anul 2008, când am reușit proiectarea și implementarea unui instrument funcțional de publicare a conținutului din baza de date sub formă de raport, în care informațiile se grupau administrativ, pe județe, apoi alfabetic pe unități administrativ-teritoriale și localități. Raportul este generat într-un format editabil de tip text sau imagine, înlesnind astfel transferul către diverși parteneri care doreau să consulte RAN-ul (Fig. 6). Același raport a stat la baza designului unei alte aplicații care transferă conținutul bazei de date în mediul on-line și permite regăsirea ei prin combinarea unor seturi de descriptori pentru rezultate mai fine⁶⁶. Lansarea acestei funcții de consultare on-line a RAN-ului a fost momentul prin care s-a pus în practică misiunea stabilită prin OG nr. 43/2000 și Ordinul nr. 2458/2004: **protecția patrimoniului arheologic prin cunoaștere**. Din păcate, până în 2007 RAN-ul a funcționat doar ca o anexă “locală” a

⁶⁰ Pentru o descriere detaliată a modelelor și standardelor de date a se vedea: Oberländer-Târnoveanu, Matei 2009.

⁶¹ Oberländer-Târnoveanu, Matei 2009, 102; Oberländer-Târnoveanu 2014, 22.

⁶² Structurarea ierarhică a bazei de date RAN este în principiu identică cu cea a bazei de date RAR; a se vedea discuția de la p. 7–8.

⁶³ Core Data Standard for Archaeological Sites and Monuments (1995), v. http://archives.icom.museum/object_id/heritage/intro4.html, după Oberländer-Târnoveanu, Matei 2009, 103 și Oberländer-Târnoveanu 2014, 26.

⁶⁴ Oberländer-Târnoveanu, Matei 2009, 103, n. 46, 47, 48, 49.

⁶⁵ Monitorul Oficial, Partea I, nr. 540 din 17/07/2008.

⁶⁶ Baza de date RAN on-line poate fi consultată aici: <http://ran.cimec.ro>

Planului Național de Cercetare Arheologică, fiind folosit cu precădere pentru acordarea de coduri de sit obiectivelor arheologice propuse spre cercetare. Imposibilitatea de accesare a RAN-ului în mod direct a fost probabil și unul din motivele pentru care Lista Monumentelor Istorice a fost considerată atât de către autoritățile locale, precum primăriile, cât și de către direcțiile de cultură, singura evidență valabilă care poate asigura protecția patrimoniului imobil. În fapt, nu atât regimul de protecție fixat de Legea nr. 422/2001 privind protejarea monumentelor istorice⁶⁷, cât notorietatea și posibilitatea de consultare a impus LMI, până la un moment dat, ca singura formă de protecție legală atât a patrimoniului istoric cât și a celui arheologic. De altfel, chiar după publicarea on-line a RAN, multe autorități locale au continuat să ignore forma de protecție pe care o institua asupra siturilor arheologice. Situația s-a schimbat cu precădere datorită acțiunilor anumitor funcționari din direcțiile județene de cultură care au putut argumenta solicitările de protecție prin trimiteri la baza de date on-line și a profesioniștilor care solicitau autorizații de cercetare arheologică preventivă și aveau nevoie să “dovedească” existența siturilor în zonele de interes.

3.3. Localizarea geografică a siturilor arheologice

Una dintre marile nevoi ale RAN a fost localizarea spațială cât mai exactă a siturilor arheologice pe care le inventaria. S-ar fi putut astfel asigura pe de o parte o protecție și o administrare eficientă și pe de alta se deschideau multiple posibilități de a conecta RAN-ul cu alte evidențe administrative, precum planurile urbanistice generale sau planurile cadastrale, ceea ce ar fi permis integrarea lor în strategiile locale sau naționale de organizare a teritoriului. De altfel, caracterul spațial și geografic al RAN-ului au fost asumate de către creatori încă din faza de proiectare, prin utilizarea unor modele de date care impuneau în mod necesar înregistrarea localizării geografice și topografice a unei entități arheologice⁶⁸. De asemenea, atât Ordonanța nr. 43/2000, cât și Ordinul nr. 2458/2004 făceau referire în mod direct la componenta cartografică a RAN, considerată ca fiind esențială în procesul de gestiune a informațiilor. Articolul 17, alineatul 4 al primei legi amintite stabilea conținutul RAN-ului ca fiind compus și din date cartografice și topografice ale zonelor arheologice, monumentelor și siturilor, pe când cea de-a doua insista asupra aceluiași conținut, atât în articolul 4, respectiv 7, cât și în articolul 2, unde se spunea că RAN-ul trebuie să permită și o vizualizare geografică și cartografică a informațiilor inventariate. Cu toate acestea, deși existau premisele pentru realizarea unei secțiuni spațiale a RAN încă de la început, acest lucru s-a petrecut abia la sfârșitul anului 2005, când a fost finalizat Serverul Cartografic pentru Patrimoniul Cultural Național⁶⁹. Acesta permitea realizarea de hărți tematice variate folosind instrumente specifice sistemelor informaționale geografice (abreviate SIG sau GIS) prin combinarea, la alegerea utilizatorului, de elemente geografice și topografice cu cele culturale. Serverul cartografic folosea, ca suport de informație spațială, o bază de date ce cuprindea reprezentările geometrice în format vectorial pentru limitele tuturor localităților din România, a drumurilor europene, naționale, județene și comunale, a cursurilor de apă și a suprafețelor umede⁷⁰, modelul digital al altitudinilor obținut din prelucrarea setului de date SRTM pentru România⁷¹ și modelul de utilizare a terenului, obținut din prelucrarea bazei de date Corine⁷². Toate aceste

⁶⁷ Monitorul Oficial nr. 938 din 20 noiembrie 2006.

⁶⁸ International Core Data Standard for Archaeological Sites and Monuments, secțiunea 2.2 Location, v. <http://archives.icom.museum/objectid/heritage/int4.html>.

⁶⁹ Serverul Cartografic a fost programat pe platforma open-source Mapserver, realizată de Universitatea din Minnesota. Proiectul a fost destul de dificil deoarece nu exista un manual de utilizare iar dezvoltarea fiecărei funcții necesita un efort susținut de scriere de coduri în mai multe limbaje de programare. Întreaga aplicație a fost creată de Ionuț Șandric, expert GIS și lector la Facultatea de Geografie din Universitatea București. De-a lungul timpului Serverul Cartografic a cunoscut mai multe ediții, astăzi ajungând la cea de-a patra.

⁷⁰ Baza de date spațială a fost obținută de la Direcția Generală pentru Conservarea Naturii, Biodiversitate, Biosecuritate, Sol și Subsol din cadrul Ministerului Mediului și Gospodăririi Apelor. În cursul anului 2005 am realizat o corectare și actualizare radicală prin comparație cu harta topografică a României, scara 1:100.000, ediția 1980. Efortul depus a fost imens deoarece au fost verificate și uneori corectate geometric peste 250.000 de elemente. În prezenta ediție a Serverului Cartografic, aceste elemente nu mai sunt folosite și au fost înlocuite cu imagini satelitare furnizate de diverse aplicații on-line precum Google Earth, datorită actualizării automate permanente. Baza de date spațială este însă utilizată în analizele cartografice pentru determinarea localizării siturilor arheologice.

⁷¹ Shuttle Radar Topography Mission (SRTM) a fost un proiect internațional condus de National Geospatial-Intelligence Agency (NGA) și de National Aeronautics and Space Administration (NASA) cu scopul obținerii unui model digital al altitudinilor, în fapt o reprezentare tridimensională a suprafeței terenului, v. <http://www2.jpl.nasa.gov/srtm/mission.htm>.

⁷² Programul Corine a fost lansat de către Comisia Europeană în 1985 și a fost un proiect pilot de lucru asupra a diverse

date asigurau un fundal geografic și administrativ peste care se încărcau conținuturile mai multor baze de date culturale: Repertoriul Arheologic Național (13.000 de situri arheologice), Cronica Cercetărilor Arheologice – ediția 1983–2005 (2.793 de rapoarte arheologice) și Ghidul muzeelor și colecțiilor (740 de înregistrări). Acestea puteau fi consultate atât prin intermediul hărții digitale, cât și prin funcțiile proprii de căutare avansată on-line⁷³.

Ulterior am adăugat încă două evidențe: Repertoriul Arheologic al României (6.391 de înregistrări) și Lăcașele de cult din România (18.444 de înregistrări). Motivul pentru care am decis să alegem această soluție pentru a pune în practică dimensiunea spațială a RAN-ului a fost susținut de dorința de a grupa în aceeași formă cartografică toate bazele de date pentru patrimoniu pe care CIMEC le gestiona, iar pe de alta și de a oferi o privire generală asupra repartizării patrimoniului cultural în România (Fig. 7).

Cea mai mare problemă a realizării unei hărți de distribuție spațială și topografică a siturilor arheologice din RAN a fost absența unei amplasări cât mai exact exprimate prin coordonate geografice. Nici reperi descriptive care erau înregistrate în RAN nu puteau fi utilizate deoarece erau ambigue sau foarte generale, iar toponimele amintite nu se regăseau decât arareori pe hărțile topografice la care aveam acces. Hărțile din repertoriile județene publicate până în anul 2005 erau, cu puține excepții⁷⁴, schițe generale ale unei regiuni, în care siturile cu greu puteau fi localizate. De altfel, chiar în situațiile în care hărțile erau realizate la scări mai detaliate, amplasarea siturilor era foarte nesigură, nesprijinindu-se pe măsurători topometrice iar de multe ori nici pe cercetări sistematice în teren. Cum o campanie specială de localizare a siturilor ar fi fost imposibilă atât prin lipsa mijloacelor financiare, tehnice și logistice, am ales o soluție de compromis, urmând ca ulterior să dezvoltăm proiecte punctuale pentru determinarea localizării anumitor situri. Astfel, utilizând codul SIRUTA din lista de localități am amplasat siturile arheologice pe centrul localității unde fuseseră înregistrate în RAN. Aceeași soluție am aplicat-o și pentru obiectivele din celelalte baze de date ce se puteau consulta în Serverul Cartografic. Din păcate, alternativa aleasă ne împiedica să construim hărți arheologice ale unor regiuni geografice și reda mai degrabă o realitate administrativă⁷⁵. În timp, această problemă a început să fie depășită, iar astăzi peste 6.000 de situri din cele aproape 16.000 sunt localizate prin coordonate geografice precise, ceea ce reprezintă cca. 40% din total. În lucru mai sunt încă cca. 2.000 de situri care, de asemenea, au atribute spațiale exacte, dar a căror înregistrare în RAN stagnează din lipsă de personal.

3.4. Crearea de conținut pentru RAN

În procesul de a localiza cât mai multe situri arheologice, pentru a realiza o evidență spațială corectă și viabilă, nu am primit sprijin din partea Ministerului Culturii decât arareori. Ca urmare, a trebuit să dezvoltăm propriile acțiuni, care s-au concentrat mai ales pe cartări restrânse, prin parteneriate cu câțiva profesioniști din muzeele locale sau direcțiile județene. Deși în anul 2005 Ministerul Culturii a lansat prin Ordinul nr. 2408/2005 “Programul național de implementare a unui sistem informațional geografic pentru protecția patrimoniului cultural național imobil (arheologie și monumente istorice) – eGISPAT”, ce urma să se deruleze între anii 2006–2013, cu scopul de a cartografi obiectele înscrise în Lista Monumentelor Istorice, RAN-ul nu a beneficiat de datele colectate prin acest program. Refuzul Institutului Național al Monumentelor Istorice și ulterior al Institutului Național al Patrimoniului de a ne transmite informațiile pentru actualizarea RAN-ului nu au fost niciodată argumentate deși solicitarea noastră se sprijinea pe OG nr. 43/2000, care stipulează în articolul 18 că toate siturile din LMI trebuie înregistrate și în RAN. Până în anul 2014 se declarase inventarierea a nouă județe: Alba, Bihor, Cluj, Covasna, Harghita, Hunedoara, Maramureș, Sălaj și București și se estimase că doar 30% din totalul siturilor și monumentelor fuseseră cartate⁷⁶.

O îmbunătățire calitativă a conținutului RAN s-a petrecut sub egida proiectului european European

probleme de mediu. Numele reprezintă o abreviere de la “coordination of information on the environment” (coordonarea informațiilor privind mediul). Unul din produsele Corine a fost o bază de date spațială care conținea un inventar al diverselor tipuri de utilizări, vegetații sau zone umede ce acopereau suprafața terestră europeană, împărțite în 44 de clase, ce puteau fi accesate în format cartografic la scara de 1:100.000; v. <http://www.eea.europa.eu/publications/COR0-landcover>.

⁷³ Șandric, Oberländer-Târnoveanu 2006, 1

⁷⁴ Păunescu *et alii* 1976, *passim*; Kacso – 2011, vol. II, 13–87.

⁷⁵ Pentru problema localizării inițiale a siturilor în RAN a se vedea și Oberländer-Târnoveanu 2014, 27–28.

⁷⁶ Pentru o analiză mai amplă asupra costurilor și rezultatelor Programului eGISpat, se poate consulta <http://m.hotnews.ro/>

Landscapes: Past, Present and Future (Culture2000)⁷⁷ când am început acțiuni de documentare sistematică a unor regiuni geografice din județele Călărași și Giurgiu: întreaga Vale a Mostiștei, cursurile inferioare ale râurilor Argeș și Dâmboviței. Cercetarea s-a făcut printr-un parteneriat cu Muzeul Civilizației Gumelnița din Oltenița, reprezentat de domnul dr. Donea Șerbănescu, care a întreprins aproape toate studiile din teren. Zonele au fost investigate și aerian prin zboruri succesive⁷⁸ care, pe de o parte au permis o mai bună documentare și cartare a siturilor cunoscute (**Fig. 8**), iar pe de alta au dus la descoperirea altora și au reliefat schimbările de peisaj petrecute în ultimii 100 de ani, din cauza intervențiilor antropice asupra râurilor. Toate siturile au fost cartate folosind GPS-ul, fotografiate și documentate prin fișe analitice de evidență și ulterior înregistrate în baza de date RAN. În urma campaniilor din bazinul Mostiștei au fost inventariate cca. 300 de situri arheologice dintre care 220 pe cursul principal iar restul pe de-a lungul afluențelor și cca. 200 pe cursurile inferioare ale Argeșului și Dâmboviței.

Un alt proiect care a contribuit masiv la creșterea numărului de înregistrări de situri arheologice în RAN a fost “Repertoriul arheologic al județului Botoșani”. Început ca o formă de colaborare cu Direcția Județeană pentru Cultură Botoșani, reprezentată de dl. dr. Octavian Liviu Șovan în anul 2009, cu scopul actualizării sistematice a RAN, s-a concretizat la mijlocul anului 2013 sub forma unui volum de 522 de pagini cu anexe formate din 156 de hărți⁷⁹ la care s-a adăugat și o aplicație cartografică interactivă on-line⁸⁰. Prin acest proiect au fost înregistrate 1.817 obiective arheologice, împărțite în 761 de așezări, necropole și fortificații și 1.056 de movile, dintre care 646 necunoscute până la data publicării, toate corespunzând unui număr de 1.763 secvențe culturale⁸¹.

Sursele repertoriului au fost cu precădere cercetările arheologice întreprinse în județul Botoșani, atât editate cât și inedite, cercetările de teren ale autorului, imaginile satelitare furnizate de aplicația Google Earth și harta topografică a României, ediția a doua (1975–1980), la scara 1:25000⁸². Informațiile utilizate au fost analizate critic și acolo unde a fost cazul O. L. Șovan le-a corectat sau actualizat. Spre exemplu, din cele 1.700 de obiective arheologice înregistrate în primul repertoriu arheologic al județului Botoșani publicat în 1976⁸³, autorul a considerat oportun să elimine cca. 700, pe care le-a considerat greșeli de interpretare a informațiilor arheologice⁸⁴. Repertoriul a fost gândit de la început ca o lucrare standardizată, în care obiectivele arheologice trebuiau consemnate în fișe analitice de evidență, construite pe același model de date utilizat și de RAN. Vocile au fost grupate pe localități, care au fost la rândul lor ordonate alfabetic în cadrul unităților administrativ-teritoriale, asigurându-se astfel și o redare echilibrată și ordonată a informațiilor în economia lucrării.

Un accent deosebit s-a pus pe localizarea spațială a tuturor siturilor, ceea ce s-a realizat prin înregistrarea fiecărui obiectiv arheologic într-o bază de date spațială de tip GIS, prin trasarea unei limite aproximative sub formă poligonală. Aceste delimitări au fost asociate cu fișele de catalog printr-un cod numeric. De asemenea, în fișa de catalog au fost redată și coordonatele geografice ale centrului sitului, precum și numărul cadastral al terenului. Ediția din 2013 a Repertoriului a fost însoțită de un dvd-rom anexă, unde se puteau consulta 156 de hărți de distribuție ale siturilor, împărțite pe unități teritoriale și realizate la scări foarte detaliate. Ediția a doua, din 2016, a fost publicată integral doar on-line și atât volumul, cât și hărțile pot fi accesate și descărcate de pe un site web dedicat⁸⁵. Așa cum am spus și anterior, Repertoriul poate fi consultat și prin intermediul unei aplicații cartografice on-line, dar și prin intermediul bazei de date RAN. “Repertoriul arheologic al județului Botoșani” poate fi considerat, pe bună dreptate, un model

stire/10257415. Din păcate, nici aplicația cartografică on-line unde ar trebui să fie consultate rezultatele programului eGISpat nu funcționează rezonabil și doar o parte din obiectivele cartate pot fi accesate și vizualizate, v. <http://egispat.inp.org.ro>

⁷⁷ <http://www.kar.zcu.cz/doc/gojda/EUROPEANLANDSCAPESlowres.pdf>

⁷⁸ Palmer *et alii* 2009, 69–88; Oberländer-Târnoveanu 2010, 392–396. Fotografiele aeriene au fost realizate de Carmen Bem, Irina Oberländer-Târnoveanu, Roger Palmer și Ionuț Șandric. Din păcate, arhiva fotografică nu a fost valorificată decât într-o foarte mică măsură până în 2014, când a început o campanie susținută de selecție, cartare și expunere on-line printr-un site web și o aplicație cartografică dedicată; v. <http://peisaje-arheologice.ro>

⁷⁹ În 2016 a fost publicată ediția a II-a a Repertoriului arheologic al județului Botoșani; v. Șovan 2016.

⁸⁰ <http://arcg.is/2bJUA8h>

⁸¹ Șovan 2016, 8.

⁸² Șovan 2016, 6–9.

⁸³ Păunescu *et alii* 1976.

⁸⁴ Șovan 2016, 8.

⁸⁵ www.cimec.ro/arheologie/repertoriul-botosani/index.html

de bună practică, atât prin formă și prin conținut, cât și prin misiunea stabilită de la început: crearea unui instrument eficient de protecție a patrimoniului arheologic, adresat atât autorităților locale⁸⁶, cât și profesioniștilor din muzee sau direcțiile județene de cultură.

Contribuții substanțiale la îmbogățirea RAN-ului cu informații de calitate au fost furnizate prin parteneriate și cu alte direcții județene, dintre care în mod special remarcăm Prahova și Timiș⁸⁷. Datorită acestor colaborări, aproape toate siturile arheologice cunoscute și cercetate în județul Prahova sunt azi înregistrate în RAN. Actualizările se petrec pe măsură ce noi obiective sunt cunoscute, atât în urma cercetărilor de arheologie preventivă, cât și a studiilor istorice pentru întocmirea de planurile urbanistice generale. În Timiș, procesul de înregistrare este unul mai complex, deoarece în ultimii ani o echipă de la Universitatea de Vest⁸⁸ a investigat zone extinse din teritoriul județului și a cartat numeroase situri. Din păcate, informațiile au început să ne fie trimise mult mai târziu prin intermediul Direcției de Cultură, acumulându-se astfel un volum mare de fișe ce s-au procesat într-un timp mai îndelungat. În prezent, siturile arheologice din județul Prahova sunt în număr de cca. 700, toate fiind localizate și delimitate precis prin coordonate geografice. În județul Timiș sunt înregistrate 1.000 de situri, dintre care doar 300 sunt cartate exact, dar procesul este încă în curs și estimăm că până la sfârșitul anului numărul se va dubla. Din păcate, actualizarea RAN prin colaborarea cu direcțiile de cultură județene sau muzeele nu reprezintă o regulă. Când astfel de parteneriate se construiesc, se bazează în special pe relații personale sau pe o necesitate directă și punctuală, precum investiții imobiliare sau construcții de infrastructură în anumite regiuni care trebuie să fie precedate de cercetări arheologice preventive și nu pe o obligație legală, permanentă a profesioniștilor de a contribui la actualizarea RAN.

Alte surse care au fost folosite pentru completarea RAN-ului au fost majoritatea repertoriilor județene și regionale publicate din 1970 până azi: Alba⁸⁹, Banat⁹⁰, Bihor⁹¹, Brașov⁹², Caraș-Severin⁹³, Cluj⁹⁴, Covasna⁹⁵, Dâmbovița⁹⁶, Harghita⁹⁷, Hunedoara⁹⁸, Maramureș⁹⁹, Mureș¹⁰⁰, Sălaj¹⁰¹, Sibiu¹⁰². Pentru ca informațiile să fie consemnate în RAN au fost supuse unor procese de analiză și, de multe ori, de verificare și din alte surse. Astfel am reușit ca cca. 50% din descoperirile arheologice descrise în aceste lucrări să fie și cartate înainte de a fi înregistrate în RAN. Localizarea a necesitat un efort migălos și cunoaștințe specifice, care a presupus suprapunerea într-un proiect GIS a tuturor surselor cartografice accesibile, dar și a diverselor imagini aeriene și satelitare. Metoda aleasă a constatat în amplasarea siturilor în funcție de reperul oferit de autori. În acest proces au contat foarte mult toponimia, altitudinea, hidronimia, tipurile de utilizare a terenului și tipurile de vegetație sau culturi ce erau consemnate pe hărțile topografice și care au fost comparate cu informațiile de același fel din fișele de repertoriu. Din păcate, demersul nostru a fost mult îngreunat de perpetuarea unor erori prin preluarea mecanică de către unii autori a unor informații din surse nesigure ce nu au fost verificate sau puse la îndoială. În consecință, multe descoperiri sunt imposibil de localizat, multiplicat sau incerte.

3.5. Probleme și nevoi ale RAN

În baza de date a Repertoriului Arheologic Național fiecare sit arheologic este identificat printr-un

⁸⁶ Volumul și anexele au fost trimise fiecărei primării din județul Botoșani.

⁸⁷ Parteneriatele s-au realizat datorită profesionalismului colegilor Eugen Paveleț și Victor Bunoiu, care au înțeles pe deplin rolul RAN-ului și contribuie permanent cu fișe analitice de evidență a siturilor arheologice din județele în care activează.

⁸⁸ Echipă condusă de dl. dr. Dorel Micle.

⁸⁹ Moga, Ciugudean 1995.

⁹⁰ Luca 2006.

⁹¹ Sever 1974.

⁹² Florea 1996.

⁹³ Luca 2004.

⁹⁴ Crișan *et alii* 1992.

⁹⁵ Căvruc *et alii* 1998.

⁹⁶ Olteanu 2002.

⁹⁷ Căvruc *et alii* 2000.

⁹⁸ Luca 2005.

⁹⁹ Kacso 2011.

¹⁰⁰ Lazăr 1995.

¹⁰¹ Luca, Gudea, 2010.

¹⁰² Luca, 2003; Pinter, Georgescu 2003.

cod unic, care ulterior este completat și în autorizațiile de cercetare sau rapoartele de cercetare. Prin urmare, pentru a autoriza intervențiile asupra siturilor arheologice acestea ar trebui să fie în prealabil incluse în RAN¹⁰³.

Codul RAN este format din SIRUTA celei mai apropiate localități, pe raza căreia se află situl arheologic la care se adăugă un număr de ordine: ex. Monumentul triumfal Tropaeum Traiani are codul RAN 60892.02, în care primul număr este SIRUTA iar al doilea este doar un număr de ordine. Din păcate, alocarea și redactarea acestui cod lasă loc unui număr foarte mare de tipuri de erori. Cele mai întâlnite sunt: alegerea unui număr SIRUTA greșit din cauza identității de nume între diverse localități, de multe ori chiar în același județ și schimbarea codului RAN prin alocarea unui alt număr de ordine decât cel precedent într-o autorizație de săpătură sistematică, din cauza neatenției sau a identificării sitului printr-un toponim alternativ. Astfel de greșeli creează, din păcate, situații aproape de nerezolvat care generează confuzii în organizarea și identificarea siturilor. Alternativa pe care o considerăm cea mai potrivită să înlocuiască codul RAN ar fi generarea automată a unui cod unic de identificare a siturilor, care să fie compus din identitatea spațială a obiectivului, exprimată printr-o pereche de coordonate geografice, și eventual o abreviere a județului pe raza căreia se află. O astfel de soluție ar necesita însă un sistem electronic de gestiune a intervențiilor asupra siturilor foarte eficient, care să permită crearea unui cod încă de la depunerea solicitărilor de autorizații, iar identificarea cu alte situri deja înregistrate în RAN să se facă de asemenea automat¹⁰⁴.

Lipsa unei obligații clare a direcțiilor de cultură și a Ministerului Culturii de a contribui la actualizarea RAN-ului, prin acțiuni periodice de expediere a rapoartelor de cercetare arheologică, afectează direct procesul de înregistrare de noi situri. Și în acest caz, soluția cea mai potrivită ar fi transferul automat prin intermediul unui sistem electronic on-line de gestiune a intervențiilor asupra monumentelor. Ar fi nevoie însă ca și arheologii, beneficiari ai autorizațiilor de cercetare, să aibă obligația de a încărca în platforma electronică, rapoartele lor de cercetare. S-ar produce totodată o eficientizare a întregului proces care va fi mult mai rapid, transparent și ușor de verificat.

Cea mai importantă problemă a cărei rezolvare le-ar surmonta pe celelalte este nevoia acută de personal care să lucreze pentru completarea bazei de date a RAN-ului. Încă de la început, pentru administrarea bazei de date au fost alocați prea puțini specialiști, care întotdeauna au avut în grijă și alte lucrări. Ulterior, odată cu preluarea CIMEC de către Institutul Național al Patrimoniului, situația s-a agravat, deoarece mulți dintre angajații CIMEC s-au pensionat sau au părăsit instituția. S-a adăugat criza economică și decizia guvernului de a interzice angajarea de personal în instituțiile publice, ceea ce aproape a condamnat la abandonare RAN-ul. Din fericire, situația a fost salvată de proiectul european ArcLand¹⁰⁵, care în perioada 2012–2015 a furnizat finanțare pentru angajarea temporară a mai multor tineri specialiști, al căror efort a fost investit în actualizarea RAN. Nu credem însă că este firesc ca pentru administrarea unei evidențe naționale, impusă prin lege și vitală în procesul de gestiune a cercetărilor arheologice preventive din România, să nu existe resurse umane și financiare garantate permanent. În contextul actual, prin raportare la volumul de muncă, dacă această problemă nu va fi rezolvată prin angajarea a cel puțin trei specialiști, baza de date a Repertoriului Arheologic Național va înceta să mai funcționeze.

Situația actuală a înregistrărilor de situri arheologice în RAN se prezintă după cum urmează¹⁰⁶:

Județul	Nr. de înregistrări
Alba	520
Arad	493

¹⁰³ Oberländer-Târnoveanu 2014, 28.

¹⁰⁴ În momentul prezent, solicitările de intervenție asupra siturilor arheologice se gestionează prin *Sistemul de administrare a cercetărilor arheologice din România (ACERA)*, o platformă electronică on-line, dezvoltată de CIMEC începând cu anul 2006. Sistemul permite înregistrarea, procesarea și aprobarea autorizațiilor de cercetare, a fișelor tehnice de cercetare, a Registrului arheologilor și a rapoartelor de cercetare arheologică. Din păcate, platforma nu a fost gândită să încorporeze și o secțiune cartografică în care să fie înregistrate datele spațiale precum delimitările siturilor și a suprafețelor cercetate. Totodată, arheologii care beneficiază de autorizații de cercetare nu își încarcă rapoartele de cercetare în ACERA (deoarece nu există o dispoziție legală care să-i oblige la acest demers), lipsind astfel RAN-ul de o sursă importantă de informații; v. Oberländer-Târnoveanu 2014, 33–35 și <http://acera.cimec.ro>

¹⁰⁵ <http://www.arcland.eu>

¹⁰⁶ Repertoriul Arheologic Național.

Argeș	291
Bacău	130
Bihor	394
Bistrița Năsăud	460
Botoșani	1868
Brăila	157
Brașov	620
București	150
Buzău	543
Călărași	444
Caraș Severin	887
Cluj	987
Constanța	599
Covasna	532
Dâmbovița	532
Dolj	116
Galați	70
Giurgiu	165
Gorj	206
Harghita	827
Hunedoara	1042
Ialomița	82
Iași	356
Ilfov	238
Maramureș	423
Mehedinți	158
Mureș	843
Neamț	220
Olt	211
Prahova	709
Sălaj	830
Satu Mare	243
Sibiu	628
Suceava	189
Teleorman	245
Timiș	1029
Tulcea	376
Vâlcea	304
Vaslui	130
Vrancea	133
Total	19380

Concluzii

Repertoriul Arheologic Național reprezintă în momentul actual singura evidență legală care oferă protecție și aplică un set de norme de cercetare asupra patrimoniului arheologic din România. În comparație cu Lista Monumentelor Istorice, a cărei actualizare se petrece doar o dată la cinci ani, RAN-ul, datorită normelor și procedurilor după care este administrat, se poate actualiza rapid, instituind un regim de protecție asupra tuturor siturilor arheologice, indiferent de gradul de cunoaștere sau valoare. În fapt, înscrierea în LMI a unui sit ar trebui să fie precedată de înregistrarea în RAN, care ar permite astfel realizarea de cercetări arheologice sistematice, fundamentând astfel acțiunea de clasare ca monument. De asemenea, un alt avantaj major al RAN-ului îl reprezintă disponibilitatea on-line, ceea ce permite o accesare și regăsire eficientă a informațiilor de către orice tip de utilizator. Partajarea în acest format permite RAN-ului să se transforme dintr-o evidență administrativă într-o resursă culturală și științifică ce poate fi

(re)utilizată și în alte domenii decât arheologia, precum istoria, turismul, sau amenajarea teritoriului. De altfel, pentru o integrare adecvată cu alte evidențe și resurse, baza de date RAN poate fi descărcată prin portalul de date deschise al Guvernului României¹⁰⁷, alături de alte seturi de date furnizate de instituții publice din România.

Începute cu aproape 150 de ani în urmă, preocupările pentru realizarea unui repertoriu arheologic al României sunt încă foarte actuale. Demersul a cunoscut câteva momente de speranță și entuziasm, dar a rămas încă un deziderat, care uneori pare aproape abandonat, iar alteori se bucură de o atenție deosebită, deși nevoia persistă și este recunoscută unanim, mai ales de către profesioniști. Paradoxul nu este însă unic între acțiunile de administrare a patrimoniului cultural românesc, ci se înscrie într-o suită nefericită. Cu toate acestea, o evidență a siturilor arheologice a fost instituită și legiferată începând cu anul 2004 și în ciuda a numeroase piedici, puse cel mai adesea chiar de către comanditari, o evoluție calitativă și cantitativă poate fi observată cu ușurință. Dezvoltarea tehnicii și accesibilizarea soluțiilor informatice de gestiune a informației ar trebui exploatate mai mult în viitorul apropiat, în sensul lărgirii numărului de contribuitori, în special din grupul profesional al arheologilor și mai ales prin integrarea automată a rezultatelor unor cercetări arheologice. Pentru a pune în practică o astfel de concluzie este nevoie doar de voință.

Listă figuri

- Fig. 1. Fișă din RAR, localitatea Aiud, jud. Alba.
 Fig. 2. Înregistrare din baza de date on-line a RAR.
 Fig. 3. Amplasarea spațială a siturilor arheologice din RAR în Serverul Cartografic pentru Patrimoniu Cultural Național.
 Fig. 4. Structura relațională a bazei de date a Repertoriului Arheologic Național.
 Fig. 5. Baza de date Ran on-line.
 Fig. 6. Fișă de sit în baza de date RAN on-line.
 Fig. 7. Amplasarea spațială a siturilor arheologice din RAN în Serverul Cartografic pentru Patrimoniu Cultural Național.
 Fig. 8. Amplasarea sitului arheologic Colonia Ulpia Traiana Augusta Dacica Sarmizegetusa Serverul Cartografic.

Bibliografie

Publicații

Comșa 1884	Comșa, E. 1884, <i>Istoricul Muzeului național de antichități – Institutul de arheologie, IV. Arheologie și muzeografie în perioada 1944 – 1956</i> . În: <i>Studii și cercetări de istorie veche și arheologie</i> , 35, 3, iulie – septembrie, p. 209–221.
Babeș 1992	Babeș, M., <i>Odobescu, arheologul</i> . În: <i>Studii și cercetări de istorie veche și arheologie</i> , 43, 2, 119–126.
Borș 2014	Borș, C., <i>Protejarea patrimoniului arheologic din România. Despre situri și monumente arheologice din perspectiva evoluției cadrului legislativ în context european</i> , București, 2014.
Cândea, Croitoru 2015	Cândea, I.; Croitoru, C. (eds), <i>Documente privind istoria Brăilei. Răspunsurile la Chestionarele Odobescu și Hasdeu, pentru județul Brăila</i> , Brăila, 2015.
Cavruc 1998	Cavruc, V. (red), <i>Repertoriul arheologic al județului Covasna</i> , Cluj-Napoca, 1998.
Cavruc 2000	Cavruc, V. (red), <i>Repertoriul arheologic al județului Harghita</i> , Cluj-Napoca, 2000.
Crișan et alii 1992	Crișan, I.; H., Bărbulescu, M.; Chirilă, E.; Vasiliev, V.; Winkler, I.; <i>Repertoriul arheologic al județului Cluj</i> , Cluj-Napoca, 1992.
Dobre 1986	Dobre, Al., <i>Chestionarul arheologic al lui Odobescu</i> . În: <i>Revista de Etnografie și Folclor</i> , 31, nr. 1, 1986, p. 46–52.
Florea 1996	Florea, C., <i>Repertoriul arheologic al județului Brașov</i> , Brașov, 1996.
Gârboviceanu 1904	Gârboviceanu, P., <i>Biserica ortodoxă și cultele străine din Regatul Român</i> , București, 1904, p. 118–132.

¹⁰⁷ <http://data.gov.ro>

- Harpring 2013 Harpring, P., *Introduction to Controlled Vocabularies. Terminology for Art, Architecture and Other Cultural Work*, Los Angeles, 2013.
- Kacso 2011 Kacso, C., *Repertoriul arheologic al județului Maramureș, vol. I și II*, Baia Mare, 2011.
- Lang et alii 2013 Lang, M.; Carver, G.; Printz, S., *Standardised Vocabulary in Archaeological Databases*. În: Earl, G.; Sly, T.; Chrysanthi, A.; Murrieta-Flores, P.; Papadopoulos, C.; Romanowska, I. and Wheatley, D. (eds), *Archaeology in the Digital Era. Volume II. e-Papers from the 40th Conference on Computer Applications and Quantitative Methods in Archaeology, Southampton, 26–30 March 2012*, Amsterdam, 2013, p. 468–473.
- Lazăr 1995 Lazăr, V., *Repertoriul arheologic al județului Mureș, Târgu Mureș*, 1995.
- Luca 2004 Luca, S. A., *Repertoriul arheologic al județului Caraș-Severin*, București, 2004.
- Luca 2005 Luca, S. A., *Repertoriul arheologic al județului Hunedoara*, Alba Iulia, 2005.
- Luca 2006 Luca, S. A. (ed), *Descoperiri arheologice din Banatul românesc: repertoriu*, Alba-Iulia, 2006.
- Luca, Gudea 2010 Luca, S. A., Gudea, N., *Repertoriul arheologic al județului Sălaj*, Sibiu, 2010.
- Luca et alii 2003 Luca, S. A.; Pinter, Z.; K., Georgescu, A., *Repertoriul arheologic al județului Sibiu. Situri, monumente arheologice și istorice*, Sibiu, 2003.
- Matei 2009 Matei, D., *Spre Europeana.eu: o introducere în bibliotecile digitale*, București, 2009.
- Moga, Ciugudean 1995 Moga, V.; Ciugudean, H., *Repertoriul arheologic al județului Alba*, Alba Iulia, 1995.
- Oberländer-Târnoveanu 1996 Oberländer-Târnoveanu, I., *Statistical View of the Archaeological Sites Database*. În: Kamermans, H.; Fennema, K. (ed), *Analecta Praehistorica Leidensia 28: Interfacing the Past. Computer Applications and Quantitative Methods in Archaeology, CAA95*. vol. I. Leiden, 1996, p. 47–50.
- Oberländer-Târnoveanu 2004 Oberländer-Târnoveanu, I., *Access to Romanian Archaeological Archives*, ADS Newsletter Online, issue 15, 2004, Spring. Sursa: <http://ads.ahds.ac.uk/newsletter/issue15/romanian.html>.
- Oberländer-Târnoveanu 2010 Oberländer-Târnoveanu, I., *Proiecte de arheologie aeriană în România*. În: *Angustia*, 14, 2010, p. 389–412.
- Oberländer-Târnoveanu 2014 Oberländer-Târnoveanu, I., *Patrimoniul arheologic național: politici, documentare, acces*. În: Musteață, S. (coord), *Arheologia și politicile de protejare a patrimoniului cultural în România. Culegere de studii*, Chișinău, Iași, 2014, p. 13–42.
- Oberländer-Târnoveanu, Matei 2009 Oberländer-Târnoveanu, I.; Matei, D., *Standarde și recomandări în documentarea bunurilor culturale*, București, 2009.
- Odobescu 1871 Odobescu, Al., *Notițe despre localitățile însemnate prin rămășițe antice în districtul Dorohoi; Măgure, movile, cetăți de pământ și șanțuri, Tezaurul de la Concești și Biserice memorabile, cruci, siliști și alte ruine*, Monitorul Oficial, 152 din 13/25 iulie 1871, 825–827.
- Odobescu 1887 Odobescu, Al., *Scrieri literare și istorice*, vol. II, București, 1887.
- Odobescu 1989 Odobescu, Al., *Opere V*, partea I, București, 1989.
- Odobescu 1908 Odobescu, Al., *Opere complete*, III, București, 1908.
- Olteanu 2002 Olteanu, Gh., *Repertoriul arheologic al județului Dâmbovița*, Târgoviște, 2002.
- Palmer et alii 2009 Palmer, R.; Oberländer-Târnoveanu, I.; Bem, C., *Arheologie aeriană în România și în Europa*, București, 2009.
- Pascu, Theodorescu 2001 Pascu, Șt., Theodorescu, R., *Istoria Românilor. Vol. III. Genezele Românești*, București, 2001.
- Păunescu et alii 1976 Păunescu, A.; Șadurschi, P.; Chirica, V., *Repertoriul arheologic al județului Botoșani*, vol. I și II, București, 1976.
- Păunescu 2003 Păunescu, Al., *Din istoria arheologiei românești pe baza unor documente de arhivă*, București, 2003.
- Păunescu a.n. Păunescu, Al. a. n., *Istoria realizării arhivei „Repertoriul Arheologic al României*. Sursa: <http://www.cimec.ro/Arheologie/Arhiva-Digitala/1Arhiva%20RAR/Istoric.htm>.
- Petrescu-Dîmbovița, Vulpe 2011 Petrescu-Dîmbovița, M.; Vulpe, Al., *Istoria Românilor. Vol. II. Moștenirea Timpurilor Îndepărtate*, București, 2011.
- Preda 1984 Preda, C., *Istoricul Muzeului național de antichități – Institutul de arheologie. V. De la Muzeul național de antichități la Institutul de arheologie (1956 – 1984)*. În: *Studii și cercetări de istorie veche și arheologie*, 35, nr. 3, iulie – septembrie, 1984, p. 222–234.

- Preda 1994 Preda, C. (coord), *Enciclopedia Arheologiei și Istoriei Vechi A României. Volumul 1 A-C*, București, 1994.
- Preda 1996 Preda, C. (coord), *Enciclopedia Arheologiei și Istoriei Vechi A României. Volumul 2 D-L*, București, 1996.
- Preda 2000 Preda, C. (coord), *Enciclopedia Arheologiei și Istoriei Vechi A României. Volumul 3 M-Q*, București, 2000.
- Protase, Suceveanu 2001 Protase, D.; Suceveanu, Al., *Istoria Românilor. Vol. II. Daco-Romani, Romanici, Alogeni*, București, 2001.
- Șandric, Oberländer-Târnoveanu 2006 Șandric, B.; Oberländer-Târnoveanu, I., *Server cartografic pentru patrimoniul cultural național*, CIMEC On-Line. Buletin informativ al Institutului de Memorie Culturală, anul I, nr. 4, vara-toamna, 1–2, 2006.
- Sever 1974 Sever, D., *Repertoriul monumentelor naturii, arheologice, istorice, etnografice, de arhitectură și artă din județul Bihor*, Oradea, 1974.
- Șovan 2016 Șovan, O. L., *Repertoriul arheologic al județului Botoșani*, ediția a II-a, Botoșani, 2016.
- Urechia et alii 1897 Urechia, V. A.; Hașdeu, B. P.; Tocilescu, Gr., *Inventarul monumentelor publice și istorice din România*, Buletinul Oficial al Ministerului Cultelor și Instrucțiunii Publice, an III, vol. IV nr. 92, 1 iunie, 1897, 878 – 894.

Resurse on-line:

- ACERA – Sistemul de Administrare a Cercetărilor Arheologice din România <http://acera.cimec.ro>, accesat la 1 septembrie 2016
- ARENA Network Web Resource <http://ads.ahds.ac.uk/arena>, accesat la 1 septembrie 2016
- Newsletter Online, issue 15, 2004, Spring <http://ads.ahds.ac.uk/newsletter/issue15/romanian.html>, accesat la 1 septembrie 2016
- Harta Repertoriului Arheologic al Județului Botoșani <http://arcg.is/2bJUA8h>, accesat la 1 septembrie 2016
- Portalul Archaeology Data Service <http://archaeologydataservice.ac.uk>, accesat la 1 septembrie 2016
- Core Data Standard for Archaeological Sites and Monuments <http://archives.icom.museum/objectid/heritage/int4.html>, accesat la 1 iunie 2016
- Proiectul guvernamental pentru seturile de date deschise livrate de autoritățile publice <http://data.gov.ro>, accesat la 1 septembrie 2016
- Dublin Core Metadata Initiative (DCMI) <http://dublincore.org>, accesat la 1 septembrie 2016
- Programul național EGISPAT <http://egisp.at.inp.org.ro>, accesat la 1 septembrie 2016
- Portalul agenției de presă HotNews <http://m.hotnews.ro/stire/10257415>, accesat la 1 septembrie 2016
- Serverul Cartografic pentru Patrimoniu Cultural Național <http://map.cimec.ro/Mapserver/index.html>, accesat la 1 septembrie 2016
- Site-ul web al proiectului *Peisajul Arheologic. Perspective, Istorie, Evoluții* <http://peisaje-arheologice.ro>, accesat la 1 septembrie 2016
- Repertoriul Arheologic Național <http://ran.cimec.ro>, accesat la 1 septembrie 2016
- Site-ul web al proiectului european *ArchaeoLandscapes Europe (ArcLand)* <http://www.arcland.eu>, accesat la 1 septembrie 2016
- Proiectul *Corine Land Cover* al Agenției Europene pentru Mediu <http://www.eea.europa.eu/publications/COR0-landcover>, accesat la 1 septembrie 2016
- Raportul final al proiectului european *European Landscapes, past, present and future* <http://www.kar.zcu.cz/doc/gojda/EUROPEANLANDSCAPESlowres.pdf>, accesat la 1 septembrie 2016
- Site-ul web al proiectului european *AREA IV* www.area-archives.org/aims.html, accesat la 1 septembrie 2016
- Site-ul web al proiectului european *ARIADNE* www.ariadne-infrastructure.eu, accesat la 1 septembrie 2016
- Site-ul web al proiectului european *AthenaPlus* www.athenaplus.eu, accesat la 1 septembrie 2016
- Site-ul web al proiectului european *CARARE* www.carare.eu, accesat la 1 septembrie 2016

Site-ul web al proiectului <i>Digitizarea Repertoriului Arheologic al României</i>	www.cimec.ro/Arheologie/Arhiva-Digitala/1Arhiva%20RAR/Istoric.htm , accesat la 1 septembrie 2016
Site-ul web al proiectului <i>Repertoriul Arheologic al Județului Botoșani</i>	www.cimec.ro/arheologie/repertoriul-botosani/index.html , accesat la 1 septembrie 2016
Pagină web a site-ului Institutului Național al Patrimoniului care grupează bazele de date ale patrimoniului cultural	www.cimec.ro/Baze-date-online.html , accesat la 1 septembrie 2016
Pagină web a site-ului Institutului Național al Patrimoniului care prezintă istoria CIMEC-Institutul pentru Memorie Culturală	www.cimec.ro/DespreCIMEC/Scurta-Prezentare.html , accesat la 1 septembrie 2016
Lista Monumentelor Istorice, ediția 1992, elaborată de Direcția Monumentelor, Ansamblurilor și Siturilor Istorice (DMAI)	www.cimec.ro/Monumente/Lista-Monumentelor-Istorice.htm , accesat la 1 septembrie 2016
Indexul on-line al Repertoriului Arheologic al României, elaborat de Institutului de Arheologie "Vasile Pârvan"	www.cimec.ro/scripts/ARH/RAR-Index/sel.asp , accesat la 1 septembrie 2016
Site-ul web al proiectului european <i>ERPANET-Electronic Resource Preservation and Access Network</i>	www.erpanet.org , accesat la 1 septembrie 2016
Portalul web al Bibliotecii Digitale Europene, Europeana	www.europeana.eu , accesat la 1 septembrie 2016
Portalul web al Institutul Național de Statistică	www.insse.ro , accesat la 1 septembrie 2016
Pagina web a proiectului NASA <i>The Shuttle Radar Topography Mission</i>	http://www2.jpl.nasa.gov/srtm/mission.htm , accesat la 1 septembrie 2016

Anexe

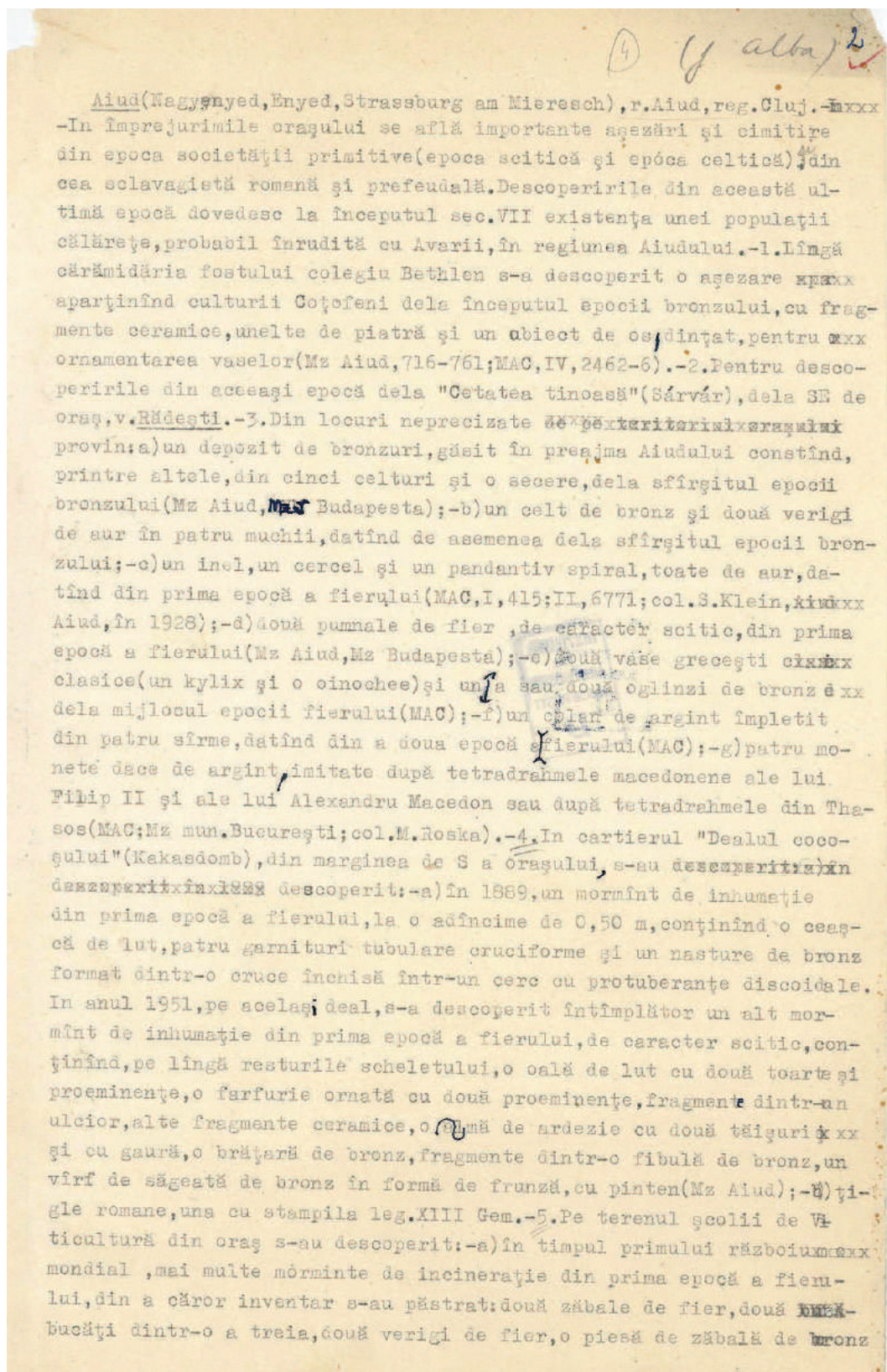

Fig. 1. Fișă din RAR, localitatea Aiud, jud. Alba.

Fig. 2. Înregistrare din baza de date on-line a RAR.

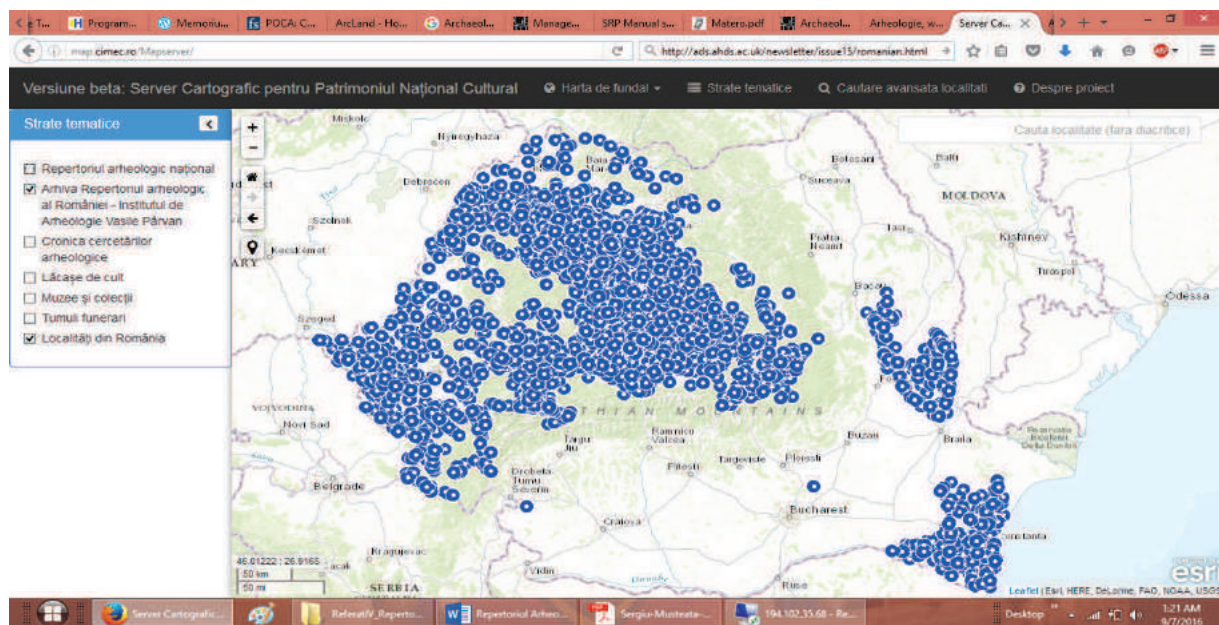

Fig. 3. Amplasarea spațială a siturilor arheologice din RAR în Serverul Cartografic pentru Patrimoniul Cultural Național.

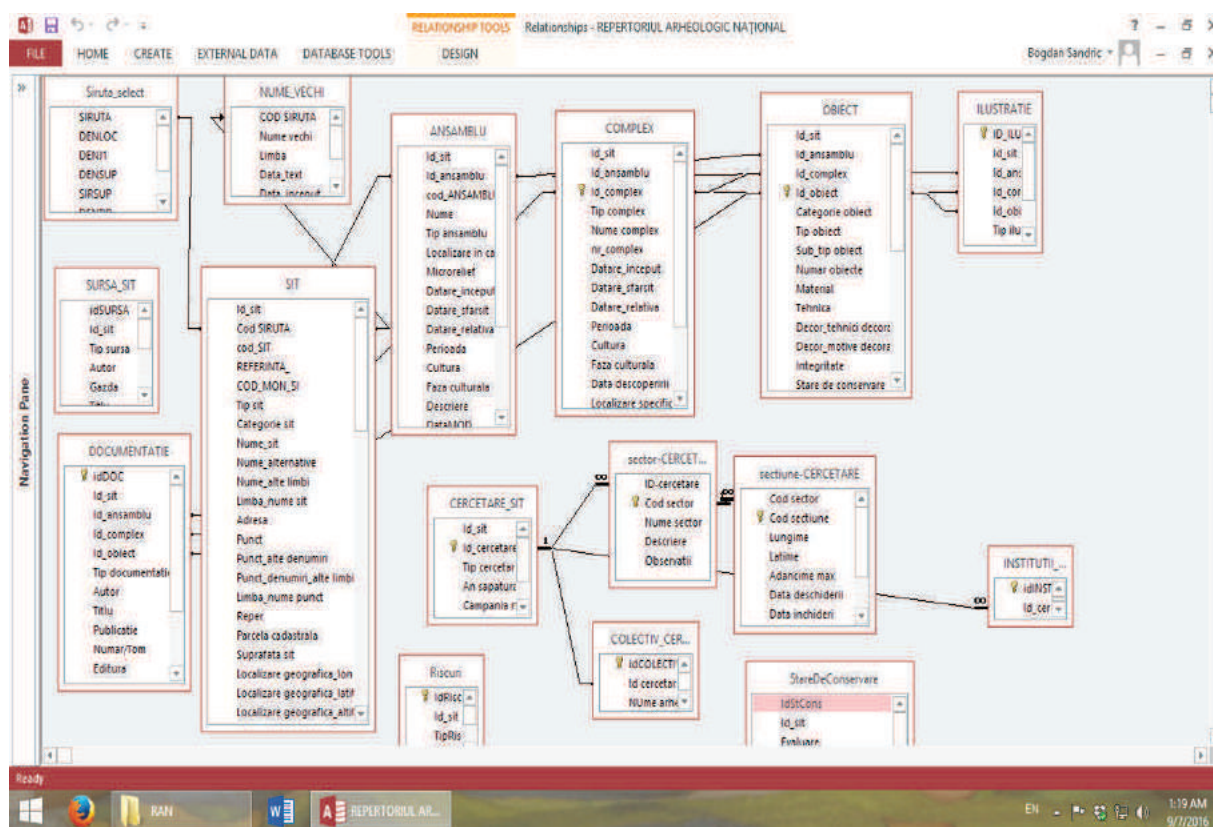

Fig. 4. Structura relațională a bazei de date a Repertoriului Arheologic Național.

Cod RAN	Denumire	Categorie	Tip	Județ	Localitate	Cronologie	Ultima modificare (descendent)	Afisare hartă
132119.10	Tumulul de la Stoenești - La Drum (T 35). Tumulul se află la 280 m nord de sat și la 60 m vest de DJ 144.	descoperire funerară	tumul	Prahova	Stoenești, com. Arcești Rahtivani	Epoca bronzului	25.07.2016 (creată)	Afișează*
132119.09	Tumulul de la Stoenești - Terasa Râului Prahova (T 28). Tumulul se află la 860 m nord de DN 72 și la 60 m est de râul Prahova.	descoperire funerară	tumul	Prahova	Stoenești, com. Arcești Rahtivani	Epoca bronzului	25.07.2016 (creată)	Afișează*
132119.08	Tumulul de la Stoenești - Terasa Râului Prahova (T 27). Tumulul se află la 390 m nord de DN 72 și la 220 m est de râul Prahova.	descoperire funerară	tumul	Prahova	Stoenești, com. Arcești Rahtivani	Epoca bronzului	25.07.2016 (creată)	Afișează*
132119.07	Tumulul de la Stoenești - Le Canal (T 17). Tumulul se află la 420 m nord de DN 72, la 600 m nord - nord-vest de satul Stoenești și la ca 100 m est de canal.	descoperire funerară	tumul	Prahova	Stoenești, com. Arcești Rahtivani	Epoca bronzului	25.07.2016 (creată)	Afișează*
132119.06	Tumulul de la Stoenești - La drum 2 (T 14). Tumulul se află la sud-est de satul Stoenești, suprasupra drumul european 434.	descoperire funerară	tumul	Prahova	Stoenești, com. Arcești Rahtivani	Epoca bronzului	22.07.2016 (creată)	Afișează*
132119.05	Tumulul de la Stoenești - În Cămp (T 13). Tumulul de află la sud de DN 72 și la 850 m vest de satul Stoenești.	descoperire funerară	tumul	Prahova	Stoenești, com. Arcești Rahtivani	Epoca bronzului	22.07.2016 (creată)	Afișează*
132119.04	Tumulul de la Stoenești - La Gosea (T 12). Tumulul se află în apropiere de intrarea în satul Stoenești la 25 m nord de DN 72 și 850 m est de DJ 101.	descoperire funerară	tumul	Prahova	Stoenești, com. Arcești Rahtivani	Epoca bronzului	22.07.2016 (creată)	Afișează*
102727.02	Situl arheologic de la Vlădicescu-Gherghelul Mic. La 100 m SV de sat, pe un ostrov în apele lacului Frâncet.	locuire civilă	apăzire	Călărași	Vlădicescu, com. Valea Arșovei	Latène, Eneolitic, Neolitic / sec. IV-III	18.07.2016 (actualizată)	Afișează*
102727.01	Situl arheologic de la Vlădicescu-Gherghelul Mic. La 100 m SV de sat, pe un ostrov în apele lacului Frâncet.	locuire civilă	apăzire și depozitare	Călărași	Vlădicescu, com. Valea Arșovei	Latène, Neolitic, Epoca migrațiilor	18.07.2016 (actualizată)	Afișează*

Fig. 5. Baza de date RAN on-line.

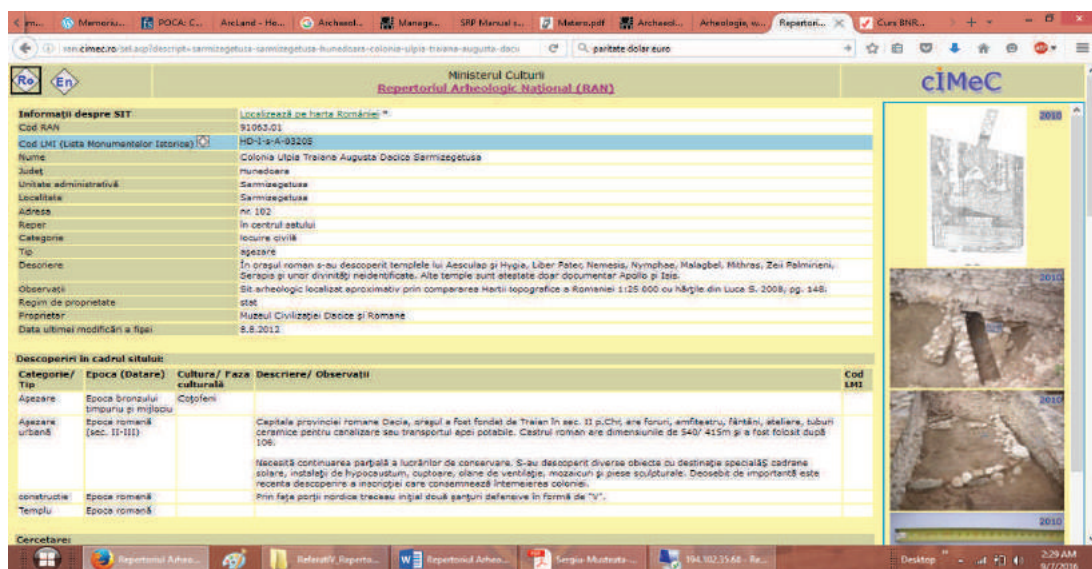

Fig. 6. Fișă de sit în baza de date RAN on-line.

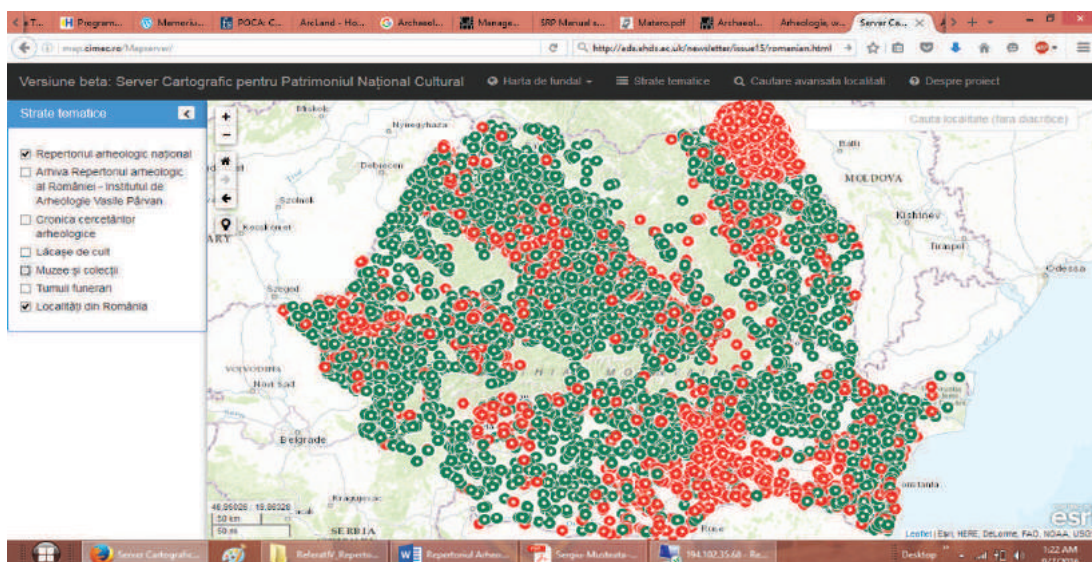

Fig. 7. Amplasarea spațială a siturilor arheologice din RAN în Serverul Cartografic pentru Patrimoniul Cultural Național.

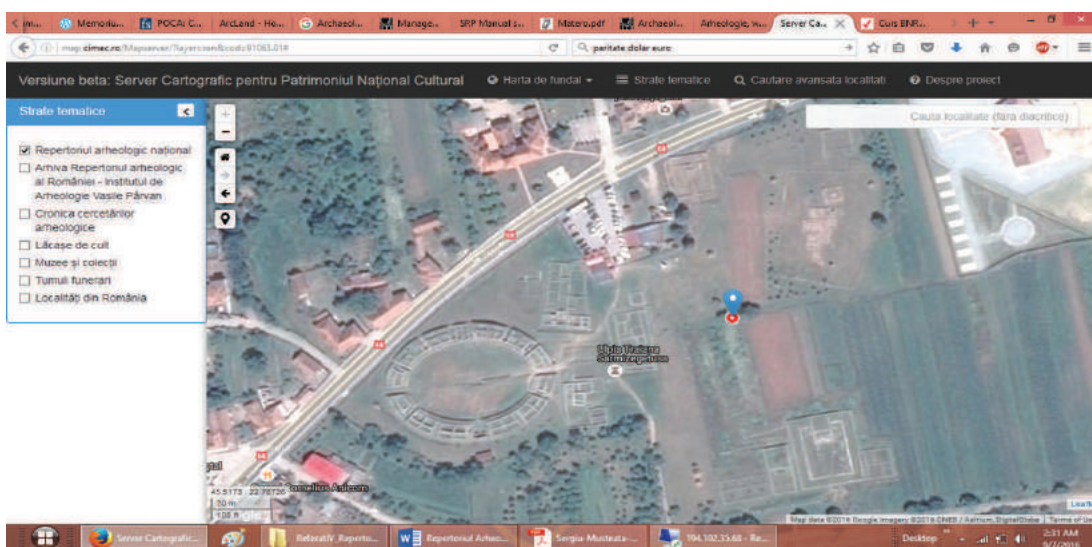

Fig. 8. Amplasarea sitului arheologic *Colonia Ulpia Traiana Augusta Dacica Sarmizegetusa* Serverul Cartografic.

CETATEA TIMIȘOARA: ÎNTRE CERCETARE ȘI VALORIFICARE

Dan Vlase*

Timișoara Fortress: between research and highlighting heritage

Abstract: The fortifications of Timișoara, built by the Austrians in the 18th century, played an important role in the city's evolution. These were dismantled in the early 20th century, for both practical and political reasons, leaving only few fragments still standing. However, the foundations of these fortifications still survive, mostly, under the current city landscape and, furthermore, recent archaeological excavations have proven that findings from earlier eras are not only possible, but likely. Using archeological research reports and historical maps overlaid on the present city layout, as well as urban documents such as construction permits and urban plans, we can ascertain which area is at risk from further urban development. We can also ascertain, based on previous archeological finds, what is likely to turn up in any given area of the former fortifications, allowing for a clear picture to use in deciding how best to integrate the archeological finds and ruins into the city's cultural and tourist circuits.

Keywords: *Timișoara, Pagan fortifications, research, highlighting heritage, risks*

Cuvinte cheie: *Timișoara, fortificații Pagan, cercetare, valorificare, riscuri*

1. Introducere

Timișoara anului 2016 prezintă un aspect urban datorat, în bună măsură, perioadei habsburgice din istoria orașului. După cucerirea Timișoarei în octombrie 1716 de către trupele habsburgice, orașul începe o nouă etapă de dezvoltare, trecând prin schimbări radicale în raport cu perioada otomană. Astfel, planimetria urbană suferă modificări considerabile, iar unul din factorii principali în această transformare este reprezentat de noile elemente de fortificație. Acestea dau forma orașului în secolele al XVIII-lea și al XIX-lea, influențând și dezvoltarea ulterioară, așa cum se observă în hărți topografice și imagini aeriene/satelitare ale centrului istoric al municipiului Timișoara. Prin urmare, fortificațiile cetății Timișoara reprezintă un element determinant pentru planimetria orașului de astăzi.

1.1. Metodologie

Obiectivele prezentului demers se axează pe mai multe paliere. În primul rând, dorim prezentarea principalelor elemente de fortificație cercetate arheologic. În al doilea rând, dorim să înfățișăm potențialul științific al elementelor de fortificație necercetate încă, în condițiile în care acestea suprapun perioade istorice anterioare. În al treilea rând, propunem, odată cu prezentarea elementelor de fortificație deja cercetate, înfățișarea riscurilor pentru cele necercetate încă, în măsura în care investigarea acestora este relevantă din punct de vedere științific. Ne referim mai ales la riscurile prezentate de dezvoltarea urbană continuă a municipiului Timișoara. În ultimul rând, ne propunem să arătăm dacă, și în ce măsură, se poate îmbina dezvoltarea urbană cu valorificarea vestigiilor arheologice, mai exact a fortificațiilor habsburgice, în cazul municipiului Timișoara.

Demersul nostru se bazează mai puțin pe analiza bibliografiei existente, însă cu accent pus mai mult pe rapoartele de cercetare arheologică preventivă în cazul obiectivelor care conțin elemente din cadrul fortificațiilor habsburgice. Analiza noastră, în cazul expunerii riscurilor constituite de dezvoltarea urbană, urmărește și încadrarea geografică a elementelor păstrate la suprafață și a celor necercetate încă. Mai exact, utilizăm arterele de circulație majore din zona centrului istoric pentru a delimita fiecare segment al centurii fortificate a Cetății Timișoara (**Fig. 1**), pentru a urmări factorii de risc. În acest sens, deosebit de relevante în demersul de față sunt lucrări care conțin hărți, precum și imagini satelitare.

* Direcția Județeană pentru Cultură Timiș, str. Augustin Pacha nr. 8, Timișoara, e-mail: vlase.dan@gmail.com

Prin urmare, vom încerca să răspundem la câteva întrebări pe care le considerăm pertinente. Care sunt, concret, riscurile în fiecare din zonele principale ale fortificațiilor, delimitate de arterele majore de circulație? De asemenea, în ce măsură este responsabilă dezvoltarea urbană de aceste riscuri și, după caz, cum pot fi atenuate acestea? În ultimul rând, cum pot fi valorificate elementele de fortificație ale cetății Timișoara în așa măsură încât să se poate vorbi de un plus științific, dar fără a împiedica dezvoltarea firească a municipiului Timișoara?

1.2. Cetatea Timișoarei

Cucerirea habsburgică a Timișoarei în octombrie 1716 a generat transformări semnificative în structura și planimetria vechii cetăți a Timișoarei, cu tipicul său otoman, necorespunzătoare necesităților strategico-militare ale Casei de Habsburg. Desigur, aceste schimbări nu au avut loc într-un timp scurt, dimpotrivă, acestea s-au petrecut pe parcursul a câteva decenii. În 25 aprilie 1723 se pune piatra de temelie pentru primele elemente de fortificație noi, a căror construire a fost demarată pentru repararea fortificațiilor turcești¹. Aceasta a fost o măsură intermediară, menită să acopere necesarul de apărare până la proiectarea și construirea noii centuri fortificate.

În 1732 începe construirea cetății de tip „Pagan” a Timișoarei², constând din trei Inele de fortificație, primul cuprinzând bastioanele și zidul de curtină, al doilea – raveline, redane și anvelope, iar al treilea – escarpa și apoi glacisul (**Fig. 2**). Fortificațiile propriu-zise au fost construite din cărămidă arsă, legată cu mortar, iar escarpa și glacisul din pământ bătătorit, întărit cu nuiele împletite³. Prima fază este încheiată în 1757, iar a doua, în 1765. Cetatea Timișoarei a funcționat ca atare până în 1892, când se aproba dezafectarea și demolarea sa⁴. În existența ei, cetatea a funcționat ca un factor de disuasiune, nefiind atacată de inamicii preconizați. Singurul caz în care cetatea a fost atacată survine în 1849, când este asediată de trupele revoluționare maghiare, însă rezistă acestui atac. De asemenea, cetatea a servit drept principala bază militară regională a Casei de Habsburg, ulterior a Imperiului Austriac și apoi a Imperiului Austro-Ungar⁵.

Dezvoltarea urbanistică deosebită pe care a cunoscut-o orașul pe parcursul secolului al XIX-lea a făcut ca fortificația să reprezinte un element sufocant și restrictiv, argument utilizat de autoritățile locale în demersul lor de a obține aprobarea pentru dezafectarea și demolarea sa. Desigur, este posibilă și interpretarea conform căreia naționaliștii maghiari au considerat fortificațiile Timișoarei drept un simbol al înfrângerii suferite la 1848–1849, precum și un simbol al stăpânirii austriece⁶. În orice caz, cert este că, în 1892, se aprobă demolarea fortificațiilor. Probleme birocratice au îngreunat procesul, astfel încât demolarea propriu-zisă începe doar în 1905. În prezent, nu se mai păstrează decât o mică parte din fortificații, cel mai important element rămas fiind Bastionul Theresia, primul construit.

2. Fortificațiile Cetății Timișoara

2.1. Istoricul cercetării și descoperiri

Decizia de a demola fortificațiile Cetății Timișoara a fost luată în 1892, însă aplicarea acesteia nu a început decât în anul 1905, procesul fiind finalizat, în mare parte, până în 1910⁷, dar nu au fost demolate însă toate elementele de fortificație. În prezent se păstrează câteva elemente în diferite stadii de conservare, cel mai reprezentativ ca importanță și dimensiuni fiind Bastionul II Theresia. Cercetarea arheologică a fortificațiilor bastionare ale Cetății Timișoara este departe de a fi exhaustivă, doar o mică parte dintre elementele demolate fiind cercetată până în prezent (**Fig. 3**). Au fost totuși cercetate câteva locații importante și reprezentative.

Cercetările au dus la descoperirea unor elemente din fortificațiile Cetății Timișoara. Însă aceste cercetări au surprins și straturi de cultură anterioare perioadei habsburgice, mai ales din perioada otomană a

¹ Opreș 2007, 62, n. 63; 70.

² Capotescu 2010, 70.

³ Mare *et alii* 2014, 179.

⁴ Glăvan 2013.

⁵ Opreș 2007, 87, n. 99.

⁶ Capotescu 2008, 23.

⁷ Glăvan 2013.

orașului. Acest lucru nu surprinde, întrucât fortificațiile austriece suprapun, în mare parte, vechiul cartier otoman Palanca Mare. De asemenea, au fost descoperite, mai mult sau mai puțin izolat, complexe anterioare perioadei otomane, acoperind un palier temporal larg.

2.1.1. Zona Piața 700

Bastionul VII Eugeniu este reperul principal pentru fortificațiile austriece localizate în zona Pieței 700. În 2011 au fost efectuate două cercetări preventive în acest sector. Cercetările arheologice preventive din aprilie-iunie au fost demarate în Piața 700 ca urmare a lucrărilor de la Corpul D al City Business Center. Responsabilul științific a fost Mircea Mare, din colectivul de cercetare făcând parte Alexandru Szentmiklosi, ambii de la Muzeul Banatului Timișoara⁸. În zona City Business Center, au fost surprinse structuri interioare ale unor elemente de fortificație, diferite față de cele din intersecția străzilor A. Cosma și C. Brediceanu⁹. Au fost cercetate escarpa și contraescarpa Anvelopei I, precum și fundațiile din latura sudică a Contragardei VII, înspre Anvelopă. A fost descoperită și o fântână de lemn, anterioară fortificației habsburgice. Sub nivelul de fortificație a fost identificat nivelul corespunzător suburbiei otomane Palanca Mare¹⁰. Materialul arheologic descoperit, inclusiv cel din fântână, databil în sec. XVIII-XIX, constă în fragmente de ceramică, fragmente de sticlă, obiecte din metal și oase de animale¹¹. Cercetarea arheologică preventivă din Piața 700 din septembrie 2011, cu Alexandru Flutur responsabil științific și cu Dan Ciobotaru în colectivul de cercetare, de la Muzeul Banatului Timișoara, a fost demarată ca urmare a unei lucrări de reabilitare a rețelei termice primare, în sectorul inintersecției străzilor A. Cosma și C. Brediceanu¹². În septembrie 2011, au fost cercetate două porțiuni de zid, parte din Inelul III al fortificațiilor austriece¹³. Materialul arheologic constă în puține fragmente de ceramică, datate în epoca modernă¹⁴.

În aprilie-iunie 2013 continuă lucrările din Piața 700, la City Business Center fiind demarate cercetări arheologice preventive ca urmare a lucrărilor de fundare a clădirii Corpului E. Responsabilul științific al șantierului este Ovidiu Bozu, iar Alexandru Szentmiklosi și Andrei Bălărie, membri în colectivul de cercetare¹⁵. Instituția organizatoare a cercetării este Muzeul Banatului Timișoara. În noiembrie 2013 începe a doua etapă de săpături preventive, finalizate în aprilie 2014¹⁶. Pe amplasamentul Corpului E al City Business Center sunt surprinse fundațiile Anvelopei I, împreună cu escarpa și contraescarpa. De asemenea, este surprins și redanul de legătură cu Ravelinul VI și șanțurile de apărare, însă cea mai importantă descoperire este stăvilarul, precum și platforma de cărămidă din fața acestuia. Stăvilarul avea rolul de reglare și evacuare a apei din șanțurile de apărare¹⁷. A fost investigat un redan de legătură triplu, ocazie cu care s-a constatat prezența cunetelor de inundare, precum și structura interioară a zidurilor¹⁸. Materialul arheologic aparține mai multor perioade istorice. Complexele arheologice suprapuse de fortificațiile habsburgice se datează în Hallstatt, dar și în perioada otomană, aparținând suburbiei Palanca Mare¹⁹.

Cercetările arheologice preventive din noiembrie 2013 – aprilie 2014 reprezintă continuarea campaniei din 2013 în sectorul Corpului E. Cu această ocazie a fost investigată periferia suburbiei Palanca Mare și partea sudică a Anvelopei I. Au fost surprinse trei faze de amenajare pentru șanțurile de apărare, precum și substrucția stăvilarului. A fost investigată partea sudică a Anvelopei I, surprinzându-se fundația zidurilor Inelului III de fortificație²⁰. Stăvilarul reprezintă o descoperire arheologică unicat și a fost propus pentru conservare, restaurare și punere în valoare. Varianta aleasă a constat în demantelarea ansamblului, restaurarea pieselor componente și reasamblarea acestuia într-o locație apropiată²¹.

⁸ Mare, Szentmiklosi 2011.

⁹ Flutur, Ciobotaru, 2011.

¹⁰ Mare, Szentmiklosi 2011.

¹¹ Mare, Szentmiklosi 2011.

¹² Flutur, Ciobotaru 2011.

¹³ Flutur, Mare 2012.

¹⁴ Flutur, Mare 2012.

¹⁵ Bozu *et alii* 2013.

¹⁶ Bozu *et alii* 2014.

¹⁷ Bozu *et alii* 2013.

¹⁸ Bozu *et alii* 2013.

¹⁹ Bozu *et alii* 2013.

²⁰ Bozu *et alii* 2014.

²¹ Bozu *et alii* 2014.

Majoritatea materialului arheologic este databilă în sec. XVII-XVIII, cu excepția ceramicii preistorice, datată în Hallstat²².

Tot în 2013 debutează și cercetările arheologice preventive din zona Piața Unirii, inclusiv străzile adiacente, precum și zona piețelor Libertății și Sfântul Gheorghe. Aceste cercetări arheologice au fost demarate ca urmare a implementării proiectului de modernizare a zonei centrale a municipiului Timișoara. Întrucât anvergura lucrărilor a fost foarte mare, pe lângă instituțiile abilitate din județul Timiș, respectiv Muzeul Banatului și Universitatea de Vest Timișoara, la cercetările preventive au luat parte și alte instituții de profil muzeal din județele învecinate²³. Cercetările din centrul istoric al municipiului Timișoara au continuat în 2014, fiind finalizate doar în 2015.

2.1.2. Zona ICAM

În 2011 a început cercetarea arheologică preventivă în zona străzii Oituz, desfășurată în interiorul viitoarei clădiri a Facultății de Muzică și Teatru, din cadrul Universității de Vest Timișoara. Cercetarea preventivă a avut loc cu ocazia lucrărilor de consolidare a fundației clădirii și s-a desfășurat în subsolul acesteia, unde au fost investigate două suprafețe. Această cercetare a început în 21 noiembrie 2011 și a fost finalizată în 29 februarie 2012. Responsabilul științific al șantierului a fost Alexandru Flutur, care l-a avut în colectivul de cercetare pe Mircea Mare, de la Muzeul Banatului Timișoara²⁴. Prin cercetarea arheologică preventivă din subsolul clădirii menționate, au fost investigate două suprafețe, în care a fost identificată partea superioară a structurilor de cărămidă păstrate după demolarea fortificației. S-a săpat până la baza fundațiilor pentru surprinderea nivelelor de construcție și de amenajare. Astfel, au fost identificate trei ziduri de cărămidă, cu mai multe faze de construire, precum și două structuri de cărămidă cu utilitate incertă²⁵. Materialul arheologic este relativ sărac și se datează în sec. II-IV, precum și în sec. XVIII-XIX. De remarcat existența oaselor, care sugerează existența unei posibile necropole anterioare perioadei habsburgice²⁶. Unul dintre ziduri, demolat anterior anului 1911, era, foarte probabil, parte a zidului exterior al Bastionului IX Carol.

În 2015, sunt continuate și apoi finalizate cercetările arheologice din centrul istoric al municipiului Timișoara. Totodată, în timpul cercetărilor arheologice preventive de la imobilul Institutului de Cercetări Avansate de Mediu al Universității de Vest Timișoara, de pe str. Oituz nr. 4, este descoperit vârful Bastionului IX Carol. Instituția de profil organizatoare a cercetării arheologice a fost Muzeul Județean Satu Mare. Responsabilul științific al săpăturii, începută în 25 august și finalizată în 19 octombrie, este Robert Gindele, Liviu Marta făcând parte din colectivul de cercetare²⁷.

În timpul cercetării arheologice preventive de la ICAM au fost săpate trei suprafețe. În mijlocul primei suprafețe, amplasată lângă clădirea I, s-a identificat vârful Bastionului IX Carol. Deși demontat până la o adâncime mai mare, vârful bastionului s-a conturat în întregime, în interiorul construcției fiind surprins un nivel de amenajare de cărămizi, probabil o podea interioară. În exteriorul bastionului s-a surprins șanțul dintre acesta și Contragarda IX. În suprafața din nord-estul clădirii I a apărut un fragment din zidul sudic al Contragardei IX. La nord de zid au fost cercetate mai multe complexe arheologice otomane²⁸.

2.1.3. Zona Parcul Botanic

Investigarea elementelor de fortificație din această zonă începe în anul 2006, în contextul documentării pentru proiectul *eGISpat Timiș*²⁹. În timpul acestei cercetări de teren efectuate de Universitatea de Vest Timișoara, în jurul fragmentului de fortificație din Parcul Botanic nu s-a descoperit material arheologic la suprafață³⁰.

²² Bozu *et alii* 2013; Bozu *et alii*, 2014.

²³ Au mai participat și Muzeul Național al Unirii Alba Iulia, respectiv Muzeul Banatului Montan Reșița.

²⁴ Flutur, Mare 2012.

²⁵ Flutur, Mare 2012.

²⁶ Flutur, Mare 2012.

²⁷ Gindele, Marta 2015.

²⁸ Gindele, Marta 2015; Gindele *et alii* 2016.

²⁹ Măruia *et alii* 2011, 11–23.

³⁰ Măruia *et alii* 2011, 38–43.

Construcția noului sediu din Timișoara al Agenției de Dezvoltare Regională-Vest, din apropierea Parcului Botanic, de pe str. Gheorghe Lazăr nr. 14, a dus la descoperirea a două fragmente de ziduri din fortificațiile austriece. Astfel, a fost demarată o cercetare arheologică preventivă, desfășurată în perioada 6 iulie – 16 august 2016, instituția organizatoare fiind Muzeul Județean Satu Mare, iar Robert Gindele responsabil științific. În cele 5 suprafețe investigate, au fost descoperite mai multe ziduri din cărămidă, de diferite dimensiuni, o platformă de cărămidă, un canal modern, precum și un canal austriac, alături de un complex în care este clar identificat stratul de cultură otoman³¹. După cum reiese din suprapunerea cu cea de-a doua ridicare topografică militară habsburgică, zidurile erau, probabil, parte din structura Ravelinului VII.

2.1.4. Zona Spitalului Clinic de Urgențe pentru Copii „Louis Țurcanu”

În 9 decembrie 2014 debutează cercetările arheologice preventive din zona Spitalului Clinic de Urgențe pentru Copii „Louis Țurcanu”, efectuate cu ocazia lucrărilor de construire pentru noua secție de chirurgie a spitalului. Săpăturile, organizate de Universitatea de Vest Timișoara prin responsabilul științific Călin Timoc, alături de Dorel Micle și Ovidiu Bozu, membri în colectivul de cercetare, sunt finalizate în 30 ianuarie 2015³². În timpul cercetărilor arheologice preventive, în zona dinspre colțul sudic al bucătăriei spitalului, s-au descoperit trei fragmente de zid, posibil din Contragarda VI. Totodată, a fost surprinsă Anvelopa XXVI, precum și șanțul de apărare dintre aceasta și Contragarda VI, cu o lățime de 28 m. Au fost identificate și Contraforturile I și II, precum și zidul de închidere al șanțului³³.

2.1.5. Zona Bastionului „Theresia”

În 2008, în contextul construirii de către Consiliul Județean Timiș a unui „ansamblu gen amfiteatru” în curtea Bastionului II „Theresia”, Muzeul Banatului Timișoara a efectuat aici o cercetare arheologică preventivă în perioada 21 octombrie – 7 noiembrie 2008. Responsabilul științific a fost Alexandru Flutur, iar din colectivul de cercetare au făcut parte Dan Leopold Ciobotaru și Daniela Elisabeta Tănase. Cercetarea preventivă nu a scos la iveală descoperiri relevante, fiind surprins doar un canal construit pe pat de cărămidă, din perioada austriacă și urmele unei gropi, posibil folosită în epoca medievală pentru extragerea lutului³⁴.

2.1.6. Zona Castelului

În perioada 18 iunie – 30 octombrie 2007, cu ocazia reabilitării Castelului Huniade, Muzeul Banatului a efectuat o cercetare arheologică preventivă, prin două secțiuni în exteriorul clădirii. Responsabilul științific a fost Alexandru Rădulescu, iar colectivul de cercetare a fost compus din Daniela Tănase, Zsuzsana Kopeczny, Alexandru Flutur și Dan Ciobotaru. Cercetările preventive de la Castelul Huniade nu au dus la descoperiri importante pentru perioada austriacă, fiind surprins doar un fragment de zid, considerat a fi parte din fortificațiile Bastionului „Castelului”³⁵.

2.2. Câteva observații asupra rezultatelor

Cercetările preventive efectuate în zona fortificațiilor austriece au scos la iveală câteva aspecte. Primul dintre acestea privește tehnica de construire, care a fost surprinsă în special în zona „Piața 700”, în punctul City Business Center. Este vorba, în principal, de o serie de elemente care ilustrează tehnica de construire utilizată pentru contragarde, anvelope și contraescarpe. Totodată, cercetările din zona Bastionului IX Carol din 2011–2012, 2013 și 2015 au elucidat parțial, etapele de amenajare ale bastionului³⁶, identificate în stratigrafia obiectivului. În 2015, când a fost investigat vârful Bastionului IX Carol, stratul arheologic din exteriorul bastionului a fost atins chiar deasupra nivelului de apă freatică, astfel încât

³¹ Gindele 2016.

³² Timoc, Micle 2015.

³³ Timoc, Micle 2015.

³⁴ Flutur *et alii* 2009.

³⁵ Rădulescu *et alii* 2014a.

³⁶ Flutur, Mare 2012.

nu a putut fi investigată metoda de construire a fundației³⁷. În ceea ce privește elementele sistemului de fortificații investigate arheologic, acestea sunt: sistemul de cunete utilizat pentru inundarea șanțurilor de apărare și stăvilarul acestuia, Anvelopa I, escarpa și contraescarpa, redanul de legătură cu Ravelinul VI (zona Piața 700); vârful Bastionului IX Carol și un zid al acestuia (zona ICAM); elemente de zid din Ravelinul VII (zona Parcului Botanic); Contragarda VI, Anvelopa XXVI, șanțul de apărare dintre acestea și zidul de închidere, Contraforturile I și II (zona Spitalului de Copii); un fragment de zid (zona Castelului).

2.3. Cercetări viitoare

Cercetările arheologice efectuate până în prezent nu au elucidat în totalitate sistemul de fortificații. Rămâne în continuare o prioritate investigarea zonelor în care s-au aflat până la începutul secolului al XX-lea fortificațiile austriece. Unul dintre scopurile acestor cercetări viitoare ar trebui să fie elucidarea sistemului de fundare al bastioanelor. De asemenea, aceste cercetări ar trebui să aibă loc, cu precădere, în zonele afectate de dezvoltarea urbană, zone pe care le vom detalia în segmentul următor din prezentul demers. Totodată, cercetările arheologice desfășurate în locațiile menționate anterior au mai evidențiat un aspect, presupus înainte ca acestea să aibă loc. Este vorba, desigur, de descoperirea, în timpul cercetării elementelor de fortificație, a unor straturi de cultură anterioare perioadei habsburgice. Atât în Piața 700, cât și în zona ICAM, au fost identificate complexe arheologice aparținând perioadei otomane. În unele cazuri, au fost identificate și nivele mai vechi, datate în preistorie³⁸.

Efectuarea recentă a unor cercetări arheologice în zonele cu elemente de fortificații nu este un argument în favoarea optării pentru a nu mai efectua altele viitoare. Dimpotrivă, investigațiile deja efectuate nu au elucidat toate detaliile semnificative ale acestui sistem, mai ales acelea care privesc tehnica de construire și de fundare a elementelor principale. Astfel, considerăm că trebuie continuate aceste investigații.

De asemenea, chiar dacă, prin absurd, fortificațiile austriece ar fi fost epuizate prin cercetare științifică, se impune continuarea investigațiilor în aceste zone întrucât perioada habsburgică nu este nici pe departe singura perioadă relevantă din punct de vedere științific. Astfel, perioada otomană rămâne, în prezent, o perioadă slab cercetată, în ciuda cercetărilor arheologice extinse din centrul istoric al municipiului Timișoara (2013–2015). Având în vedere că fortificațiile austriece suprapun în mare parte vechiul cartier *extra muros* Palanca Mare, avem de-a face cu un potențial arheologic însemnat care trebuie valorificat.

Din aceste motive, cercetarea arheologică în zona istorică a municipiului Timișoara, fie că este în zona fortificațiilor, fie dincolo de acestea, trebuie să continue. Motivația antreprenorilor pentru investiții în aceste zone este, desigur, binevenită pentru dezvoltarea orașului, însă nu în detrimentul potențialului științific și cultural al acestor zone.

Valorificarea științifică a potențialului fortificațiilor trebuie să urmărească elucidarea întrebărilor rămase fără răspuns, motiv pentru care toate zonele fortificațiilor rămase neinvestigate ar trebui să fie de interes prioritar. Totodată, zonele deja investigate trebuie vizate în continuare, în vederea obținerii de coordonate exacte pentru cât mai multe elemente. Acest lucru ar permite suprapunerea cu exactitate a sistemului de fortificație, așa cum reiese din ridicările topografice militare habsburgice, peste orașul actual, ușurând considerabil localizarea precisă a întregului sistem, aspect util în planificarea cercetării ulterioare și a dezvoltării investiționale în aceste zone.

Având în vedere suprapunerea cartierului Palanca Mare de către fortificațiile austriece spre NV, N, NE și E, aceste locații pot fi considerate prioritare pentru investigarea cartierului turcesc. Astfel, zonele de la S și E de calea ferată și străzile Pictor Ion Zaicu și Aristide Demetriade, în cartierul Tipografilor și zonele Piața 700 și Parcul Botanic sunt de interes major. De asemenea, zona Castelului și a Parcului Justiției coincide atât cu Bastionul V și elementele adiacente, precum și parțial cu vechiul cartier otoman Palanca Mică. Investigarea perioadei otomane trebuie concentrată cu precădere în aceste zone.

3. Fortificațiile Cetății Timișoara – sectoarele actuale

În prezent, se păstrează puține elemente din sistemul austriac de fortificații. De asemenea, doar o mică parte din zonele în care au fost odinioară prezente aceste elemente au fost investigate arheologic.

³⁷ Gindele, Marta 2015, 11.

³⁸ Bozu *et alii* 2013; Gindele, Marta 2015.

În vederea realizării unei imagini de ansamblu privind riscurile la care sunt supuse urmele fortificațiilor austriece, ar fi utilă o împărțire a acestora în așa fel încât să aibă relevanță raportat la dispunerea planimetrică a Timișoarei de astăzi. Suprapunerea ridicărilor topografice habsburgice peste orașul actual este ușor de realizat prin utilizarea site-ului mapire.eu, ceea ce permite observarea faptului că dezvoltarea municipiului Timișoara a urmat în mare parte, voit sau nu, trama stradală habsburgică. Principalele cvartale, delimitate de arterele majore de circulație rutieră, corespund, aproximativ, cu principalele sectoare din fortificațiile Cetății Timișoara, dacă se utilizează Bastioanele ca repere.

Din acest motiv, am ales să utilizăm această împărțire în cvartale, fiecare grupat în jurul unuia dintre cele 9 Bastioane. Desigur, arterele de circulație nu urmează în totalitate traseul fortificațiilor, astfel încât anumite elemente, deși aparțin, structural, de un anumit bastion, se pot localiza în cvartalul adiacent din cauza tramei stradale actuale. În altă ordine de idei, în împărțirea pe sectoare corespunzătoare cvartalelor contemporane, este necesară și menționarea elementelor cuprinse în fiecare sector. În acest sens, etichetarea acestor elemente va fi făcută pornind de la cea a arhitectului Mihai Opriș, care utilizează o notare în sensul N-E-S-V (**Fig. 4**), Bastionul „Francisc” din NE fiind primul³⁹. Sectoarele includ elementele principale din Inelul I (bastioanele, contragardele și zidul de curtină), elementele din Inelul II (ravelinele cu zidurile de curtină aferente) și cele ale Inelului III (anvelopele). Această împărțire, deși arbitrară, permite urmărirea ușoară a dezvoltării urbanistice din fiecare sector în parte, deci și a riscurilor.

Astfel, Bastionul „Francisc” este principalul element constitutiv pentru sectorul cuprins în partea de NE a sistemului de fortificații, localizat în cartierul Tipografilor, delimitat spre N de str. Vasile Lucaci, spre E de str. Aurel Popovici, spre SE de Bd. Take Ionescu, spre S de Piața I. C. Brătianu („Punctele Cardinale”) și spre V de str. Popa Șapcă. Pe lângă Bastionul I „Francisc”, acest sector include Contragarda I, parțial Ravelinul I, dar și Anvelopele XIV, XIII, XII și XI.

Al doilea sector este cel din jurul Bastionului II „Theresia”, pe care îl notăm ca fiind sectorul „Bastionului”, întrucât acesta este cea mai reprezentativă construcție din arealul menționat. Majoritatea componentelor sale se situează în apropierea Universității de Medicină și Farmacie „Victor Babeș”. Bastionul II „Theresia”⁴⁰ este cel mai mare element din fortificațiile Cetății Timișoara păstrat în prezent, deși nu în întregime. Celelalte elemente componente ale sectorului sunt Contragarda II, o parte din Ravelinul I, parțial Ravelinul II, precum și Anvelopele XVIII, XVII, XVI și XV.

Bastionul III „Joseph” este principalul element din sectorul localizat în vecinătatea Hotelului Continental. Sectorul este delimitat la N de Bd. Revoluției din 1989, la E și SE de Parcul Copiilor „Ion Creangă”, spre SV – de str. Michelangelo și spre V – de Parcul Civic, în dreptul Sălii 2. În acest sector mai sunt incluse Contragarda III, parțial Ravelinul II, Ravelinul III, precum și Anvelopele XXI, XX și XIX.

Sectorul Bastionului IV „Leopold”, fost „Hamilton”, este situat cu precădere în zona parcurilor din zona centrală a orașului, motiv pentru care îl considerăm ca fiind al „Parcurilor”. Acesta se întinde între str. Michelangelo spre E, str. Academician Alexandru Borza spre S, str. 20 Decembrie 1989 spre V și Parcul Civic spre N. Sectorul include Contragarda IV, Ravelinul IV, parțial Ravelinul III, precum și Anvelopele XXIII și XII.

Sectorul „Huniade” este localizat în zona Castelului Huniade și conține Bastionul V „al Castelului”, dar și Contragarda V, Ravelinul V, precum și Anvelopele XXV și XXIV. Sectorul este delimitat la N de Teatrul Național Timișoara și Piața Huniade, spre NV și V de Bd. Republicii, spre S de Bd. Regele Ferdinand și de str. Academician Alexandru Borza, iar spre E de str. 20 Decembrie 1989.

În partea de SV a centrului orașului, în jurul „Spitalului de Copii”, se află sectorul Bastionului VI „Mercy”. Acest sector, care cuprinde și Contragarda VI, Ravelinul VI și Anvelopele XXVII și XXVI, este unul din puținele în care au fost efectuate cercetări arheologice, fiind identificată și cuneta șanțului de apărare. Limitele sectorului sunt Bd. Republicii spre S, traseul căii ferate spre E, str. Coriolan Brediceanu spre N și str. Pictor Ion Zaicu spre V.

Sectorul Bastionului VII „Eugen”, pe care îl atribuim Pieței „700”, este alt sector investigat din punct de vedere arheologic. Aici se păstrează parțial „urechea” sudică a bastionului⁴¹. În această zonă s-au desfășurat cele mai multe cercetări preventive, în timpul cărora au fost descoperite elemente importante, precum stăvilarul fortificațiilor, un element unicat. Sectorul cuprinde Contragarda VII și Anvelopele II și

³⁹ Opriș 2007, 72, fig. 34.

⁴⁰ Cod LMI TM-II-m-A-06103.03.

⁴¹ Cod LMI TM-II-m-A-06103.02.

I. Limitele acestuia coincid cu str. Coriolan Brediceanu spre S, str. Pictor Ion Zaicu spre V, str. Gheorghe Lazăr spre N și str. Gheorghe Dima spre E. În partea dinspre sud-est a fragmentului păstrat, se observă o parte din zidul de curtină. Din acesta se păstrează, pe partea sudică a str. Brediceanu un fragment de dimensiuni reduse, neînregistrat în Lista Monumentelor Istorice, precum alte elemente ale fortificației austriece.

Sectorul din Parcul Botanic este grupat în jurul Bastionului VIII „Elisabeta”, principalul element din tronsonul de fortificații din această zonă. Pe lângă acesta, în tronson mai este inclus și segmentul din Inelul II de fortificație, constând din Contragarda VIII corespunzătoare bastionului, precum și Ravelinul VII. Tronsonul este completat de elementele inelului III de fortificație, respectiv Anvelopele VI, V, IV și III. Limitele acestui sector din partea de NV a Cetății sunt situate pe str. Pictor Ion Zaicu spre NV, str. Gheorghe Lazăr spre SV, str. Gheorghe Dima spre SE și Calea Alexandru I. Cuza spre E. Din acest tronson se păstrează la suprafață un mic fragment de fortificație⁴², amplasat în incinta Parcului Botanic Timișoara, pe latura dinspre str. Gheorghe Dima, între Spitalul Clinic Municipal Timișoara și Casa Adam Müller Güttenbrun. Acest fragment a făcut parte din zidul de curtină din Inelul I de fortificație⁴³.

Ultimul tronson este cel al Bastionului IX Carol, principalul element din sectorul situat în jurul amplasamentului ICAM. Pe lângă acesta, în tronson mai este inclus și segmentul din Inelul II de fortificație, constând din Contragarda IX, corespunzătoare bastionului, precum și Ravelinele IX și VIII. Tronsonul este completat de elementele inelului III de fortificație, respectiv Anvelopele X, IX, VIII și VII. Din acest tronson se mai păstrează la suprafață un fragment din segmentul de legătură dintre Bastionul IX Carol și zidul de curtină al Inelului I de fortificație⁴⁴, lângă Calea Alexandru I. Cuza, la aproximativ 55 m nord de sensul giratoriu din Piața Mărăști. Limitele acestui sector sunt Calea Alexandru I. Cuza spre V, Piața Mărăști spre SV, str. Oituz spre S, str. Popa Șapcă spre E și str. Aristide Demetriade spre N. Și acest tronson a fost investigat arheologic, aici desfășurându-se cercetări preventive pe amplasamentul clădirii Facultății de Muzică și Teatru și în incinta clădirii ICAM, ocazie cu care a fost investigat și vârful Bastionului IX.

3.1. Factori de risc

Având în vedere faptul că majoritatea fortificațiilor Cetății Timișoara au fost demantelate, acestea sunt, cu câteva excepții, acoperite de construcții mai mult sau mai puțin recente. Astfel, principalul risc la care sunt supuse vestigiile sunt cele pricinuite de lucrări de construire pentru clădiri noi în zone neafectate încă de construcții, de lucrări de renovare la clădirile existente sau de construirea unor clădiri noi în locul altora. Desigur, în cazul fortificațiilor păstrate la suprafață, trebuie avute în vedere totodată, riscurile provocate de factorul antropic, dar și de factorii de mediu. În acest sens, menționăm intervențiile umane asupra acestor fortificații păstrate, fie prin lucrări de amenajare sau reamenajare, fie prin acțiuni neautorizate precum graffiti⁴⁵, sau factori precum poluarea și ploile acide.

3.2. Dezvoltarea orașului

În ultimul deceniu, municipiul Timișoara a cunoscut o dezvoltare accelerată. Astfel, în oraș au fost ridicate multe construcții de diferite tipuri și cu diferite funcțiuni, însă în zona relevantă pentru acest demers nu s-a întâmplat acest lucru, cu puține excepții. Explicația este că zona fortificațiilor Cetății Timișoara cuprinde clădiri deja existente, multe dintre ele având o vechime de cel puțin câteva decenii. Construcții de clădiri noi sau extinderi sunt puține, predominând intervențiile punctuale la magistrale sau racorduri individuale de imobile în cazul rețelilor de gaz, curent electric, respectiv de apă.

Site-ul Primăriei Municipiului Timișoara cuprinde autorizațiile de construire emise de primărie începând cu anul 2002. O analiză sumară a autorizațiilor emise în perioada 2002 – septembrie 2016 evidențiază că sunt peste 40 de autorizații de construire în cvartalele fortificațiilor Cetății Timișoara, pe care le-am grupat în funcție de localizare, respectiv tipurile de intervenții preconizate.

Dintre acestea, 11 au fost acordate pentru intervenții în zona Bastionului IV „Leopold”, pe bulevardul

⁴² Cod LMI TM-I-s-A-06050.

⁴³ Măruia *et alii* 2011, 41, fig. 3.

⁴⁴ Cod LMI TM-II-m-A-06103.01.

⁴⁵ Bastionul Theresia 2005.

C. D. Loga fiind situate majoritatea. Aceste autorizații privesc intervenții la rețelele de gaz, respectiv curent electric⁴⁶. În acest grup din zona C. D. Loga sunt prezente și două autorizații pentru intervenții de amploare, respectiv o intervenție de reabilitare a unui imobil, precum și una de amenajare a unei incinte⁴⁷.

O a doua zonă este cvartalul Bastionului VIII „Elisabeta”. Între străzile Gheorghe Lazăr și Gheorghe Dima, au fost emise 11 autorizații de construire. La fel ca în cazul precedent, majoritatea sunt autorizații pentru intervenții minore, la rețelele de gaz, respectiv curent electric⁴⁸. Alte trei intervenții au avut loc la Spitalul Clinic Municipal, una de construire a unei clădiri noi și alte două intervenții la clădiri existente⁴⁹. Urmează zona străzii Coriolan Brediceanu și străzile din jurul Pieței „700”, cu 10 autorizații de construire. Și în acest caz, majoritatea intervențiilor sunt edilitare⁵⁰, însă în acest sector găsim două autorizații de construire pentru City Business Center⁵¹, cea mai mare intervenție în zona fortificațiilor.

Următoarele două zone sunt cele din jurul Bastionului II „Theresia”, respectiv zona străzii Popa Șapcă. În primul caz, avem de-a face cu 4 autorizații pentru intervenții edilitare⁵², precum și cu două intervenții la Bastionul II „Theresia”, constând în lucrări de renovare⁵³. Totodată, avem de-a face cu două intervenții la sediul Băncii Naționale a României⁵⁴. În zona Popa Șapcă, au fost emise 4 autorizații pentru intervenții la rețele de gaz⁵⁵, dar și o autorizație privind o extindere la o clădire existentă⁵⁶. Totodată, s-a emis o autorizație de construire și pentru pasajul de la Popa Șapcă⁵⁷, o zonă cu potențial arheologic ridicat.

Devine clar faptul că majoritatea intervențiilor sunt minore, fiind vorba mai ales de branșamente sau racorduri individuale. Astfel, anvergura redusă a majorității intervențiilor nu prezintă un risc ridicat pentru vestigiile arheologice. Deși aceste autorizații au vizat, aproape în totalitate, intervenții în subteran, trebuie specificat clar că adâncimea la care s-au efectuat a fost una redusă, urmând, în principal, trasee deja existente ale rețelelor precedente. Prin urmare, din acest punct de vedere, riscul este mult mai mic decât am considerat inițial. Pe de altă parte, au existat și intervenții de anvergură, precum renovarea Bastionului II „Theresia” sau, mai ales, construirea clădirilor aparținătoare complexului City Business Center. În aceste cazuri însă, intervențiile au fost însoțite de la început de supraveghere arheologică, sau, după caz, de cercetare arheologică preventivă.

3.3. Planurile urbanistice

Există excepții de la intervențiile de mică amploare, precum în cazul Iulius Mall, zona străzii Popa Șapcă, sau la City Business Center din Piața 700. Aceste intervenții au fost preconizate prin planuri urbanistice zonale, respectiv de detaliu. Se poate urmări astfel, în linii mari, care sunt zonele relevante vizate de dezvoltarea orașului. Cele 4 Planuri Urbanistice Zonale, emise din 2001 și până în prezent⁵⁸, nu s-au dovedit relevante în demersul nostru. În ceea ce privește Planurile Urbanistice de detaliu care vizează zone ale fortificațiilor sau din apropiere⁵⁹, nici acestea nu sunt relevante. Noul Planul Urbanistic General al Municipiului Timișoara nu a intrat încă în vigoare, astfel nu îl vom aborda. Lipsa de relevanță a planurilor urbanistice respective se explică prin faptul că zonele de fortificații sunt deja dezvoltate din punct de vedere urbanistic.

⁴⁶ A.C. 3194/04.12.2003; A.C. 1765/11.08.2004; A.C. 3395/23.12.2005; A.C. 1888/25.07.2007; A.C. 187/28.01.2008; A.C. 1484/05.11.2013; A.C. 232/06.03.2014; A.C. 1173/20.08.2015; A.C. nr. 59/01.02.2016.

⁴⁷ A.C. 699/06.04.2009; A.C. 1775/14.08.2002.

⁴⁸ A.C. 461/17.03.2003; A.C. 700/10.04.2003; A.C. 3017/25.11.2005; A.C. 3186/24.11.2008; A.C. 1072/15.07.2010; A.C. 1178/02.08.2011; A.C. 58/24.01.2012; A.C. 1776/23.11.2015.

⁴⁹ A.C. 3027/19.12.2002; A.C. 3013/14.11.2006; A.C. 1459/04.11.2014.

⁵⁰ A.C. 1955/02.09.2002; A.C. 110/24.01.2003; A.C. 545/26.03.2003; A.C. 663/19.05.2011; A.C. 1355/06.09.2012; A.C. 1457/31.10.2013; A.C. 673/04.06.2014; A.C. 903/08.07.2015.

⁵¹ A.C. 1411/19.06.2006; A.C. 2833/14.12.2009.

⁵² A.C. 268/28.06.2004; A.C. 15/04.01.2007; A.C. 17/09.01.2009; A.C. 2668/26.11.2009.

⁵³ A.C. 555/26.02.2008; A.C. 556/26.02.2008.

⁵⁴ A.C. 7/06.01.2011; A.C. 544/14.05.2013.

⁵⁵ A.C. 219/12.02.2004; A.C. 1997/10.08.2006; A.C. 1046/14.07.2011.

⁵⁶ A.C. 1184/09.05.2008.

⁵⁷ A.C. 994/17.07.2015.

⁵⁸ HCL 299/15.05.2008; HCL 293/25.06.2015; HCL 45/27.02.2001; HCL 630/19.12.2014.

⁵⁹ HCL 28/17.02.1998; HCL 331/26.07.2005; HCL 169/18.04.2006; HCL 224/19.06.2007; HCL 72/27.03.2001.

3.4. Valorificare

Privitor la valorificarea non-științifică a fortificațiilor, sunt mai multe aspecte de precizat. În primul rând, trebuie ținut cont de faptul că părțile componente ale sistemului de fortificații păstrate sunt puține la număr și de dimensiuni reduse, cu excepția Bastionului II „Theresia” (**Fig. 5**). Acest aspect este unul de importanță maximă în ceea ce privește direcția de valorificare. În al doilea rând, trebuie ținut cont de starea de conservare și, prin extensie, de atractivitatea elementelor păstrate. În al treilea rând, amintim factorul economic, mai exact de rentabilitatea valorificării, pe care factorii decizionali îl au, în general, în vedere. Totodată, trebuie ținut cont de cum ar putea fi afectate negativ fortificațiile rămase, în funcție de modul de valorificare. Dincolo de modul în care utilizarea actuală a fortificațiilor permite valorificarea acestora, este utilă, poate, o comparație cu ale localități care au vestigii asemănătoare ca perioadă, dacă nu ca dimensiuni. În acest sens menționăm, în ordinea crescătoare a dimensiunii, Cetatea din Oradea, Arad și Cetatea Alba Carolina (Alba Iulia).

Prima dintre acestea a fost Cetatea Oradei, cea mai mică dintre fortificații, cu doar 5 bastioane, faza sa incipientă fiind construită în 1693–1695, cu încă două faze, în 1754–1755 și 1775–1777⁶⁰. Renovată în perioada 2012–2015 în cadrul unui proiect european⁶¹, Cetatea Oradei, monument istoric de categoria A, cod LMI BH-II-a-A-01052⁶², funcționează în prezent ca sediul Facultății de Arte Vizuale din cadrul Universității din Oradea. De asemenea, este inclusă în circuitul turistic oficial al orașului, așa cum apare pe site-ul Primăriei Oradea⁶³. Proiectul de restaurare a propus introducerea unor funcțiuni culturale, compatibile cu monumentul. Astfel, a fost instituit Muzeul Cetății, care include Centrul de Restaurare, Muzeul Orășenesc de Artă și Muzeul Multiconfesional. De asemenea, în ansamblul cultural au mai fost instituite: Biblioteca Virtuală, Centrul de Studii Religioase, Galeria de Artă, Casa Căsătoriilor, Centrul de Excelență în domeniul culturii și artelor „Asylum Artorum”, Centrul de Formare și Perfecționare în Management Cultural și Centrul cultural⁶⁴. Totodată, unul din scopurile declarate ale proiectului de restaurare a fost „creșterea importanței turismului și culturii, ca factor care stimulează creșterea economică în regiune”, precum și „extinderea sezonului turistic și chiar eliminarea extrasezonalității vizitării obiectivului turistic prin introducerea în circuitul turistic și cultural european”⁶⁵. Astfel, Cetatea Oradea a fost inclusă în circuitul turistic, permițând valorificarea culturală și economică a monumentului⁶⁶.

Cetatea Aradului, mai mică decât Timișoara, cu doar 6 bastioane și două linii de fortificații exterioare, a fost construită în perioada 1763–1783⁶⁷. Schimbările tehnico-tactice din secolului al XIX-lea determină pierderea rolului defensiv și la finalul secolului funcționează ca închisoare, dar și ca lagăr de prizonieri în anii Primului Război Mondial. După iunie 1919, cetatea a fost preluată de armata română și, exceptând ocupația maghiară din septembrie 1944, a funcționat drept cazarmă, inclusiv pentru trupele sovietice până în 1958⁶⁸. Și în prezent monumentul găzduiește o unitate militară, deși, de peste un deceniu, autoritățile orașului solicită cedarea ansamblului în vederea valorificării culturale și turistice, existând și o acțiune civică pentru susținerea acestui demers⁶⁹. Ministerul Apărării Naționale a decis să accepte cedarea Cetății Aradului către Primăria Municipiului Arad, însă din diverse motive, acest schimb nu a avut încă loc, deși Primăria Municipiului Arad a adoptat câteva hotărâri de Consiliu Local pentru legiferarea acestui schimb⁷⁰. Intenția Primăriei Municipiului Arad de a transforma Cetatea Aradului, monument istoric de categoria A, cod LMI AR-II-a-A-00475⁷¹, într-o componentă importantă din circuitul turistic se bazează pe faptul că fortificația de la Arad este singura cetate din Transilvania construită în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, fiind reprezentativă pentru faza târzie a sistemelor de fortificații bastionare din Europa. Alte fortificații au fost distruse parțial sau total, precum Timișoara și Ada-Kaleh,

⁶⁰ *Istoric Cetate Oradea.*

⁶¹ *Revitalizare Cetatea Oradea.*

⁶² *LMI 2015.*

⁶³ *Despre proiect.*

⁶⁴ *Obiectivele proiectului.*

⁶⁵ *Obiectivele proiectului.*

⁶⁶ *Agendă evenimente 2016.*

⁶⁷ *Pădurean 2014.*

⁶⁸ *Pădurean 2014.*

⁶⁹ *Despre Noi.*

⁷⁰ *Cetatea Aradului.*

⁷¹ *LMI 2015.*

însă Cetatea de la Arad a fost conservată integral. Actualmente, Cetatea poate fi rar vizitată de public, însă evenimente culturale au avut și au loc ocazional⁷². În prezent, funcționează în incinta Cetății Aradului un muzeu militar, aflat sub egida Ministerului Apărării Naționale, deschis publicului doar cu anumite ocazii, precum Ziua Armatei, Ziua Veteranilor, etc.

Cetatea Alba Carolina de la Alba Iulia, monument istoric de categoria A, cod LMI AB-II-a-A-00088⁷³, este cea mai mare dintre fortificațiile menționate anterior, constând în 7 bastioane principale, cu încă două linii de fortificații. A fost construită în perioada 1715–1738, însă nu a fost niciodată confruntată cu situația de a-și demonstra eficiența, iar la sfârșitul secolului al XIX-lea își pierde importanța militară, funcționând ulterior în rolul de cazarmă. Conservată aproape în totalitate, cu excepția sectorului Bastionului Sf. Mihail, distrus parțial în 1921, ansamblul fortificației Cetatea Alba Carolina din Alba Iulia este unul din principalele obiective turistice, fiind prezent în harta interactivă a orașului, alături de obiective turistice și culturale⁷⁴. Cetatea Alba Carolina a fost obiectul mai multor proiecte de reabilitare și renovare, desfășurate pe parcursul a peste un deceniu, atât cu finanțare locală, cât și europeană. Se estimează că numărul de turiști a crescut, la sfârșitul perioadei de renovări (noiembrie 2013), de 20–30 de ori⁷⁵.

Comparativ cu aceste cetăți, Timișoara nu poate concura la nivel de valorificare prin turism, întrucât cetatea sa a fost demolată. Puține elemente se păstrează (precum Bastionul II „Theresia”), altele fiind identificate arheologic și valorificate (stăvilarul din Piața 700). De subliniat însă că stăvilarul concurează celelalte fortificații menționate anterior prin unicitatea sa. Investitorii de la City Business Center au decis în favoarea strămutării stăvilarului, restaurării și reasamblării în apropiere, motivația pentru acceptarea costurilor fiind dată de potențialul cultural și turistic imens⁷⁶. Stăvilarul a fost reasamblat în întregime în fața clădirii de birouri a City Business Center din zona Piața 700 și funcționează în prezent ca un muzeu în aer liber. În acest sens, sunt prezente panouri informative, atât în limba română, cât și în limbi de circulație internațională. Deasupra stăvilarului a fost construită o pasarelă pentru a permite vizitatorilor o vedere panoramică a întregului ansamblu hidrotehnic (**Fig. 6**). Fiind în aer liber, funcționează ca un important punct de atracție turistică, iar acoperirea mediatică la momentul inaugurării arată interesul pentru acest edificiu unic⁷⁷.

Se poate afirma că principalul criteriu în vederea valorificării unor elemente din fortificațiile Cetății Timișoara, în măsura în care se păstrează, este cel al unicității, întrucât Timișoara nu poate concura cu fortificațiile de la Arad, Oradea și Alba Iulia sau din străinătate. Însă în câteva tronsoane ale fortificațiilor Cetății Timișoara au fost efectuate cercetări arheologice preventive, iar rezultatele acestora sunt mult mai numeroase comparativ cu cele de la celelalte fortificații menționate. Rezultatele sunt, totodată, mult mai relevante întrucât oferă și o imagine clară a tehnicii de construire a fortificațiilor Cetății Timișoara. Valorificarea științifică și culturală se pretează mai bine decât cea turistică, fiind unul din motivele pentru care cele două componente de referință din fortificațiile Cetății Timișoara sunt integrate în circuitul muzeal. Bastionul II „Theresia” este în prezent sediul Muzeului Național al Banatului, iar stăvilarul reprezintă un reper muzeal în aer liber.

Deși nu se pretează în cazul Timișoarei în acest moment, sunt, poate, importante de menționat abordările folosite în străinătate în cazul fortificațiilor bastionare păstrate. Vom menționa câteva exemple de asemenea cetăți, starea lor de conservare, dar mai ales modul de valorificare a acestora, mai exact integrarea în circuitul muzeal, turistic sau de agrement.

Cetatea Siennei, construită în secolul al XVI-lea, nu intră în totalitate în categoria fortificațiilor bastionare, fiind mai degrabă un model premergător. Însă este păstrată în mare parte. După ce a funcționat până aproape de anul 1800 ca sediu de garnizoană, fortăreața a fost demilitarizată⁷⁸. În 1937 a fost transformată într-un parc, după ce a fost renovată în prealabil, servind ca loc de agrement pentru localnici, dar și ca punct de atracție turistică⁷⁹. Cazul fortificațiilor Cetății Lucca este asemănător, ele fiind păstrate în

⁷² *Tosca la Arad* 2015; *Rock la Arad* 2016.

⁷³ *LMI* 2015.

⁷⁴ *Hartă Alba Iulia*.

⁷⁵ *Înainte de inaugurare* 2013.

⁷⁶ *Premieră stăvilar* 2013.

⁷⁷ *E gata stăvilarul* 2015; *Lucrări stăvilar* 2014; *Water lock* 2015.

⁷⁸ Capotescu 2010, 39.

⁷⁹ *La Fortezza Medicea*.

mare parte, servind în prezent drept parc și loc de agrement pentru localnici și turiști⁸⁰. Cetatea Ferrara, de asemenea, o fortăreață din secolul al XVI-lea, a fost demantelată în mare parte după 1861, însă au rămas conservate porțiuni din escarpă și glacis, singurele elemente de acest tip rămase⁸¹.

Cetatea de la Neuf-Brisach din Alsacia este considerată drept cea mai reprezentativă cetate Vauban, fiind inclusă din anul 2008 în patrimoniul mondial UNESCO. Este ultima fortificație începută de marchizul de Vauban, în 1699, dar terminată după moartea lui. Această fortăreață este relevantă și pentru faptul că dispunerea interioară este tipică pentru un „oraș ideal”, asemenea Timișoarei. Neuf-Brisach este păstrată în prezent aproape în întregime și funcționează, înainte de orice, ca muzeu dedicat lui Vauban și fortificațiilor sale⁸². Tururile fortificațiilor servesc drept principala atracție turistică a acestui mic orașel, iar turismul reprezintă baza activității sale economice.

Un alt exemplu este cel al Cetății Bourtange, aproape de orașul Groningen. Construită în timpul Războiului de 80 de ani, cetatea a fost modernizată în secolul al XVIII-lea. În anii 1960, fortificațiile au fost restaurate, în scopul de a le transforma în muzeu, care funcționează și în prezent. De asemenea, localitatea Bourtange are statutul de sat turistic, în incinta cetății, numeroase imobile funcționând ca hoteluri pentru turiști⁸³. Bourtange este un exemplu concludent, atât pentru valorificarea culturală, prin muzeu, cât și pentru cea turistică (**Fig. 7**).

Concluzii

Se poate afirma cu certitudine faptul că fortificațiile Cetății Timișoara sunt de o importanță deosebită, atât la nivel național, întrucât este cea mai mare fortificație bastionară construită pe teritoriul României, cât și de importanță locală, fiind esențială în evoluția orașului. Totodată, importanța științifică este de netăgăduit, întrucât alte fortificații, deși se păstrează în mare parte, nu au fost investigate arheologic aproape deloc, spre deosebire de Cetatea Timișoarei, unde cercetările arheologice efectuate până în prezent au contribuit într-o măsură inestimabilă la elucidarea sistemului de fortificații.

Valorificarea științifică se pretează mult mai mult decât cea turistică în cazul fortificațiilor de la Timișoara, întrucât dimensiunea redusă, cât și starea de conservare a fragmentelor păstrate, cu excepția Bastionului II „Theresia”, nu permite o includere în circuitul turistic precum la Arad sau Alba Iulia. De asemenea, Timișoara nu va putea concura cu alte fortificații incluse în circuitul turistic din afara țării. Valorificarea științifică și culturală, prin includerea în circuitul muzeal, este mult mai relevantă și mai utilă, întrucât natura fragmentelor fortificației Cetății Timișoara și cercetările arheologice permit obținerea de informații esențiale în explicarea metodelor folosite în construirea fortificațiilor, oferind o valoare științifică excepțională.

În ceea ce privește riscurile la care sunt expuse vestigiile arheologice rămase din fortificațiile Timișoarei, putem afirma că acestea sunt reduse, întrucât însăși cadrul urbanistic al cvartalelor care cuprind aceste vestigii limitează posibilitățile de construire. Intervențiile care au loc în aceste zone sunt limitate ca anvergură și au loc, de obicei, pe traseul unor intervenții anterioare, până la adâncimi la care s-a lucrat în trecut, astfel încât riscul de a afecta fundațiile fortificațiilor, deși există, este redus.

Folosind exemplul stăvilarului, putem sugera o abordare de care Primăria Municipiului Timișoara ar putea ține cont în gestionarea dezvoltării orașului. Orice intervenție viitoare în zonele cu fortificații prezintă un potențial științific ridicat, dar trebuie ținut cont și de măsura în care acesta poate fi valorificat din punct de vedere cultural sau turistic. Prin urmare, ar fi binevenită orice măsură care să integreze descoperirile arheologice făcute în zonele fortificațiilor în planurile de valorificare a amplasamentului în care s-au găsit.

⁸⁰ Capotescu 2010, 49.

⁸¹ Capotescu 2010, 43.

⁸² *Neuf Brisach*.

⁸³ *Bourtange, fortăreața în formă de stea* 2016.

Listă Figuri

- Fig. 1. Suprapunere a celei de-a doua Ridicări topografice habsburgice peste orașul actual (opacitate 50%)
Sursa: mapire.eu, <http://mapire.eu/en/map/secondsurvey/?bbox=2360473.368388733%2C5739361.454777846%2C2366588.330651547%2C5743135.533049427>, accesat 21.09.2016.
- Fig. 2. Planul Timișoarei după anul 1784
Sursa: Primăria Municipiului Timișoara, *Studiul de fundamentare istorică "Zone construite protejate-Timișoara 2011"*, http://www.primariatm.ro/uploads/files/studiu_fundamentare/plansa%2016.JPG, accesat 21.09.2016.
- Fig. 3. Hartă cercetări arheologice fortificații
Sursa: prelucrare proprie autor în Google Earth™, data 28.09.2016.
- Fig. 4. Planul Timișoarei în 1808, numerotarea elementelor de fortificație
Foto arh. Mihai Botescu. După Opriș 2007, 72, fig. 34.
- Fig. 5. Bastionul II „Theresia” în 2013
Sursa: Asociația Clusterul De Turism Banat, http://www.clusturbanat.ro/wp-content/uploads/2013/04/Timisoara_01.jpg, accesat 21.09.2016.
- Fig. 6. Stăvilarul – vedere dinspre SV, foto de pe pasarelă
Foto Ștefan Both. Sursa: *Premieră în Europa de Est. Stăvilar austriac de secol XVIII, mutat ca un puzzle uriaș la Timișoara*, <http://adevarul.ro/assets/adevarul.ro/MRImage/2015/08/07/55c4a60af5eaafab2c5685a7/646x528.jpg>, accesat 21.09.2016.
- Fig. 7. Bourtange – vedere aeriană
Sursa: Klokkengietterijmuseum en Bourtange, <http://www.paulusma.nl/wp-content/uploads/2015/10/bourtange.jpg>, accesat 21.09.2016.

Bibliografie

Rapoarte de cercetare

- Bozu et alii, 2013 Bozu, Ovidiu; Szentmiklosi, Alexandru; Bălărie, Andrei, *Raport de cercetare arheologică preventivă în situl "Timișoara-Piața 700", Obiectiv "City Business Center, Clădire E"*, Timișoara, 2013, emis de MBT cu nr. 2066/26.08.2013, înregistrat la DJC Timiș cu nr. 1695/26.08.2013.
- Bozu et alii, 2014 Bozu, Ovidiu; Szentmiklosi, Alexandru; Bălărie, Andrei, *Raport de cercetare arheologică preventivă în situl "Timișoara-Piața 700", Obiectiv "City Business Center, Clădire E"*, Timișoara, 2014, emis de MBT cu nr. 3568/18.11.2014 și înregistrat la DJC Timiș cu nr. 3092/20.11.2014.
- Flutur 2013 Flutur Alexandru, *Raport de supraveghere arheologică. Timișoara – Fortificația austriacă – Str. Oituz, nr. 4*, Timișoara, 2013, emis de MBT cu nr. 1082/30.04.2013, înregistrat la DJC Timiș cu nr. 897/07.05.2013.
- Flutur et alii, 2009 Flutur, Alexandru; Ciobotaru, Dan Leopold; Tănase, Daniela Elisabeta, *Raport de cercetare arheologică preventivă Timișoara-Bastionul Theresia*, Timișoara, 2009, emis de MBT cu nr. 295/04.02.2009.
- Flutur, Ciobotaru, 2011 Flutur, Alexandru; Ciobotaru, Dan Leopold, *Raport de cercetare arheologică preventivă Timișoara-Fortificația austriacă – str. A. Cosma-C. Brediceanu*, Timișoara, 2011, Timișoara, 2012, emis de MBT cu nr. 2718/22.12.2011, înregistrat la DJC Timiș cu nr. 2/03.01.2012.
- Flutur, Mare, 2012 Flutur, Alexandru; Mare, Mircea, *Raport de cercetare arheologică preventivă. Timișoara – Fortificația austriacă – Str. Oituz, nr. 4*, Timișoara, 2012, emis de MBT cu nr. 2392/06.11.2012, înregistrat la DJC Timiș cu nr. 2097/07.11.2012.
- Gindele 2016 Gindele, Robert, *Raport de cercetare arheologică preventivă. Timișoara – Str. Gh. Lazăr nr. 14*, Satu Mare, 2016, emis de MJSM cu nr. 1470/19.08.2016, înregistrat la DJC Timiș cu nr. 2400/19.08.2016.
- Gindele, Marta, 2015 Gindele, Robert; Marta, Liviu, *Raport de cercetare arheologică preventivă. Timișoara-ICAM 2015. Fortificația austriacă–Str. Oituz, nr. 4*, Satu Mare, 2015, emis de MJSM cu nr. 3795/16.10.2015, înregistrat la DJC Timiș cu nr. 2985/19.10.2015.

- Mare, Szentmiklosi, 2011 Mare, Mircea; Szentmiklosi, Alexandru, *Raport de cercetare arheologică preventivă în situl "Timișoara-Piața 700". Fortificația bastionară de sec. XVIII*, Timișoara, 2011, emis de MBT cu nr. 1608/01.08.2011.
- Rădulescu et alii, 2014a Rădulescu, Alexandru; Tănase, Daniela Elisabeta; Kopeczny, Zsuzsana; Flutur, Alexandru; Ciobotaru, Dan Leopold, *Raport de cercetare arheologică preventivă „Castelul Huniade” – Timișoara 2007*, Timișoara, 2014, emis de MBT cu nr. 3272/30.10.2014, înregistrat la DJC Timiș cu nr. 2809/30.10.2014.
- Rădulescu et alii, 2014b Rădulescu, Alexandru; Kopeczny, Zsuzsana; Timoc Călin Ioan, *Raport de cercetare arheologică preventivă „Castelul Huniade” – Timișoara 2008*, Timișoara, 2014, emis de MBT cu nr. 3273/30.10.2014, înregistrat la DJC Timiș cu nr. 2810/30.10.2014.
- Szentmiklosi et alii, 2012 Szentmiklosi, Alexandru; Mare, Mircea; Bălărie, Andrei, *Raport de cercetare arheologică preventivă în situl „Timișoara – Piața 700 – Incinta B”. Obiectiv „Parcarea subterană Piața 700 – Incinta B”*, Timișoara, 2012, emis de MBT cu nr. 458/08.03.2012, înregistrat la DJC Timiș cu nr. 468/14.03.2012.
- Timoc, Micle, 2015 Timoc, Călin; Micle, Dorel, *Raport preliminar privind cercetarea arheologică preventivă de la proiectul de investiții Extindere Spitalul Clinic de Urgențe pentru Copii “Louis Turcanu” Timișoara*, Timișoara, 2015, emis de UVT cu nr. 10182/24.04.2015, înregistrat la DJC Timiș cu nr. 1189/21.04.2015.

Publicații

- Capotescu 2008 Capotescu, Valentin, *Arhitectura militară bastionară din România. Cetatea Timișoarei*, vol. 1, Timișoara, 2008.
- Capotescu 2010 Capotescu, Valentin, *Orașul ideal. Influența arhitecturii militare asupra urbanismului*, Timișoara, 2010.
- Gindele et alii 2016 Gindele, Robert; Marta, Liviu; Gașpar, Adriana, *În vreme de război și pace. Bastionul Carol și Palanca Mare – str. Oituz, Timișoara*. În: Bunoiu, Victor; Vlase, Dan (eds), *Arheologia Banatului. Cercetări. Descoperiri. Intervenții. 2015*, Timișoara, 2016, p. 28–29.
- Glăvan 2013 Glăvan, Ciprian, *Defortificarea Cetății Timișoara*. În: *Analele Banatului*, Serie Nouă, XXI, 2013, p. 421–430.
- LMI 2015 Lista Monumentelor Istorice 2004 – republicată în 2015, publicată în Monitorul Oficial al României, Partea I, Nr. 113 bis/15.02.2016.
- Mare et alii 2014 Mare, Mircea; Szentmiklosi, Alexandru; Bălărie, Andrei, *Rescue excavation in the site „Timișoara – Square 700”*. În: *Banatica*, 24, I, 2014, p. 179–208.
- Măruia et alii 2011 Măruia, Liviu; Micle, Dorel; Cîntar, Adrian; Ardelean, Mircea; Stavilă, Andrei; Bolcu, Lavinia; Borlea, Oana; Horak, Petru; Timoc, Călin; Floca, Cristian; Vidra, Lucian, *ArheoGIS. Baza de date a siturilor arheologice cuprinse în Lista Monumentelor Istorice a județului Timiș. Rezultatele cercetărilor de teren*. Cluj-Napoca, 2011.
- Opriș 1987 Opriș, Mihai, *Timișoara. Mică monografie urbanistică. Arhitectura de-a lungul veacurilor*, București, 1987.
- Opriș 2007 Opriș, Mihai, *Timișoara. Monografie urbanistică, Volumul I: Descoperiri recente care au impus corectarea istoriei urbanistice a Timișoarei*, Timișoara, 2007.

Hărți

- Prima ridicare topografică militară (1763–1787)*   *Josephinische Landesaufnahme (1763–1787)*
Sursa: <http://mapire.eu/de/map/firstsurvey/?bbox=-34855.98638465768%2C5116371.588968274%2C3096004.692176162%2C7153877.014937933>
- A doua ridicare topografică militară (1806–1869)*   *Franzsiszeische Landesaufnahme (1806–1869)*
Sursa: <http://mapire.eu/de/map/secondsurvey/?bbox=458621.46822449565%2C4954438.424399045%2C3589482.146785315%2C6991943.850368704>
- A treia ridicare topografică militară (1869–1887)*   *Franzisco-Josephinische Landesaufnahme (1869–1887)*
Sursa: http://mapire.eu/de/map/hkf_75e/?bbox=579697.7210282153%2C4892295.34097834%2C3710558.3995890347%2C6929800.766947999

Surse online

- Agendă evenimente* 2016 *Primăria Oradea: Agenda evenimentelor de interes public* 2016. Sursa: <http://www.oradea.ro/pagina/eventimente>, accesat 07.09.2016.
- Bastionul Theresia* 2005 *Bastionul Theresia, foto din 2005*. Sursa: [http://art-historia.blogspot.ro/2010/11 / timisoara-austriaca.html](http://art-historia.blogspot.ro/2010/11/timisoara-austriaca.html), accesat 12.09. 2016.
- Bourtange* 2016 *Bourtange, fortăreața în formă de stea*. Sursa: <http://epochtimes-romania.com/news/bourtange-fortareata-in-forma-de-stea-video---251450>, accesat 12.09.2016.
- Cetatea Aradului* *Cetatea Aradului în presă*. Sursa: <http://www.cetatea-aradului.eu/cetatea-aradului-presa/>, accesat 08.09.2016.
- Despre Noi* *Cetatea Aradului – Despre Noi*. Sursa: <http://www.cetatea-aradului.eu/despre-noi/>, accesat 08.09.2016.
- Despre proiect* *Cetatea Oradea – Despre proiect*. Sursa: <http://www.oradea.ro/cetatea-oradea/despre-proiect/index.php> (accesat 07.09.2016).
- E gata stăvilarul* 2015 *E GATA! Stăvilarul din vremea imperiului habsburgic gasit din Piața 700 din Timisoara, transformat in muzeu in aer liber! FOTO!* Sursa: <http://www.opiniatimisoarei.ro/e-gata-stavilarul-din-vremea-imperiului-habsburgic-gasit-din-piata-700-din-timisoara-transformat-in-muzeu-in-aer-liber-foto/08/08/2015>, accesat 12.09. 2016.
- Hartă Alba Iulia* *Hartă interactivă Alba Iulia*. Sursa: <http://albaiulia-city.map2web.eu/>, accesat 09.09. 2016.
- Înainte de inaugurare* 2013 *Cum arăta cetatea din Alba Iulia înainte de inaugurare, după ce s-au investit 70 de milioane de euro si zece ani de lucrari*. Sursa: http://www.hotnews.ro/stiri-administratie_locala-15365726-fotogalerie-cum-arata-cetatea-din-alba-iulia-inaainte-inaugurare-dupa-investit-70-milioane-euro-zece-ani-lucrari.htm?nomobile=, accesat 09.09. 2016.
- Istoric Cetate Oradea* *Cetatea Oradea – Istoric Cetate Oradea*. Sursa: <http://www.oradea.ro/cetatea-oradea/istoric/secolul-xviii.html>, accesat 07.09.2016.
- La Fortezza Medicea* *La Fortezza Medicea*. Sursa: <http://www.toscanissima.com/siena/sienafortezza.php>, accesat 12.09.2016.
- Lucrări stăvilar* 2014 *Au demarat lucrările de reconstrucție a vechiului stăvilar al Cetății Timișoara*. Sursa: <http://www.tion.ro/au-demarat-lucrarile-de-reconstructie-a-vechiului-stavilar-al-cetatii-timisoarei/1474658>, accesat 12.09. 2016.
- Neuf Brisach* *Le musée Neuf-Brisach*. Sursa: <http://www.neuf-brisach.fr/Culture-Patrimoine / Musee.html>, accesat 12.09. 2016.
- Obiectivele proiectului* *Cetatea Oradea, Centru multicultural și multiconfesional – etapa II: Obiectivele* Sursa: <http://cetatea-oradea.ro/etapaII/obiectivele-proiectului/>, accesat 08.09.2016.
- Pădurean* 2014 *Pădurean, Corneliu, Istoria Cetății Aradului și descrierea edificiului*. Sursa: <http://www.cetatea-aradului.eu/istoria-cetatii-aradului-si-descrierea-edificiului/>, accesat 08.09.2016.
- Premieră stăvilar* 2013 *Premieră la Timișoara: Stăvilarul descoperit în Piața 700 va fi expus public*. Sursa: <http://www.business-centre.ro/?p=noutati&id=53>, accesat 09.09.2016.
- Revitalizare Cetatea Oradea* *“Revitalizarea Cetății Oradea în vederea introducerii în circuitul turistic. Cetatea Oradea Complex Cultural Turistic European”, desfășurat în perioada iunie 2009 – iulie 2015*. Sursa: <http://www.oradea.ro/cetatea-oradea/despre-proiect/index.php>, accesat 07.09.2016.
- Rock la Arad* 2016 *Rock în Cetatea Aradului!* Sursa: <http://www.aradon.ro/rock-in-cetatea-aradului/1655702>, accesat 08.09.2016.
- Tosca la Arad* 2015 *„Tosca” a poposit în Cetatea Aradului*. Sursa: http://timisoara.tvr.ro/tosca-a-poposit-in-cetatea-aradului_14047.html, accesat 08.09.2016.
- Water lock* 2015 *18th-century water lock displayed in Timisoara city's first open-air museum*. Sursa: <http://www.nineoclock.ro/18th-century-water-lock-displayed-in-timisoara-citys-first-open-air-museum/>, accesat 12.09. 2016.

*Documente online**Planuri urbanistice*

- HCL 28/17.02.1998 *P.U.D. – “Drum in Piata 700 Timisoara”*. Sursa: Primăria Municipiului Timișoara, http://www.primariatm.ro/hcl.php?s_nr=28&s_year=1998, accesat 16.09.2016.
- HCL 72/27.03.2001 *P.U.D. – “Zona Antenelor” Timișoara*. Sursa: Primăria Municipiului Timișoara, <http://www.primariatm.ro/hcl.php?unid=E2B35B0DCECF1848C2256AE80063EFBC>, accesat 16.09.2016.
- HCL 331/26.07.2005 *P.U.D. – “Instituții și servicii” FAZA I, Piața 700 – strada Brediceanu, Timișoara*. Sursa: Primăria Municipiului Timișoara, <http://www.primariatm.ro/hcl.php?unid=62BC242A7480E827C225703500311D4B>, accesat 16.09.2016.
- HCL 169/18.04.2006 *P.U.D. – “Instituții și servicii”, FAZA I- Piața 700, strada Brediceanu, Timișoara, aprobat prin Hotărârea Consiliului Local nr. 331/26.07.2005*. Sursa: Primăria Municipiului Timișoara, <http://www.primariatm.ro/hcl.php?unid=788EB149891270204225714C002CC39D>, accesat 16.09.2016.
- HCL 224/19.06.2007 *P.U.D. – “Extindere cădire cu birouri administrative P+3E+Penthouse” Timișoara, str. Popa Șapca, nr. 12*. Sursa: Primăria Municipiului Timișoara, <http://www.primariatm.ro/hcl.php?unid=96C1678CD9BD92D6C22572F0003A8EF0>, accesat 16.09.2016.
- HCL 45/27.02.2001 *P.U.Z. – “Calea Circumvalațiunii – Gh. Lazăr – Brediceanu” Timișoara*. Sursa: Primăria Municipiului Timișoara, <http://www.primariatm.ro/hcl.php?unid=B8A52FB11B3AE173C2256AE80063EF9E>, accesat 16.09.2016.
- HCL 299/15.05.2008 *P.U.Z. – “Construire locuințe, spații comerciale și spații cu altă destinație, str. Demetriade nr. 1”*. Sursa: Primăria Municipiului Timișoara, <http://www.primariatm.ro/hcl.php?unid=07B3CCD821B4B861C2257434002C0310>, accesat 16.09.2016.
- HCL 630/19.12.2014 *P.U.Z. – “Cladire de birouri”, str. Gheorghe Lazar nr. 9, Timișoara*. Sursa: Primăria Municipiului Timișoara, <http://www.primariatm.ro/hcl.php?unid=CB635202F79FAA9FC2257DB00021838F>, accesat 16.09.2016.
- HCL 293/25.06.2015 *P.U.Z. – “Zona mixta – comert, servicii, birouri – OPEN VILLE”, str. A. Demetriade nr. 1, Timișoara*. Sursa: Primăria Municipiului Timișoara, <http://www.primariatm.ro/hcl.php?unid=16BB8B5FECD564B7C2257E65001F62E0>, accesat 16.09.2016.

Autorizații de construire

- A.C. 1775/14.08.2002 Sursa: <http://www.primariatm.ro/du.php?t=ac&y=2002&s=1201>, accesat 12.09.2016.
- A.C. 1955/02.09.2002 Sursa: <http://www.primariatm.ro/du.php?t=ac&y=2002&s=1101>, accesat 12.09.2016.
- A.C. 3027/19.12.2002 Sursa: <http://www.primariatm.ro/du.php?t=ac&y=2002&s=1>, accesat 12.09.2016.
- A.C. 110/24.01.2003 Sursa: <http://www.primariatm.ro/du.php?t=ac&y=2003&s=3301>, accesat 12.09.2016.
- A.C. 461/17.03.2003 Sursa: <http://www.primariatm.ro/du.php?t=ac&y=2003&s=2901>, accesat 12.09.2016.
- A.C. 545/26.03.2003 Sursa: <http://www.primariatm.ro/du.php?t=ac&y=2003&s=2901>, accesat 12.09.2016.
- A.C. 700/10.04.2003 Sursa: <http://www.primariatm.ro/du.php?t=ac&y=2003&s=2701>, accesat 12.09.2016.
- A.C. 3194/04.12.2003 Sursa: <http://www.primariatm.ro/du.php?t=ac&y=2003&s=201>, accesat 12.09.2016.
- A.C. 219/12.02.2004 Sursa: <http://www.primariatm.ro/du.php?t=ac&y=2004&s=2801>, accesat 13.09.2016.
- A.C. 1268/28.06.2004 Sursa: <http://www.primariatm.ro/du.php?t=ac&y=2004&s=1801>, accesat 13.09.2016.
- A.C. 1765/11.08.2004 Sursa: <http://www.primariatm.ro/du.php?t=ac&y=2004&s=1301>, accesat 13.09.2016.
- A.C. 3017/25.11.2005 Sursa: <http://www.primariatm.ro/du.php?t=ac&y=2005&s=401>, accesat 13.09.2016.
- A.C. 3395/23.12.2005 Sursa: <http://www.primariatm.ro/du.php?t=ac&y=2005&s=101>, accesat 13.09.2016.
- A.C. 1411/19.06.2006 Sursa: <http://www.primariatm.ro/du.php?t=ac&y=2006&s=2101>, accesat 13.09.2016.
- A.C. 1997/10.08.2006 Sursa: <http://www.primariatm.ro/du.php?t=ac&y=2006&s=1501>, accesat 13.09.2016.
- A.C. 3013/14.11.2006 Sursa: <http://www.primariatm.ro/du.php?t=ac&y=2006&s=501>, accesat 13.09.2016.
- A.C. 15/04.01.2007 Sursa: <http://www.primariatm.ro/du.php?t=ac&y=2007&s=3701>, accesat 13.09.2016.
- A.C. 1888/25.07.2007 Sursa: <http://www.primariatm.ro/du.php?t=ac&y=2007&s=1801>, accesat 13.09.2016.
- A.C. 187/28.01.2008 Sursa: <http://www.primariatm.ro/du.php?t=ac&y=2008&s=3301>, accesat 14.09.2016.
- A.C. 556/26.02.2008 Sursa: <http://www.primariatm.ro/du.php?t=ac&y=2008&s=2901>, accesat 14.09.2016.
- A.C. 555/26.02.2008 Sursa: <http://www.primariatm.ro/du.php?t=ac&y=2008&s=2901>, accesat 14.09.2016.
- A.C. 1184/09.05.2008 Sursa: <http://www.primariatm.ro/du.php?t=ac&y=2008&s=2301>, accesat 14.09.2016.
- A.C. 3186/24.11.2008 Sursa: <http://www.primariatm.ro/du.php?t=ac&y=2008&s=301>, accesat 14.09.2016.

A.C. 17/09.01.2009	Sursa: http://www.primariatm.ro/du.php?t=ac&y=2009&s=2901 , accesat 14.09.2016.
A.C. 699/06.04.2009	Sursa: http://www.primariatm.ro/du.php?t=ac&y=2009&s=2301 , accesat 14.09.2016.
A.C. 2668/26.11.2009	Sursa: http://www.primariatm.ro/du.php?t=ac&y=2009&s=301 , accesat 14.09.2016.
A.C. 2833/14.12.2009	Sursa: http://www.primariatm.ro/du.php?t=ac&y=2009&s=101 , accesat 14.09.2016.
A.C. 1072/15.07.2010	Sursa: http://www.primariatm.ro/du.php?t=ac&y=2010&s=1201 , accesat 14.09.2016.
A.C. 7/06.01.2011	Sursa: http://www.primariatm.ro/du.php?t=ac&y=2011&s=2001 , accesat 14.09.2016.
A.C. 663/19.05.2011	Sursa: http://www.primariatm.ro/du.php?t=ac&y=2011&s=1301 , accesat 14.09.2016.
A.C. 1046/14.07.2011	Sursa: http://www.primariatm.ro/du.php?t=ac&y=2011&s=1001 , accesat 14.09.2016.
A.C. 1178/02.08.2011	Sursa: http://www.primariatm.ro/du.php?t=ac&y=2011&s=801 , accesat 14.09.2016.
A.C. 58/24.01.2012	Sursa: http://www.primariatm.ro/du.php?t=ac&y=2012&s=1901 , accesat 15.09.2016.
A.C. 1355/06.09.2012	Sursa: http://www.primariatm.ro/du.php?t=ac&y=2012&s=601 , accesat 15.09.2016.
A.C. 544/14.05.2013	Sursa: http://www.primariatm.ro/du.php?t=ac&y=2013&s=1201 , accesat 15.09.2016.
A.C. 1457/31.10.2013	Sursa: http://www.primariatm.ro/du.php?t=ac&y=2013&s=301 , accesat 15.09.2016.
A.C. 1484/05.11.2013	Sursa: http://www.primariatm.ro/du.php?t=ac&y=2013&s=301 , accesat 15.09.2016.
A.C. 232/06.03.2014	Sursa: http://www.primariatm.ro/du.php?t=ac&y=2014&s=1401 , accesat 15.09.2016.
A.C. 673/04.06.2014	Sursa: http://www.primariatm.ro/du.php?t=ac&y=2014&s=1001 , accesat 15.09.2016.
A.C. 1459/04.11.2014	Sursa: http://www.primariatm.ro/du.php?t=ac&y=2014&s=201 , accesat 15.09.2016.
A.C. 903/08.07.2015	Sursa: http://www.primariatm.ro/du.php?t=ac&y=2015&s=901 , accesat 15.09.2016.
A.C. 994/17.07.2015	Sursa: http://www.primariatm.ro/du.php?t=ac&y=2015&s=901 , accesat 15.09.2016.
A.C. 1173/20.08.2015	Sursa: http://www.primariatm.ro/du.php?t=ac&y=2015&s=701 , accesat 15.09.2016.
A.C. 1776/23.11.2015	Sursa: http://www.primariatm.ro/du.php?t=ac&y=2015&s=101 , accesat 15.09.2016.
A.C. 59/01.02.2016	Sursa: http://www.primariatm.ro/du.php?t=ac&y=2016&s=1101 , accesat 15.09.2016.

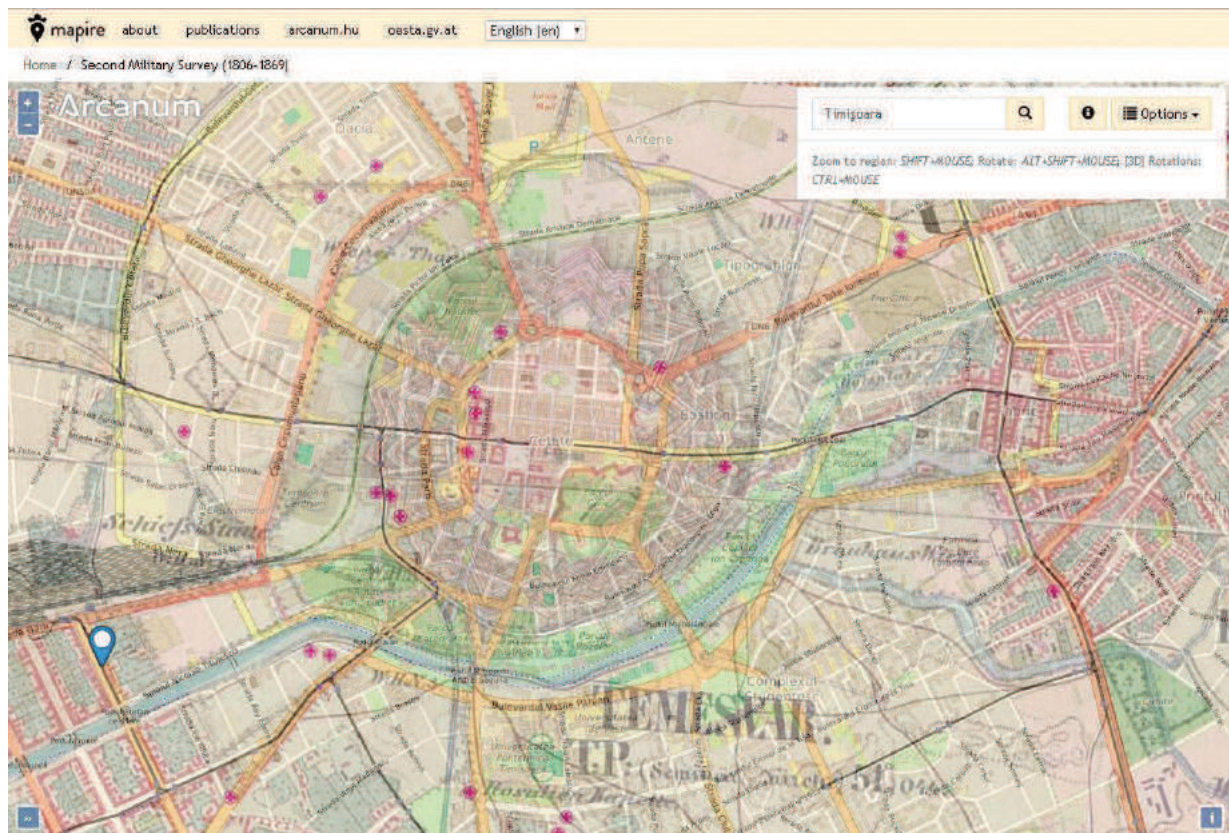

Fig. 1. Suprapunere a celei de-a doua Ridicări topografice habsburgice peste orașul actual (opacitate 50%).

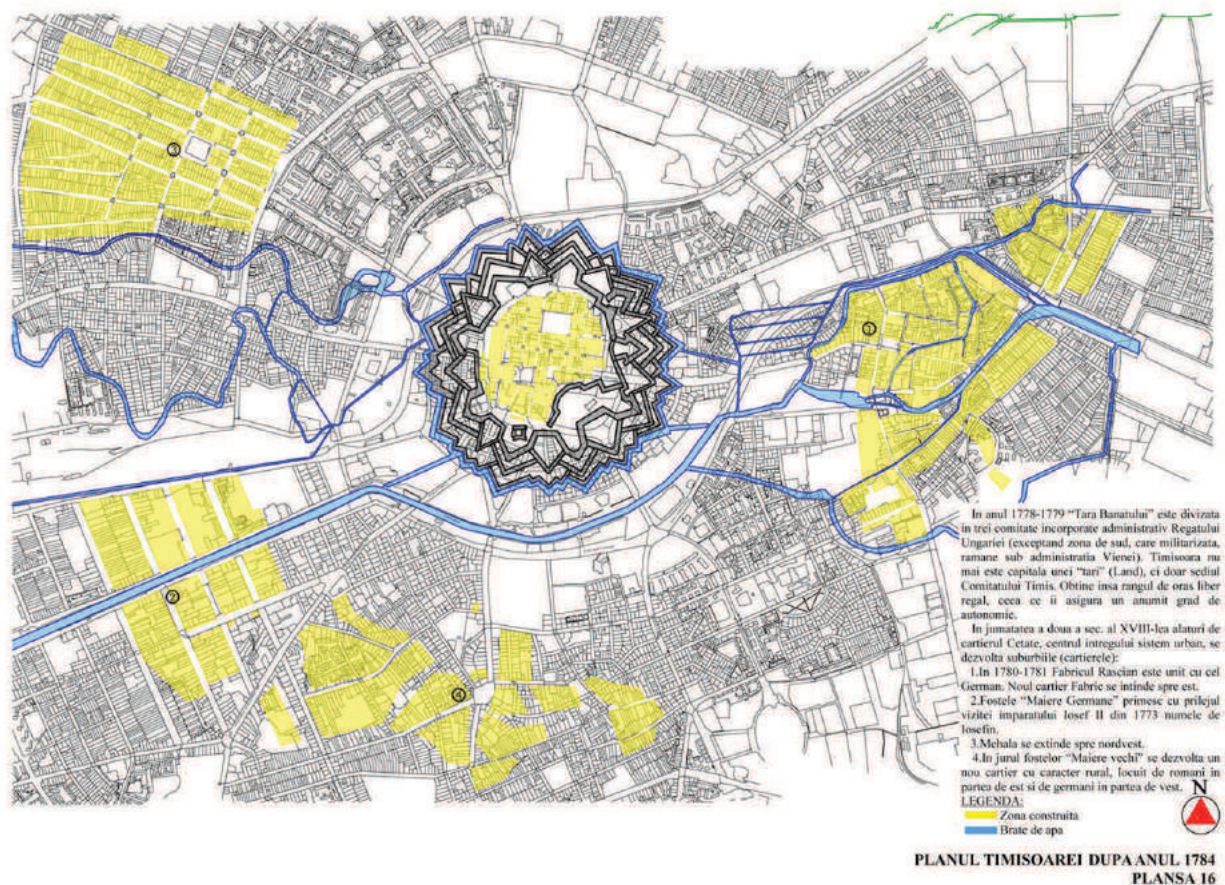

Fig. 2. Planul Timișoarei după anul 1784.

Fig. 3. Hartă cercetări arheologice fortificații.

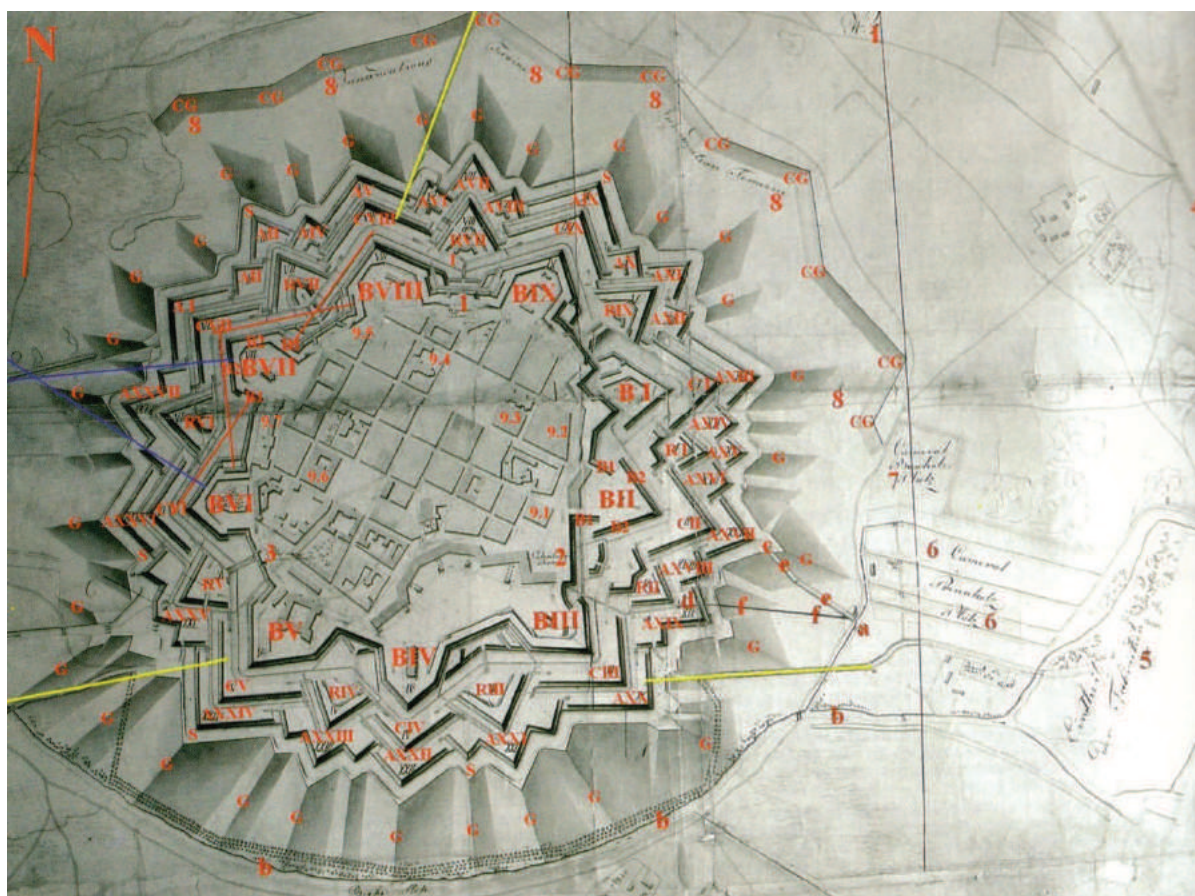

Fig. 4. Planul Timișoarei în 1808, numerotarea elementelor de fortificație.

Fig. 5. Bastionul II „Theresia” în 2013.

Fig. 6. Stăvilărușul – vedere dinspre SV, foto de pe pasarelă.

Fig. 7. Bourtange – vedere aeriană.

ISTORIE

VIAȚA MONDENĂ TIMIȘOREANĂ ÎN RECLAMA INTERBELICĂ DIN ZIARUL VOINȚA BANATULUI

Minodora Damian*

La vie mondaine de Timișoara dans la publicité interguerre du journal Voința Banatului

Abstract: Simultanément avec le développement de l'esprit entrepreneur, les reclames commerciales s'imposent dans les publications d'entre les deux guerres comme un facteur important pour la fluidité du commerce roumain. L'étude de cas, exposé dans cet ouvrage, analyse de l'impacte socio-économique des spots publicitaires existentes dans la revue Voința Banatului, une publication du Parti National Roumain.

La vie mondaine de Timișoara, comme le démontré la recherche exposée, a été orienté en particulier vers le nouveau, la modernité et le futur. La Petite Vienne, comme a été surnommée la Timișoara d'entre les deux guerres, était une ville cosmopolite plus attrayante et plus ouverte à ceux qui voulaient découvrir son charme propre. Tout en analysant le domaine de la publicité commerciale de la revue mentionnée, apparue il y a 100 années, on peut conclure la prépondérance accordée aux attributs positifs des produits cible, tout en diminuant ou même ignorant leurs parties négatives.

Mots-clés: *Timișoara, Voința Banatului, deux-guerres, reclames*

Cuvinte cheie: *Timișoara, Voința Banatului, perioada interbelică, reclame*

1. Introducere

Prin prisma unei dezvoltări exponențiale a mediului de consum, cauzată inerent de încetarea ostilităților din prima conflagrație mondială, ca factor mercantil determinant în fluxul economic, reclama publicistică se definește ca fiind o acțiune publicitară cu caracter comercial care contribuie la atragerea atenției potențialilor cumpărători asupra mărfurilor cu scopul vânzării acestora.

Necesitatea dezavuirii procesului de modernizare și racordarea la fluxul european al societății bănățene m-a convins să abordez acest studiu de expunere a vieții mondene din Timișoara interbelică, având ca bază de cercetare materialele publicitare din ziarul *Voința Banatului* (1921–1946). Publicația bănățeană, declarată ca fiind ziarul Partidului Național Român, era gazeta săptămânală coordonată de către publicistul și omul politic Sever Bocu. Ea reflecta obiectiv civilizația bănățeană, în special pe cea din arealul timișorean. Calitatea materialelor publicistice caracterizate prin coerență, obiectivitate și verticalitate, s-a datorat unui colectiv de redacție în care s-au perindat personalități importante ale elitei jurnalistice bănățene, precum jurnalistul Coriolan Băran sau istoricul Nicolae Ilieșiu.

2. Cadrul general

Prin alocarea de spații generoase reclamelor și spoturilor publicitare în arhitectura paginii, s-a conferit sustenabilitatea economică necesară pentru acoperirea nevoilor financiare. Astfel, promovarea produselor sau serviciilor care au fost încadrate într-un spectru larg de activități, a fost realizată în interiorul ori în subsolul paginilor sau, deseori, în ultimele pagini ale publicației. Inedite și de mare interes pentru publicul cititor s-au evidențiat spoturile publicitare care prezentau evenimente sau acțiuni ce vizau viața mondenă timișoreană. Expuse într-un formă grafică simplistă, dar concisă, presărate cu un limbaj textual concentrat, reclamele din *Voința Banatului* sugerau o emulație în ceea ce privește dorința de emancipare, în special pentru elita orașului.

Imediat după încetarea conflictelor militare aferente primei conflagrații mondiale, viața societății românești dobândește un caracter complex și diferențiat, în același timp. La sate, elemente tradiționaliste

* Muzeul Banatului Montan Reșița, Bd. Republicii, nr. 10, Reșița, e-mail: damianminodora@yahoo.com

rămân neclintite, în schimb, suflul modernismului își face cunoscută prezența în cadrul populației urbane și a noii burghezii¹.

Deși a beneficiat de toate elementele de modernitate existente la acea vreme, reconstrucția societății românești de după Primul Război Mondial a întâmpinat anumite dificultăți. Spațiul rural rămâne fidel spiritului conservator, singurele influențe de modernism se resimt printre tinerii cu școală din mediul urban. Discrepanțe majore se regăsesc și în mediul urban, unde centrul orașelor se evidențiază cu construcții elegante și solide, iar periferia acestuia cu habitate improvizate, insalubre și uneori inestetice. Astfel, putem conchide că spațiul propice dezvoltării influențelor modernismului european l-a constituit arealul vetrelor urbane.

Timișoara interbelică s-a caracterizat ca o urbe în care oferta de petrecere a timpului liber acoperea o paletă largă de modalități. Perceput de locuitorii Vechiului Regat ca un adevărat paradis al activităților mondene, acesta îmbina spiritul rigid germanic cu feeria boemă de tip parizian².

3. Tendințe

Odată cu pătrunderea spiritului modernist european în societatea românească, viața cotidiană a oamenilor a suferit unele modificări benefice, prin apariția multiplelor și variatelor moduri de petrecere a timpului liber. Continuând pe același trend modernist, autoritățile întreprind unele demersuri legislative, cum ar fi: în 1925 se aprobă *Legea repausului duminical și al sărbătorilor legale*, în 1928 s-a introdus *Legea pentru ocrotirea muncii minorilor și a femeilor*, și tot în același an s-a stabilit reducerea duratei zilei de lucru la 8 ore. În anul următor, se promulgă *Legea pentru contractele colective de muncă dintre patroni și salariații din industrie și comerț*³, prin care se stipulează anumite drepturi oferite salariatului, precum acordarea de zile plătite de concediu în funcție de vechimea acumulată în muncă, introducerea unor bonusuri salariale pentru cei care lucrau în zilele de sărbătoare legală și plata suplimentară pentru orele lucrate peste program⁴. Rezultanta acestor demersuri a constituit-o crearea unor premise economico-sociale prin care i se permitea accesul clasei muncitoare la facilitățile de relaxare și recreere generate sub influența modernismului.

Una dintre cele mai adoptate modalități de petrecere a timpului liber o regăsim în manifestările prilejuite de diferitele sărbători, în care tradiția era păstrată, în special în mediul rural și suburban, prin dansuri românești, precum sârba, hora sau bătuta. Cu precădere în spațiul urban, un loc aparte în divertismentul monden îl aveau balurile și ceaiurile dansante, unde se remarcă diferite stiluri de dans: tangoul, charlestonul sau fox-trot-ul. Interesul pentru aceste manifestări era diversificat în funcție de gen. Astfel, partea masculină a participanților folosea aceste evenimente ca pretext pentru ivirea unei oportunități de socializare intimă, chiar de înfiripare a unor relații romantico-amoroase cu distinsele doamne prezente. Frumosele doamne și domnișoare erau îndeosebi interesate în a-și etala ținutele și de a cataloga în diferite moduri organizarea evenimentului⁵.

Emanciparea de influență britanică inserează în tiparul obiceiurilor cotidiene, *ceaiul dansant de la ora 17*. Prin urmare, în data de 23 februarie 1924, sub egida *Societății pentru Îngrijirea Orfanilor de Război Principele Mircea*, se distinge unul dintre cele mai reușite ceaiuri dansante ale acelor vremuri, în care saloanele CMC au fost umplute până la refuz, în pofida prețului de 25 de lei⁶, valoare costisitoare ținând cont de veniturile salariale medii ce oscilau între 1600 și 2360 lei pe lună⁷.

4. Locații

În concordanță cu avântul economic din interbelicul bănățean, se remarcă o abundență de restaurante, cafenele și hoteluri, locuri cunoscute drept adevărate habitate ale mondenității timișorene. Din multitudinea de reclame, se remarcă o dominație a familiei Kemeny, care deținea *Cafenele*

¹ Scurtu, Buzatu 1999, 53.

² Popescu 2004, 201.

³ Scurtu 2012, 60–61; Scurtu 2001, 48–49.

⁴ Scurtu, Buzatu 1999, 62–63; Scurtu 2001, 49–50.

⁵ *Clujul*, I–37/1923, 2.

⁶ *Nădejdea*, IV–381/1924, 1.

⁷ Scurtu 2012, 97; Scurtu 2003, 151.

*Palace*⁸ (**Fig. 4**), *Elite*⁹ și *Lloyd* (**Fig. 5**), considerat cel mai luxos restaurant al vremii¹⁰. Aferente aceluiași trust aparțin cluburile *Lloyd Union* și *Auto-Club Regal Român*¹¹. Aceiași proprietari deschid în 19 august 1937 *cafe-restaurantul Capitol*¹². Totuși, existau și alternative precum grădina de iarnă a restaurantului *Cerbul de Aur* (**Fig. 1, Fig. 2**), exclusiv cu specific românesc¹³, restaurantele *Gambinus*¹⁴, *Boul de Aur*¹⁵, *Ambrus*¹⁶, *Michels*¹⁷, *Metropol*¹⁸, *Orologiul de Muzică*¹⁹, *Splendid*²⁰, *Fábián*²¹. Un eveniment important s-a petrecut în 14 august 1920, când publicul timișorean a asistat la deschiderea *Grădinii de Vară* din Cetate, într-un mediu ambiant, chiar exotic cu puternice influențe mediteraneene²².

Pentru o ședere plăcută, oaspeții Timișoarei puteau alege dintr-o largă și diversă listă de hoteluri, printre care s-au remarcat *Hotel Parc*²³, *Hotel Terminus*, deținut de Iosef Watz²⁴, *Hotel Coroana* (**Fig. 3**), inaugurat în 1925²⁵ și *Hotel Regal*²⁶. De altfel, în imediata proximitate a Timișoarei, la o distanță de aproximativ 28 de km, se afla stațiunea balneo-climaterică Buziaș, areal vestit pentru apele sale minerale benefice sănătății.

Localurile în care elita culturală prefera să discute despre ultimele apariții editoriale, despre obiectele de artă remarcate în diferite expoziții sau despre recente piese teatrale vizionate erau considerate a fi cafenelele sau cofetăriile. Printre acestea se evidențiază *Café Restaurant Casino*²⁷, *Ferdinand Lambert*²⁸, *Cafenea-Bar Dacia*²⁹, *Cofetăria Bancescu*³⁰ și *Cofetăria Mann*³¹.

În schimb, pătura mijlocie a societății frecventa, cu prisosință, cârciumile și berăriile unde atmosfera era mai antrenantă, fiind întreținută de lăutari și soliști vocali³². *Berăria Dreher*³³, *Barul Royal Chinezesc*³⁴ și *Izvorul de Bere*³⁵ erau localuri care aduceau distracția și buna dispoziție în rândul muncitorimii timișorene.

Rezultatele revoluției tehnologice își fac simțită prezența și în societatea mondenă. Proiecția cinematografică a ocupat treptat un loc determinant în opțiunile de petrecere a timpului liber, prin urmare, sesizându-se înființarea de săli special amenajate în zonele Mehala, Cetate (**Fig. 7**) sau Fabric³⁶, răspândite astfel încât să acopere o arie cât mai largă, pentru a oferi posibilitatea tuturor timișorenilor de a-și petrece

⁸ *Fruncea*, II-3/1935, 7; II-34/1935, 3; II-40/1935, 4; II-41/1935, 6; II-43/1935, 4; III-4/1936, 5; *Voința Banatului*, XVII-1/1937, 4; Velceanu, Gaberdean 1930, 44.

⁹ Velceanu, Gaberdean 1930, 44.

¹⁰ Velceanu, Gaberdean 1930, 44; Popescu 2004, 54.

¹¹ *Voința Banatului*, an XVI, nr. 11, 1936, 1.

¹² *Vestul*, an VIII, nr. 2008, 1937, 2.

¹³ *Fruncea*, II-5/1935, 5; *Voința Banatului*, V-78/1925, 4; V-79/1925, 4; V-80/1925, 15; Velceanu, Gaberdean 1930, 44.

¹⁴ *Voința Banatului*, V-80/1925, p. 15.

¹⁵ Velceanu, Gaberdean 1930, 44.

¹⁶ Velceanu, Gaberdean 1930, 44.

¹⁷ Velceanu, Gaberdean 1930, 44.

¹⁸ Velceanu, Gaberdean 1930, 44.

¹⁹ Velceanu, Gaberdean 1930, 44.

²⁰ Velceanu, Gaberdean 1930, 44.

²¹ Velceanu, Gaberdean 1930, 44.

²² Popescu 2004, 212.

²³ Velceanu, Gaberdean 1930, 44; Orich 1938, 116.

²⁴ Velceanu, Gaberdean 1930, 44; *Voința Banatului*, XI-37/1929, 4.

²⁵ Velceanu, Gaberdean 1930, 44; *Voința Banatului*, V-67/1925, 4.

²⁶ Velceanu, Gaberdean 1930, 44; *Fruncea*, II-39/1935, 3; II-40/1935, 4; II-43/1935, 4.

²⁷ Velceanu, Gaberdean 1930, 44; *Voința Banatului*, an IV-1/1924, 9.

²⁸ Velceanu, Gaberdean 1930, 44; *Voința Banatului*, an V-79/1925, 4.

²⁹ *Fruncea*, II-41/1935, 6.

³⁰ *Nădejdea*, II-233/1922, 4; II-236/1922, 2.

³¹ Velceanu, Gaberdean 1930, 44.

³² Scurtu 2003, 173.

³³ Velceanu, Gaberdean 1930, 44.

³⁴ *Fruncea*, II-34/1935, 3; II-41/1935, 6.

³⁵ Velceanu, Gaberdean 1930, 44.

³⁶ *Voința Banatului*, II-95/1922, 4; II-97/1922, 4; III-5/1923, 4; V-21/1925, 6; V-41/1925, 4; V-53/1925, 4; V-58/1925, 4; VI-34/1926, 4; VII-6/1927, 4; VII-18/1927, 4; VII-21/1927, 4; VII-23/1927, 4; VII-38/1927, 4; VII-41/1927, 4; VII-42/1927, 4; VII-48/1927, 4; VIII-21/1928, 4; IX-36/1929, 4; IX-37/1929, 4; X-4/1930, 5; X-12/1930, 4; X-13/1930, 4; X-14/1930, 4; X-30/1930, 4; XI-10/1931, 4; XI-52/1931, 4.

timpul liber într-un mod plăcut. Diferitele producții cinematografice americane, dar în special cele realizate în Germania, aveau să delecteze publicul timișorean. Imediat după încetarea Primului Război Mondial, industria cinematografei a luat avânt, fapt ce facilitează deschiderea de noi cinematografe. Cinefilii timișoreni au fost martori la inaugurarea în 1923 a *Cinematografului de Vară*, cu o capacitate de 2500 de locuri, după o lungă serie de renovări³⁷. Conform statisticilor, până în 1925, în Timișoara existau doar trei cinematografe: în Cetate, două, dintre care unul acoperit, iar altul în aer liber și Apollo³⁸. Filmele ce au rulat în aceste cinematografe atingeau o paletă largă de tematici, cum ar fi tema naturii: *Africa sălbatică*, *Minunile Polului Nord*, *20.000 mile sub mări*, ecranizare în 7 acte, după romanul lui Jules Verne; aventuri: *Atlantida*, *Gigolette*, *The Flaming Dick*, *Robinson Crusoe*; drame istorice: *Contele Cagliostro*, *Lady Codiva*, *Bărbierul din Sevilla*, *Caderea Babiloniei*, *Cei trei muschetari*³⁹. Totodată, deconectarea de rutina cotidiană și transpunerea într-un univers cvasi-perfect, erau induse doar prin vizionarea unor filme ce atingeau tema iubirii redată prin producțiile: *Palais de dans*, *Trei aventuri de dragoste*, *Îngerășul*, *Parada dragostei*, *Noapte bună fetiță dulce* și *Automatul dragostei*⁴⁰. Creșterea exponențială a numărului de cinefili conduce inevitabil la punerea în funcțiune în 15 iulie 1925 a cinematografului Grădina Cinema de Vară din Fabric (**Fig. 6**). La eveniment au participat autorități locale civile și militare care și-au delectat auzul cu acordurile fanfarei Regimentului de Roșiori. Tot în cadrul acestui eveniment, organizatorii au oferit publicului vizitator posibilitatea de a viziona producția de succes *Șeicu*⁴¹.

Unul dintre cele mai moderne cinematografe interbelice din Europa avea să fie inaugurat în iarna anului 1930. Cinematograful Capitol, construit pe bulevardul Regele Ferdinand din Timișoara, ale cărui costuri s-au ridicat la suma de 27 milioane de lei, a reprezentat și încă mai reprezintă un punct definitoriu în cadrul istoriei spațiilor cinematografice din Timișoara⁴².

La sfârșitul perioadei interbelice, în 1938, patrimoniul cinematografelor timișorene se îmbogățește cu încă două locații: cinematograful *Scala*, denumit după cel din București și cinematograful *Trivoli*, redeschis în 2 februarie 1938, după finalizarea unor lucrări de renovare care au costat aproximativ 5 200 000 de lei⁴³. De altfel, până în 1941 au mai fost inaugurate încă două cinematografe: *Corso* și respectiv *Thalia*⁴⁴.

5. Activități

Arta dramatică reușește să-și păstreze valențele tradiționale și într-o Timișoară în continuă expansiune tehnologică. Conservându-și farmecul lor aparte, spectacolele de teatru, operă, operetă au reprezentat întotdeauna o alternativă culturală și de bun gust pentru locuitorii orașului, în special pentru intelectualitate. În concurență cu capitala, în sălile Operei din Timișoara s-au pus în scenă reprezentații remarcabile, cu actori de primă clasă din acele vremuri. Deloc de neglijat este faptul că în data de 9 iunie 1928, sub coordonarea tinerei maestre Elena Penescu-Liciu, Baletul Operei din Cluj a susținut o serată artistică, ce a încântat publicul printr-o coregrafie caracterizată de dinamism, flexibilitate și un înalt simț al esteticului⁴⁵. De altfel, printre spoturile publicitare remarcăm anunțurile de promovare a spectacolelor *Intimități*, comedie scrisă de Noël Coward, interpretată de mari artiști, precum Mania Antova, George Vraca, Aurel I. Maican și Francesca Cristian, în regia lui George Barnowski, ce a avut loc în data de 19 iunie 1935⁴⁶ și *Nădejde*, piesă dramatică scrisă de H. Bernstein și interpretată cu măiestrie de artiștii Lucia Bulandra, Tony Bulandra și G. Storin din cadrul Teatrului Regina Maria, a cărei reprezentație a avut loc în data de 17 octombrie 1935⁴⁷.

Devenit un obicei practicat pe o scară din ce în ce mai restrânsă, uneori chiar asociată doar

³⁷ *Banatul românesc*, 88/1922, 3.

³⁸ Popescu 2004, 229.

³⁹ Popescu 2004, 229.

⁴⁰ Popescu 2004, 216.

⁴¹ *Voința Banatului*, IV-24/1924, 3.

⁴² Popescu 2004, 236.

⁴³ Popescu 2004, 241.

⁴⁴ Popescu 2004, 242.

⁴⁵ Popescu 2004, 205.

⁴⁶ *Fruncea*, III-24/1935, 7.

⁴⁷ *Fruncea*, III-36/1935, 4.

intelectualității, cititul și-a păstrat și în perioada interbelică adepții săi fideli. Regresul popularității lecturii s-a sesizat în ziua de sâmbătă, 27 mai 1933, la celebrarea în Timișoara a *Zilei Cărții*. Evenimentul s-a desfășurat cu o audiență redusă din partea publicului, în pofida implicării masive a autorităților locale⁴⁸. Cu toate că existența cartofilor devenea din ce în ce mai anacronică, în spațiul de geneză a beletristicii se sesizează o expansiune a numărului romanelor de dragoste. De remarcat este faptul că 1933 este anul publicării celor mai frumoase romane de iubire, printre care: *Creanga de aur* de Mihail Sadoveanu, *Rusoaica* de Gib I. Mihăescu, *Maitreyi* de Mircea Eliade, *Adela* de Garabet Ibrăileanu și *Patul lui Procust* de Camil Petrescu.

În antiteză cu preocuparea lecturii materialelor beletristice se află interesul față de presa scrisă. Cititul ziarului era accesibil și mai ușor de adoptat de către toate masele de cititori, ceea ce implică o evidentă creștere a numărului de periodice în România interbelică, de la 16 în 1918, la 2240 în 1934⁴⁹. Reducând aria de cercetare la publicații jurnalistice, în Timișoara regăsim un număr de 156 de periodice în 1934⁵⁰. Facil lizibile și abundente în informații actuale, ziarele interbelice timișorene au fost considerate cele mai importante elemente de informare în masă ale vremii. Citite acasă sau pe stradă, la cafenea sau în mijloacele de transport, ziarele ofereau date concrete și relatau obiectiv evenimentele cotidiene ale vremii. Din aceea perioadă se disting periodicele *Nădejdea*, *Banatul*, *Banatul Românesc*, *Țara* și *Voința Banatului*.

În plină dezvoltare și cu priză mare la public se aflau evenimentele sportive, precum tenisul, fotbalul, patinajul, echitația și nu în ultimul rând, pilotajul. Totuși, în aceea perioadă, o adevărată emulație s-a creat în jurul sportului rege, fotbalul, îndeosebi în jurul echipei F.C. Ripensia Timișoara. Înființată în data de 21 octombrie 1928, gruparea timișoreană avea să devină una dintre cele mai titrate echipe românești interbelice. În palmaresul acesteia se află trofee importante, precum: două Cupe ale României câștigate în 1934 și 1936, patru titluri de campioană națională adjudecate în 1933, 1935, 1936 și 1938. De asemenea, Ripensia a jucat de două ori finala Cupei României în 1937 și 1938, iar în anii 1934 și 1939 a obținut două titluri de vice-campioană. Datorită succeselor repetate, dar și a jocului ofensiv practicat, microbiștii timișoreni luau cu asalt arenele *Banatul* sau *Electrica*⁵¹, cu speranța că echipa lui Czinczev, Dobay, Schwartz sau Lakatos avea să-i bucure cu o nouă victorie. În 1948, F.C. Ripensia Timișoara își încetează activitatea, fiind reînființată în 2012, iar în prezent activează în Liga a IV-a valorică.

Alte atracții sportive s-au dovedit a fi boxul și hipismul. Uneori, cei din mediul urban, în special cei trecuți de prima tinerețe, obișnuiau să-și plimbe partenerile de viață în trăsurile bine întreținute, accesoriizate cu spițe vopsite în alb sau roșu, iar pentru confortul în timpul plimbării aceasta era prevăzută cu perne de catifea viu colorate. Cei atrași de noile descoperiri tehnologice preferau o cursă cu automobilul în schimbul unei plimbări cu caleașca.

Aflată în plină expansiune în occidentul european și nu numai, industria automobilelor a atins succesul scontat și în rândul tinerilor timișoreni. Ca urmare a creșterii numărului de automobile, autoritățile au hotărât să implementeze în 1927, anumite măsuri ce aveau menirea de a asigura siguranța în traficul rutier. Cel ce dorea să conducă un autoturism era obligat să aibă un număr de ordine la mașină, autoturismul trebuia prevăzută cu un claxon, iar asupra sa trebuia să dețină permisul de circulație și permisul de conducere⁵². Totodată, s-au impus și limite de viteză, astfel în localități era legal să se circule cu maxim 25 de km/h. Încălcarea prevederilor regulamentului rutier aducea de la sine și anumite sancțiuni. Cei care erau surprinși în stare de ebrietate erau pedepsiți cu închisoare de la 15 zile la 3 luni și cu ridicarea definitivă a permisului, iar cei care conduceau fără permis erau sancționați cu amendă între 1000 și 5000 de lei și cu închisoare de la 1 la 3 ani⁵³.

Datorită exporturilor crescătoare din cadrul industriei de automobile, în 1926 numărul de mașini din România a ajuns la aproximativ 11.000 exemplare, iar în 1931 numărul acestora urma să crească vertiginos către 26.000⁵⁴. Acest fapt se datorează și implicării masive a marilor producători de autoturisme, precum *Ford*, *Chevrolet*, *Renault* și *Fiat*, aceasta din urmă fiind promovată discret și în săptămânalul *Voința*

⁴⁸ Popescu 2004, 140.

⁴⁹ Scurtu 2012, 340.

⁵⁰ Scurtu 2012, 341.

⁵¹ Popescu 2004, 208.

⁵² Scurtu 2001, 234–235.

⁵³ Scurtu 2001, 234–235.

⁵⁴ <http://www.orasulauto.ro/2013/01/24/povestiri-piata-auto-in-romania-interbelica/>

Banatului, existând doar câteva reclame la automobilele *Torino Fiat Autos*, modelele 501, 505, 510 și 519, comercializate prin magazinul fraților Tichy⁵⁵.

Conform statisticilor vremii, la finalul perioadei interbelice se sesizează o diminuare a numărului de autoturisme, astfel încât în 1938, pe șoselele bănățene circulau 1634 de autoturisme, pe când în 1939 erau doar 1353⁵⁶.

Concluzii

În concluzie, din suma elementelor extrase din analiza succintă a materialelor promoționale, conchidem că se întrunește pe deplin existența unui proces de impregnare, în cadrul societății timișorene, a itemilor definitorii modernismului european. Viața mondenă timișoreană, așa cum reiese din cercetarea expusă, era orientată îndeosebi spre nou, modern și viitor. Noul, exprimat prin descoperirile tehnologice, a fost imediat îmbrățișat, în special de populația juvenilă, marginalizând ușor câte ușor tradițiile și cutumele moștenite pe linie genealogică.

Într-o Timișoară aflată în permanentă expansiune din punct de vedere economico-socio-cultural, regăsim capacitatea populației de adaptare la mentalitatea românească. Micuța Vienă, cum era alintată la aceea vreme Timișoara interbelică, constituia o urbe cosmopolită mai atractivă și mai deschisă acelor ce doreau să experimenteze din farmecul său aparte.

Listă figuri

- Fig. 1 Reclamă la Restaurantul Cerbul de Aur, apud Fruncea, Timișoara, an II, nr. 5, 1935, 5.
 Fig. 2 Reclamă la Restaurantul Cerbul de Aur, apud Voința Banatului, Timișoara, an V, nr. 79, 1925, 4.
 Fig. 3 Reclamă la Restaurantul Hotelului Coroana, apud Voința Banatului, Timișoara, an V, nr. 67, 1924, 4.
 Fig. 4 Reclamă la Barul Palace, apud Fruncea, Timișoara, an III, nr. 2, 1936, 5.
 Fig. 5 Reclamă la Cafeneaua Lloyd, apud Fruncea, Timișoara, an II, nr. 35, 1935, 3.
 Fig. 6 Reclamă la Cinematograful de Vară din Fabric, apud Voința Banatului, Timișoara, an IV, nr. 24, 1924, 3.
 Fig. 7 Reclamă la Cinematograful Cetate, apud Voința Banatului, Timișoara, an II, nr. 95, 1922, 4.

Bibliografie

Publicații

Orich 1938	Orich, Victor, <i>Mare carte de adrese și indicator al domiciliilor Timișoara</i> , Timișoara, 1938.
Popescu 2004	Popescu, Lucian, <i>Timișoara interbelică și universul social din România</i> , București, 2004.
Scurtu 2001	Scurtu, Ioan, <i>Viața cotidiană a românilor în perioada interbelică</i> , București, 2001.
Scurtu 2012	Scurtu, Ioan, <i>Istoria civilizației românești. Perioada interbelică (1918–1940)</i> , București, 2012.
Scurtu 2003	Scurtu, Ioan (coord), <i>Istoria Românilor. România întregită (1918–1940)</i> , vol. VIII, București, 2003.
Scurtu și Buzatu 1999	Scurtu, Ioan; Buzatu, Gheorghe, <i>Istoria românilor în secolul XX (1919–1948)</i> , București, 1999.
Velceanu și Gaberdeen 1930	Velceanu, Zeno; Gaberdeen, Gheorghe, <i>Ghidul comercial, industrial și general al municipiului Timișoara</i> , Timișoara, 1930.

Periodice

Banatul românesc	<i>Banatul românesc</i> , Timișoara, 1922.
Clujul	<i>Clujul</i> , Cluj, 1923.

⁵⁵ *Voința Banatului*, V–41/1925, V–4; 46/1925, 4; V–53/1925, 4; VI–32/1926, 4.

⁵⁶ Piața auto interbelică.

Fruncea	<i>Fruncea</i> , Timișoara, 1935–1936.
Nădejdea	<i>Nădejdea</i> , Timișoara, 1922, 1924.
Vestul	<i>Vestul</i> , Timișoara, 1937.
Voința Banatului	<i>Voința Banatului</i> , Timișoara, 1922–1931, 1936–1937.

Surse online

Piața auto interbelică	<i>POVESTIRI: Piața auto în România interbelică</i> . Sursa: http://www.Orasulauto.ro/2013/01/24/povestiri-piata-auto-in-romania-interbelica , data accesării 23.10.2016.
------------------------	---

Fig. 1 Reclamă la Restaurantul Cerbul de Aur, apud Fruncea, Timișoara, an II, nr.5, 1935, 5.

Fig. 2 Reclamă la Restaurantul Cerbul de Aur, apud Voința Banatului, Timișoara, an V, nr. 79, 1925, 4.

Fig. 4 Reclamă la Barul Palace, apud Fruncea, Timișoara, an III, nr. 2, 1936, 5.

Fig. 3 Reclamă la Restaurantul Hotelului Coroana, apud Voința Banatului, Timișoara, an V, nr. 67, 1924, 4.

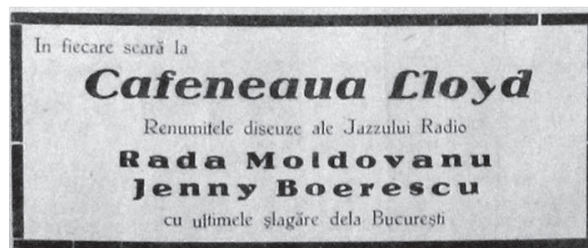
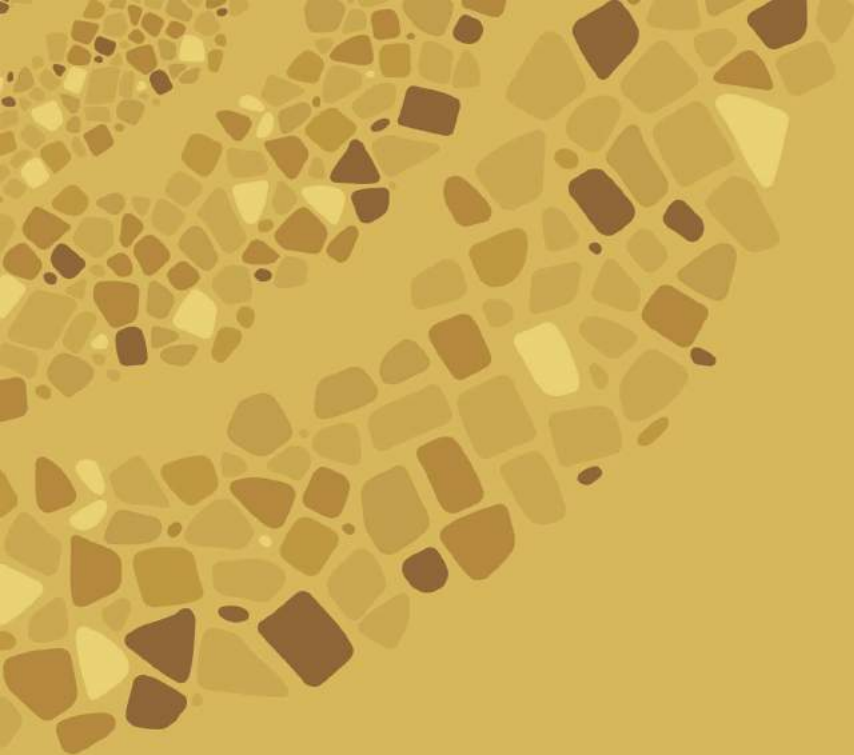

Fig. 5 Reclamă la Cafeneaua Lloyd, apud Fruncea, Timișoara, an II, nr. 35, 1935, 3.

Fig. 6 Reclamă la Cinematograful de Vară din Fabrică, apud Voința Banatului, Timișoara, an IV, nr. 24, 1924, 3.

Fig. 7 Reclamă la Cinematograful Cetate, apud Voința Banatului, Timișoara, an II, nr. 95, 1922, 4.

ISSN
1583-4220